

GÜRCÜSTANDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTİ

http://budagbudagov.com/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=14&Itemid=21

B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev

ÖN SÖZ

Gürcü və Azərbaycan xalqlarının mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri qədim tarixə malikdir. Abbasqulu Ağa Bakıxanov yazmışdır ki, e.ə. 1 əsrdə Roma ordusu Cənubi Qafqaza hücum etdikdə albanlar İber çarı Farazman ilə müttəfiq olmuşlar(80,41).

Gürcülərin ulu əcdadlarının qədim azərbaycanlılarla və erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada və Şimali Qafqaz ərazisində yaşamış türk tayfaları ilə qarşılıqlı münasibətləri və həmin əsrlərdə onların müəyyən hissəsinin gürcü hökmdarlarının də'vəti ilə Gürcüstanda yerləşdirilməsi, sonra xarici düşmənlərə qarşı gürcülərlə birgə döyüşməsi haqqında mənbələrdə mə'lumatlar vardır. XI əsr gürcü tarixçisi Leonti Mroveli hələ 111 əsrdə, İranda Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl "28 evdən(ehtimal ki, "ev" dedikdə ya tayfa, ya da oymaq nəzərdə tutulur) ibarət türklərin Qurqen(Gürqan, yə'ni Xəzər) dənizini keçib və Kür çayı ilə yuxarı hərəkət edərək Gürcüstanə gəlməsindən və Kartlinin paytaxtı Msxetidə yerləşən gürcü hökmdarlarından yerləşmək üçün razılıq xahiş etməsindən danışarkən yazır: "Domovladıka Müxetı opovestil ob gtom vse kartliyüev. İzəvili oni celanie podrucitğsə s turkami, ibo bili v straxe pered persami. S üelğö vzaimnoy pomohi obğedinilisğ oni s prişelğüami- turkami i vveli ix vo vse qoroda. Odnako bolğşinstvo ix oblöbovalo sebe k zapadu ot Müxetı odno mesto, qluboko vıseçennıe v skale, i oni vıprosili eqo u müxetskoqo domovladıki. Tot ustupil, i oni obstroili eqo, obveli moşnoy oqradoy, i stalo gto mesto nazıvatğsə Sarkine.

Cili sie turki v soqlasii s kartliyüami, i v ocidanii persov(sovmestno) ukrepləli oni kreposti i qoroda. V tu poru otkuda bı ni əvləlisğ qonımıe, budğ to iz Qreüii ili Sirii ili Xazareti, -vse oni vstupalı v drucbu s kartliyüami s üelğö pomoçğ im(v borğbe) protiv persov"(170,27).

Qədim türk tayfaları ilə gürcülər arasında həmişə mehriban münasibətlər olmuşdur. Mənbələrdə göstərilir ki, Qafqaz xalqları, o cümlədən gürcülər İrana qarşı müharibələrdə Turana kömək etmişlər (245,32). Akademik Q.A. Melikişvili yazır ki, qədim gürcü mənbələrində bir maraqlı tendensiya nəzərə çarpır: Gürcüstanda yaşayan türklər farslarla mübarizədə gürcülərə hərbi qüvvə ilə kömək edirdilər(164,35).

Eramızın 1 əsrinə aid hadisələrlə əlaqədar gürcü mənbələrində gürcülərin Şimali Qafqazda yaşayan paçaniklərlə (peçeneqlərlə) müttəfiqliyi və onların Erməniyəyə qarşı birgə hərbi səfəri qeyd olunmuşdur(144,1,45-46).

Mənbələrdə gürcülərin Gürcüstanda yaşayan türkmənşəli tayfalarla birlikdə ərəb işğalına qarşı mübarizəsi haqqında mə'lumatlar daha genişdir. Ərəb tarixçisi İbn əl Əsir (XII əsr) gürcülərdən və qıpçaqlardan (bu mə'lumatda şübhəsiz ki, XII əsrdən əvvəl Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış qıpçaqlar nəzərdə tutulur, gürcü mənbələrində onlar XII əsrdə Şimali Qafqazdan Gürcüstana dəvət olunmuş və "yeni qıpçaqlar" adlandırılmış qıpçaqlardan fərqli olaraq " köhnə qıpçaqlar" adlandırılır) ibarət birləşmiş ordunun V111 əsrdə Gürcüstan ərazisinə girmiş ərəb ordusu ilə qanlı vuruşmasının təsvirini vermişdir(18,106). Müəllif yazır ki, döyüşün qızğın çağında gürcü ordusunun 200 qıpçaq döyüşçüsü qəflətən irəli çıxaraq "müsəlmanların(yə'ni ərəb ordusunun) arasına girib ox atmağa başladılar və müsəlmanların səfləri pozuldu"(yenə orada). İbn əl Əsir sonra qeyd edir ki, "kafirilər (yəni gürcülər və qıpçaqlar) müsəlmanları 10 fərsəh (hər fərsəh təxminən 6-7 km idi) təqib edərək öldürdülər və əsir aldılar. Müsəlman əsgərlərinin çoxu qırıldı, dörd min əsir alındı"(18,107). Müəllif daha sonra yazır ki, bundan sonra onlar Tiflisi ərəblərdən geri aldılar (yenə orada). Bu mə'lumatdan aydın olur ki, qıpçaq döyüşçüləri gürcü ordusunun döyüşkən hissəsi idi. Ehtimal ki, Tbilisi (mənbələrdə Tbilisi qalası 521-ci ildən mə'lumdur) şəhərində və onun ətrafında ilk türkdilli ailələr də məhz erkən orta əsrlərdə məskunlaşmışdı.

Erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada və Şimali Qafqaz çöllərində mövcud olmuş Xəzər xaqanlığı Cənubi Qafqaza girmiş ərəb orduları ilə yüz ildən artıq qanlı döyüşlər keçirmişdir. Gürcü mənbələrində gürcülərin xəzərlərlə münasibətləri haqqında mə'lumatlar çoxdur. Bir gürcü xronikasında Xəzər xaqanının gürcü hökmdarının qızı Şuşanla romantik sevgi tarixi əksini tapmışdır. VIII- əsrin 1 yarısında Xəzər xaqanı gürcü hökmdarı İoana müraciət edərək bacısı Şuşanı(Süsənin) ona ərə verməsini xahiş etmiş, əvəzində Kartlinin, yə'ni Gürcüstanın müstəqilliyi uğrunda ərəblərə qarşı mübarizəyə hərbi köməklik edəcəyinə söz vermişdi. Lakin Gürcüstan hökmdarı bu təklifə razılıq verməmişdi. Onda xaqan hücum edərək Tbilisi qalasını dağıtmışdı(113).

Gürcü mənbəyində ərəblərə qarşı mübarizəyə başçılıq etdiyinə görə ərəblərin Kartli knyazı Narseni tutub dama salmaları haqqında mə'lumat verilir. Xəlifə Mehdi (775-785) vaxtında azad olunmuş Narse yenə də ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirməkdən, lakin ailəsini Abxaziyada gizlədib Xəzər xaqanlığına getmişdi. Məqsədi xəzərlərdən hərbi qüvvə almaq və Kartlidə ərəblərə qarşı mübarizəni davam etməkdən ibarət idi. Xaqan onu hörmətlə qarşılamış,

amma hərbi qüvvə verməmişdi. Kartli erismtavarı, yə'ni ordu komandanı Narse oradan Abxaziyaya qayıtmış və 782-ci ildə bəraət qazanmışdı. Onun 17-18 yaşlı Abo (əsl adı Həbib) adlı nökrəri mənşəcə tibilisili ərəb idi və xristianlığı qəbul etmişdi. Ərəblər 786-cı ildə Abonu tutub öldürmüşdülər (yenə orada).

1170-ci ilin əvvəllərində Şimali Qafqazdan ruslarla birlikdə xəzərlər Dərbənd keçidindən Şirvana basqın edərək qarətçiliyə başlamışdılar. Gürcü çarı III Georgi ordusu ilə Şirvana gələrək onları qovmuşdu(144,1,240).

Gürcülərin xarici işğalçılara qarşı mübarizə tarixində XII əsrdə Cənub-şərqi Avropadan Gürcüstana də'vət edilərək yerləşdirilmiş qədim türk mənşəli qıpçaqlar mühüm rol oynamışlar.XI-XII əsrlərdə qıpçaqların əsas hissəsi Şimali Qafqaz ərazisində, Donets çayının sahillərində yaşayırdılar (192). Məhz buradan XII əsrdə gürcü hökmdarları 240 min nəfərlik qıpçaq ailəsini Daryal keçidi ilə Gürcüstana də'vət etmiş və ölkənin cənub və şərqində yerləşdirmişdilər. Qıpçaqların Gürcüstanda 45 minlik seçmə atlı ordusu vardı (192,96). Gürcü hökmdarlarının bu addımı Gürcüstanın Səlcuq oğuzlarının işğalından müdafiə olunması zərurəti ilə bağlı idi.Gürcü torpağının xarici basqınlardan qorunması zərurəti xristian gürcülər tərəfindən bütpərəst qıpçaqların də'vət edilməsini və onların yanaşı yaşamasını şərtləndirmişdi. Bu, gürcü çarlarının uzaqgörənliyi idi. Gürcü tarixçiləri yazırlar ki, hökmdar IV David 40 min nəfərlik atlı qıpçaq ordusu yaratmışdı(85,90). Gürcüstanda yerləşmiş qıpçaqlar gürcü sarayında böyük nüfuza malik idi. Qıpçaq xanı Atrakın oğlu Konçak hökmdar Tamaranın sarayında xidmətdə olmuşdu (192-197). Gürcüstan ərazisində indiki azərbaycanlıların ulu əcdadlarının əsas hissəsi məhz həmin qıpçaqlardır. Gürcüstanın toponimiyasında qıpçaqların mənbələrdə qeyd olunmuş tayfalarının, o cümlədən Borçalı elinin adları indi də qalmaqdadır. Lüğətdə həmin adlar haqqında mə'lumat verilmişdir.

Qıpçaqlar yerləşdikləri əyalətləri və ümumiyyətlə Gürcüstanı öz vətənləri hesab edirdilər, çünki onlar Gürcüstan ərazisinə işğalçı kimi gəlib yerləşməmişdilər. Gürcü çarlarının özləri ölkəni xarici basqınlardan qorumaq məqsədilə bu tədbiri həyata keçirmişdilər. Əvəzində isə qıpçaqlar Gürcüstan ərazisinin işğalçılardan qorunmasında fəal iştirak edirdilər.IV David Şimali Qafqazda yaşayan qıpçaq xanı Şarukan ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı.III Georgi qıpçaq Kubasarı gürcü ordusunun komandanı tə'yin etmişdi. Loru bölgəsi Kubasarın malikanəsi idi (144,1,s.245). Sultan Malik şahın 1092-ci ildə ölümü ilə Səlcuq dövlətinin tənəzzülü başladı.Bundan istifadə edən IV Davidin (1089-1125) Gürcüstanın müsəlman asılığını ləğv etdi və əsasən qıpçaqlardan ibarət ordunun köməyi ilə islam mərkəzlərindən olan Tbilisini 1121-ci ildə tutdu.

XIII əsr ərəb tarixçisi İbn əl Əsir yazır ki, gürcü hökmdarı IV David əvvəllər müsəlmanların əlində olan Tbilisi şəhərini almaq cəhdi ciddi müqavimətə rast gəlmişdi. Lakin qıpçaqların hərbi köməyi ilə çar məqsədinə nail olmuşdu. A.Bakıxanov yazmışdır ki, David 1121-ci ildə (bə'zi mənbələrdə 1125-ci ildə) Tbilisini Səlcuq Sultan Mahmuddan (1117-1131) almışdı(80,90). 1125-ci ildə Tbilisi yaxınlığında Didiqori çölündə IV Davidin 60 minlik ordusu (ordunun 45 min nəfərini qıpçaq döyüşçüləri təşkil edirdi) Səlcuq türklərinin ordusunu məğlub edərək Tbilisini azad etmişdi. IV David Tbilisinin müsəlman əhalisinə toxunmamışdı. Onun zərb etdiyi pulun üstündə islam simvolu da həkk olunmuşdur. Çarın göstərişi ilə müsəlmanlar xristianlara nisbətən xəzinəyə az xərək verirdilər. Müsəlmanlar üçün ayrılmış hamama xristian və yəhudilər girə bilməzdi. Müsəlman bazarında donuz əti satmaq qadağan edilmişdi. IV David e'lan etmişdi ki, müsəlmanı incidən qanı ilə cavab verəcək (246,158-159). 1226-cı ildə gürcülərin qıpçaqlarla birlikdə Xarəzmşah Sultan Cəlaləddinə qarşı vuruşduqları da mə'lumdur (18,152). Bu faktı XIII əsr müəllifi Məhəmməd Nəsevi də qeyd edir(176,226).

1395-cı ildə gürcü hökmdarı VII Georgi (1393-1407) Şəki əyalətinin hökmdarı Sidi Əli ilə ittifaqda Teymurləngin üçüncü oğlu Miranşaha qarşı döyüşə girərək onu Əlincə qalası altında məğlubiyətə uğratmışdı(139,295).

XIII əsrdə Dağlıq Qarabağda xristian albanların Xaçın knyazlığının hökmdarı Əsən Cəlal-üd Dövlənin anası gürcü çarı Tamaranın sərkərdəsi Zakare Mxarqrdzelinin bacısı Tamta idi (Gürcüstanda Dəbədə çayından şərqdə Əliabad qalası həmin xanıma məxsus idi (176,226).

1736-cı ildə Nadir özünü Muğanda şah e'lan etdikdə Gəncə xanı Ziyadoğlu onun əleyhinə çıxmışdı. Ona görə Nadir 1743-cü ildə Qazax-Borçalı elləri üzərində hakimiyyəti Ziyadoğludan alaraq gürcü hökmdarı Teymuraza vermiş və onun oğlu İraklini Kaxetiyaya çar tə'yin etmişdi (139,399). Teymuraz öldükdən sonra İrakli Qazax-Borçalı ellərini də idarə etməyə başlamışdı. O, Qazax ellərindən başda Ərdəşir bəy olmaqla 300 nəfərlik süvari qoşun hissəsi yaratmışdı. Bu qoşundan gürcü sərhədlərinin qorunmasında istifadə olunurdu. Onun sarayında diplomatik işlərə azərbaycanlı Mustofı Mirzə Rəbi baxırdı. İran şahı Kərim xan Zəndin 60 minlik qoşunla Gürcüstanə hərbi səfərə hazırlaşdığını eşitmiş İrakli Mirzə Rəbinin oğlu Babaşı İrana Kərim xanın yanına göndərmiş və o, Kərim xanı bu səfərdən çəkindirə bilməmiş, bununla da Gürcüstan növbəti qarətçi basqından xilas edilmişdi. Kərim xanın yanına Babaşın göndərilməsindən narazı olan gürcü saray adamlarına İrakli demişdi: "Görürsünüz mü, ustalıqla seçib göndərdiyimiz elçi ümidimizi doğrultdu, əgər Kərim xanın yanına gürcü göndərsəydik, əminəm ki, onun kimi işin öhdəsindən gələ bilməzdi". (247,127-128). 1785-ci ildə ləzgilər Dağıstandan Gürcüstanə basqın etdikdə, gürcülər azərbaycanlıları köməyə çağırırdılar(139,401). Azərbaycanlılardan ibarət

hərbi dəstə gürcülərlə birlikdə döyüşdə qələbə çalmış və bununla da Gürcüstan qarətdən xilas edilmişdi.

Qarabağın XIX əsr tarixçisi Mirzə Camal yazır ki, Ağaməhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Şuşanı ala bilmədikdə Qarabağın erməni feodallarından olan Məlik Məcnunun bələdçiliyi ilə Gürcüstana basqın təşkil etmişdi (37a). Mirzə Yusif Qarabağlının yazdığına görə erməni Məlik Məcnun (o, Borçalının Şulaveri kəndində məskunlaşmışdı) Ağaməhəmməd şah Qacara məsləhət görmüşdü ki, Tiflisə hücum edib oranı qarət etsin (37b, 29). Qarabağ xanı İbrahim xan bu plandan xəbərdar olmuş və gürcü çarına çaparla xəbər göndərmiş, bununla da gürcüləri qəfil qırğından xilas etmişdi. İbrahim xan gürcü hakiminə yazmışdı: “Ağa Məhəmməd şah Qalanı (yəni Şuşanı) işğal etməkdə aciz qalmışdır, qoşununa və ordusunun minik heyvanına çoxlu ziyan dəymişdir. Bu məğlubiyyətini düzəltmək üçün Tiflisi almaq və Gürcüstanın kəndlərini qarət etmək fikrindədir. Onun fəsadının və istilasının qarşısını almaq tədarükündə olun”. (37,123). Ümumiyyətlə, müəyyən məqsədə nail olmaq üçün ermənilərin xarici hökmdarlara yaltaqlanmalarını göstərən başqa faktlar da məlumdur. Məsələn, 1736-cı ildə Nadirqulu xanın Muğanda özünü şah elan etmə mərasimində Dağlıq Qarabağın erməni feodalları da iştirak etmiş və Nadir üçün hədiyyə olaraq azyaşlı erməni qızları aparmış, bunun əvəzində “məlik” titulu almışdılar. Ağa Məhəmməd şah Qacar Gürcüstana basqın etdikdə Borçalı mahalından Sadıq bəy və Xudu bəy öz silahlı dəstələri ilə gürcü hökmdarı İraklinin tərəfində vuruşmuşdular. Həmin bəylərin nəslindən Xeyransa xanım isə İraklinin arvadı Darecan xanımı təhlükəsizliyi məqsədilə Duşetiyə qədər müşayət etmişdi (53,71).

1798-ci ildə Gürcüstanın bəzi yerlərində yoluxucu xəstəlik yayıldıqda gürcü çarı XII Georgi Gəncə xanı Cavad xana müraciət etmiş və bir sıra gürcü əsilzadələrinin ailələri Gəncəyə köçürülmüşdü.

XII Georgi Borçalı bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların adət-ənənələrinə yaxından bələd olmadığından onlarla qarşılıqlı münasibətlərdə səhv buraxmamaq üçün Tbilisinin şeyxülislamı Şamil Məhəmmədlə məsləhətləşirdi. Şeyxin təklifi ilə hökmdar Tarverdi bəyi Borçalıya axund təyin etmişdi. O, Faxralı kəndi ətrafındakı arxların bərpa olunmasını Ağa oğlu Mustafa ağaya tapşıraraq, “Pənah bəyi isə özünə vəkil götürmüşdü” (248,49-50).

Yuxarıda verdiyimiz xülasə göstərir ki, Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqı arasında qədim tarixə malik ənənəvi mehriban qonşuluq münasibətləri olmuşdur. Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasına qatıldıqdan sonra da bu iki xalq arasında səmimilik davam etmiş, gürcü ədibləri İ.Çavçavadze, A.Sereteli, M.Cavaxışvili, N.Barataşvili və b. əsərlərində Borçalı azərbaycanlılarının məişət və

mədəniyyəti mövzusu mühüm yer tutmuş, Azərbaycanın bir sıra ədibləri və ictimai xadimləri isə Tbilisidə yaşayıb yaratmışlar

Azərbaycan- gürcü əlaqələri XX əsrdə də sıx olmuşdur.

GİRİŞ

Gürcüstan (gürcücə Sakartvelo- “kartvellərin ölkəsi”) Cənubi Qafqazın bir ölkəsi, gürcülər(etnik özünüadlandırması tək halda “kartveli”, cəm halda “kartvelni”) bu ölkənin köklü sakinləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılarda “Gürcüstan” ölkə adı ilk dəfə “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda (X1 boy) çəkilmişdir(23). Qədim gürcü mənbələrində Sakartvelo ölkə adı ilk dəfə XII əsrdən mə'lumdur (144, 1, 319). Onun əvəzində e.ə. IV-III əsrlərdən başlayaraq gürcülərin ulu əcdadları yunan və latın mənbələrində İber, Gürcüstan yunanca İberia, latınca Hiberia adlanırdı.Gürcülərin etnik adı kimi “İber” etnonimini özündən qabaqkı antik mənbələr əsasında ilk dəfə I əsr yunan müəllifi Strabon çəkmişdir(Strabon,X1.3.3).

Gürcü dili Qafqaz dilləri ailəsinin Kartvel qrupuna daxildir. Lakin gürcü dilçiləri İber etnoniminə uyğun olaraq bu dil ailəsini “İber Qafqaz dil ailəsi” adlandırırlar.

Gürcü tədqiqatçıları yunan və latın müəlliflərinin gürcülərin ulu əcdadlarına verdikləri “İber” etnonimini gürcü dili mənşəli ad hesab etmirlər. Gürcü tarixçilərinin və dilçilərinin son illərdə araşdırmaları nəticəsində aydın olmuşdur ki, antik müəlliflərin qədim gürcülərə verdikləri “İber” etnik adı türkmənşəli sözdür. Gürcülərin etnik özünüadlandırmaları olan “kartvel” etnoniminin kökünü təşkil edən kart(“hasarlanmış yer”) sözü* ilə qədim türk dillərində “iber” sözü eyni semantik mə'naya malikdir. Başqa sözlə, antik müəlliflərin qədim gürcülərə verdikləri “İber“ adı qədim türk mənşəli sözdür. Bu məsələ gürcü dilçisi B.İ.Gilanava tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır(147,101, 127).

Qədim gürcülərin “İber” adının türkcə olması faktının Cənubi Qafqazda,o sıradan Gürcüstanda azərbaycanlıların etnik tarixi və mənşəyi baxımından mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Belə nəticə alınır ki, birinci, Gürcüstan ərazisində və ona bitişik bölgələrdə e.ə. I minilliyin 1 yarısında türk tayfaları yaşayırdılar; ikinci, bu etnoslar “Kart” etnoniminin mə'nasına uyğun olaraq qədim gürcülərin əcdadlarına “İber” deyirdilər və onlardan bu ad qədim yunanlara və latınlara da keçmişdi; üçüncü, antik mənbələrdə “İber” etnoniminin e.ə. IV-III əsrlərə aid hadisələrdə çəkilməsi göstərir ki, türk tayfaları göstərilən əsrlərdən əvvəl buralarda yaşayırdılar. Aşağıda I fəsilə biz Cənubi Qafqazda, o sıradan Gürcüstanda ilk türk tayfalarının hələ e.ə. VIII-VII əsrlərdə yaşamaları barədə deyəcəyik. Ehtimal ki, qədim gürcülərə “İber”

adını verənlər göstərilən əsrlərdə Cənubi Qafqaza gəlmiş türk mənşəli tayfalardan olan kəmərlər(antik mənəbələrə-kimmerlər) və saklar olmuşlar. Həmin əsrlərdən qabaq Cənubi Qafqazda türk tayfalarının yaşaması barədə qədim yazılı mənbə yoxdur. Lakin Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında son illərdə Q.Ə.Qeybullayev tərəfindən irəli sürülmüş yeni baxış bunu əsas götürür ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində və ona bitişik bölgələrdə e.ə. III-II minilliklərdə türkmənşəli tayfalar yaşayırdılar və e.ə. I minillikdə Cənubi Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş Manna, Maday və Atropatena dövlətləri və Şimali Azərbaycan ərazisində e.ə. IV eramızın VIII əsrinə qədər yaşamış Alban dövləti məhz türk mənşəli etnosların siyasi qurumları idi (12).

E.ə. VIII-VII əsrlərdə şimaldan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Gürcüstan ərazisinə türkdilli Kəmərlər (yaxud Qəmər) və Sak (Saka, Şaka) tayfaları gəlmişdir. Deməli, qədim gürcülərə “İber” adını bu tayfaların verməsi ehtimalı vardır. Kəmərlərin və sakların müəyyən hissələri Cənubi Qafqazdan Kiçik Asiyaya və Ön Asiyaya keçərək bir müddət həmin regionlarda siyasi fəaliyyət göstərmişlər (bax:180,215). Bunu gürcü tarixçiləri yazırlar. Ona görə ehtimal etmək olar ki, qədim yunanlar və latınlar e.ə. I minilliyin ortalarından gec olmayaraq “İber” adını türkmənşəli etnoslardan Kiçik Asiyada mənimsəmişlər.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların ulu əcdadlarından biri olmuş kəmərlərdən və saklardan sonra Gürcüstan ərazisinə sonrakı əsrlərdə mərhələlərlə başqa türk tayfaları da (hunlar,avarlar, xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar və oğuzlar) gəlib məskunlaşmışlar. Bu proses eramızın XII-XIII əsrlərinə qədər davam etmişdir. Gürcüstanın türk toponimiyasında məhz bu tayfaların və onların qollarının adları əksini tapmışdır.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, Gürcüstanda azərbaycanlıların kompakt halda yaşadıkları bölgələrdə dağ və çay adlarının çoxu türkmənşəlidir. XIX əsrin sonlarına qədər bu adlar saxlanmışdır. Lakin XX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq onların müəyyən hissəsi gürcü toponimləri ilə əvəz olunmuşdur.

Hazırda Gürcüstanda azərbaycanlılar və türklər əsasən Borçalı, Bolnisi, Axalsix, Qardabani, Laqodexi, Kaspı, Kareli və Siqnaxi rayonlarında yaşayırlar. Lakin bu rayonların bə'zilərində azərbaycanlılar kompakt halda (xüsusilə Borçalı bölgəsində) digərlərində isə gürcülərlə qarışıq yaşayırlar. Elə kəndlər də vardır ki, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olduğu halda, onların yaşayış məntəqələrinin adları gürcüdür. Məsələn, Mxeti rayonunda Sixisdziri, Sxalti, Daça,Teodreti, Aqarani, Qori rayonunda Tedosminda, Zezmi, Kareli, Kvenatkosa kəndlərində

əhali türkdillidir. Ehtimal ki, ya bu kəndlərin əhalisi yaşayış məntəqələrini gürcücə adlandırmış, ya da əvvəlki türkmənşəli coğrafi adlar gürcü adları ilə əvəz olunmuşdur.

Gürcüstanda türkmənşəli toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır. Orada ilk türk tayfaları kimi kimmerlərin və sakların e.ə. VIII-VII əsrlərdə məskunlaşdığını nəzərə aldıqda demək olar ki, aradan keçən 2700-2800 il ərzində çoxlu miqdarda türkmənşəli toponimlər mövcud olmuş, lakin onların müəyyən hissəsi müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq toponimik arxivə keçmişdir.

Gürcüstanda türkmənşəli yaşayış məntəqə adları və tayfaları barədə ilk yazılı mə'lumatlar 1590 və 1728-ci illərə aiddir. Həmin illərdə Türkiyənin Şərqi Gürcüstanı işğal etməsi ilə əlaqədar olaraq Loru və Tiflis əyalətlərində yaşayan türk elləri və onların kəndləri barədə ətraflı mə'lumat verilmişdir (bax:34 və 241). Bu mə'lumat əsas e'tibarilə indiki Borçalı bölgəsinə (gürcücə müasir xəritələrdə Kvemo Kartli, yə'ni "Aşağı Kartli") aiddir. Gürcüstanın inzibati ərazi bölgüsü haqqında tam mə'lumatlar isə 1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra tərtib olunmuşdur. Oxucuya təqdim olunan bu lüğətə daxil edilmiş toponimlər qədim dövrlərdən başlamış XX əsrin sonuna olan reallığı əks etdirir. XIX əsrin sonunda və XX əsrdə yaranmış oykonimlər isə Gürcüstanın müasir inzibati-ərazi bölgüsündə öz əksini tapmışdır.

XVI-XIX əsrlərdə Gürcüstanda mövcud olmuş və elmi mənbələrdə əksini tapmış türkdilli coğrafi adların əksəriyyəti ya bu gün yoxdur və ya onların bir qismi gürcücə coğrafi adlarla əvəz olunmuşdur. Məsələn, Abazadaq (Suxumi r-nu), Ambarlı(Dmanisi r-nu), Arak-İçi(Oçamçir r-nu), Armudlu (Dmanisi r-nu), Hasar (Oçamçir r-nu), Ağbulaq (Tetriskaro r-nu), Açıdərə(Oçamçir r-nu), Barmaksis (Tsalka r-nu), Baqdad (Mayakovski r-nu), Başkeçid (Dmanisi r-nu), Beşqardaş (Suxumi r-nu), Boqaz (yenə orada), Boğazkəsən (Dmanisi r-nu), Borçalı (Marneuli r-nu), Busuqala (Dmanisi r-nu), Qoruncuq (yenə orada), Gavurarxı (Marneuli r-nu), Qabar(Qal r-nu), Dambalu (Msxet r-nu), Dəmirbulaq(Dmanisi r-nu), Dərəköy (Qaqra r-nu), Candar(Qal r-nu), Tərkilər-Habla (Qudaut r-nu), Yaqublu (Tsalka r-nu), Qavaqluq (Suximi r-nu), Qavaqluq (Qudaut r-nu), Qaratəpə (Qardabani r-nu), Qaşqatala(Dmanisi r-nu), Kırklıq(Oçamçir r-nu), Qayabaşı(Xuley r-nu), Qalamşa (Dmanisi r-nu), Qaradərə (Batumi r-nu), Qarakilis (Dmanisi r-nu), Mahmudlu(yenə orada), Manakluk(Qaqra r-nu), Mahmud (Batumi r-nu), Mum -Su(Xuley r-nu), Otluk(Qaqra r-nu), Sarvan (Marneuli r-nu), Uzundərə (Tsitelskaro r-nu), Çatax(Bolnisi r-nu), Cevizlik (Suxumi r-nu) və b. yaşayış məntəqə adları müvafiq olaraq gürcücə Kvaloni, Qanaxleba, Didi-Aqaraki, Pantiani, Meore-Atara, Tetriskaro, Qup-Aqu, Tsalka, Mayakovski, Dmanisi, Mtisubani, Veli, Tkispiri, Marneuli, Kariani, Maşavera, Alqeti, Nabakevi, Vaziani, Sarkineti, Tsabliani, Sida, Durupi, Çapayevka, Açıdərə, Aqaraki,

Karana, Sakire, Otoronça, Kldisubani, Qantiadi, Vane, Mtisdziri, Kldekari, Mnatabi, Mtisubani, Kendani, Borçalı, Qomarcveba, Teladauri və Tbenti adları ilə əvəz olunmuşdur (112,261-270). Gətirdiyimiz misallar 1966-cı ilə aid mə'lumata əsaslanır (112). Sonrakı illərdə də türkmənşəli adların dəyişdirilməsi prosesi getmişdir. Çəkilən misallar yalnız yaşayış məntəqə adlarına aiddir. Dağ və çay adlarının dəyişdirilməsi vəziyyəti bütövlüğü ilə bizə mə'lum deyil. Maraqlıdır ki, e.ə.VIII-VII əsrlərdə şimaldan gəlmiş türkmənşəli Kəməv və Sak tayfalarının adları məhz Borçalı bölgəsində olan toponimlərdə qalmışdır. Ona görə də bu bölgədə türkdilli tayfaların məskunlaşması tarixi e.ə.VIII əsrə gedib çıxır. Azərbaycanlılar etnik özünəməxsusluqlarını əsas e'tibarilə Borçalı bölgəsində saxlamışlar.

Borçalı bölgəsinin XVI əsrə qədər inzibati quruluşu və orada yaşayan türk ellərinin adları barədə dəqiq mə'lumat yoxdur. 1590-cı ilə aid mə'lumatda göstərilir ki, indiki Borçalı bölgəsində olan Loru mahalı 5 nahiyədən ibarət olub: Barat, Baydar, Dəmirçi Həsənli, Ağçaqala və Tumanis (241). Deməli, XVI əsrdə Borçalı adı inzibati vahid adı deyildi. 1590-cı illərə aid türkcə mənbədə indiki Borçalı bölgəsinin inzibati-ərazi bölgüsü belədir: Axtala sancağı (45 kənd) Axtala, Sanahin, Xamurtı, Taşirabad və Sırçabad nahiyələrindən, Loru sancağı Loru, Uzunlar, Köləgirən və Təsit nahiyələrindən, Arpalı sancağı Ağbaba nahiyəsindən, Pəmbək sancağı Güney, Quzey Həmzəçiməni, Sarıyar, Quzey Olanyurt və Güney Olanyurt nahiyələrindən ibarət idi (241). Ümumiyyətlə, bu sancaqlarda aşağıdakı kəndlər vardı: Axtala, Kiçik Axtala, Moşuluq, Böklü Kilisə, Xaçsud, Üçkilisə, Qaraboya, Çorçökək, Kəklik, Mirzəbağı, Purud, Komra-Xaç, Qazangünbəz, Baysunqur, Tuman, Aşağı Bənövşəçay, Yuxarı Bənövşəçay, Qızılqaya, Koşeret, Kozman, Mağara, Yuxarı Cıǵalu, Aşağı Cıǵalu, Karvansaray, Quyumçu, Budaqkənd, Sınıq Kilsə, Qoşabulaq, Qırxbulaq, Qarabulaq, Çardaxlı, Balıqlı, Çorak, Sarıqala, Qaraqala, Türkdərə, Bəykənd, Sırçabad, Çərşəlu, Göl Əkərək, Dolbəndlü, Yassıköy, Vəng, Viran, Loru, Çekreşen, Calaloǵlu, Ovaneskənd, Otarşen, Emrəgöz, Çarçı, Balıqçı, Çaku, Boğos, Çakurı, Bekavur, Kırəbaş, Yalançı Mirzə, Mağaret, Göləgirən, Tarımtaq, Pirikənd, Sanaçux, Aqbat, Xata, Vərəköy, Vahakı, Taçanasor, Əyədək, Ərçasan, İqiki, Sudebadıq, Bəykənd, Boz Abdal, Güngörməz, Kömürlük, Aşağı Sarımsaqlı, Yuxarı Sarımsaqlı, Almalu, Qaratur, Çubuqlu, Güneydağ, Şalunüd, Arçud, Yenice, Xozabin, Sandal qışlağı, Paşacıq, Dərbaz, Hamamlı, Qoca Becan, Kürd qışlağı, Pirəkənd, Armudluq, Mirzə Əli, Sarı Sofu, Xumaris, Ulyaşix, Tekurans, Axırzaman, Bozçalı, Qənbəroǵlu, Təkəlik, Almalıq, Başkənd, Şorandərə, Qazankənd, Göyyoxuş, Bulaqlı, Təzəkli, Qaltaxçı, Çandar, Çanuk, Dəvəboynu, Çordukoǵlu, Taççılı, Xizanoǵlu, Qurdbəyoǵlu, Baydar, Qoçukənd, Qazanlı, Dəlikli, Kutluqtəpə və b.(241).

1727-ci ilə aid türkcə mənbədə Borçalı bölgəsinin Loru sancağı aşağıdakı kəndlərdən ibarət idi: Aqaki, Məlikkənd, Dirəton, Azvaq, Budaqçılar qışlağı, Xaçanis, Curamin, Uzunlar, Əmuc,

Seyidkənd qışlağı(Kilsə), Ərtanaş qışlağı, Kəlküm qışlağı, Xitabət, Xunezazür qışlağı, Tarminax,Balıqçı, Bağadink, Böyük Qoğus, Kiçik Qoğus, Kiçik Əkərək, Lican, Məzarlıq, Avanes, Çakı, Akuri, Təkyə məzrəsi, Seydibaba, Abbas qışlağı (Ləmican məzrəsi), Boşa, Sarıqala, Qulu, Türk, Qaçaqan (Cənəvat), Qışlaqkənd, Qazi Məhəmməd, Qoçu qışlağı məzrəsi, Otləki qayası kəndi, Heydərbəyçayı, Tarnic, Böyük Əkərək, Yassı, Vartanlı, Kəndivan, Çəkrəşin, Uyaris, Durnagötür, Göl Əkərək, Gərkər, Təsit, Səgəcuq, Zun, Həşimkeş, Calaloğlu məzrəsi, Yazıkənd, Əmirgöz, Qurudərə məzrəsi, Məhəmməd Seyfi qışlağı, Ələmdar, Qışlaq (Nuhas), Özbək məzrəsi, Mühibli, Qızıl-özən, Qoturbulaq, Qırxbulaq, Ağsu, Çovuş, Kəmdad, Köləgirən, Dürre, Çanaxçı, Muradxan, Zaman qışlağı, Pətəkli,Xəzin, Bərət, Axi Quravar, Kurnək, Çərtək qışlağı, Anaye qışlağı, İçərək məzrəsi, Muləquz məzrəsi, Madçənə məzrəsi, Kəmrə məzrəsi, Utus, Əqirova qışlağı, Lorut, Şah Arslan qışlağı, Çəkməzik, Ləşqi, Vahəngi, Yarıli qışlağı, Əlican, Yuxarı Vahəngi, Vəng, Mürşüd qışlağı, Fındıqlı, Sisəberd,Əlicli, Daşbulaq, Böyükdaş, Balıqçı, Xəlic məzrəsi, Yelnataq, Qaşışgödək, Yaqubkənd və b.(241, 599-632).

1747-ci ilə aid həmin mənbədə adları çəkilən nahiyələrdə aşağıdakı kəndlərin və camaatların (ellərin) yaşadığı göstərilmişdir:

Baratlı nahiyəsi: Calair,Ağbaba k., Həsənli (Kiçik Besinli məhəlləsi ilə) k., Qaşqatala k., Soğanluq k. və Çavuşan k.

Tumanis nahiyəsi: Ziyabəyli k., Üşən k., Orta Şevən k. və Heylərqulu k.

Baydar nahiyəsi: Laxan k., Qorçubaşı camaatı, Cıqlay camaatı,Bəykəndi k., Qoçulu məhəlləsi, Ələmdarlı camaatı, Əmirxanlı camaatı, Padar camaatı, Daşdəmir k.Heydəmirli k., Mürşüdlü k., Çələbili camaatı, Zülfüqarlı k., Mahmudlu k.. Əhmədli k., Qobu qışlağı, Zəngi Şalı k., Ağamir Həsənli k., Başcıq Ciftliyi, İmirli k., (bu kəndin İmirli, Onbaşı və Xızır məhəllələri), Qacar camaatı, Başqa Qacar məhəlləsi, Şıxatlı k., Əli Miri oğlu İmir Həsənli k., Dəlilər k., Qullar k., Molla Vəli məhəlləsi, Molla Əhməd məhəlləsi, Pirəli məhəlləsi, Bayram məhəlləsi, Həsən məhəlləsi, Xanoğlu məhəlləsi, Çələbili camaatı, Orucoğlu camaatı, Molla Abdulla oğlu Mustafa camaatı, Nəcməddinli Molla Mahmud camaatı, Yadigaroglu Əhməd camaatı, Molla Əhməd camaatı, Qaradəmirçilər camaatı, Cavanşir Pəhləvanlı camaatı, Qədimxan qışlağı, Həsir qışlağı, Lək camaatı, Cavanşir Kəbirli camaatı, İmir Həsənli camaatı, Muğanlu camaatı, İmir Xəlil qışlağı və Qaramanlı İsmayıl camaatı.

Dəmirçi Həsənli nahiyəsi: Qoluqaralı camaatı, Qaraçıbaşı qışlağında Yüzbaşı camaatı, Telli məhəlləsi, Yüzbaşı tayfasından Mustafa qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Dügər qışlağı, Yüzbaşı

tayfasının Çübuqlu qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Həsən qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Nurubəy qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Çəltiklər qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Süleyman qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Molla Mehdi qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Arıxlı camaatı, Yüzbaşı tayfasının Çopur Əhməd qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Yüzbaşı oğlu Vəli ağa qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Sayatlı camaatı, Yüzbaşı tayfasının Uruz qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Duruoğlu qışlağı, Çataqı Vəli qışlağı, Yüzbaşı tayfasının Alaağac adlı yerdə Qaramanlı Həsən camaatı, Qaratikanlı adlı yerdə Qaraçılar camaatı, Sarbanlar adlı yerdə Sarvan camaatı, Yüzbaşı tayfasının Qara Üzən oğlu Əhməd qışlağı, Şərəfəddin tayfasının Qaramanlı Vəli camaatı, Qaramanlı adlı yerdə Şərəfəddin tayfasının Əhmədqulu camaatı, Şərəfəddin tayfasının Lətifli qışlağı, Lətifli adlı yerdə Şərəfəddin tayfasının Şahbulaq qışlağı, Musa ağa qışlağında Dəmirçi Həsənli camaatı, Nəzərli məhəlləsi, Çiqal Əhməd məhəlləsi, Kəpənəkçi tayfasının Əhməd qışlağı, İshaqlı qışlağında Kəpənəkçi camaatı, Kəpənəkçi tayfasının İlxiçı Yusif qışlağı, Kəpənəkçi tayfasının Kətxudalı qışlağı, Kəpənəkçi tayfasının Cəfər qışlağı, Əhməd məhəlləsi, Kəpənəkçi tayfasının ƏbülQasim qışlağı, Xaric məhəlləsi, Kəpənəkçi tayfasının Çatal Vəli qışlağı, Sarılı qışlağında Kəpənəkçi tayfasının Vəli məhəlləsi, Kəpənəkçi tayfasının Tağı məhəlləsi, Kəpənəkçi tayfasının Hacı oğlu qışlağı, Kəpənəkçi qışlağının Deviroğlu qışlağı: (Rza məhəlləsi ilə); Kəpənəkçi adlı yerdə Muğanlı camaatı; Muğliyan adlı yerdə Kəpənəkçi tayfasının Qara Öküzlü 1) qışlağı; Dəmirçi Həsənliyə tabe olan Bay Əhməd camaatı; Yüzbaşı tayfasının Musa ağa qışlağı; Sancağlı məhəlləsi; Yüzbaşı tayfasının Abdulla ağa qışlağı; Dəmirçi Həsənliyə tabe olan Sarı Sabunçu camaatı; Cığallı camaatı; Kəpənəkçi adlı yerdə Yüzbaşı tayfasına tabe olan Qəmərli camaatı; Pirəhməd ağa qışlağında İmir Əhmədli camaatı; Pir Bayram tayfasının Köhnəli qışlağı; Keşalı camaatı; İmir Həsənli tayfasından olan Molla Abdulla camaatı; İmir Həsili tayfasından olan Ələmdarlı qışlağı; Əhmədqulu məhəlləsi; Muğançı Əhməd camaatı; Qara Rza camaatı; Kəpənəkçi tayfasından İbrahim ağa qışlağı; Kəpənəkçi tayfasının Qoca qışlağı; Əyyubağa məhəlləsi; Şahgəldi məhəlləsi; Kəpənəkçi tayfasının Bərəli qışlağı; Siraclı 1) camaatı; Siraclı tayfasının Məhəmmədxəlil ağa qışlağı; Qacarlı camaatı; Çubuqlu camaatı; Nəzərli camaatı; Əmin məhəlləsi; Nəzərli tayfasının Mahmud oğlu Məhəmməd qışlağı; Kosalı camaatı; Siraclı Seyid camaatı; Arıxlıoğlu Haqverdi camaatı; Pətəkli camaatı; Səlcikli camaatı. Göyçəli camaatı; Sarı Sabunçu camaatı; Çallı camaatı; Sarı Vəli camaatı; Nəcməddinli camaatı; Bəxtiyar qışlağı, Qara Demur; Osman qışlağı, Suqaraçı qışlağı; Koxalı camaatı, Kosalı Yaquboğlu qışlağı; Əhmədli qışlağı; Sayatlı qışlağı; Palçıqlı camaatı; Ballı qaya k., Yayçı k., Ağ keçı.k., Lacivərd k., Çardaqlı k., Çaxmalı k., Molla Qasım k., Süleyman kəndi., Çala kəndi., Yaqub kəndi, Azadkənar kəndi., Dəli Qılıç k., Başqa Dəliqılıç k., Qamış kəndi., Qoca kəndi., Sarıxana kəndi., Yengixan k., Sarıq kəndi., İrənçalıq k., Qaraqala k., Başqa Qaraqala k., Qarabulaq k., Sarıqala k., Göydaq k.

Pətək nahiyəsi: Qərrib kəndi, Qoçular kəndi, Kahalı kəndi, Armudlu k, Başqa Armudlu kəndi., Qışlaq k., Kənaçı qışlağı k., Biçən Cücə k, Quzeyqışlağı k., Dağma k., Bünsur k., Qoca kəndi, Təkə qayası, Əlixanlı k., Sənəkli qışlağı., Qoşa bulaq k., Başkəndi, Heydərqulu kəndi, Atatəpə, Çeçəxan k., Babaxanlı k., Aşağı Qaradərzi k., Yuxarı Qaradərzi k., Alalaşan k., Həkər Çaldız kəndi, Qərrib Üzən k., Şilaver k., Salmanlı k., Tabanlı k; Palçıqlı k., Tacdar k., Hallavar k., Qaraçoban k, Kümrək k, Candar k., Ağbulaq k., Göyyoxuş k., Qocağan k., Nurşan k., Təknə k., Örənqışlaq k., Sarıyar k, Sarıcalı k, Dərəkəndi, Göybulaq., Sarı Əhməd k., Qarabuta k., Əməkli., Güllübulaq k., Əxilik k., Toğançı k., Hamamlı k.. Qocaqara k., Səderək k., Qoca Əliqışlağı; Əlicalı k., Hüseyinqışlağı k, Ayaşlı k., Buğa Əli k., Doğanlı k; Dovşanlı k., Heydər Qaraxanlı k., Güllücə k., Əmirxanlı k.. Reyhanlı k; Ezmər k. Maral kəndi;

Ağcaqala nahiyəsi (Borçalı tayfaları): Saral oymağının Böyük Qaçğan camaatı, Saral oymağının Orta Qaçğan camaatı, Saral oymağının Hacılı camaatı, Saral oymağının Kiçik Qaçğan camaatı, Saral oymağına tabe olan Qılıclı qışlağı, Saral oymağının Koxalı camaatı, Təkəli oymağının Quşçular camaatı, Təkəli oymağının Böyük Heydərli camaatı, Məkəli oymağının, Kiçik Heydərli camaatı, Təkəli oymağının Qaramanlı qışlağı, Məkəli oymağının Qazmalı qışlağı, Təkəli oymağının Marağalı camaatı, Təkəli oymağının Qaramanlı camaatı, Təkəli oymağının Ağəhməd (Pirvəli) qışlağı, Ağəhməd oymağının Mehanə camaatı, Şimali camaatı, Ağəhməd oymağına tabe olan Şəmsəddinli camaatı, Ağəhməd oymağının Sayatlı camaatı, Ağəhməd oymağının Kiçik Sayatlı camaatı, Ağəhməd oymağına tabe başqa Mehanə camaatı, Saral oymağının Həzrətli camaatı, Saral oymağının Sübhan camaatı, Başqa Həzrətli camaatı, Sücəddinli camaatı, Heydərli camaatı, Saral oymağının Korlar camaatı, Zəngənə camaatı, Ərəbli oymağının Əhmədli camaatı, Ərəbli oymağının Ziyaqocalı camaatı, Ərəbli oymağının Pəhləvanlı camaatı, Ərəbli oymağının Seydi Qocalı camaatı, Ərəbli oymağının Böyük Ulaşlı camaatı, Ərəbli oymağının Kiçik Ulaşlı camaatı, Ərəbli oymağının Burundəli camaatı, Bozanlı camaatı, Ərəbli oymağının Aşıqlı camaatı, Ərəbli oymağının Çubuqluca camaatı, Ərəbli oymağının Soğanlı camaatı, Həsən Xocalı camaatı, Ağbaba k., Qaraxan k., Heyvalı k., Qərribqaya k., Əcabəy k., Gül Əbdi k., Şahablı camaatı, Ərəbli oymağının İmamkəndi qışlağındakı Muğanlı camaatı, Böyük Dəhnə k., Kiçik Dəhnə k.(34).

Qeyd edilməlidir ki, bu mənbələrdə göstərilən kəndlərin müəyyən hissəsi 1920-ci ildə Dağ Borçalının Loru bölgəsinin ermənilər tərəfindən işğalından sonra Ermənistana qatılmışdır. Halbuki gətirilən misallardan görüldüyü kimi, bu bölgədə ermənicə yaşayış məntəqəsinin adı yoxdur.

X-XVII əsr gürcü mənbələrində Avlabari (Ovlabəri), Avçala, Axtala (Ağtala), Baxçalari, Qorincuki(Qoruncuq), Qoçiasveli (Köçvəli),Deliqulicani (Dəlioğlucan), İalquzi (Yalquz), İkorta (İki orta), Kirkita (Kirkitdi), Qorsali (Qursalı), Navtluqi (Neftlik), Ortlı (Örtülü), Ormaneuli (Ormanlı), Ouele (Öylü), Suqeçani (Sukeçən), Saqaltutani (Saqqaltutan), Tabakmela (Tabaxmələ), Uzunkanti (Uzunkənd), Poladauri (Poladlı), Kolaqiri (Kolagir), Qamişi (Qamışlı), Qarağaci (Qarağac), Qişlaqi (Qışlaq), Şiştapa (Şiştəpə), Çabinni (Çibinli), Çalamotu(Çəlümotu), Çarsu(Çaharsu), Çumlaqi (Şumlaq), Aziki (Azlar), Aziquni (Azhun), Qunaneti (Hunlar), Tapani (Tapan), Musağala (Musaqala), Qızıl ziyarati (Qızıl Ziyarət), Şarapkana (Şərəfxana) və s. toponimlər haqqında mə'lumat verilmişdir (45,101-102).

1880-ci ildə Borçalı distansiyası əsasında yaradılmış Borçalı qəzasına Loru, Borçalı və Trialeti mahalları daxil edilmişdi(131,367). Lakin 1918-ci ildə ermənilər gürcülərlə müharibəyə başlayaraq Loru nahiyəsini işğal etmiş və sonra orada dörd inzibati rayon yaratmış və Dağ Borçalı - Kalinin, Calaloğlu-Stepanovan, Alaverdi-Tumanyan, Barana isə Noyanberyan adlandırmışlar. Dağ Borçalıda 1937-ci ildə Kalinino adlı rayon da yaradılıb. İndi ermənilər həmin r-nu Taşir adlandırmışlar. Taşir Dağ Borçalıda mənbələrdə V əsrdən çəkilən türk mənşəli mahal adıdır. Ermənilər bu toponimin türkmənşəli olduğunu bilmədikləri üçün onu dəyişməmişlər. Gürcüstandan alınmış həmin rayonlarda yaşayan azərbaycanlıların yaşayış məntəqə adları XX əsrin 30-cu illərindən e'tibarən dəyişdirilərək ermənicə qondarma adlarla əvəz edilmiş və əhalisi 1988-ci ildə Azərbaycana deportasiya edilmişdir.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların etnik tarixinin və toponimiyasının tədqiqi sahəsində ilk addımlar XX- əsrin 60-cı illərində atılmış və toponimlər öyrənilməyə başlanmışdır. Gürcüstanda Azərbaycanmənşəli toponimlər barədə Ş.Məmmədli, Ş.Şamıoğlu, Məmməd Sarvan, M.K. Hacixəlilov, M.Çobanov, F.Əliyeva, V.İsrafilov və başqaları araşdırmalar aparmışlar. Xüsusilə Mədəd Çobanovun və Müşviq Çobanovun Borçalı bölgəsində və Gürcüstanın toponimiyasında iz qoymuş türk tayfaları haqqında qiymətli araşdırmaları vardır (bax: Borçalı toponimləri. "Sərbəst düşüncə" qəzetinin xüsusi buraxılışı. 1993, №4). Lakin bu müəlliflərin axtarıları əsas e'tibarilə Borçalı bölgəsinin toponimiyasını əhatə etdiyinə görə Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin tam halda tədqiqinə ehtiyac vardır.

Gürcü tədqiqatçıları V.Qamkrelidze, E.Ceyranişvili, T.Uturqaidze, P.Makalatia, İ.Sixarulidze və b. əsərlərində isə əsas e'tibarilə gürcümənşəli toponimlər araşdırılmışdır.

Göründüyü kimi, oxucuya təqdim olunan bu lüğət Gürcüstanda türkmənşəli coğrafi adların tədqiq olunması sahəsində sanballı araşdırmadır. Bu kitabda tədqiq olunmuş coğrafi adların böyük əksəriyyəti Borçalı bölgəsinə aiddir.

Borçalı bölgəsinin əhalisinin maddi və mə'nəvi mədəniyyəti bütün parametrlərdə Azərbaycanın qərb bölgəsinin maddi və mə'nəvi mədəniyyəti ilə üst-üstə düşür. Bu, bir tərəfdən Borçalı bölgəsinin Qazax-Aqstafa bölgəsi ilə ərazicə həmsərhəd olması, ilə, digər tərəfdən hər iki bölgədə qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə eyni türk tayfalarının məskunlaşması ilə əlaqədardır. Ona görə də Borçalı bölgəsinin bir sıra etnotoponimləri Qazax-Ağstafa bölgəsində təkrar olunur.

1743-cü ildə Nadir şah Gəncə bəylərbəyliyinə məxsus Qazax-Şəmşədil-Borçalı bölgəsini Gürcüstana vermişdi (36;37;38). Gəncə xanı Cavad xan 1798-ci ildə Şəmşədil mahalının gürcü çarı X11 Georgidən geri almışdı(47). Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində də bu fikir vardır: Nadir şah “Qazax və Borçalı ellərini öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə və uca mərtəbəli valinin hökmünə tabe etdi” (37,31).1801-ci ildə Gürcüstanın tərkibində bu bölgələr Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Qazax və Borçalı distansiyaları təşkil olunmuşdu. XIX əsrin əvvəllərinə aid mə'lumata görə Borçalı distansiyasında 145 kənd vardı və onlarda 4 min 92 tüstü (ailə) yaşayırdı (179,275). Distansiyanın sahəsi 8 min kvadrat km idi (yenə orada, s. 267). Həmin mənbəyə görə distansiyada 8479 nəfər azərbaycanlı, 3634 nəfər erməni, 767 nəfər yunan, 669 nəfər gürcü və 313 nəfər alman yaşayırdı (yenə orada, s. 247). Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, ermənilər və yunanlar XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Rusiyanın təhriki və köməyi ilə İrandan və Türkiyədən köçürülərək Borçalıya gəlmişdilər. Almanlar isə 1818-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasından köçənlər idi.

Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Borçalı bölgəsindən bə'zi türk elləri xarici ölkələrə köçməli olmuşdular. Məsələn, 800 ailədən ibarət Qarapapax eli Türkiyəyə və İrana getmişdir.

Lüğət əsas e'tibarilə XIX-XX əsrlərə aid rusdilli ədəbiyyatda olan coğrafi adları əhatə edir. Müxtəlif ədəbiyyatda Gürcüstan ərazisində, xüsusilə onun Kaxeti bölgəsində türk mənşəli toponimlər qeyd olunmuşdur. Məsələn, XVIII əsrə aid “Car salnaməsi” adlı mənbədə Gürcüstanın şərq rayonlarında, Şəki-Zaqatala bölgəsi ilə sərhəd olan Kaxeti (Alazan və İori çaylarının yuxarı axınlarında dağlı ərazi) bölgəsində Mil (indi gürcücə Milistskali), Kizik, Qavazsu, Alaverd, BeşAul (indi gürcücə yazılışı Pşaveli), Alazan çayının sol sahilində Stori çayının üzərində Bicanbaq(indi gürcücə Becanbaqi), Sabur (indi Tionetidə Saborlo, ya da Şilda yaxınlığında Sabus), Qaraqalxan (Kaxeti və Kartli sərhədində, Araqvi çayının sahilində, Ksani

dərəsində), Oxlu (Tiflis nahiyəsində Oxlutəpə), -Alazanın sol sahilində, Telavidən 20 km şimal-şərqdə Almat kənd adı və b. qeyd olunmuşdur (165).

Oxuculara təqdim olunan bu əsər heç bir siyasi məqsəd və ya ərazi iddiası güdmür. Əksinə, əsər gürcü xalqı ilə azərbaycanlıların müxtəlif dövrlərdə bir ərazidə iki müxtəlif dinli millətin dostcasına yaşaması, onların tarixin ən ağır günlərində bir-birinə dayaq olması, hər iki millətin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiq olunması sahəsində mühüm bir elmi addımdır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, türkmənşəli coğrafi obyektlərdə azərbaycanlılardan başqa gürcülər də yaşamışdır.

Bu əsər Gürcüstan ərazisində türkmənşəli toponimlərin tədqiqi sahəsində atılan mühüm elmi addım olduğuna görə, əsərin lüğət hissəsində bu və ya digər toponimin etimologiyasında müəyyən qüsurların olması mümkündür. Türkmənşəli toponimlərin gürcü dilinin fonetikasına və qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmasında, bir sıra toponimlərin ilkin formalarının bərpa olunmasında və izah edilməsində mə'lum çətinliklər vardır. Bu səbəbdən də əsər haqqında obyektiv məsləhət verəcək və iradələrini söyləyəcək oxucularımıza, o cümlədən gürcü həmkarlarımıza da əvvəlcədən müəllif razılığı edirik.

Əsəri kompüterdə yığmış Həlimə İlyas qızı Əhmədşadəyə gərgin əməyinə görə təşəkkürümüzü bildiririk.

I FƏSİL

Gürcüstan ərazisində türkmənşəli toponimlər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır. Bu məsələyə keçməzdən əvvəl “türk” anlayışı haqqında bir neçə söz demək lazımdır.

“Türk” etnonimi müasir türkoloji ədəbiyyatda iki mə'nada işlədilir: birinci, Altay-dil ailəsinin Türk qoluna mənsub olan (qədim dövr üçün mənsub edilə bilən) etnoslar üçün ümumi ad; ikinci, qədim türk etnoslarından biri olmuş və VI əsrdə Altaydan Cənub-şərqi Avropaya qədər nəhəng ərazidə Türk xaqanlığı adlı imperiya yaratmış bir etnosun konkret adı. Deməli, elə bir etnos mövcud olmuşdur ki, onun etnik adı “Türk” idi; lakin elə etnoslar da olmuşdur ki, onlar özlərinə “Türk” demirdilər, onlar Altay-dil ailəsinin Türk qoluna mənsubdurlar və ona görə də həmin etnoslar üçün türkoloji ədəbiyyatda “Türk mənşəli” yaxud “Türkdilli” ifadələri işlədilir. Həmin qədim etnosların öz etnik adları vardı: skut, saka, kəmə, sarmat, massaqet, usun, hun, qıpçaq, peçeneq, abar, xəzər və s.

Bu qədim etnosların hamısı e.ə. IX-VIII əsrlərdən başlayaraq dalğalarla Sibir, Orta Asiya və Altaydan Cənub-şərqi Avropaya gəlmiş, oradan müəyyən hissələri Cənubi Qafqaza və Ön

Asiyaya keçmiş, bununla da azərbaycanlıların etnik tarixində mühüm rol oynamışlar. Aşağıda bu barədə bəhs edəcəyik.

Qədim etnosların şərqdən qərbə hərəkəti nə ilə əlaqədardır? Bu suala arxeoloqlar qazıntılar cavab verir ki, e.ə. 11 minilliyin əvvəllərində (e.ə. XVII- XIV əsrlərdə) Sibirdə və Mərkəzi Asiyada Tunc dövrü başlanır və deməli, ilk dəfə bəşər tarixində metal silahlar yaradılır. Bu dövr türkmənşəli əkinçi-maldar tayfaların göstərilən regionda, yəni Avrasiyada köçəri maldarlığa keçməsi ilə eyni vaxta düşmüşdü. Təsərrüfatın intensiv forması olan maldarlığın inkişafı və bununla əlaqədar olaraq qoyun sürülərinin və at ilxılarının artması yeni otlaqlara malik olmaq zərurətini qarşıya qoymuşdu. Atdan istifadə və metaldan silahların hazırlanması başqa etnoslara mənsub ərazilərin işğalına şərait yaradırdı. Məhz bu dövrdə Mərkəzi Asiyanı, Altayı, Qazaxıstan çöllərini, Cənubi Uralı və Tyanşanı əhatə edən vahid arxeoloqların mədəniyyət təşəkkül tapır(137,55). Arxeoloji ədəbiyyatda Andronovo mədəniyyəti adlanan bu mədəniyyətin səciyyəvi cəhəti ox ucluqları, baltalar, xəncərlər, qılınclar və incəsənətdə “Skif heyvan stili”dir. Bunlar e.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Cənub- şərq Avropada yaşamaları məlum olan və antik mənbələrdə Kimmer, Sak və Sarmat adlanan etnoslara mənsub qəbirlərdə də aşkarlanmışdır.

Avrasiyada (Altay-Dunayarası ərazidə) e.ə. VIII-VII əsrlərdən məlum olan “Skif heyvan stili” (bəbirin və ya pələngin maralı və ya dağ keçisini qamarlaması səhnəsi) Uraldan Dağlıq Altayın cənub şərqinə qədər böyük ərazidə təşəkkül tapmış və türk tayfalarının qərbə hərəkəti ilə Qara dənizin şimal çöllərinə gətirilmişdir(249,13,14). Rus arxeoloqu yazmışdır ki, antik mənbələrdə “Skif” adlandırılmış və Qara dənizin şimal çöllərində e.ə. VII -VI əsrlərdə yaşamış tayfalar, yəni skiflər Sibir mədəniyyətinin varisləridir(250,258). Aydındır ki, bu mədəniyyət yaratıcıları İrandilli tayfalar ola bilməzdi. Elə ona görə də kimmerlərin, skiflərin, sakların və sarmatların İrandilli sayılması, bununla da Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda e.ə. I minilliyini əvvəllərindən başlayaraq İrandilli tayfaların yaşadığı fikri tamamilə yanlışdır.

Bir qrup rus tarixçisinin fikrinə görə, guya e.ə. I minillikdə Çindən Dunaya qədər bütün tayfalar İrandillilər idi. Bir neçə misal göstərək: Sak-skif tayfaları Çindən Qara dənizin şimal çöllərinə qədər İrandillilər idi(251,12) Minillikdə İrandilli tayfalar Çindən Dunaya qədər yayılmışdı. (252,3).E.ə. I minillikdə Çindən Macarıstana qədər ərazidə irandilli saklar və skiflər yaşayırdılar (253,15). həmin minillikdə Şərqi Avropa çöllərində İran dialektləri yayılmışdı (254,138) və s. Bütün bu fikirlər sadəcə olaraq qədim türk xalqlarının tarixinə qarşı açıq düşmənçilikdir. E.ə. I minillikdə Cənub- şərq Avropada yaşayan skiflər və saklar İrandillilərdirsə, onda rus arxeoloqu S.V. Kiselyovun Altayda e.ə. minilliyə aid aşkar etdiyi

arxeoloci mədəniyyət skif mədəniyyətidir (255,487). Guya irandillilər Altayda arxeoloci mədəniyyət yaratmışlar və Altayın qədim sakinləri də irandillilər imiş. Elmi dəlillər sübut edir ki, minillikdə Cənub şərq Avropadan Cənubi Qafqaza gəlmiş kimmerlər, skiflər və saklar qədim türkdilli olmuşlar.

Azərbaycanda çoxminillik etnik prosesin bir səciyyəvi prosesi olmuşdur: e.ə. VIII-VII əsrlərdən başlayaraq şimaldan və cənubdan türkmənşəli tayfaların gəlməsi etnik prosesin uzunmüddətli getməsinə şərtləndirmişdir. Yuxarıda deyildiyi kimi, hər dəfə etnik prosesə yeni-yeni türk etnik komponentləri daxil olunurdu. Digər tərəfdən, Azərbaycanın etnik və dövlət sərhədləri də tez-tez dəyişirdi. Etnik prosesin uzunmüddətli gedişi üçün sərhədlər sabit olmalıydı. Ona görə də xalqımızın formalaşması prosesində konsolidasiya (gəlmə türk tayfalarının ondan əvvəlki yerli türkdilli əhali ilə qaynayıb qarışması) vaxt baxımından uzun sürmüşdü. Bu proses həm də yerli Dağıstandilli və İrandilli tayfaların qismən assimilyasiyasını da şərtləndirirdi.

Cənubi Qafqaza ilk türkmənşəli tayfaların gəlməsi e.ə. VIII-VII əsrlərdə kimmerlərdən və saklardan başlamış və eramızın XII-XIII əsrlərinə qədər davam etmişdir. Cənubi Qafqazda, xüsusilə indiki Şimali Azərbaycan və Ermənistan əraziləri e.ə VII əsrdə gəlmiş sakların yurdu olmuşdur. Bizcə Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqının təşəkkülündə türkdilli saklar mühüm rol oynamışlar. Ona görə ki, Şimali Azərbaycanda, Ermənistanda və Borçalı bölgəsində sakların tərkibində gəlmələri ehtimal olunan Alban, Qarqar, Quqar, Basin, Şamak, Şarvan, Gəncə, Uti, Şirak və b. tayfaların (bax: 13) adları erkən orta əsrlərdə mövcud toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda türkmənşəli tayfalar e.ə. I minillikdə artıq aparıcı rola malik idilər.

Azərbaycan dili Oğuz dilləri qrupuna daxildir. Bu onunla bağlıdır ki, əvvələn, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda və ona bitişik bölgələrdə kütləvi surətdə məskunlaşmış oğuzlar ondan əvvəlki yerli türkipli Azərbaycan dilinə güclü təsir etmişdir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın hər iki hissəsində eramızın ilk əsrlərindən e'tibarən məskunlaşmış hunlar, qıpçaqlar, peçeneqlər, xəzərlər, avarlar və b. məhz oğuzların əcdadları ilə mənşə birliyinə malikdirlər. Xəzərlərin bir tayfasının Uğuz adlandığı da mə'lumdur. XVIII əsr müəllifi Əbülqazi xan Xivəli Şərqi Hun çarlığının məşhur xaqanı Meteni (e.ə. IV əsr) Oğuz xaqan adlandırır. Deməli, indi Oğuz dilləri qrupuna məxsus fonetik xüsusiyyətlər adlarını sadaladığımız qədim türk tayfalarının dillərində də vardı. Məsələn, türkmən dili Oğuz dillər qrupuna aiddir, lakin türkmənlərin etnogenezində Orta Asiyada e.ə. I minillikdə yaşamış saklar və onların qolları olmuş massaqlar, abdallar (ağ hunlar), kuşanlar (quşçular) və nəhayət Səlcuq oğuzları iştirak etmişlər. Bu tayfalar Azərbaycan xalqının etnik tarixində də mühüm rol oynamışlar.

Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycanda və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılarla eyni qədim türk tayfaları əsasında formalaşmışlar.

Bununla əlaqədar olaraq həm də güman etmək olar ki, e.ə. III minilliyi (Erkən Tunc dövrünü) əhatə edən Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin yaradıcıları içərisində türkmənşəli etnoslar da vardı. Bütün tədqiqatçılar bu fikirdə yekdildirlər ki, bu mədəniyyət gəlmə tayfalara mənsubdur. Həm də aydındır ki, bu gəlmələr semit (sami) və İranmənşəli tayfalar ola bilməzdilər.

Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi haqqında yazmış tədqiqatçılara görə bu gəlmələr şimaldan (100, 1-4), qərbdən (132), şərqdən və ya cənubdan (229,111) gəlmişlər. Lakin O.M.Caparidze bu mədəniyyətin ümumkartvel (gürcü) dil ailəsi mənşəli tayfalara mənsub olduğunu yazmışdır (122). Halbuki Kür-Araz mədəniyyəti Gürcüstanın qərb rayonlarını əhatə etmir. Tədqiqatçılara görə bu mədəniyyət Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölündən Araza qədər və Şimali Qafqazı əhatə edir. İ.M.Dyakonov və İ.Starostin Kür-Araz mədəniyyəti barədə yazmışlar: "Predelı rasprostraneniə xurritov v Perdney Azii sovpadaöt s qraniüami rassprostraneniə Kura-Araksskoy kulğturi"(128).

Şimali Qafqazın qədim tarixi üzrə mütəxəssis arxeoloqlardan M.Munçayev bu mədəniyyəti Qafqaz-dil mənşəli tayfalara aid etmişdir (171, 164). E.İ. Krupnov da bu mədəniyyətin Qafqazdilli tayfalara aid olduğu yazır.

Bu fikirlərin hamısı gələcəkdə araşdırılacaqdır. Bununla belə Arazdan cənubda və ümumiyyətlə Ön Asiyada türkmənşəli tayfaların hələ eradan əvvəlki minilliklərdə yaşaması faktı nəzərə alındıqda Kür-Araz mədəniyyətinin etnik atribusiyası problemi yeni istiqamət alır. Hələlik elmi məxəzlərdə Cənubi Qafqazda türkmənşəli tayfaların e.ə. VIII-VII əsrlərdən e'tibarən yaşadıkları şübhəsizdir. Biz Şimali Azərbaycanda və indiki Ermənistan ərazisində olduğu kimi Gürcüstanda da ilk türkmənşəli tayfaların göstərilən əsrlərdən məskunlaşmağa başladığını qəbul edirik.

Gürcüstanda türk tayfalarının məskunlaşmasının aşağıdakı dalğaları müəyyən olunur.

E.ə. VIII-VII əsrlərdə kəmərlər (kimmerlər) və saklar (sakların tərkibində alban, basian, qarqar,quqar, şamak, şarvan, şirak, uti və b. tayfalar var idi. Erkən orta əsrlərdə hun tayfaları (hunlar, kəngərlər, peçeneqlər, aranlar, qeruslar və b.), avarlar, xəzərlər, qıpçaqlar və nəhayət XI-XII əsrlərdə oğuzlar mövcud olmuşlar.

Gürcüstanda bir sıra dağ adları türk tayfalarının adlarını özündə saxlamışdır: Kuldaq, Gödəkdaq, İncədaq, Sakyurd və b.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Gürcüstan ərazisində və Şərqi Anadoluda e.ə. VIII əsrdə məskunlaşmış ilk türkdilli tayfa antik mənbələrdə “Kimmer” adlandırılmışdır. Bu etnonimin əsl forması “Kəmə” olmuşdür(bax:12;13).

Cənubi Qafqazdan Ön Asiyaya keçmiş kimmerlər Assur çarı II Sarqonun (e.ə.722-705) dövrünə aid assurca yazıda da Qamer adlandırılır. Kimmerlər aşağıda deyəcəyimiz kimi, Ön Asiyaya Şərqi Anadoludan keçmişdilər. Şərqi Anadoluda Karasu çayı ilə Kızıl İrmak çayı arasındakı bölgə indi də Kəmərlər adlanır. Deməli, Assur mənbəyində çəkilən Qamer elə indiki Kəmərlərdir. Azərbaycanda (o cümlədən Cənubi Azərbaycanda), Ermənistanda , Gürcüstanda, Şərqi Türkiyədə Kəmərlərli və Qəmərlərli kənd adları da “Kimmer” etnoniminin əslində Qəmərlər (Kəmərlər) olduğunu göstərir. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda Kəmərlərli adlı 10 kənd vardı (181,111). Həmin kəndlərin hamısının əhalisi türkdilli idi. Kimmerlərin Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başçılarından assurca yazılışda adları da türkcədir: Teuşpa, türk dillərində tuş “qızıl bəzək” və bay sözlərindən (assurca “y” səsinə verəcək işarə yox idi); Tuqdame, türk dillərində tuq “döyüş bayrağı” və tomay “bəzək” sözlərindən; Sandakur, türk dillərində sandı (adlı-sanlı, məşhur) və kür “məhkəm”, “səbatlı” sözlərindən və s.(bax: 13, 132-133).

Kəmərlərin Cənubi Qafqazda fəaliyyəti barədə mə'lumat azdır.Q.A.Melikişvili yazır ki, kimmerlərin hamısı Ön Asiyaya getməmişdi, onlar Cənubi Qafqazın bə'zi yerlərində yaşamaqda idilər (164,223). Azərbaycanda və onun Gürcüstanla həmsərhəd bölgəsində, habelə Ermənistanda Kəmərlərli və Qəmərlərli, Gürcüstanda Qomaro,Qomareti ,Kəmərlərli,Kəmərlər kənd adlarında saxlanmışdır.

Cənubi Qafqaza gəlmiş kəmərlərin etnik tərkibi, yə'ni onlar içərisində olan tayfaların adları mə'lum deyil. Gürcü tədqiqatçıları kimmerlərdə (kəmərlərdə) bir tayfanın Trer adlandığını və bu etnonimin Gürcüstanın Borçalı bölgəsində Trialeti toponimində əks olunduğunu yazmışlar(164,35; 180, 1,213). Gürcü mənbələrində Trialeti adı XI əsrdən mə'lumdur (170,32).

“Trer” tayfa adını ilk dəfə Strabon qeyd etmişdir (Strabon,XI,8.4). Deməli “Trer” etnoniminin əslində necə səsləndiyi mə'lum deyil, çünki Strabon bu etnonimi qədim yunan dilinə uyğun surətdə qeyd etmişdir. “Trialeti” toponimi də bu etnonimin əslini bərpa etməyə imkan vermir, ona görə ki, toponim gürcü dilinin qrammatik qaydaları əsasında yaranmışdır. Şübhəsiz ki, bu etnonimin Strabonun ifadəsində sonu bir sıra qədim türk etnonimləri üçün səciyyəvi “ar”, “ər” (kişi, döyüşçü və s.) və “el” sözləri vardır. Ermənicə mənbələrdə Trialetin “Trel” kimi yazılışı

(164,223) da bunu göstərir. Hər halda fakt budur ki, Borçalı bölgəsində həm kəmərlər (qəmər, qamər), həm də trer etnonimi toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Saklar. E.ə. VII əsrin əvvəllərində kəmərlərin ardınca şimaldan Cənubi Qafqaza Sak (əslə Saka, yaxud Şaka adlanmış bu tayfa barədə geniş məlumat üçün bax: 154) adlı bir tayfa gəldi. Antik mənbələrdə onlar da ənənəvi surətdə "skif" adlanırdı. Bu tayfa İ.M.Dyakonova görə Saka adlanırdı (127, 244).

Qərbi Avropa və rus tarixşünaslığında saklar irandilli etnos hesab olunurlar. Bu, tamamilə uydurmadır.

Rus arxeoloqları Sak mədəniyyətinin Mərkəzi Asiya və Altayın Tunc dövrünə aid Andronova mədəniyyəti üzərində yarandığını yazmışlar. Həmin tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu mədəniyyət e.ə. II minilliyin II yarısından etibarən Volqadan Sibirin cənub şərqinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Sakların e.ə. V111-V11 əsrlərə aid silahları, ox ucluqları, at yüyəni və s. məhz Tunc dövründə göstərilən ərazilərdə təşəkkül tapmışdır. Qədim müəlliflər də sakların türkmənşəli olduğunu yazmışlar. Məsələn, Bizans tarixçisi Menandr 568-ci ildə yazmışdır ki, türklər qədimdə Saka adlanırdılar (96,17).

E.ə. V111 əsrdə məlum olmayan səbəblərə görə Orta Asiya və Qazaxıstan saklarının bir hissəsi Cənub-şərqi Avropaya hərəkət edərək Qara dənizin şimalına gəldilər. E.ə. V əsr müəllifi Herodot Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərin bir hissəsinin Araz (Sır-Dərya) çayına keçərək Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan kimmerlərin ərazisinə gəldiklərini yazmışdır. Müəllif bu miqrasiyanın səbəbini sakların Orta Asiyada Massaqet adlanan tayfalar tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqələndirmişdir. Həmin müəllif yazır ki, kimmerlərin çarlarının saklara qarşı vuruşmaq təklifini tayfa yığıncaqlarında əhali rədd etmiş və başqa ölkəyə çıxıb getmək qərarını qəbul etmişdi. Onda kimmerlərin tayfa başçıları başqa qərar qəbul etmişdilər: onlar heç yana getməyəcəklərini demiş və bir-birini xəncərlə öldürmüşdülər. Kimmerlər yığıncaqlarda özlərinə yeni başçılar seçmiş və onların başçılığı ilə Cənubi Qafqaza gəlmişdilər. Saklar kimmerlərin ərazisində çox qalaraq e.ə. 680-ci ildə Dərbənd keçidi ilə Cənubi Qafqaz gəldilər və Kür-Arazarası ərazini işğal etdilər. Urartu hökmdarı II Rusanın (e.ə.680-646) hakimiyyəti illərində saklar indiki Ermənistan ərazisini ələ keçirdilər və Urartu sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Beləliklə, indiki Ermənistan ərazisi Urartunun təsir dairəsindən çıxdı II Rusa e.ə.678-ci ildə kəmərləri ittifaqa cəlb edib saklara qarşı çıxmaq istəsə də, kəmərlər buna razı olmadılar. Yuxarıda deyildiyi kimi sakların təzyiqi altında onlar Cənubi Qafqazdan (və indiki Ermənistan ərazisindən) Şərqi Anadoluya keçdilər və Kızıl-İrmak çayı sahillərinə gəldilər. E.ə.

676-675-ci illərdə kəmərlər Kiçik Asiya ərazisində Friqiya, e.ə. 652-ci ildə Lidiya dövlətlərini yıxdılar (237,66-67). Kəmərlər Şərqi Anadoluda yunan mənbələrində Kappadokiya adlanan əyalətdə məskunlaşdılar. Bundan sonra həmin əyalət Assur mənbələrində Qamer (erməni mənbələrində Qamirk) adlanmağa başladı. Türkiyənin şərqində həmin ərazi indi də Kəmərek adlanır. Orada Qəmərli və Kəmərli adlı kəndlər də vardır.

Tədqiqatçılara görə, saklar Cənubi Qafqazda əsasən Kür-Araz arası ərazidə, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmışdılar. Aşağıda deyəcəyik ki, onlar həm də Kür çayı ilə Alazan (Qanıx) çayarası əraziyə yiyələnmişdilər. Saklara qədər Gürcüstanda və Azərbaycan Dağıstan sərhəd bölgələrində Qafqazdilli əhali ilə yanaşı Kürdən cənubda Azərbaycan ərazisi sahillərində türkdilli tayfalar da yaşayırdılar. Kür çayı adının hələ kəmərlərdən və saklardan əvvəl mövcud olması (bax yuxarıda) bu faktı bir daha təsdiq edir. İ.M.Dyakonova görə Cənubi Qafqazda sakların mərkəzi indiki Gəncə bölgəsi idi (127,250-251).

Çox qısa şəkildə biz sakların türkdilli olduqlarını göstərən faktları bir daha təkrar edirik. Birinci, arxeoloji qazıntılar zamanı sakların 20 faizində monqolid irqin əlamətləri müəyyən edilmişdir; ikinci, "Avesta" da saklar həm də tur, yaşadıkları ərazi Turan adlanır; üçüncü, sakların Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Ön Asiyadan olan başçılarının (Sirak, Tanay, İşpakay, Kartaz, Eslak, Amorq və b.) adları yalnız qədim türk dillərində izah edilir (bax: 12); dördüncü, qazaxlarda Şaqa (mə'lum olduğu kimi, tarixşünaslıqda "Sak" kimi yazılan etnonim əslində "Saka" və "Şaka"dır), özbəklərdə Şakay, Şekey, qırğızlarda Saka və Sake, türkmənlərdə Şaklar və Saklar, noqaylarda Şaukay, xakaslarda Sakay və Saqay, Altay türklərində Sakait və Saqal (Saka + el) adlı türkdilli tayfalar vardır (97,67) və onları qədim Saka (Şaka) etnonimindən ayırmaq olmaz: beşinci, Azərbaycanda, Ermənistanda, İranda, Türkiyədə, Tatarıstana Şəki (Şaki) adlı məntəqələr var və onların hamısının əhalisi türkmənşəlidir; altıncı, e.ə. 521-ci ilə aid Bisütun qaya yazısında sakların "şişpapaq" qoyduqları göstərilir. Keçədən tikildiyinə görə başda dik dayanan konusvarı belə papaq növü "tumak" və "çobak" adları ilə yalnız türk xalqlarında olmuşdur və indi də vardır. Bu faktlar sakların qədim türk mənşəli olmasına şübhə yeri qoymur (bax: 12, s.152-157).

Gürcü tarixçiləri "Xəzər dili" ifadəsində e.ə. V1 əsrdə Gürcüstanda məskunlaşmış skiflərin (yə'ni sakların) dilinin nəzərdə tutulduğunu yazırlar (194,35). Həqiqətən də e.ə. IV əsrdə Xəzər etnonimi hələ mövcud deyildi.

Orta Asiyanın və Qazaxıstanın tarixlərinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə oralarda sakların hələ Tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklər) yaşamaları və həm də türkmənşəli olduqları göstərilmişdir(137,38-40).

Cənubi Qafqazda sakların yaşaması bir sıra qədim toponimlərlə təsdiqlənir. Kürdən cənubda-Gəncə bölgəsində qədim yunanca yazılışda (Cənubi Azərbaycan ərazisində, Xəzərin cənub qərbində də bir əyalət Sakasena və Şərqi Anadoluda da bir mahal Sakasena adlanırdı), Dağlıq Qarabağda Artsak (“Sak yüksəkliyi”), Zəngəzurda Si-Sakan (indiki Sisyan), Kür çayının sol sahilində, indiki Muğan düzündə Balasakan (“Sak düzü”) əyalət adlarını misal göstərmək olar (bax: 12).

Kür-Araz arası ərazidə Turan tayfasının hələ e.ə. yaşadığını və onun Sak adlandığını İran tarixçisi Məhəmməd Həsən xan da təsdiqləyir(51,28).

Sakların tərkibində tayfaların adları qədim mənbələrdə çəkilmir.Cənubi Qafqazda eradan əvvəlki əsrlərə aid bə'zi türk- mənşəli mahal və əyalət adları əsasında biz sakların Alban, Basian, Qarqar, Quqar, Gəncək, Şamak, Şarvan, Şirak və Uti tayfalarından ibarət olduqlarını yazmışıq(bax. 13) Bu tayfalardan Alban, Qarqar, Quqar və Şarvan tayfaları Gürcüstan ərazisində də yaşamışdır. Bu fikri həmin etnonimləri əks etdirən toponimlər aydın göstərir. Ona görə də biz həmin tayfalarla bağlı adları lüğətdə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik.

Qədim gürcü mənbələrində “sak” adı çəkilmir. Lakin bu mənbələrdə Makedoniyalı İsgəndər vaxtında (e.ə. 1V əsrdə) Gürcüstanda Xəzər dilində danışan əhalinin yaşadığı qeyd olunmuşdur. Q.A.Melikişvili haqlı olaraq yazmışdır ki, Xəzər adı altında ümumiyyətlə şimaldan Gürcüstana gəlib məskunlaşmış skif tayfaları nəzərdə tutulur(164). E.ə. 1V əsr üçün bu gəlmələrin içərisində saklar da olmalıdır. Deməli, gürcü mənbələri e.ə. minilliyin ortalarında gəlmiş türkmənşəli sakları erkən orta əsrlərdə yaxşı tanıdıqları xəzərlərlə eyniləşdirmişlər. Bu eyniləşdirmə hər iki etnosun türk dillərində danışmaları ilə bağlıdır. Sak etnonimi Gürcüstanda Sak-Yurd,Sakaosmta, Sakuriani,Sakadaqio və Şaqalı toponimlərində qalmışdır.

Quqarlar. Gürcüstan ərazisində azərbaycanlıların etnik tarixində sakların içərisində gəlməsi ehtimal olunan türkdilli quqarların da rolu olmuşdur.

Qafqazda qədim dövrdə quqarlar bir neçə bölgədə yaşayırdılar. Cənubi Qafqazda quqarlar əsasən Ermənistan-Gürcüstan sərhəd bölgələrində məskun idilər. A.Qrekə görə quqarlar Gürcüstanın indiki Borçalı-Axalkalaki rayonlarında məskunlaşmışdılar (110, 37). K.V.Trever Strabonun Kürdən cənubda qeyd etdiyi Qoqarena əyalətini Albaniya-İberiya sərhədlərində lokalizə etmişdir (222-98). Gürcü tədqiqatçıları quqarları gürcümənşəli tayfa hesab edirlər.Bu yanlış

mülahizə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinin tarixən Gürcüstana aid olmasını sübut etmək niyyəti ilə əlaqədardır. Aşağıda , 11 fəsildə bu barədə danışılacaqdır.

Gürcü tarixçiləri, xüsusilə A.Q.Şanidze və Q.A.Melikişvili hesab edirlər ki, qoqar etnonimi “Bibliya”da çəkilən qoq və maqoq tayfalarının adları ilə eynidir. “Bibliya”da isə qoq və maqoqların skif tayfaları olması fikri çoxdan mə'lumdur. A.Q.Şanidze başqa fikir də irəli sürmüşdür: qoqar etnonimində gürcü dilindəki “eri” sözü iştirak edir (232,365-372). Bizcə, gürcü dilindəki eri (er və “i” adlıq şəxs şəkilçisindən) qədim türkmənşəli ar, ər “kişi”, “döyüşçü” sözüdür. Bu barədə aşağıda deyəcəyik.

Quqar etnonimi quruluşca başqa qədim türkmənşəli avar, avşar, bolqar, qacar, gəngər, xəzər və s. etnonimlərlə eynidir.

Quqar adlı türk tayfasının mövcudluğu X əsr müəllifi Konstantin Baqryanorodnının Cənub-şərqi Avropada peçeneqlər içərisində bir tayfayı Kuyarçi adlandırması (bu barədə bax: 108,106-107) ilə təsdiqlənir. Türkoloqlar müəyyən etmişlər ki, peçeneqlərin dilində “y” səsi başqa türk dillərində “q” səsini ifadə edirdi (81). Bu belədirsə, onda Kuyarçi tayfasının adı Kuqarçi kimi bərpa oluna bilər. Bu etnonimin “çi” şəkilçisi bir sıra qədim türk tayfalarının adları üçün də səciyyəvidir (Danaçi, Qazançi, Quşçu və b.). Bir mə'lumata görə, Quqar adlı tayfa Orta Asiyada və ağ hunların içərisində də var idi.

Quqarların Cənubi Qafqaza gəlmə vaxtı müəyyən deyil. Q.A.Melikişvili quqarları saklarla eyniləşdirir. Bu fikir quqarların saklar içərisində gəlmə olması ehtimalımıza yaxındır.

VII əsrə aid ermənicə mənbədə Quqark əyalətinin 9 mahaldan ibarət olduğu göstərilir: Şorapor (Şor dərəsi), Çorapor (Çöp dərəsi), Kolpapor (Kolb dərəsi), Taşir, Trel, Kəngər, Ardaxan, Cavak və Klarçeti (71). Bu mahal adlarının hamısı (Çavak, gürcü mənbələrində Cavaxeti adından başqa, bu yer adı hələ e.ə. VIII əsrə aid Urartu mənbəyində Zavax kimi qeyd olunmuşdur) qədim türk tayfalarının adlarından ibarətdir.

Şorapor mahal adı Şor etnonimindən və ermənicə sonuna əlavə olunmuş por “dərə”, “vadi” sözündən ibarət olmaqla sözsüz ki, Qərbi Sibirdə indi də yaşamaqda olan türkdilli şorların etnik adını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, aşağıda deyəcəyimiz kimi, X əsrdə Cənub- şərqi Avropada peçeneqlərin bir tayfası da Çor adlanırdı (bax: 106,108). Bu tayfa Azərbaycanda Çor-Yurt (yurt sözü göstərir ki, Çor müəyyən bir elin adıdır) və Corlu toponimlərində indiyədək qalmışdır. Bu tayfa adı Ermənistan ərazisində bir neçə kəndin adında təhrif olunmuş formada Şöllü (Şorlu-Şollu -Şöllü) kimi qalmışdır (bax: 6,s.443-444).

Əyalətin Tsopapor mahal adı (Çöp tayfa adından və ermənicə sonuna əlavə olunmuş por "dərə" sözündən) quqarların içərisində Çop (Çöp) tayfasının adını əks etdirir.

V-VII əsrə aid erməni mənbələrində bu tayfanın yaşadığı mahal həm də Tsopk kimi yazılmışdır. Bu mahal Şərqi Gürcüstanda Banuşçay (Bənövşəçay dərəsi) və Dəbəd çayının aşağı axarı ilə lokalizə olunur (98,14). Bu adın ermənicə yazılışında "ts" səsi köklü "ç" səsini ifadə edir. Tsopk adının sonundakı "k" səsi qədim ermənicə əlavə olunmadır. Bir qayda olaraq bu səs tayfa adlarının sonlarına əlavə olunaraq həmin tayfanın məskunlaşdığı ərazini bildirir.

Ehtimal ki, bu tayfa Cənubi Qafqaza eranın ilk əsrlərində peçeneqlərin tərkibində gəlmişdir. Ona görə ki, Cənub-şərqi Avropada peçeneqlərin bir tayfası yunanca "ç" səsi olmadığına görə Tsopan (əslən Çopan) kimidir, bu da Çop tayfasının adından və "an" şəkilçisindən ibarətdir.

Ermənistanda Pəmbək bölgəsində Altı-Çöp və Qara-Çöp kənd adları mə'lumdur. Lüğətdə bu barədə danışacağıq.

Kolpabor (Kolb dərəsi) mahal adı maraqlıdır. Bu elin adı barədə aşağıda ayrıca danışacağıq.

Mənbədə qeyd olunan Taşir mahal adı V əsrdən mə'lumdur. Bu ad türk dillərində "Daş yeri" (Qayalıq yer) mə'nasındadır və tədqiqatçılara görə sonrakı Lori nahiyəsinin qədim adıdır.

Beləliklə, Quqar təmiz qədim türkdilli tayfa adıdır və ona görə də rus tarixçisi A.P.Novoseltsevin Quqark əyalətində əhalinin bünadən gürcü və erməni olması fikri uydurmadır.

I əsr müəllifi Strabona görə Qoqarena əslən gürcü əyalətidir və bu əyalət e.ə. 11 əsrdə Erməniyəyə birləşdirilmişdir. Lakin eramızın IV əsridə bu əyalət yenidən Gürcüstanaya qaytarılmışdır (71,52).

Kəngərlər. Kəngər V əsrdə Cənubi Qafqazda bir neçə bölgədə, o sıradan Quqark əyalətində yaşamış qədim türk mənşəli tayfanın adıdır. Quqark əyalətinin bir mahalının Kəngər adlanması göstərir ki, orada müxtəlif tarixi dövrlərdə gəlmiş türk tayfaları yaşayırdı. Məsələn, Trel tayfası e.ə. VIII əsrdə kimmerlərin tərkibində gəldiyi halda, kəngərlər eranın əvvəllərində məskunlaşa bilərdilər, çünki onlar Cənub-şərqi Avropaya və oradan Cənubi Qafqaza hunların tərkibində gəlmişdilər. X əsrdə Cənub-şərqi Avropada peçeneqlərdə bir tayfanın Çor adlanmasına görə ehtimal etmək olar ki, VI əsrə aid "Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə ermənicə yazılışda Çorapor ("Çor vadisi", "Çor çökək") və Kəngər mahalları məhz peçeneqlərlə bir yerdə eranın ilk əsrlərində gəlmişlər.

Əyalətin Ardahan mahalının adı türkcə Ər-Toğan adının təhrifidir. Mə'lum olduğu kimi, Şərqi Türkiyə ərazisində Kars əyalətinin bir nahiyəsi də Ərdahan adlanır.

Əyalətin Klarçet mahal adı da, ehtimal ki, türkcədir. Bəlkə də bu ad Kəlarçi kimi səslənmiş və qədim gürcülər sonuna yer bildirən "eti" şəkilçisi əlavə etmişlər. Tarixdən Kilar adlı türk tayfası mə'lumdur.

Deməli, Quqarlar qədim türk mənşəli tayfa olmaq e'tibarilə Gürcüstan-Ermənistan sərhəd bölgəsində yaşamış azərbaycanlıların ulu əcdadlarından biridir.

Qarqarlar. Gürcüstanda XIX əsrdə Tianeti və Axalsix qəzalarında Qarqar çay və Qarqaris dağ (181,122) adları və əsrdə Kərgər kənd və çay adları göstərir ki, burada Qarqar tayfası da yaşamışdır.

Qarqarlar Azərbaycan xalqının etnik tarixində mühüm rol oynamış qədim

tayfalardandır. Azərbaycan tarixşünaslığında qarqarlar Dağıstandilli tayfa hesab edilir.

Qarqarlar haqqında bizim araşdırmalarımız isə aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarmışdır: birinci, qarqarlar türkmənşəli tayfadır, onun Qafqazmənşəli sayılması fikri kökündən səhvdir; ikincisi, bu tayfa çox ehtimal ki, e.ə. VII əsrdə sakların içərisində gəlmişdir (bax:13), üçüncüsü, bu etnonimin Dağıstanda, Azərbaycanda, Ermənistanda, Şərqi Türkiyədə və İranda bir sıra toponimlərdə saxlanması (208,77-81 və 208,349) göstərir ki, Qarqar böyük tayfa olmuşdur.

Cənubi Qafqazda Qarqar tayfası qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Dağlıq Qarabağda, Zəngəzurda, Ermənistanda, Şərqi Anadoluda (Qarqar dağ silsiləsi), Şəki-Zaqatala və Quba Xaçmaz bölgələrində yaşamışdır (208-77-81).

Azərbaycanın şimal-şərqində- Samur-Dərbəndarası bölgədə indi Qarqar dağı vardır və IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Dərbənd bölgəsində bir şəhərin adını Gərkərə kimi qeyd etmişdir: "Nuşiravan postoril qorod Karkar na zemle Muşkura"(176,43). Samur çayının sol sahilində bir zirvə indi də Qarqardağ adlanır. Diqqəti cəlb edir ki, Cənubi Qafqazda Qarqar, Gərgər, Karkar, Herher və Xarxar formalarında mövcud olan yaşayış məntəqələrinin hamısında türkdilli əhali yaşamaqdadır. Bununla da qarqarları Dağıstandilli ya da Çeçen-İnquş mənşəli sayan tarixçilərimizin yanlış mövqedə dayandıqları sübut olunur.

Şiraklar. Ehtimalımıza görə (13) sakların tərkibində şimaldan Cənubi Qafqaza gəlmiş tayfalardan biri də Şirak idi (bu barədə bax:6,80). Şirakların bir hissəsi Ermənistan ərazisində (Şirakel

yaxud Şörəyə), digər hissəsi isə Azərbaycan-Gürcüstan həmsərhəd bölgəsində yaşayırdı. İndi Ceyrançöl adlanan düz Şirak nahiyəsi idi. Tetriskaro rayonunda Patara Şirak kənd adı vardır.

Uzunlar. Gürcüstanda “Uzun” komponentli bir neçə toponim-yaşayış məntəqə adları vardır.

Şübhəsiz ki, bu toponimlər qədim türk mənşəli Usun tayfasının adını əks etdirir. Usunlar Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərində yaşayan qədim türkmənşəli sakların bir qoludur. Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu usunları sakların qolu hesab edir(237,101). “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda bu etnonim Uşun şəxs adında qalmışdır.

Şarvanlar. Sakların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlməsi ehtimal olunan digər türkdilli tayfa Şarvan adlanırdı (13).

Şirvan toponimi geniş areala malikdir. Azərbaycan ərazisində VI əsrdən e’tibarən tarix səhnəsinə çıxmış və sonra Kürdən Dərbəndə, Xəzər dənizindən Alazana qədər uzanan bir ərazini əhatə etmiş Şirvan dövləti 700 ildən çox yaşamışdır. Əyalət (və onun adı ilə dövlət) Şirvan (Xaqaninin əsərlərində Şərvan) adlı şəhərin adı ilə adlanmışdır. X əsr ərəb coğrafiyaçısı Müqəddəsi Şirvanın düzənlikdə yerləşdiyini yazmışdır.

Şarvan tayfasının adını Ptolemey Qafqazda Suran formasında qeyd etmişdir. Bu tayfanın dəqiq lokalizəsi yoxdur. Lakin Ptolemeyin(Ptolemey,V,8,16) Suran tayfasını Sakan adlı tayfa ilə yanaşı çəkməsinə görə belə nəticə alınır ki, şarvanlar şəkiliblər (Ptolemeyin mə’lumatında sakanlar) ilə yanaşı Kür çayından şimalda yaşayırdılar.

Ptolemeydən az sonra Sasani şahı I Şapurun 262-cı ilə aid yazısında, onun parf dilində olan variantında indiki Şimali Azərbaycan ərazisində Aran və “Sukn” əyalət adları çəkilir. Həmin “Sukn” sözünü tədqiqatçılar Siran(Sauran) kimi oxumuşlar. VI əsrə aid erməni mənbəyində Sarmatiyada (Volqanın mənsəbi ilə Kürün mənsəbi arasındakı ərazidə) Şarvan və Kaspi tayfalarının da yaşadığı göstərilir (71,38). Şarvan (Şirvan) adlı şəhər xarabalığı Özbəkistanda, Şirvanqala adlı qala Türkmənistanda, İran Kürdüstanında Şirvan adlı nahiyə mə’lumdur. Xəzərin cənub qərbində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Şirvan şəhəri vardır.Şərqi Anadoluda bir əyalət Şirvan adlanır. Qeyd edilməlidir ki, Şirvan adlı toponimlər məhz sakların məskun olduqları yerlərdədir. Bununla əlaqədar olaraq Gürcüstanda Şorapan toponimi diqqəti cəlb edir.Gürcü tarixçilərinə görə VI əsrdə Gürcüstanda Şorapan şəhəri vardı(180,256).XI əsrin 11 yarısında Kutaisi quberniyasının bir qəzası Şorapan adlanırdı. Bizcə bu toponim məhz sakların tərkibində gəlmiş şarvan tayfasının adını saxlamışdır.

Gəncək. Son illərdə tədqiqatlar göstərmişdir ki, Gəncə toponimi məhz sakların tərkibində Gəncək tayfası ilə bağlı olmuşdur. Bunu Şimali Azərbaycanda Gəncə şəhərinin Albaniyanın Şakaşen(indiki Gəncə bölgəsi) əyalətində təşəkkül tapması faktı da göstərir. Gürcüstanda XIX əsrin 11 yarısında Keñcaidze (Duşeti qəzasında), Keñçaşvili(Şorapan qəzasında) və Gençakaro (Qori qəzasında dağ adı) toponimləri vardı.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Gürcüstan ərazisində azərbaycanlıların ən qədim əcdadları e.ə. VI-VII əsrlərdə gəlmiş kəmərlər və saklardır. Gürcü tarixçiləri kimmer-sak tayfaları ilə əlaqədar yazmışlar: "Kimmero-skifskoe vtorcenie sıqral bolğhuö rol v cizni naseleniə Zakavkazğə i Blicneqo Vostoka"(180,1,215).

Kaspilər. Gürcüstanda məskunlaşmış qədim türkdilli etnoslardan biri də kaspilərdir. Orada Kaspi şəhəri gürcü mənbələrində XI əsrdən çəkilir.

Kaspilər qədimdə üç regionda- Orta Asiyada, Midiya ərazisində və Şimali Qafqazda yaşamışlar. Bu barədə ilk mə'lumat Herodota (e.ə. V əsr) məxsusdur(Herodot.III,92-93).

Sovet tarixşünaslığında kaspilər Qafqazdillilər hesab edilir. Dağıstan tarixçiləri onları hətta Dağıstandillilər sayırlar. Bu fikir inandırıcı deyil, heç olmasa ona görə ki, Midiya ərazisində və Orta Asiyada heç bir Dağıstandilli tayfa ola bilməzdi. Qazaxıstan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərdə deyilir:"V VIII-IV vv do i.g. na territorii Kazaxstana voznik rəd plemennıx obğedineniy. Gto bıli soözı saksıkix plemen: massaqetı, dai, kaspıi, issedonı, pozdnee alanı, savromatı"(137,133).Diqqətəlayiqdir ki, Herodot Orta Asiyada Əhəmənlər dövlətinin XV canışinliyində kaspilərin saklarla yanaşı yaşadığını yazmışdır. Herodotun mə'lumatına görə, kaspilər həm də Cənubi Azərbaycan ərazisində-Midiyada yaşayırdı(Herodot,III,92). Strabon yazır ki, (Strabon,XI,13,1) Madayda Raqa şəhəri Kaspi qapılarından 500 stadiya cənubdadır. Kür çayından isə bu qapılara qədər 56000 stadiyadır (Strabon,XI,8,9). Bu, təxminən min km-dir, odur ki, bu keçidi Dərbənd ya da Gürcüstanda Alan keçidi ilə lokalizə etmək olmaz.

Kaspilər həm də indiki Muğan düzündə yaşayırdılar. Antik mənbələrdə Kaspiana adlanmış bu əyalət haqqında qədim mənbələrdə xeyli mə'lumat vardır.

Kaspilər həm də Gürcüstanın Dəryal keçidi bölgəsində yaşamışlar. Əvvələn,Vəsər erməni tarixçisi yazır ki, Müqəddəs Nina xristianlığı Alan keçidi yaxınlığında kaspilərin hüdudlarına qədər yaymışdır(134,11-ci kitab,86-cı fəsil), ikincisi, Gürcüstanda indi də Kaspi məntəqə adı vardır.

Kaspilərin türkmənşəli olması haqqında faktlarımız isə aşağıdakılardır. Cənubi Azərbaycan ərazisində e.ə. 11 minillikdə yaşamış etnoslardan biri sami mənşəli akkad mənbələrində Kaşşu (tarixşünaslıqda kassit) adlanırdı. “Kaşşu” sözü Kas etnoniminin samimənşəli akkad dilində yazılış formasıdır (Kas etnonimindəki “s” səsi “ş” səsi ilə əvəz edilmiş və qoşaladırlmış, sonuna isə “u” tək halda adlıq hal şəkilçisi əlavə olunmuşdur). Tarixşünaslıqda kasların e.ə. II-minilliyin əvvəllərində Mərkəzi Asiyadan gəlmə olması yazılmışdır. Diqqətəlayiqdir ki, kasların mənbələrdə qeyd olunmuş hökmdar adları (Ulamburiyaş, Karaxardaş, Kadaşman Turqu, Kadaşman Harbe, Kandaş, Kikkiurtaş, Maruttaş, Urziqurumaş, Kudur-Enlil, Abirattaş, Karaintaş, Kuriqalzu və Tiptakzi və b.) qədim türk dillərindəndir(12, 58-62). Maraqlıdır ki, erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada uyğurların 6 tayfası Kas adlanırdı(220,114).Bu fakt kasların Mərkəzi Asiyadan gəlmə olması haqqında Kamal Balkanın fikri ilə səsləşir. Qeyd edilməlidir ki, Kas etnonimi qədim türk mənşəli bir sıra tayfa adlarının (Xəzər, Kazax, Xakas, Qazan və b.) kökünü təşkil edir (12, 64-65). Orta əsrlərdə Sibirdə Kara-Kas, Sarıq-Kas və Kaş tayfaları mə'lumdur. Ona görə də Kaspi etnoniminin Kas etnonimindən və bir sıra qədim türk tayfalarının adları (Syanbi, Tatabi, Nuşibi, Barabi və b.) üçün səciyyəvi “bi” (“bəy” sözünün qədim formalarından biri) sözündən ibarətdir. V.V.Bartold yazmışdır ki, Kaspi etnonimi “Kaslar” mə'nasındadır(83,11,1.662). E.ə. V əsrə aid bir mənbədə sami mənşəli aramey dilinə uyğunlaşdırılmış formada kaspilərin şəxs adları çəkilməmişdir (Atarlı, Darğa, Barbari, İppuli, İnbuli, Baqazuştə, Vabil, Vyebul, Azari, Anani, Xeyxe, Bazu, Şatibarzan) (166). Biz bu adların qədim türk dillərində olduğunu müəyyən etmişik(13,s.123-125).

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, “Kaspi” türk mənşəli qədim bir elin adıdır və onun müəyyən hissəsi hələ eradan əvvəl Gürcüstan ərazisində, indiki Alan keçidi bölgəsində yaşayırdı. Gürcüstanda bu tayfanın adı Tbilisidən 40 km aralıda - Kaspi yaşayış məntəqəsini adında qalmışdır. Məntəqənin adı ilə Gürcüstanda bir inzibati rayon indi Kaspi adlanır. Rayonun ərazisində türkdilli əhalinin yaşadığı Aqaiani, Sakadaşalo, İdleti, Xandaki, Saribari, Karakilis, Çanqilari,Rqvali-Çala, Kvemo-Çala, Qamidiskaro (“Həmidli çay” adının gürcücə yazılışı), Qaraqaçi və b. kəndlər vardır.

Buntürklər. Gürcü mənbələrində eradan əvvəlki hadisələrlə əlaqədar olaraq Gürcüstan ərazisində Buntürk adlı tayfanın məskunlaşması qeyd olunmuşdur.Q.A.Melikişvili yazır ki, qədim gürcü mənbələrində buntürklər Kartlinin “ən qədim və yarımvəhşi əhalisi” kimi göstərilmişdir (164,37). Əksər tədqiqatçılar bu etnonimdə “türk” adının əks olunduğunu yazmışlar (161). Belə olduqda buntürklər Cənubi Qafqazda “Türk” etnonimini daşıyan ən qədim türkmənşəli tayfa hesab olunmalıdır. Çünki eradan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycan ərazisində və Ön Asiyada türkmənşəli tayfalar yaşayırdılar, lakin onların heç biri özünü “Türk” adlandırmırdı. Gürcü

mənbəyində deyilir: “К владіке бунтурков пришли изqnannıe xaldeyüami (xaldlar dedikdə urartulular nəzərdə tutulmalıdır) xonı (qunrı) i poprosili zemlə dlə poseleniə pod usloviem vıplati dani i oni bıli poseleni v Zanavi, i gto liüı poluçilo nazvanie xarki”(164,37). Bu mə'lumatdan aydın olur ki, buntürklər hələ hunlardan əvvəl burada yaşayırdılar.

Q.A.Melikişviliyə görə qədim gürcü mənbələrində fars şahı Key Xosrovun qovduğu 28 ev (qəbilə) türklər gəlib Cənubi Qafqazda məskunlaşmışdı (164,37). Gürcü mənbələrində buntürklərin İsgəndər dövründə (e.ə.1V əsrdə) Kür boyunda Kaspi, Urbnisi, Sarkin və Odzrax şəhərlərində yaşaması göstərilmişdir.

“Buntürk” sözünün özünüadlandırma, yaxud kənardan adlandırılma etnonim olması mə'lum deyil.

Bu etnonimin “bun” sözündən və türk etnonimindən ibarət olması aydın olsa da “bun” sözünün mə'nası aydın deyil. “Bun” hissəsini tədqiqatçılar müxtəlif cür izah etmişlər. N.Y.Marra görə buntürk etnonimi “köklü (yerli) türk” mə'nasındadır (161,1-12). Gürcü mənbəyində deyilir ki, Kürün sol sahilində qədimdən yaşayan buntürklər özlərini yeyən iebuslardır. Bu mə'lumata görə bə'zi Azərbaycan tarixçiləri(xüsusilə İqrar Əliyev) buntürklərin Gürcüstan azərbaycanlılarının əcdadlarından biri olması fikrinə qarşı çıxır. Bu tarixçimiz bilmir ki, söhbət ölü yeməkdən yox, buntürklərin “Bibliya”da yəhudilərin Yerusəlim əyalətinə gəlməzdən əvvəl yerli Xanaan tayfalarından olmuş iebuslara bənzədilməsindən gedir. Başqa sözlə, söhbət gürcü mənbəyinin xristianlığa keçməmiş buntürklərə xristian-gürcülərin münasibətindən gedir. Gürcü tarixçisi E.S. Takayşviliyə görə, buntürklər başqa sözlə türklər, turanlardır(216,7).

Gürcüstanda eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq türk tayfalarının yeni dalğası başlanır. Bu tayfalar içərisində cinlər və hunlar mühüm yer tutur.

Cinlər. Qədim erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisinə III əsrdə Çen adlı tayfanın gəlməsi barədə kifayət qədər mə'lumat vardır.Bə'zi tədqiqatçılar bu ad altında Çindən gəlmiş çinliləri (həlbuki çinlilər özlərini “xan” adlandırırdılar) nəzərdə tuturlar. Lakin bu səhvdir. Çin adı ilə gələnlər Çin Türkünstanından çıxma türk tayfası idi (qeyd edilməlidir ki, Firdovsinin “Şahnamə” əsərində də Çin “Türk ölkəsi” mə'nasındadır və müəllif bir neçə yerdə “Çin türkləri” ifadəsini işlətməmişdir). Fəxrəddin Kırzioğlu haqlı olaraq cinlərin Çin Türkünstanındakı Qaşqar əyalətindən gəldiklərini yazmışdır (237, 188). Ermənistanda erkən orta əsrlərdə Çin türk tayfasından çıxmış ordu komandanları barədə yazmışıq(bax:6). Çin adlı türk tayfası Gürcüstanda da yaşamışdır. Mənbələrdə bu tayfanın (Dəryal keçidi ilə) şimaldan Çin-Bakur adlı bəyin başçılığı ilə gəlidiyi qeyd olunur.XIII əsrə aid mənbədə göstərilir ki, Xəzər dövləti ilə sərhəd ölkədən Çin Bakurun başçılığı ilə Dəryal keçidi ilə şimaldan bir tayfa Gürcüstana gəlmişdir(256,78).Müəllif yazır ki, onlar Orbet (gürcüce “Qartal yurdu”) qalasında yerləşdilər və onlardan Orbelianlar nəsl

yarandı. XIII əsrə aid digər mənbədə deyilir ki, cinlər Gürcüstana gəldikdən sonra Orbet qalasında oturdular və Orbelianlar nəslini onlardan çıxmışdır(257,2-3).Müəllif qeyd edir ki,orbəllər “rangşe nazıvalışğ dcnaulami,t.e. dcnavüi”(yenə orada).

Nəzərdə tutulmalıdır ki, Gürcüstanda Cinli tayfa adının Çin Türkünstanı ilə əlaqəsi yoxdur, bu tayfa elbəyi Çin Bakurun adı ilə adlanmışdır. Çin Bakur şəxs adı isə türk dillərində çin “qüvvətli”, “qüdrətli” sözündən və Bakur adından ibarətdir. K.Patkanov yazır ki, qədim gürcü mənbələri çenləri (cinləri) sadəcə türk adlandırırlar və onlar Volqa sahillərindən gəlmişdilər(186,47).

Gürcüstanda çinlilər xristian dinini qəbul etməmişlər, lakin VII əsrdən sonra islama keçmişlər.

Erkən orta əsrlərdə onlar Kür çayının sahillərində yaşamışlar. X əsrə aid mənbədə göstərilir ki, ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmməd (685-705) Kür çayının sahillərində cinlilərin ölkəsindən xəzərlərlə müharibəyə yola düşmüşdür (136,72). Maraqlıdır ki, bu mənbədə Mərvan ibn Məhəmmədin vaxtında da cinlilərin başçısının Çin-Bakur adlandığı qeyd olunmuşdur (yenə orada).

Sonrakı əsrlərdə cinlilər Gürcüstanda indiki Borçalı bölgəsində yığcam halda yaşamaqda davam etmiş və XVIII əsrdə bir sıra tayfalarla birlikdə Qarabağa köçmüşdür. Goranboy rayonunda Cinli-Boluslu kənd adından görünür ki, cinlilər Bolus (indi Bolnisi) rayonunun ərazisində yaşamışlar.

Qarabağ xanlığının tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy Cinli tayfasını Gürcüstanın məşhur elatlarından biri hesab edir. Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə Gürcüstandan Cinli, Dəmirçi Həsənli,Qızıl Hacılı, Boy Əhmədli, Saatlı və Kəngərli elləri 1756-cı ildə Qarabağa-Pənah xanın yanına gəldilər(Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. “ Qarabağnamələr”. Bakı, 1989, s.160).

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin qədim adı Sisakan idi. XIII əsrdə bu bölgənin hakimi Stepan Orbelian yazır ki, onun əcdadları Gürcüstana cinlilərin ölkəsindən köçüb gəlmişdir. Orada Orbet (1V əsrdə tikilmiş bu qala “qartal yurdu” mə’nasındadır) qalasında yaşadıklarına görə “Orbeli” adlanmış nəslin bir qolu Sisakana gələrək hakimiyyəti ələ almış və Orbelian sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Gürcülərin Bakradze (Çin-Bakurun adı ilə) və Orbelian knyaz nəsiləri mənşəcə cinlilər idi . “Orbelian” nəsil adı onunla əlaqələndirilir ki, onlar Orbet qalasında yaşamışlar. XII əsr gürcü çarı III Georgi (Tamaranın atası) Orbelian sülaləsini qırmağa başladığıda onların nümayəndəsi Liparit iki oğlu ilə Azərbaycan hökmdarı Eldəgizin sarayına gəlmiş və himayə xahiş etmişdir. Maraqlıdır ki, Orbet qalasının yerləşdiyi mahal 1V əsrdən sonra gürcü

mənbələrində Samişvilde (erməni mənbələrində “Şammoyte”) adlanırdı ki, bu da “Üç ox”(gürcücə sami “üç” və şvilde “ox”) mə’nasındadır.

XIX əsrdə Gürcüstanda Ciniti, Cinilia, Cinqani, Çinis və b. yaşayış məntəqə adlarında türkmənşəli cinlilərin adı qalmışdır.

Quşçular. Gürcüstan ərazisində bir neçə kəndin adında Quşi və Quşçu etnonimləri əksini tapmışdır. Quşi və ya Quşçu qədim türkmənşəli tayfanın adıdır. E.ə. II-I əsrlərdə Orta Asiyada, onun Toxaristan əyalətində 5 qoldan ibarət bir tayfa ittifaqı yarandı . Çin mənbələrində bu tayfa Quysuan adlanır ki, bu da Kuşan adının formasıdır.

Hunlar tərəfindən məğlub edilmiş və qərbə sıxışdırılmış tayfalar Çin mənbələrində yueçci adı ilə qeyd olunmuşdur. “Yueçci” isə Quşi və Quşan (Kuşan) tayfa adının Çin dilində yazılışdır (83,. II,I,172-174). Türküstanın şərqində indiki Turfan şəhərinin yerləşdiyi vilayət o zaman Quşi adlanırdı (83. II. 477-528). N.V.Piqulevskayaya görə, kuşanların özünü adlandırması Kuşi idi(189,32).

Müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədə olaraq kuşilərin (türkcə kuşçuların) müəyyən hissəsi Cənubi Qafqaza gəlmişdir. Məmməd Həsən Baharlıya görə quşçular hunların tərkibində 227-ci ildə gəlmişlər. Müəllif onları qarahunlar adlandırmışdır.

Gürcüstan ərazisində türkmənşəli tayfaların məskunlaşması erkən orta əsrlərdə davam etmişdir. Bunların içərisində hunlar xüsusi yer tutur.

Hunlar. Eramızın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadan hunlar qərbə hərəkət edərək Cənub- şərqə Avropaya gəlmişdilər. Eranın 160-cı illərində Şimali Qafqaz çöllərində hunların yaşadığını antik müəllif Dionisi Periyet yazmışdır .

Onlar sonrakı əsrlərdə Şərqi Avropada güclü dövlət yaratmış və Attilanın hakimiyyəti illərində Qərbi Avropaya və Bizansa bir sıra hərbi səfərlər təşkil etmişlər. 453-cü ildə Attilanın ölümündən sonra bu dövlət dağılmışdır.

Eranın ilk əsrlərində hunların Cənub-şərqi Avropadan Cənubi Qafqaza gəlmələri barədə qədim mənbələrdə mə’lumat vardır (Bax: 73,51).

Hunlar, şübhəsiz, çoxlu tayfadan ibarət idilər. Cənub- şərqə Avropada bu tayfaların adları barədə Bizans mənbələrində mə’lumat çoxdur. V əsrdə Hun dövlətinin süqutundan sonra Şərqi Avropada kəngər, peçeneq, suvar, xəzər, onoqur, sarıqur, utiqur və b. tayfalar tarix səhnəsinə

çıxmışlar. Bizans müəllifi Prisk Paniyski (Vəsr) onoqurlardan danışdıqda yazır ki, onlar Gürcüstana hərbi səfər etmiş və Kolxidaya qədər çatmışlar(198). Bunlardan başqa Azərbaycan və Ermənistanda qədim toponimlər əsasında hunların içərisində Aran, Bazar, Gerus, Katak və b. tayfaların olduğunu da müəyyən etmişik (bax: 13).

Gürcüstanın toponimiyasında hun etnonimi bir sıra məntəqə adlarında öz əksini tapmışdır. Albaniya - Kartli sərhəddində V əsrdə Xunan adlı şəhər-qalanın mövcud olması da hər halda bu regionda hunların göstərilən əsrdən əvvəl məskunlaşdığını göstərir.

Gürcü tədqiqatçılarına görə qədim gürcü dilində hərbi məqsədlə istifadə olunan at “une” adlanır və bu at adı hunlarla əlaqədardır(bax: 170,s.91). Qafqaz Albaniyasının tədqiqatçısı K.V. Trever V əsrə aid ermənicə mənbə əsasında yazır ki, İran Sasanilər sülaləsindən I Xosrov (217-238) həmin sülalənin banisi Ərdəşir Papakana qarşı çıxdıqda iberlərin (yə'ni gürcülərin), albanların və hunların birləşmiş hərbi qüvvəsindən istifadə etmişdi(222,193). Bu mə'lumatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıq III əsrdə gürcülər hunlarla tanış idilər. N.V. Piqulevskayaya görə IV əsrin axırlarında ağ hunlar Qafqazda iberlərlə qonşuluqda yaşayırdılar(189,38).

VI əsr Suriya müəllifi Zaxari Ritor yazır ki, İber çarı Farsman hunların köməyi ilə hakimiyyəti ələ almışdır. “Koqda on voüarilsə nad iberami,on vzəl s soboy belıx qunnov,bıvıhıx sosedəmi iberov”(189,37).

Hun etnonimi Gürcüstanda Xunani, Xunevi, Xuniya, Xunezazur, Xona və Xoni yaşayış məntəqə adlarında iz qoymuşdur.

Azərbaycanda hun, xun formalarında bu etnonim çox ehtimal ki, Qarabağda Xonaşen və Bakının digər adı olan Xunsar toponimlərində qalmışdır. Bakı şəhərinin adı ilk dəfə 930-cu ilə aid mənbədə çəkilir. Arxeoloji qazıntılar VIII əsrə aid mədəni təbəqə aşkarlamışdır. Ehtimal ki, Bakı məhz hunların yaşayış məntəqəsi kimi təşəkkül tapmışdır. V.İ. Abayev Xunsar toponimini fars sözü hesab etmiş və onu farsca xur-”Günəş” və sar “yer” hissələrindən ibarət olduğunu yazmışdır. Lakin maraqlıdır ki, XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətində və Dağıstanda da iki Xunsar toponimi vardı (181, 270). Bu toponimlərin hər üçünün mənşəcə farsca olduğu inandırıcı deyildir.

Dağlıq Qarabağda sonralar Martuni adlandırılmış rayonun ərazisi XIX əsrin 80-ci illərinə qədər Xonaşen adlanırdı. (M. Avdeev. Milğsko-Karabaxskaə stepğ, s.130). Ehtimal ki, Xonaşen Bizans mənbələrinin Azərbaycan ərazisində qeyd etdikləri “Hun ölkəsi”dir. Bizans tarixçisi Feofan yazır ki, 624-cü ildə imperator İrakli xəzərlərlə ittifaqa girmək üçün “Hun ölkəsi”ndə

görüşmüşdü (72,53). Y.Kulakovski yazır ki, “Hun ölkəsi” qədim Şakaşen, indiki Gəncə bölgəsidir (152,343). M.İ.Artamonov Y.Kulakovskinin bu lokalizasiyası ilə razılaşmışdır(72,54). Xonaşen toponimi hun etnonimindən və türk dillərində tayfa adlarına əlavə olunan “çin“, “sin“, “şin“ şəkilçisindən ibarətdir.XIX əsrdə Qarabağ düzünün 36 min desyatinlik bir hissəsi Xonaşen adlanırdı. Bura maldarlıqla məşğul olan ellər üçün qışlaq idi. Xonaşen adlı kənd (XIX əsr) Şəki qəzasında da vardı.

Gürcü mənbələrində 442-445-ci illərdə Gürcüstanda hunların bir qolu olan onoqur (təhrif forması hunoğur) türk tayfasının yaşadığı qeyd olunmuşdur. M.İ. Artamonova görə onoğurlar hun və bulqar tayfası idi (73,83-84).Bizans tarixçisi Aqafi (532-582) Kolxidada Onoquris məntəqəsinin adını çəkmiş və hunların Onoqur tayfasının kolxlarla vuruşmasının yadigarı olduğunu yazmışdır(62,73). VI əsrə aid Bizans mənbəyində Gürcüstan ərazisində Onoquri adlı qalanın adı çəkilmişdir(“Oçerki istorii SSSR,M.1958,s.278).

Gürcüstanda Onqora (Aspinza r-nu) və Unaqiri (Xon r-nu) kənd adlarında Onoqur etnonimi əksini tapmışdır.

VI əsrin 50-60-cı illərdə bir türk tayfası Kartlinni paytaxtı Mtsxeti şəhərinə gəlir və məskunlaşmaq üçün gürcü hökmdarından ərazi istəyir. Onların məskunlaşmasına icazə verilir. Mənbəyə görə onlar Sarkine adlı şəhər (məntəqə) tikirlər (28, 162). Keçən əsrə qədər Borçalı mahalında Sarkin kəndi qalmaqda idi.

Peçeneqlər. Peçeneq qədim türk tayfalarından biridir. Orta Asiyada sakların bir tayfası e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid qədim yunan mənbələrində Pasian adlandırılır. (Strabon, XI,8,2).Həmin tayfanın bir hissəsi sakların tərkibində hələ e.ə. VII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmişdi. V əsrdə indiki Dağlıq Qarabağın bir mahalı Rot-Pasian adlanırdı. Basinelərin (yaxud basinelərin,pasianların) digər hissəsi Şərqi Anadoluya getmiş və orada məskunlaşmışdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda çəkilən Pasinuk toponimi də məhz həmin basinelərin ərazisinə aiddir. İndi də Şərqi Anadoluda Kars və Ərzurum arasında Basinelər əyaləti vardır.

Orta Asiyada qalmış basinelər e.ə. IV-III əsrlərdə Sır-Dərya çayının orta axınında Kanq qalasının adı ilə adlanmış Kanq dövləti yaratmışdılar. Bu dövlət eranın II əsrinə qədər yaşamışdır. Kanq dövlətinin adı ilə basinelərin bu hissəsi kanqar (yəni “Kanq ərləri”) adlanmışdı, bir hissəsi isə basine etnoniminin fonetik forması olan peçeneq adını qəbul etmişdir.

Eranın I əsrində hunlar qərbə hərəkət etdikdə Sır-Dəryanın orta axınında yerləşən Kanq dövlətinin ərazisindən keçmişdilər və onlar kəngər- peçeneqlərin bir hissəsini özləri ilə Cənub- şərqi Avropaya gətirmişdilər.

Tarixşünaslıqda Sır-Dərya hövzələrindən peçeneqlərin Cənub- şərqi Avropaya həm də VIII əsrin ortalarında gəlib yaşadığı fikri vardır. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, peçeneqlər və kəngərlər bu regiona hələ eranın əvvəllərində hunlarla gəlmişdilər. Dağlıq Qarabağda V əsrdə peçeneq etnoniminin adı ilə bir mahalın qədim ermənicə yazılışında Patskank adlandırıldığı mə'lumdur. Dağlıq Qarabağda (Əsgəran r-nu) bir dağ indi də Biçənəxut adlanır.

Tədqiqatçılara görə, 889-cu ildə şərqdən gələn qıpçaqlar peçeneqləri məğlub edərək Qara dənizin şimal çöllərinə sıxışdırmışdılar. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq peçeneqlərin Kov və Vərəndə tayfaları qıpçaqlara qarışmışdır(bax:195). Cənubi Qafqazda bir neçə Qovlar və Vərəndə kənd adları məhz bu tayfaların adları ilə əlaqədardır.

Gürcü mənbələrində peçeneqlər paçanik adı ilə eranın I əsrinin 70-ci illərinə aid hadisələrdə çəkilir(170,32). Mənbədə deyilir ki, həmin vaxt gürcü ordusu paçaniklərlə ittifaqda Erməniyəyə hərbi səfər təşkil etmişdir (145, I, 45-46).Qədim gürcü mənbələrində V əsrdə gürcü hökmdarı Vaxtanq Qorqasalın hakimiyyəti illərində hadisələrlə əlaqədar Şimali Qafqazda Ovseti (yəni Osetiya) ilə sərhəddə Paçaniketi(“Peçeneq ölkəsi”) əyaləti də çəkilir(170,85). Gürcüstanda Peçeneq etnonimi Becaniani, Bcinevi, Bceanini, Becini, və Becani məntəqə adlarında əksini tapmışdır.

Ermənistanda Bcini və Albaniyada VIII-IX əsrlərdə Becan (indiki Zəyəmçayın bir qolunun adı) toponimləri də bu sıradandır.

Peçeneqlərin müəyyən hissəsi VIII-X əsrlərdə Cənub- şərqi Avropada yaşamağa davam edirdilər.

Onlar haqqında X əsr Bizans müəllifi Konstantin Baqryanorodnu mə'lumat vermişdir. Bu müəllif yunanca yazılışında peçeneqlər tayfalarının adlarını İrtim, Tsur, Qila,Kulpey, Xorovoy, Talmat,Xopon və Tsopon kimi qeyd etmişdir (bax: 108,106-107). O, həm də peçeneqlərin üç tayfasının Kəngər adlandırıldığını yazmışdır.

Peçeneq tayfalarının adları bu mənbədə çox təhrifə mə'ruz qalmışdır. Əslində bu tayfaların adları belə idi: Erdim, Çur, Kula, Kuloba, Karabaq, Kapan və Çopan. Həmin tayfalar Gürcüstanda Karabağlı,Kulalisi,Kolaqır,Kapan və Çobano adlarında əksini tapmışdır.

İlk dəfə biz müəyyən etmişik ki, Azərbaycanda Qarabağ bölgə adı məhz peçeneqlərin Qarabağ tayfasının adındandır. Türkoloqlar yazırlar ki, başqa türk dillərində “q” səsi peçeneqlərin dillərində “y” səsi kimi tələffüz olunurdu. Qarabağ tayfa adının peçeneqlərdə “Karabay” kimi səslənməsi də bununla əlaqədardır.

Gürcüstan toponimiyasında peçeneqlərin yuxarıda adları çəkilmiş tayfalarının bə’zilərinin adları yaşayış məntəqə adlarında indiyədək qalmışdır. Gürcüstanda mənşəcə peçeneqlərlə bağlı yer adlarından biri Kəpənəkçidir. Kəpənəkçi peçeneqlərin Kapan tayfasının adından və bir sıra türk tayfalarının adları üçün səciyyəvi “ak“, “ək“ şəkilçisindən ibarətdir. Bu şəkilçi elə peçeneq etnonimində (Basin etnonimindən və “ak“ şəkilçisindən) də iştirak edir. Kəpənəkçi etnoniminin sonundakı “çi” şəkilçisi Kəpənəkçi tayfasının Kapan tayfasına məxsusluğunu göstərir. (müqayisə üçün: Kazan-Kazançı; Tana-Danaçı və b.).

IX əsrin axırlarında Cənub- şərq Avropaya Bizans mənbələrində Uz (ərəb mənbələrində Quz) tayfaları gəldilər. Rus salnamələrində uzların Bout (194, X, 51), Kaebiçi (Kay etnonimindən, oba sözündən və rusca “içi” patronimik şəkilçisindən) (194,II, 507) və Turbey (Tur etnonimindən və oba sözündən ibarət etnonimin rusca yazılışı) və b. tayfalarının adları qeyd olunmuşdur (194,II, 398).

Gürcüstan ərazisinə bu tayfalar qıpçaqların tərkibində gəlmiş və toponimlərdə iz qoymuşlar.

Xəzərlər.-VII əsrdə Avropanın cənub-şərqində Xəzər dövləti yaranır. Bu dövlətin əsasını Xəzər adlı türk tayfası qoymuşdur.Xəzərlər bu bölgənin hunlara qədərki yerli tayfası hesab olunurlar. “Xəzər” etnoniminin özü fikrimizcə qədim türk mənşəli Kas etnonimindən və ər- “kişi”, “döyüşçü” sözündən ibarət adın təhrif formasıdır.

Şimali Qafqazdan xəzərlərin Cənubi Qafqaza ilk gəlişi II əsrə (dəqiqi 193-213-cü illər) aiddir. O vaxtdan IX əsrə qədər onlar dəfələrlə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Gürcüstana hərbi səfərlər etmiş, ərəblərlə yüz ilə qədər müharibələr aparmış və müəyyən hissəsi burada məskunlaşmışdır. İran Sasanlar dövlətinin şahları I Qubadın (489-531) və Xosrov Ənu -şirəvvanın (531-579) hakimiyyəti illərində xəzərlərin Cənubi Qafqaza hərbi yürüşləri haqqında mə’lumatlar çoxdur(bax: 106,42-43).IX əsr ərəb müəllifi Balazori Sasani şahı Qubadın (428-531) hakimiyyəti illərində Curcanın (Gürcüstanın) və Aranın (Albaniyanın) xəzərlərin hakimiyyəti altında olduğunu yazmışdır(84,5). Alban tarixçisi Musa Kalankatlıın “Alban tarixi” əsərində xəzərlərin 627-ci ildə Tbilisi şəhərini alınması haqqında mə’lumat vardır. 765-ci ildə xəzərlərin Ras Tarxanın başçılığı ilə Tbilisi şəhərini tutması mə’lumdur(18,27). Ərəb tarixçisi İbn əl Əsirin əsərinin bir fəslə “Gürcülərin islam ölkəsinə soxulmaları və Tiflisi almaları haqqında”

adlanır(18,106). Başlığın belə adlanması onunla bağlıdır ki, Tbilisiyə qədər (Tbilisi daxil olmaqla) ərazi “İslam ölkəsi” hesab edilirdi.

XI əsr gürcü müəllifi Leonti Mroveli Kartlidə hələ Makedoniyalı İskəndər(e.ə.1V -əsr) vaxtında xəzər dilində (“xazarauli”) danışıldığını yazmışdır(170,27).Bu mə'lumat göstərir ki, xəzərlərin müəyyən hissəsi erkən orta əsrlərdə Gürcüstan ərazisində yaşayırdı. Leonti Mrovelinin bu mə'lumatı da diqqəti cəlb edir ki, bütün torqomoslar(yə'ni Qafqaz xalqları) xəzərlərə vergi verirdilər (“vse torqomosiani bili dannikami xazar”...) Gürcüstanda xəzərlərin kütləvi sür'ətdə məskunlaşması VII-VIII əsrlərə aiddir. IX əsr ərəb müəllifi Balazori ərəblərin Cənubi Qafqaza gəldikləri vaxt (VII əsr) Curcanın (Gürcüstanın) və Arranın xəzərlərə tabe olduğunu yazmışdır (84,16). Bu müəllif VIII əsrin əvvəllərinə aid hadisələrdən danışdıqda Gürcüstanda Bazalet əyalət adını çəkir ki, bu da xəzərlərin Bizal tayfasının adını əks etdirir. IX əsrdə ərəb ordusunun komandanı əslən türk Böyük Buğa Gürcüstana hərbi səfər edərək xilafətə tabe olmaq istəməyən gürcü tayfaları ilə mübarizəyə başladı. “Otkrıl (Buqa) Derbentskie vorota i vıvel xazar, trista domov i posadil ix v Dmanisi”(180,516). V.F.Minorski IX əsr ərəb müəllifi Əl Balazorinin mə'lumatına əsasən ərəb canişini Mərvan İbn Məhəmmədin V111 əsrin əvvəllərində 20 min nəfər xəzər ailəsinin Gürcüstanda yerləşdirdiyini yazmışdır(168,110).IX əsr ərəb müəllifi Əhməd ibn Ə'sam əl Kufi də Mərvan İbn Məhəmmədin 40 min xəzər ailəsini Samur çayı boyunda və “Kür çayının hər iki tərəfində olan düzənliklərdə” yerləşdirdiyini yazmışdır (31,49).

Ümumiyyətlə qeyd edilməlidir ki, xəzərlər erkən orta əsrlərdə Gürcüstanın siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Gürcü mənbələrində Abxaz çarlığının xəzərlərin köməyi ilə yaradıldığı fikri vardır(145,1,251) Bu, xəzərlərin Şimali Qafqazda qədimdən yaşaması ilə bağlı idi. Tarixşünaslıqda xəzərlər Cənub- şərq Avropanın və Şimali Qafqazın hunlara qədərki yerli tayfası hesab olunurlar

Cənubi Qafqazda xəzər etnonimi Ordubad rayonunda Tivi kəndindən şimal-şərqdə Xəzəryurd (hün. 3168 m),Babək rayonunda Xəzərtəpə, Laçın rayonun Qırmızı Güney kəndi ərazisində Xəzərtəpə, Dağlıq Qarbağda Xəzərdaq(hün. 1745 m) dağ adlarında və Gürcüstanda Kazreti toponimində əksini tapmışdır (xəzərlərin Kabar tayfasının adı) Gürcüstanda Kapar (181,113), Azərbaycanda Kəbirli kənd adlarında qalmışdır.

Mənbələrdə xəzərlərin Kabar, Paçınak, Alikan (us), Raqbina, Tarna Buz, Zabuk, Unqar, Tilmis,Samker, Tauris, Avaz, Bizal, Uquz, Znur və b. tayfaların adları çəkilir (bax:82,13). Bu tayfaların adları Gürcüstanın toponimiyasında əksini tapmışdır. Məsələn, xəzərlərin Bizal

tayfasının adı ilə bağlı Bazalet toponimi XI-əsr ərəb müəllifi Balazorinin əsərində çəkilmişdir. Kulas tayfasının adı Borçalı mahalında Xulaş oykonimində qalmışdır. Azərbaycanda Ulaşlı və Dağıstanda Ulaşkənd yaşayış məntəqə adları ilə Xulaş toponimi mənşəcə eynidir. İrəvan quberniyasının Novo-Bayazid qəzasının ərazisi orta əsrlərdə xəzərlərin Kabar tayfasının adı ilə Kavar adlandığı mə'lumdur.

Bulqarlar. Eranın əvvəllərindən başlayaraq Cənub-şərqi Avropada Bolqar (yaxud Bulqar) tayfasının adı mənbələrdə tez-tez çəkilir. Erkən orta əsrlərdə bu tayfanın Bulqar adlı dövləti mövcud olmuşdur. Şimali Qafqaz çöllərindən bolqarların müəyyən hissəsinin Şərqi Anadoluya və Cənubi Qafqaza gəlməsi barədə qədim mənbələrdə mə'lumatlar vardır. Gürcüstanda Çorox çayının sol tərəfində Bulqar dağları vardır (237). Mənbələrdə bulqarlar xəzərlərlə yanaşı çəkilir. Bulqarların Kuviar, İskil, Kul, Kazan, Çakar, Kuriqur və b. tayfalardan ibarət olması mə'lumdur (81,227). Gürcüstanda bu tayfaların adları toponimlərdə əksini tapmışdır. Orada Kuviar İskil və Kul tayfaları ilə bağlı toponimlər, Xubiara, Askilauri və Kulari kənd adları) göstərir ki, bu tayfalar xəzərlərin tərkibində gəlmişlər.

Avarlar - Qədim türk tayfalarından biri avar (dəqiqi abar) adlanmışdır. Cənub-şərqi Avropa çöllərində yaşamış avarlar (rus mənbələrində obr, latınlaşdırılmış forması- avarus) ilk dəfə Prisk Paniyskinin hunlar ölkəsinə səfərinin hesabatında çəkilmişdir (bax: Oçerk istorii SSSR, III- IX vv.M. 1958, s. 569). Avarlar Şimali Qafqaz çöllərinə hunların tərkibində gəlmişlər. Ona görə də Bizans müəllifi Feofilakt Simokatta abarları hun kimi qeyd edir (225,30).

Erkən orta əsrlərdə avarlar Qara dənizin şimal çöllərində hakim mövqeyə malik tayfaya çevrilmiş və tarixşünaslıqda Avar xanlığı adlı qüdrətli dövlət yaratmışlar (bu barədə bax: Əsmət Muxtarova. Avar xaqanlığı "Azərbaycan tarixi məsələləri", 11, 1997).

Abar etnonimini Abaran forması Azərbaycanın şimal şərqində Abaran toponimində (Xaçmaz r-nu) də əksini tapmışdır. N.Y.Merpertin yazdığına görə VI əsrdə avarlar Cənubi Qafqaza gəlmişlər (bax: Oçerki istorii SSSR, 111-IX vv.M.1958.s.576). Avarların bir hissəsinin gürcü çarı Quramin (570-600) hakimiyyəti illərində Gürcüstanda məskunlaşması da mə'lumdur (Kartlis Sxovreba. SMOMPK, vıp. XXII, Tiflis, 1897, s. 22). Gürcüstanda Abari kənd adı abar etnonimini əks etdirir. VI əsrdə Albaniyada abarların yaşaması barədə mə'lumata (157,35) əsasən demək olar ki, Həmdullah Qəzvininin (XIV) Kür çayının mənsəbində qeyd etdiyi Abarşəhr yaşayış məntəqə adı da bu qədim türk tayfasının adı ilə bağlı idi. Gürcü mənbəyində qeyd olunur ki, Bizans imperatoru Yustinian (585-611) avarların bir hissəsini Qafqaz dərələrində və "habelə Xunzaxda" yerləşdirilmişdi. (özlərini marulal "dağlı" adlandıran

Dağıstandilli azsaylı xalqın özünü “avar” adlandırılması da ehtimal ki, bu hadisə ilə bağlıdır). Mənbədə daha sonda deyilir ki, "vposledstviu praviteli Kartaliani naznaçaliş iz gtoqo knəceskoqo roda avarov" və Ksan eristavları (ordu komandaları) avarlardan idi (SMOMPK c.XX11 s.18-21).

Gürcüstan ərazisində bir neçə Abari, Alabar və Hallavar (əslə “El-abar”) Opareti və Oparten toponimləri orada qədim türkmənşəli abar (avar) tayfasının yaşadığını göstərir.

Qıpçaqlar. Gürcüstan azərbaycanlılarının etnik tarixində qıpçaqlar mühüm yer tutmuşdur.

Tarixşünaslıqda qıpçaqların IX əsrin ortalarında Volqa çayını keçərək Cənub-şərqi Avropaya gəlmələri fikri vardır. Rus sənəmlərində qıpçaqlar IX əsrin sonlarından çəkilir (194,1,16). Belə çıxır ki,Cənubi Qafqazda qıpçaqlar yalnız göstərilən əsrlərdən sonra gəlib məskunlaşa bilərdi. Azərbaycan tarixşünaslığında qıpçaqların Azərbaycanda məskunlaşmasının XI-XIII əsrlərə aid edilməsi də bununla əlaqədardır. Həqiqətdə də 1223-cü ildə monqolların Şimali Qafqazda Kalka çayı kənarında qıpçaqlar üzərində qələbəsindən sonra Dərbənd keçidi ilə qıpçaqların müəyyən hissələri Şimali Azərbaycan ərazisinə keçmişlər. Lakin qıpçaqlar Cənubi Qafqazda ilk dəfə eranın əvvəllərində məskunlaşmışlar.

XII-XIII əsrlərdə rus sənəmlərində adları çəkilən qıpçaq tayfalarının bəzilərinin adları göstərilən əsrlərdən çox əvvəl Azərbaycanın toponimiyasında əksini tapmışdır. Məsələn, qıpçaqların rus mənbələrində adı çəkilən Tərtər tayfasının (82,79) adı ilə Tərtərçay toponimi alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində VII əsrə aid hadisələrdə çəkilmişdir.

Qıpçaqların bəzi tayfaları hələ eranın əvvəllərində hunların tərkibində Cənub-şərqi Avropaya, oradan Cənubi Qafqaza gəlmişdir. Tədqiqatçılara görə qıpçaqlar eradan əvvəl IV-II əsrlərdə Mərkəzi Asiyada hunların tərkibində olmuşlar (81, 83; 233,42). Deməli, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda və Gürcüstanda qıpçaq tayfalarının adları toponimlərdə əksini tapa bilərdi. Tərtərçay hidronimi məhz hunların tərkibində gəlmiş qıpçaqlarla əlaqədardır. Bunu habelə qıpçaqlarla bağlı olan Kazax (Qazax) etnonimindən yaranmış Qazax məntəqə adının VII əsrə aid hadisələrdə qeyd olunması(31,46) da göstərir. Cənubi Şərqi Avropada qıpçaqların bir qolunun Əncə adlanması məlumdur. Gürcüstanın Ança adlı mahal adı IX əsrə aid mənbədə göstərilmişdir (214, 41). Bu mahal adı da, şübhəsiz, XII əsrdən əvvəl Gürcüstanda məskunlaşmış qıpçaqlarla əlaqədar ola bilər. Qıpçaqların Ança tayfasının adı Gürcüstanda İncədağ, İncəoğlu, Onçaxeti, Onçevi, Oncakei və b. məntəqə adlarında əksini tapmışdır (181,193-194).

Qıpçaqların tayfalarının adları rus və ərəb mənbələrində çəkilir. XII11-XIV və ərəb

coğrafiyaçıların əsərlərində və rus salnamələrində Cənub-şərqi Avropada qıpçaq tayfalarının adları qeyd olunmuşdur: Ancaoqlı, Burcoğlu, Arslanopa, Tuk, Urusoba, Burlu, Durt, Toksobiçi (Tokusoba), Kulobiçi, Kitanopa, Çeneqrepa, Aepa, Kobyakoba, Barqu, Etebiçi, Kuçebiçi, Uran, İlaras, İt (İtlar) və Tertrobiçi (195;94-119 və 219,540-542). Bunlardan başqa qıpçaqların daha bir sıra tayfa adları da mə'lumdur. (bax: 82).

Qədim rus dilinin qrammatikasına uyğun surətdə verilmiş bu etnonimlər əslində belə idi:

Ancaoğlu, Arslanoba, Uruzoba, Burlu, Tokuzoba, Kuloba, Kitanoba, Çeneqeroba, Ayoba, Kobyakoba, Etoba, Kuçoba və Tərtəroba. Rusca yazılışında bu etnonimlərin bə'zilərinə rusca "içi" patronimik şəkilçisi əlavə olunmuşdur. Adları çəkilən tayfaların əksəriyyəti Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda toponimlərdə iz qoymuşdur.

Deyilənləri gürcü mənbələrində qıpçaqların "köhnə qıpçaqlar" (gürcücə "naqi qivçakara") və "yeni qıpçaqlar" (gürcücə "axali qivçakara") hissələrinə ayrılması da göstərir. Həm də "yeni qıpçaqlar" ifadəsi gürcü çarı IV David tərəfindən gətirilmiş qıpçaqlara aid edilirdi (bax, 67, 119). Bu mə'lumatda "yeni qıpçaqlar" deyildikdə XII əsrdə gürcü hökmdarlarının hərbi qüvvə kimi istifadə olunması məqsədilə Şimali Qafqazdan Gürcüstana köçürülüb yerləşdirdikləri qıpçaqlar nəzərdə tutulur. 1194-cü ildə çarıca Tamaranın Şirvanşah Axsitanın Gürcüstanda qəbulunda "əvvəlki və yeni" qıpçaqların başçılarının da iştirak etdiyi mə'lumdur (144,1,275).

Gürcü hökmdarı IV David başda elbəyi Atrak olmaqla Şimali Qafqazdan Gürcüstana 225 min nəfər qıpçaq köçürmüşdü. IV Davidin qıpçaqları Gürcüstana də'vət etməsi düşünülmüş addım idi. O vaxt Səlcuq oğuzları Gürcüstan ərazisini işğal etməyə başlamışdılar. Qədim gürcü mənbəyində yazılır ki, "zapolnili törki i bılı istrebleni ili vzətı v plen vse citeli gtix oblastey"(144,1,319-320) "razoren bı Kartli, ne bilo lödey v krepostəx stranı i ne bilo lödskix cilih"(144,1,324; 331-332; 335-336). Ona görə IV David yeganə çıxış yolu tapmışdı və o, 1116-cı ildə əvvəlki arvadını boşayıb qıpçaq xanı Atrakın qızı Turanduxta (qızın əsl adı mə'lum deyil, bu ad gürcü mənbələrindədir) evlənmişdi (144,336). IV David tezliklə qıpçaqlardan 50 minlik ordu yaratmış və gürcüstanın müdafiəsini təşkil etmişdi (144,343).

Sonra gürcü çarı 111 Georgi (1156-1184) əlavə olaraq 10 min (1156-1184) qıpçaq köçürüb gətirmişdi (67,118-119; 115,25). "Gürcüstan tarixi" əsərinin müəllifləri yazırlar ki, David Şimali Qafqazdan 45 min qıpçaq ailəsini Gürcüstana köçürüb gətirməklə burada türkdilli əhali kütləsini artırdı (139,163). Lakin başqa mənbəyə görə Atrakın başçılığı ilə Şimali Qafqaz çöllərindən Gürcüstana köçürülmüş qıpçaqların miqdarı 230-240 min nəfər olmuşdur (192,96).

Gürcü çarı David Atrakı sarayına gətirmişdi. Lakin Don sahillərində qalmaqda davam etmiş qıpçaqların başçısı Sırçan ozan Orevi Gürcüstana göndərmiş və Atrakın geri qayıtmasını xahiş etmişdi. Orev özü ilə bir yovşan da gətirmiş və iyləmək üçün Atraka vermişdi. Atrak yovşanı iyləyən kimi qıpçaqların bir hissəsi ilə geri qayıtmışdı. Məhz qıpçaqların böyük miqdarda Gürcüstanda yerləşməsindən sonra qədim gürcü mənbəində Gürcüstan ərazisinin Kartveloba və Didi Turkoba (Böyük Türkoba) adlandırıldığı qeyd olunmuşdur (144,1,320). (194,11,716).

Cənub-şərqi Avropada qıpçaqlarda ərəb və rus mənbələrində Burcoqli (əslində “Burçaklı”) və Burçeviçi kimi çəkilən tayfanın adı diqqəti cəlb edir. Əksər tədqiqatçılar Borçalı toponimini həmin etnonimlə bağlayırlar. Lakin bütünlükdə “Borçalı” toponiminin mənşəyi indiyədək aydınlaşdırıl- mamışdır. S.S.Əliyarova görə, bu toponimdə qədim türk dillərində bürü, bəri “qurd”, “canavar” sözü əksini tapmışdır. (S.S.Əliyarov. Qurddan törəyiş əfsanəsinin tarixi coğrafiyasına dair. “Türk dünyası araşdırmaları”. İstanbul,1990, türkcə). Lakin bu fikir inandırıcı deyil. Əvvəllər, toponimika elm sahəsində makrotoponimin əfsanə əsasında yaranması qaydası yoxdur; ikinci, Burçoğlu (əslə Burçaklı) və Burçeviçi etnonimlərinin kökünü təşkil edən Burç (əslə, bizcə, “Borçalı” adından göründüyü kimi, “Borç”) sözündə ehtimal olunan bürü “canavar” sözündən “ü” səsinin düşümü və onun “ç” səsi ilə əvəzlənməsinin filoloci izahı mümkün deyil. Ona görə də biz hesab edirik ki, Burçaqlı (Burçaklı) və Burçeviçi (yuxarıda deyildiyi kimi, “Burç” kökündən, türk dillərində oba “maldar tayfa” sözündən və rusca yazılışda əlavə olunma “içi” patronimik şəkilçisindən) etnonimlərinin kökünü Borç (əslə “Boruç”) etnonimi təşkil edir və Borçalı etnonimi də mənşəcə həmin etnonimlə bağlıdır. Antik mənbələrdə (məsələn, Ptolemeydə) Şimali Qafqaz çöllərində savaqlarla yanaşı çəkilən Borus (yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə “s” səsi ilə verilmişdir) tayfa adı və Bizans mənbələrində Şimali Qafqazda yaşaması göstərilən Bersili, Bersula toponimi “Borçalı” toponiminin əsasını təşkil edir. Bunun ərəb mənbələrində həmin tayfanın və ölkənin “Borçola” və “Barşali” kimi qeyd olunması da təsdiqləyir. Bersili, Bersula, Bərçola toponimləri məhz qədim Boruç etnonimindən və qədim türk dillərində el, il “tayfa” sözündən ibarətdir. Deməli, qədim forması “Borçeli” (əslə Boruçeli) olmuş etnonim danışıda “Borçalı” formasını kəsb etmişdir.

Borçalı elinin Gürcüstana qıpçaqların tərkibində gəlməsi şübhəsizdir, lakin bu gəlişin tarixi mə'lum deyil. Ola bilsin bu el eranın ilk əsrlərində hunlarla gəlmişdir. Məsələn, X1-X11 əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada qıpçaqların içərisində çəkilən Tərtər (rus mənbələrində “Tertrobiçi”, Tərtər tayfa adından, oba sözündən və rusca “içi” patronimik şəkilçisindən) tayfasının adı ilə bağlı Tərtərçay hidronimi “Alban tarixi”ndə V11 əsrə aid hadisələrdə çəkilir. Deməli, çayın Tərtər adlanması hər halda V11 əsrdən əvvələ aiddir. Qıpçaqların Ança

tayfasının adı ilə bağlı Ança toponimi Gürcüstanda qədim gürcü mənbələrində qeyd olunmuşdur.

Rus mənbələrində Burçeviçi tayfasının Aklan,Beqlik və Osoluk qollarından ibarət olduğu göstərilmişdir (194,11,641-675). Bu tayfaların adları Ermənistanda Əylənli (bax.6,246), Beqludaq (6,152), Bıqlı(6,158), Gürcüstanda Beqlevi, Beqleti, Beqli, Azərbaycanda Beklə toponimlərində əksini tapmışdır.

Borçalı eli orta əsrlərdə maldar el idi. 1727-ci ilə aid mənbədə də borçalıların maldar el olduğu göstərilmişdir(241).

Gürcüstanda qədim türkmənşəli Kaymak tayfası ilə əlaqədar Kaymaklı toponimi vardır. Bu toponim Qazax rayonunda Qaymaqlı kənd adı ilə mənşəcə eynidir. N.A.Baskakova görə, Kaymak tayfası(mənbələrdə bu tayfanın adı həm də Kimak kimidir) VI-VIII əsrlərdə Türk xaqanlığında böyük tayfa ittifaqının adı idi(81, 83).VIII-IX əsrlərdə kaymaklar Altaydan şimalda, İrtiş çayının orta axınında yaşamış və dövlət qurumu yaratmışdılar (83,V, 524-525). Mənşəcə onlar qıpçaqlarla qohum tayfa hesab edilir. Ona görə də kaymaklar Cənub- şərqi Avropaya yalnız IX əsrdən sonra qıpçaqların tərkibində gələ bilirdilər. Görünür ki, onların Gürcüstan və Azərbaycana gəlmələri məhz gürcü çarlarının XI əsrdə Şimali Qafqazdan dəvət etdikləri qıpçaqlarla əlaqədardır. Başqa sözlə, Qaymaqlı toponimləri XI-əsrə yarana bilirdi.

Mənbələrdə kaymakların bir qolunun İmi adlanması göstərilir(233,46). Bu tayfa Gürcüstanda Əmili (gürcüce yazılışda Amili) yaşayış məntəqə adında əksini tapmışdır. Azərbaycanda isə bu etnonim Böyük Əmili və Kiçik Əmili (Qəbələ r-nu) kənd adlarında qalmışdır. Ona görə də gürcü tədqiqatçısının Gürcüstanda Amili toponimini namə'lum mənşəli ad sayması (156,49) müəllifin türk etnonimiyasını dərinlən bilməməsi ilə əlaqədardır. Görünür, onu Əmili etnoniminin sonluğunu təşkil edən "i" səsi çaşdırıb. Həqiqətdə də, əgər bu səsi gürcü dilində adlıq hal şəkilçisi hesab etsək, onda əlbəttə "Amil" alınır və toponim namə'lum ad çevrilir. Müəllif bilməyir ki, bu toponimin sonunda Azərbaycan dilinə mənsub "li" şəkilçisi vardır və deməli, burada gürcüce "i" adlıq hal şəkilçisi yoxdur. Müəllif Gürcüstanda Quşloqa (Qışlaq) və Dadalo (Dədəli) kənd adlarını da namə'lum toponimlər sırasına salmışdır(156,53). Kaymakların İmak və Tabar tayfalarının da adları mə'lumdur (192,27). Tabar tayfasının adı Gürcüstanda Tabor (i) kənd adında saxlanmışdır (181,225).

Gürcüstanda bir sıra toponimlərdə “Sarı” sözü diqqəti cəlb edir (Sarı k., Sarı Əhməd, Sarı Sabunçu, Sarıxana və b.). Bə’zi tədqiqatçılara görə erkən orta əsrlərdə yaşamış qıpçaqlar özünü “Şar” adlandırırdılar ki, bu əslində Sarı qıpçaqlara mənsub addır (182,40).

Azərbaycanın qərb bölgəsinin əhalisi əsas e’tibarilə qıpçaq-mənşəlidir. Bu bölgənin mərkəzini Qazax şəhəri təşkil edir. Bir yaşayış məntəqəsi kimi Qazaxın adı Kasak formasında Bərdədən 40 fərsəh aralıda ərəb mənbəyində VII əsrə aid mə’lumata daxil (31,46). Kazak bir türkmənşəli tayfa adıdır. Şimali Qafqazda yaşayan noqaylarda indi də bir tayfa Kazak adlanır. Gürcüstanda, xüsusilə Qazax bölgəsi ilə bilavasitə həmsərhəddə yerləşən Borçalı bölgəsində Qazax etnonimi yalnız Qazax-Yol adlı məntəqə adında qalmışdır (181).

Qazax tayfası tarix boyu xarici təzyiqlərə qarşı cavab vermişdir. XVI əsrin 80-ci illərində türk ordusunun təzyiqi altında Qızılbaşların orduları Azərbaycanı tərk etdikdə Qazax tayfası Qacar, Qaraman, Bayat və digər tayfalar kimi ərazisini tərk edərək İrana köçmədi. Elin başçısı Nəzər xan Qazaxlı Türkiyənin hakimiyyətini qəbul etdi və bununla da ölkəsinin əlində qalmasını tə’min etmiş oldu. İkinci dəfə Şimali Azərbaycan Qızılbaş dövlətinin hakimiyyəti altına keçdikdən sonra da Nəzər xan öz hakimiyyətini saxlaya bilmişdi. Onun xələfi Şəmsəddin xan Qazaxlı hətta 1605-ci ildə Şah Abbasdan xan titulu almışdı. Lakin 1736-cı ildən sonra Qazax mahalı gürcü hakimiyyətinin tə’sirinə düşmüşdü. Bu Nadir şahın Qazax-Borçalı bölgəsini Gəncə bəylərbəyindən qoparıb Gürcüstana verməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Gürcü çarı İraklinin (1768-1777) Qazax bölgəsində yaşayan tayfaları istismar edirdi. Buna etiraz əlaməti olaraq elə İraklinin vaxtında 1759-cu ildə Qaracalı, Cinli, Salahlı, Dəmirçi Həsənli, Qızıl Hacılı, Qaraqoyunlu, Alpout, Səfikürd, Boyəhmədli, Kəngər, Həsənli və b. Qarabağa köçmüşdülər. Bir mə’lumata görə İrakli vaxtında Qazax mahalından 1500 ailə, Şəmşədil mahalından 3200 ailə Qarabağa köçmüşdü.

XIX əsrin 1 yarısına aid mə’lumata görə Qazax tayfası aşağıdakı qollardan ibarət olmuşdur:

Qarapapaqlı (840 ailə), Böyük Çobankərə (159 ailə), Saraşlı (90 ailə), Dəmirçili, Qafarlı, Cəfərli (16 ailə), Qarabağlı (12 ailə), Əli--Şərurlu, Kərimbəyli (55 ailə), Kədəkli (Kərimbəyildən ayrılma), Cəmilli (10 ailə), Şeyxlər (34 ailə), Çaxırlı (57 ailə), Kərkibaşlı (13 ailə). (bax: 106,72). Başqa mənbədə qazaxların 14 tayfadan ibarət olduğu göstərilmişdir: Qarapaxlı, Ayrımlu (4 nəsil), Muğanlı, Şahdilli (əsl Şadılı), Qaraqoyunlu, Kənkərli, (Kənkərlilərin isə 33 nəsilədən ibarət olduğu qeyd olmuşdur) (230,46). Qeyd etmək lazımdır ki, tarixşünaslıqda eramızın 1 minilliyinin 11 yarısında Cənub-şərqi Avropada yerləşmiş qıpçaqlarla rus salnamələrində “poleves” adı altında çəkilən komanlar qarışdırılmışdır. Məsələn, bə’zi mənbələrdə qıpçaqların tayfalarının adları kimi göstərilən Ancaoğlu (149,149), Burçəbiçi (Borç tayfa

adından, türklərdə oba” sözündən və rus dilində əlavə olunmuş “içi” patronimik şəkilçisindən ibarət etnonimin qədim rusca yazılışı) (194,11,61), Durut(194,149), İt (İd,həm də Eta) (194,11,501) və başqaları rus salnamələrində poloves tayfaları kimi çəkilmişdir.

Ümumiyyətlə,Gürcüstanın toponimiyasında qırçaqlardan Ança (İncədaq,İncəoğlu,Öncakeli, Öncaxeti, Onçevi), Kul (Kulevi, Kuleti, Qullar),Tikan (Qaratikan), İd (Eto, İdleti ,İdliani), Tuk(Dokla,Doqauri,Toki, Toxla,Toxliauri, Tokli-Yurt),Urus (Oruzman, Urusxevi, Urustəpə, Uruzyaylaq), Bur(Borbalu, yə’ni Burobalı). Uran (Uranqıran, Aquran,Kök-Uran) və b. tayfaları- nın izi qalmışdır

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, e.ə. VIII-VII əsrlərdən başlayaraq XI əsrə qədər şimaldan, yə’ni Cənub- şərqi Avropadan Gürcüstan ərazisinə müxtəlif qədim türk mənşəli tayfalar gəlib yerləşmişdir. Adları çəkilən tayfalar eynilə Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində də məskunlaşmışlar. Bu barədə yazıldığına görə (bax: 6 və 12) üzərində dayanmırıq.

Bununla əlaqədar olaraq məsələnin bir cəhətini nəzərdə saxlamaq lazımdır. İş burasındadır ki, XII əsrdə Ön Asiyaya, Cənubi Qafqaza, o cümlədən Gürcüstan ərazisinə Səlcuq tayfaları da gəlmişdir. Lakin oğuzlar bu regiona müsəlman gəlmişdilər. Oğuzlara qədər Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış tayfaların din mənsubiyyəti isə mə’lum deyil. Bu məsələ indiyə qədər tədqiqat predmeti olmamışdır. Ona görə bu münasibətlə bir neçə söz demək zərurəti ortaya çıxır. Aydın məsələdir ki, eramızın IV əsrindən qabaqki əsrlərdə Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış bütperəst və şamanizm dinli türk tayfalarının müəyyən hissəsi IV əsrdə xristian dininə keçmişdilər. Məsələn, mə’lumdur ki, VI əsrin əvvəllərində gürcü katolikosu Kiron iberlərin, quqarların və eqerlərin arxeepiskopları tərəfindən seçilmişdi(180,259). Gürcü tədqiqatçılarına görə bu mə’lumatda quqar dedikdə Cənubi Kartli əyalətinin əhalisi, eqerlər dedikdə meqrellər və lazlar nəzərdə tutulur (yenə orada, s. 258). Lakin quqarların türkmənşəli tayfa olduğunu yuxarıda demişik. Onların gürcümənşəli tayfa hesab edilməsi(bax:175) doğru deyil. Belə olduqda aydınlaşır ki, VI əsrin əvvəllərində türkmənşəli quqarlar (yaxud onların müəyyən hissəsi) xristian dinli idilər və şübhəsiz ki, sonrakı əsrlərdə onlar assimilə olunaraq gürcüləşmişlər. Lakin VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq ərəb ordusunun Gürcüstan ərazisinə girməsi və Tbilisi şəhərini tutaraq möhkəmlənməsi, 704\705-ci ildən pul zərb etməsi, ərəb sərkərdəsi Cərrah ibn Abdullanın (723-752), sonra Mərvan ibn Məhəmmədin Gürcüstanı yenidən işğal etmələri və Kartlini idarə edən ərəb canişinliyinin iqamətgahının Tbilisidə yerləşməsi bütperəst türk tayfalarının islam dininə keçməsinə şərtləndirmişdi.Çünki hələ 654-cü ildə ərəb sərkərdəsi ilə gürcülər arasında bağlanmış müqaviləyə görə gürcülərə cizyə vergisi

ödeməklə sərbəst dini azadlıq verilmişdi. Tbilisinin orta əsrlərin ortalarına qədər mənbələrdə müsəlman şəhəri adlandırılması(180, 506) da bununla əlaqədardır. XII əsrdə Gürcüstana köçürülmüş qıpçaqların islama keçməsi prosesi aydın olmuşlar. İbn əl Əsir 1121-ci ildə ərəblərlə birləşmiş gürcü-qıpçaq ordusu arasında döyüşdən danışıarkən qıpçaqları kafir adlandırır(18,107). Deməli, 1121-ci ildə Gürcüstanda yaşayan qıpçaqlar hələ də islama keçməmişdilər. Lakin ərəb mənbələrində Tbilisinin islam şəhəri adlandırılması göstərir ki, o zaman Tbilisi bölgəsində yaşayan türklər islam idilər. Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Gürcüstanda “qara donlu kafir” adlandırılanlar elə qıpçaqlar idilər. Ehtimal etmək olar ki, kafir və xristian qıpçaqların müəyyən hissəsi də sonralar islama keçmişdilər. Borçalıda Nəhədək adlı kənd xarabalığındakı kilsəyə azərbaycanlıların da getmələri və oraya nəzir deməsi mə'lumdur. Kilsədən 3-4 yüz metr aralıda bir bütpərəst abidə vardır: adamlar kilsəyə getdikdə həmin abidəyə də baş çəkir və yalnız ondan sonra Şeypurxan məscidinə gedirlər (21,124). Bu maraqlı fakt islama keçməzdən əvvəl türkdilli əhalinin əvvəlcə bütpərəst və sonra xristian olduğunu göstərir.

X əsrin əvvəllərində Cənub-şərqi Avropada məskunlaşmış qıpçaqlar onlardan əvvəl burada yaşayan peçeneqləri qərbə sıxışdırmış, lakin müəyyən hissəsini özlərinə qatmışlar. Bu hissə rus mənbələrində Kov və Berendey adları ilə mə'lumdur(192,74). Berendelərin kurenləri (yə'ni min alaçıqdan ibarət hərbi düşərgələri) Vladimir Suzdal knyazlığının ərazilərində yerləşirdi. İndi də oralarda Berende və Berendeevo məntəqələri vardır (yenə orada). Rus salnamələrində yazıldığını görə Vladimir Monomaxın hakimiyyəti illərində 1121-ci ildə berendələr cənuba doğru sıxışdırılmışdır. Ehtimal ki, XII əsrdə onlar qıpçaqların tərkibində Azərbaycana və Gürcüstana da gəlmişlər. Orta əsrlərdə Dağlıq Qarabağın bir mahalı Vərəndə adlanırdı. Orada Tuq kəndinin adı da qıpçaqların Tuk tayfasının adını əks etdirir (bax: 106). Dağlıq Qarabağda Tuq və Vərəndə məntəqələrinin yanaşı olması yuxarıda dediyimizi təsdiqləyir. Gürcüstanda bu etnonim Varanta kənd adında qalmışdır. Bərəndə tayfasının Cənubi Qafqazda məskunlaşma vaxtı mə'lum deyil. Lakin Yaqut əl Həməvinin XIII əsr Cənubi Azərbaycan ərazisində Qəzvin ilə Xalxal arasında Bərəndək məntəqə adını çəkməsi (N.Əliyeva. Azərbaycan Yaqut Əl Həməvinin əsərlərində. Bakı, 1999, s.155) göstərir ki, hər halda bu məskunlaşma XIII əsrdən əvvəl baş vermişdir.

Oğuzlar XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan gəlmiş oğuzların ilkin arealları mə'lum deyil. İndiyə qədər bu areallar barədə əsas e'tibarilə Səlcuq oğuzlarının mə'lum 24 tayfasının adlarını əks etdirən etnotoponimlər əsasında fikir irəli sürülmüşdür. Əlbəttə, bu düz deyil, çünki Səlcuq oğuzlarının bə'ziləri Cənubi Qafqaza yalnız Qızılbaş tayfaları kimi səpələnmişdir ki, bu da

Səfəvi şahlarının bu tayfalara ərazilər paylaması və onların qismən müəyyən bölgələrə köçürülməsi ilə bağlıdır.

“Kitabi Dədə Qorqud” eposundakı oğuzlar isə əsas e’tibar ilə indiki Ermənistan ərazisində və Gürcüstanının Borçalı bölgəsində yaşamışlar. Oğuz etnonimi, məsələn Ermənistan ərazisində üç Alagöz kənd adında əksini tapmışdır. Bu toponimlər əslində “El-Oğuz” adının zaman keçdikcə təhrif formasıdır. Ermənistanda “el” sözündən və tayfa adından ibarət başqa məntəqə adları da vardır.(Əliqaya “El-i Kaya”, Əli Qəmərli “El-i Qəmərli”, Əli Qızıl “Eli Qızıl”, Əliqırıq “Eli Qırıq”, Gürcüstanda Alavar və Hallavar, yə’ni “Eli abar” və s.).(Bax: 19 və 20).

XI-XII əsrlərdən sonra oğuz sözü tarixi ədəbiyyatda işlənmir. Gürcüstanda, Ermənistanda və Azərbaycanda oğuz etnonimi həm də bir sıra Öküzdağ (əslə Oğuzdağ) oronimlərində qalmışdır.

Buna misal olaraq Cənubi Qafqazda aşağıdakı toponimləri göstərmək olar. Azərbaycanda: Öküzdağ (Tovuz r-nu Qarabağlılar k.); Öküzdağ (Tovuz r-nu Qəribli k.); Öküzdağ (Tovuz r-nu Dondarlı k.); Öküzdağ (Gədəbəy r-nu Qoşabulaq k.); Öküzölən (əslə Oğuz olan), Laçın r-nu ikinci Tıçıq k.; Öküztepəsi (Gədəbəy r-nu Dəyə-Qarabulaq k.); Öküzdərəsi (Cəbrayıl r-nu Qaraçanlı k.), Öküz dağları (Daşkəsən r-nunda Alunitdağ); Öküzyalı (Tovuz r-nu Qarabağlılar k.); Öküzzyatanyaylaq (Gədəbəy r-nu Çaldaş k.); Öküzzyatantəpə (Gədəbəy r-nu Çay-Rəsullu k.); Öküz güneyi (Kəlbəcər r-nu, Qaraxançallı k.); Öküzöləndərə (Zəngilan r-nu Çöləndərə k.); Öküzöləndərə (Kəlbəcər r-nu İstibulaq k.) və s. Zaqatala r-nun Çökəkoba kəndi ərazisində Uğuzdərə və Uğuztəpə oronimləri də vardır. Ermənistanda: Öküzbulaq (İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində); Öküzdağ (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında); Öküzlü (İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında) və s. Gürcüstanda : Qaraöküzlü, Öküztepəsi, Öküzdağ, Öküzlü və b. Oğuzların Boz Ox qolu Bozoxlu və Bəzəkli toponimlərində qalmışdır.

Oğuzlar XI-əsrə əsas e’tibar ilə Şərqi Gürcüstanda -Kartlidə məskunlaşmışdılar. XII əsrə aid (167,9) qədim gürcü mənbəyində göstərilir ki, türklər Kür çayının sahillərində Tbilisidən Bərdəyə qədərki ərazidə və İori çayının sahillərində yaşayırlar (145,1.322). Bu mə'lumatdan aydın olur ki, Cəlcuq oğuz elləri həm də Qarayazı düzündə yerləşmişdilər (178,161-166). Onların yaşadıkları ərazi gürcü mənbələrində Didi-Türkoba (“Böyük Türkoba”) adlanırdı (144,1,321-324). 1064-cü ildə Ağcaqala şəhəri yandırıldıqdan sonra oranın türk əhalisi Axalkalaki məntəqəsini yaratmışdılar (237 s.23, qeyd 9). Gürcüstanın Axalkalaki rayonunda çoxlu türkmənşəli tayfa adı vardır.

Gürcüstanda oğuzların Üç Ox qolunun adı gürcü mənbələrində Şamşvilde (gürcücə sami “Üç” və şvilde “ox” sözlərindən) toponimində əksini tapmışdır. Qeyd edilməlidir ki, Şamşvilde qalasının qədim adı e.ə. 1V əsrdə tikilmiş Orbet olmuşdur. XI əsr gürcü müəllifi Leonti Mroveli yazır ki, gürcülərin ulu əcdadı Kartlos Orbi qalasını tikmişdir, indi bu qala Samşvilde adlanır (170). Qədim erməni mənbələrində bu toponim Şamşoyte kimidir(170, 44, qeyd 31).

Ermənistan ərazisinə indi daxil etdirilmiş Şəmsəddin rayonunun adı məhz “Şamşvilde - El”(Şamşvildədə yaşayan el mə'nasında) adının sonrakı təhrifdir. Həm də Fəxrəddin Kırzıoğlunun yazdığı kimi, ehtimal ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Şir Şəmsəddin şəxs adı da bu toponimlə bağlıdır.

Gürcüstanın türk toponimlərində oğuzların Əfşar tayfasının Qırıqlı,Emirli (İmirli),Arallı və Arəşlü qolları iz qoymuşdur.

Erkən orta əsrlərdə Cənub -şərqi Avropada yaşamış bir türkdilli tayfa Bizans məntəqələrində Uz adlanır. Bə'zi tədqiqatçılar bu tayfanı “Oğuz” hesab edirlər, lakin bu səhv fikirdir. Çünki müstəqil Uz tayfası olmuşdur (bax: Şaniəzov K. Uzı. İz istorii rodoplemennıx deleniy uzbekov. "Obşestvennie nauki v Uzbekstane" 1970, № 3). Bu tayfa Azərbaycan toponimiyasında iz buraxmışdır(Xaqaninin bir şe'rində Özkənd, hazırda Daq Üzü və Çay Üzü və b. kənd adları). Gürcüstanda Uz etnonimi ilə bağlı ad yoxdur. Lakin rus mənbələrində uzların Turpey və Moqut formasında tayfalarının adları çəkilir ki, bu da Gürcüstanda, Turisxevi, Turissixe Turlyaqna, Muğuda və Muquti toponimlərində qalmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa Gürcüstanın türk toponimiyasında Tulu (Tullar,Tülüdağ, Tülülər), Çandar (Çandar,Çandrebi,Canduri,Candari), Çapar (Çapari, Çaparuxi), Çik (Cığallı, yə'ni “Cik eli”),Çor (Çor-Çökək), Çidi (Çidili),Çiqil (Çiqilimbaş), Çakmak (Çaxmaqlı), Tuban (Qara Tuban),Çöp (Qara Çöp),Katar,Katak (Gödəkli, Gödəklər), Qaraman, Qanlı, Sal (Saliyeti), Saral, Saray, Sabunçu, Keşalu (Keşlə), Tana (Tanadağ) və başqa bir sıra qədim türk tayfalarının adları da əksini tapmışdır.

Gürcüstanın cənubunda, Türkiyə ilə həmsərhəd bölgədə tarixi-coğrafi ədəbiyyatda “Axısqa türkləri” adlanan türkdilli əhali yaşayırdı. İlk dəfə “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda çəkilən “Axsqa” toponiminin mə'nası mə'lum deyil. Bə'zi tədqiqatçılara görə bu ad Gürcüstanın tarixi ərazisinə daxil olan Axalsixə(“Yeni qala”) toponimindən yaranmışdır. Gürcüstanın Axalsixə və Axalkalaki bölgələri Mesxeti adlanan ərazini əhatə edir. Ona görə də “Axısqa” (yaxud Axısqa) türkləri “həm də Mesxet türkləri “ adlanırdılar. Mesxeti indiki Axalsix, Adıqen və Aspinza rayonlarına və Çavaxeti (indiki Axalkalaki və Boqdanov rayonları) hissəsinə ayrılırdı.Mesxeti

qədim gürcülərin əyalətlərindən birinin adıdır. Bu toponim gürcülərin assur mənbələrində mesx,urartu mənbələrində muşk, antik mənbələrdə mosxi adlanmış gürcü tayfasının (bax:164,229) adı ilə bağlıdır. Q.A. Melikişviliyə görə Mesxeti əyalət və Gürcüstanın qədim paytaxtı Mtsxeti şəhər adları mesxet etnonimi ilə bağlıdır(164,229). Tayfanın yaşadığı ərazi gürcücə mənbələrdə Samesxeti adlanmışdır.

XVI-XVIII əsrlərdə Mesxetinin əksər hissəsi Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuşdur.1829-cu ildə Rus-Türk müharibəsi -bəsi Andrianopol müqaviləsi ilə bitmiş və müqavilənin şərtlərinə görə Axalsix bölgəsi Rusiyanın tərkibində Gürcüstana qatılmışdı. Onda oradakı türklərin əksəriyyəti Türkiyəyə köçürülmüş, yerinə 1830-1831-ci illərdə Qars və Ərzurum əyalətlərindən ermənilər və Krımdan molokanlar yerləşdirilmişdi. Orada yaşamaqda davam edən türklər(əvvəlki türklərin üçdə bir hissəsi) isə "Mesxeti türkləri" adlanmışdır.Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Axısqa qəzası yaradılmışdı.

XX əsrin 20-ci illərində Axalsix qəzasında əhalinin 68%-ni həmin türklər təşkil edirdilər. Onlar özlərinə "Azərbaycanlı" adını qəbul etmiş və azərbaycanca "Yeni yol" adlı qəzet nəşr etdirirdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin dostu Ömər Faiq Nemanzadə məhz Mesxeti türklərindən idi. II Dünya müharibəsi başladıqda onların sayı 165 min nəfər idi. Onların 42 min nəfəri Sovet Ordusu sıralarına getmişdi(30, 205). Müharibə illərində 8 nəfər Mesxet türkü Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdı(30,206). Müharibədə 27 min nəfər Mesxet türkü həlak olmuşdur.

1944-cü ildə Dövlət Müdafiə Komitəsinin 31 iyul 194 №-li və Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 20 sentyabr tarixli qərarları ilə həmin ilin 17 noyabrından Mesxeti türkləri Orta Asiyaya sürgün edildi.Qısa müddətdə 220 kənd boşaldıldı.

1957-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə Mesxet türkləri bəraət qazandılar. Lakin Gürcüstan onları qəbul etməkdən imtina etdi, çünki onların yaşadıkları ərazidə İmeretidən gürcülər yerləşdirilmişdi, həm də hesab edilirdi ki, onlar guya əslində türklər deyil, müsəlmanlaşmış və türkləşmiş gürcülərdir(29,7). Ona görə də Mesxeti türklərinin bir hissəsi 1958-ci ildə Azərbaycana gəldi və nəticədə Saatlı rayonunda Adıgün, Sabirabad rayonunda Axısqa kəndləri yarandı.

1989-cu ildə Mesxet türkləri ilə özbəklər arasında ədavət salındı, onlar Fərqanə və Kokanddan köçürüldülər. Onların əksəriyyəti keçmiş SSRİ-nin 6 respublikasına, o cümlədən Azərbaycana sərələndi (bax: Gmilğ Kerimov. Turki-mesxetini-ür-narod dvacdı deportirovannıy. "Zerkalo" qəzeti. 1996, № 4).Geniş mə'lumat üçün bax 235.

Mesxeti (mətbuatımızda bu adın “Məhsəti” yazılış forması səhvdir) türkləri şübhəsiz ki, erkən orta əsrlərdə məskunlaşmış qıpçaqlar və oğuzlar idilər. Orta əsrlərdə onlar Türkiyəyə tabe olan Axalsix paşalığında yaşayırdılar. Çünki Mesxeti əyaləti Türkiyəyə məxsus idi. Axısqa türkləri deportasiya edilənə qədər aşağıdakı kəndlərdə yaşayırdılar:

Axisqa r-nu: Azqur(Azquri)* Siru -Ox(Sirioxi), Tisal(Tiseli), Temlala(Tkemlala), Aqara,Zikila,Qurgəl(Qurqeli), Siniban (Sinibani), Saqunet(Saquneti), Blorza,Kobaze(Kobadze), Orpola, Persa, Soxtev(Soxtevi), Georgimdə(Georgi Minda), Muqaret(Muqareti), Şurdo, Çoxta, Gilde(Klde), Teynisi(Teinisi), Zeyban(Zeibani),Tatanis(Tatanisi), Boqa, Sur(Sviri), Çunta (Çvinta), Elyasmina (Elias Minda), Quru-Tuban (Kurtubani), Zir(Dziri), Ani, Yekrut(İkruti), İmlita (İvlita), Suxlis (Sxvilisi), Vale,, Oryanı (Ordşani), Caçar (Çarali), Çaşışman(Dakışmani), Ab(Abi), Xak(Xaki), Arcul(Ardşuli), Anda, Odunda, Urael, Yenqikov (Eenqikevi), Qoroma(Qroma), Orsep,(Orepi),Kisetib(Kistibi), Çala, Sxaltuba(Tskoltibila), Oral, Minazə(Minadze), Oxera(Okera), Toba, Xevot(Xeoti), Vaşloba(Vaşlobi), Kikinet, Xirian,Tribon, Çkorza(Tskorza);

Adıgün r-nu: Kikinet, Tutacir(Tutadşvari), Çurqota (Sur- çota), Çixel(Çixeli), Səbuzər(Sabuzara), Bəynara (Bepara, Varxan, Xaryam(Xardcami), Tsaxan, Çixiaskaro (İxnaskara), Sakraze (Tsakradze), Nakurdev (Nakurdevi), Abastuban (Abastumani), Xevaşen, Untsa, Şoravəl(Şoraveli), Yuxarı Entel(Zemo Enteli), Aşağı Entel(Kvemo Enteli), Xero(Pxero), Şoqa(Şoka), Bulatsar (Bolaşuri), Böyük Smada(Didi Smada), Kiçik Smada(Patara Smada), Çorqan(Corcani), Qomara, Zanavi Sire(Tsre), Adıgün(Adıqeni), Osiet, Malaşe, Arzne, Plate, Zarama,(Zarzma), Uxtis-Ubani, Katsaral (Katsarauli), Koderze(Koderdzi), Çeçla, Çela, Sairma, Kort-Uban(Qorot-Ubani), Onieti, Dersel(Dereli), Kakvi(Qaqvi), Kexvan(Kexovani), Zeduban (Zedubani),Korotoxi, Kukunaur (Quqonauri), Naminaur (Naminauri), Moxe, Qorqil (Qorquli), Qaratuban (Karatubani), Leloban(Lelevani), İcarət (İdşareti). Samqure, Aver, Kaxaret(Kaxareti), Kordze, Xuro(Kuro), Ude, Aral(Arali), Yuxarı Tsxie (Zemo Tsxie), Aşağı Txis(Kvemo Txisie), Zazola(Zazali), Marel (Moreli), Orqaşan(Orqoşani), Xona, Tearbis Tuman(Tearbastumani), Txisis(Tsixise), Kikibo, Parexa;

Aspinza r-nu: Rustavi, Pertsixe, İndusa, Qəmzə(Kamza). Aşağa Oşora (Aşoroni), İdumala, Latixov(Mlatxevi), Yuxarı Oşori, Aspinza(Aspindza), Ota, Damala, Kelsuda(Qelsuda), Xirtiz (Xertvisi), Nakalekev (Nakalakevi), Markistan(Marqistani), Çolda(Dcolda), Karzamet (Karzameti), Panaket (Panaketi), Varnet(Varneti), Artax(Artaxi), Niala, Lebis (Lepisi), Aqara,Təzəkov (Tazakevi), Van (Vani), Qoyundərə (Koiundara), Şaluşet, Alanza(Alandza), Taşlı qışlaq(Taşlı kişla), Dolaş(Tolaşi), Atskvit(Atskvite), Kunça (Kuna), Roçet(Rokeiti),

Erkota, Oskeria, Varnet, Axaşen, Saxudabel (Saxudaveli), Axaşen, Orkora(Orqora), Kabinet(Qobieti), Çabaret (Çobareti),Buzmareti (Buzmareti), Tolerta (Tolerçi), Kvarşa, Aleyuva (Aldeva), Gilda, Bazarxana, Zeldovarziya (Zeldoverzi), Varxan (Varxani);

Axalkalaki r-nu: Okam (Okami), Azmana (Dzmana), Kartseb(Kartsevi), Karta (Qarta), Miraşxana(Miraşxani), Xavət (Xaveti), Dabana (Dabania), Edinca(Edinca), Murakvali. Damqala(Damkali), Kaxaşen(Qoqaşeni),

Boqdanov r-nu: Saramo(Saqamo)(29,10-16). 1)

Sadalanən kənd adlarından Siru-Ox,Persa, Quru-Tuban, Çaqışman,Yenqikov, Çala, Oral, Adıgün,Tutacir, Səbuzar, Bəypara, Varxan, Abastuban, Entel, Kukunaur, Naminaur, Qorqil, Qaratuban, Samqure, Aral, Təzəkov, Qoyundərə, Taşlı qışla, Bazarxana, Muraşxana, Daşqala adları istisna olmaqla hamısı gürcü mənşəlidir. Deməli, türklər bu bölgəyə gəlmələrdir.

Yuxarıda qeyd edilmiş tayfalardan əlavə Gürcüstanda orta əsrlərdə bir sıra Azərbaycan tayfalarının yaşadığı mə'lumdur. Bu tayfaların bə'ziləri maldarlıqla məşğul olmuşlar. Onlar əsasən Borçalı mahalında yaşayırdılar. 1728-ci ilə aid mənbədə Borçalı mahalında Arıqlı, Qaraman, Kəpənəkçi, Dəmirçi Həsənli, Yüzbaşı, Şərəfəddin, Ərəbli, Padar, Lək, Sarvan, Nəzərli, Muğanlı, Sabunçi, Çələbilər, Saraçlı, Təklə, Təkəli, İmir, Pir Bayram ,Cavanşir və b. ellərin (mənbədə əşirətlərin) yaşadığı göstərilir (bax;34). 1792-ci ilə aid mənbədə Sarvan tayfasının iki qoldan və 99 ailədən (83, 1,477),Arıqlının iki qoldan və 60 ailədən (155, 1,421),Nəzərlinin 46 ailədən (155,1,465), Çələbilərin 94 ailədən (155,1,495), Cavanşirin üç qoldan və 110 ailədən (155,1,456), Yüzbaşının 30 ailədən (155,1,486),Keşalının 2 qoldan və 44 ailədən (155,1,450), Kəpənəkçinin 4 qoldan və 197 ailədən (155,1,415) ibarət olduğunu qeyd olunmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki,1728-ci ilə aid mənbədə Borçalı həm də bir tayfanın adı idi (34,162). Bu elin Əhmədli, Ziya Qocalı, Pəhləvanlı, Seyid Qocalı, Böyük Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı, Aşıqlı, Çubuqluca, Soğanlı və Muğanlı camaatları vardı (34, 162). Həmin mənbədə indiki Borçalı bölgəsi Tiflis əyalətinə daxil olmaqla Barati, Tumanis, Baydar, Dəmirçi Həsənli,Pətək və Ağcaqala bölgələrindən ibarət idi. Alban tarixçisi Yesay Əsən Calalın 1702-1722-ci illər arasında baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Borçalı mahal adını və "Borçalo hakimi" ifadəsini işlətməsindən aydın olur ki, bu ellər xüsusi hakimə tabe idi.

Muğanlı. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında on üç kəndin və Gürcüstanda bir neçə kəndin adı Muğanlıdır. Bu tayfa Muğan düzündə yaşamış türkmənşəli tayfaların ümumi adıdır . Deməli , "Muğanlı" adı bu tayfaların etnik adı deyil.

Azərbaycanda qədim türk tayfa birləşmələrindən biri V əsrdə Muğanda yaşayırdı. Mənbədə onlar türklər adlandırılır (225, s.36,77,102). XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvi Muğanda türkmənlərin yaşadığını yazmışdır. Həmin əsrdə yaşamış Nəsəvi 1086-cı ildə Səlcuq sultanı Məlikşahın Arana və Muğana göndərdiyi türklərin orada yayıldığını qeyd etmişdir. Muğanlı tayfa adı ilk dəfə XVII əsrin əvvəllərində rus taciri İ.Kotovun mə'lumatında qeyd olunmuşdur.

“Muğanlı” adı altında yaşamış tayfaların dəqiq sayı mə'lum deyil. XVI əsr alman səyyahı Adam Oleari Muğanda aşağıdakı tayfaların adlarını sadalamışdır: Xoca Çobani, Təklə, Elməkü, Qoca Qazılı, Sultan Bəxşəli, Qarai, Arden Dovşanlı və Xələc. Şahsevənlərin tərkibində 300 alaçıqdan ibarət bir tayfa Muğanlı adlanırdı.

1820-ci ildə Muğanda 44 köçün olduğu göstərilir (Opisanie Şirvanskoy provinüii. Sost.v 1820 q.). S.K. Alifinə görə XX əsrin ortalarında Muğanlılar 275 ailə idi (66,336).

Borçalı bölgəsində Muğanlılar Qazax mahalından getmədirlər. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə Muğanlı qazaxların içərisində sadalanır. Borçalı bölgəsində məskunlaşdıqdan sonra Muğanlı adlanan kəndlər yaranmış və onları fərqləndirmək üçün Böyük Muğanlı, Kiçik Muğanlı, Dağ Muğanlı, Yor-Muğanlı, Qırıqlı Muğanlı, Qaş Muğanlı (yaxud Bala Muğanlı), Kirəç Muğanlı və s. adlanmışdır.

Padar. Gürcüstanın toponimiyasında Padar tayfasının adı da əksini tapmışdır. Bir mə'lumata görə padarlar Hulakular dövründə Orta Asiyadan Azərbaycana gətirilmişlər. M.H. Vəliyevə görə padarlar əvvəlcə Cənubi Azərbaycanda yaşamış, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövründə onların bir hissəsi dağıstanlılara qarşı Şimali Azərbaycana köçürülmüşdür. Bu səbəbdən də Azərbaycanın şimal-şərq və şimal-qərb bölgələrində Padar kəndləri vardır. Ehtimal ki, Şəki-Zaqatala bölgəsindən padarların bir hissəsi Gürcüstana keçmişdir.

Qaramanlı. Əsas e'tibarilə Borçalı bölgəsində yaşamış türkmənşəli tayfalardan biri Qaramanlıdır. Anadoluda Səlcuq sultanlığı dağıldıqdan sonra yaranmış əmirliklərdən (Təkə, Karaisa və Karaman) biri Karaman idi. Bə'zi tədqiqatçılara görə Karaman oğuzların Salor tayfasının bir qolu olmuşdur (bax: Gtñičesnie proüessi i sostav naseleniə v stranax Peredney Azii. M.-L.1963,s.57). Bu tayfanın Anadoluya gəlmə tarixi barədə bax: 49. 1471-ci ildə əmirlik Osmanlı dövlətinə birləşdirildikdə qaramanlıların bir hissəsi Cənubi Qafqaza keçmiş və müxtəlif siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq səpələnmişdir. Azərbaycanda XIX-əsdə Göyçay, Şamaxı, Cavanşir və Cavad qəzalarında Qaramanlı adlı kəndlər vardı.

Gürcüstanın türkmənşəli toponimlərində Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları da iz qoymuşdur. Bu tayfalar X111 əsrdə Cənubi Azərbaycanda və Kiçik Asiyada yaşayırdılar. Həm də “Bayandurlar” adlanan Ağqoyunlular Kiçik Asiyada Mosullu, Pərnək, Şixavənd, Çəpni, Bayat, Bozçalı, Ərəbgirli, Xınıslı və Təkəli tayfalarından ibarət idi (16,6-16). Gürcüstanda iz qoymuş Təkəli (Təkəli) tayfasının Mantaşaeli, Aydıneli, Sarxaneli və Həmideli (sonralar bu ellər toponimlərdə Mantaşalı, Aydınlı, Sarxanlı və Həmidli kimidir) qolları vardı (yenə orada). Bu qolların yaşadığı bölgə Təkəli (Təkəli) adlanırdı. Aşağıda bu el haqqında ayrıca deyəcəyik.

Qaraqoyunlular tarixşünaslıqda həm də “Barani” adlanırlar (16,18). Bu tayfa birləşməsi Alpout, Baharlı, Çakırlı (toponimlərdə Çaxırlı, Qaramanlı, Saadlı (Sayadlı və Saatlı kimidir), Hacılı, Bayburdlı Evoğlu və Qaracağlu tayfalarından ibarət idi (16,22-24). Gürcüstanda Alpout, Qaramanlı, Sayadlı və Evoğlu toponimləri vardır.

Təkəli. Gürcüstanda Təkəli kənd adı vardır. Türkmənistanda indi də Təkəli yaşamaqdadır. Təkəli tayfasının Orta Asiyada çox qədim və maraqlı tarixi vardır. Antik müəlliflərin əsərlərində bu tayfa Daxa adlanır. Arşaklar dövlətinin Arşaklar sülaləsi və e.ə. III əsrdə bu tayfadan çıxmış Arşak adlı bir qoçaqın adı ilə bağlıdır. Oğuzların tərkibində bu el Anadoluya gəldikdən sonra orada Antalyada bir mahal (sancaqlıq) Təkəli adlanmışdır. Mahalın adı ilə el Təkəli adını qəbul etmişdir. XV əsrin axırlarında bu el Səfəvilərə qoşulmuş və Qızılbaş tayfalarından biri olmuşdur. 1527-1531-ci illərdə Qızılbaşlar dövlətinin hökmdarı bu tayfadan idi. 1590-cı ildə I Şah Abbas Təkəli tayfasının qırılması haqqında fərman vermiş və başda Mustafa xan olmaqla çoxlu təkəlini öldürmüşdü. Ona görə tayfanın bir hissəsi Cənubi Azərbaycandan şimala keçmiş və qırılmaqdan xilas olmuşdur. Ehtimal ki, Borçalı bölgəsinə bu el həmin vaxtlarda gəlmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan tayfalardan (mənbədə əsirətlərdən) biri Təkəli idi (34, 161-162). Mənbədə bu elin Quşçular, Qurdlar, Böyük Heydərlı, Kiçik Heydərlı, Yaraqlı, Qaramanlı, Qazmalı, Marağalı və Ağ Əhməd qollarından (tirələrindən) ibarət olduğu göstərilir (yenə orada).

Qarapapaxlar. Qazax - Borçalı bölgəsində orta əsrlərdə yaşamış ellərdən biri Qarapapax adlanırdı. İlk dəfə olaraq 1146-cı ilə aid hadisələrdə rus salnamələrində Cənub-şərqi Avropada qədim rusca yazılışda “Çernie klobuki” tayfa adı çəkilmişdir (bax:195). Mənbədə bu tayfanın poloveslərə (qıpçaqlara, ya da kumanlara) mənsub olduğu göstərilir. Bu etnonim ruscadan həm Qarapapax, həm Qarabörk, həm də Qaraqalpaq kimi tərcümə olunur. Məsələ orasındadır ki, qaraqalpaqlar tarixşünaslıqda qıpçaq mənşəli sayılır və həmin “Çernie klobuki” etnonimi ilə

əlaqələndirilir. Ərəb mənbələrində Cənubi Rus çöllərində yaşayan qıpçaqlarda bir tayfanın Qarabirkli adlandığı qeyd olunur(219).

Azərbaycanda Qarabörklu (Ucar r-nu) kənd adı şübhəsiz ki, həmin tayfanın adını əks etdirir. Lakin, görünür, “Çernie klobuki”lərin müəyyən hissəsi o vaxt, ya da sonralar (Cənubi Qafqazda məskunlaşdıqdan sonra) Qarapapax adlanmışlar. Ola bilsin, gürcü çarlarının XI əsrdə Şimali Qafqaz çöllərindən Gürcüstana dəvət etdikləri və yerləşdirdikləri qıpçaqlar içərisində qarapapaqlar da vardı. Qeyd edilməlidir ki, rus salnamələrində “Çernie klobuki”lərin bir qolu Kov adlanır. Azərbaycanın Qazax bölgəsində və Gürcüstanda Borçalı bölgəsində Qovlar adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olması bu fikri təsdiqləyir, ona görə ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər qarapapaqlar məhz bu bölgələrdə yaşayırdılar. Orta əsrlərdə Borçalı bölgəsində qarapapaqlar Tərnəvun, Saral, Arpalu, Can Əhmədli, Çakərli və Ulaşlı oymaqlarında yaşayırdılar(bax:7) Diqqəti burası cəlb edir ki, qarapapaqların yaşadıkları Tərnəvun və Ulaşlı oymaq adları xəzərlərin Tərnə və Kulas tayfalarının adlarını əks etdirir (bu barədə lüğətdə deyilmişdir). F.Karpoviç (Arabi i törki v bakinskome krae i vvedenie islama. SMOMPK. vıp.27, s.38) qarapapaxları xəzərlərə aid etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində 800 ailədən ibarət Qarapapax eli Qazax bölgəsində qazaxların bir qolu kimi mə'lumdur (129, 43). Gürcüstanın və onun tərkibində Qazax bölgəsinin Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra İsmayıl xanın və Nağı xanın başçılıq etdiyi qarapapaxlar rus hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edərək 1828-ci ildə İrana və Türkiyəyə köçdülər(bax:7). Hazırda İranda və Türkiyədə 60 min nəfər qarapapax yaşayır.(bax: Çislennostg i rasselenie narodov mira. M.1962).

Təklə. Gürcüstanda bir sıra yaşayış məntəqələri Təklə adlanır. Təklə adlı kəndlər XIX əsrdə Göyçay, Cavanşir, Lənkəran, Şamaxı və Şuşa qəzalarında da vardı (181-241). Təklə adlı tayfanın Muğan çölündə yaşadığını XVII əsrdə səyyah Adam Oleari qeyd etmişdir. Sonrakı əsrlərdə Təklə yayı Kiçik Qafqazın Muradtəpə, Sırt-yeri-Sərçəli, Kəçəltəpə, Ağçınqıl, Qotur-İsti-Su, Muxurtovlayan və Çal-Bair dağlarındakı yaylaqlarda, qışı Muğanda keçirən maldar el idi. XX əsrin əvvəllərində Mil-Qarabağ düzlərində yaşayan Təklə tayfası Talıbxanlı, Boşcalar, Budaqlı, Bulutlu, Hacılı, Evdələr, Xəlfəqulular, Ağamalılar, Muradxan və Murtulu nəsilərindən ibarət idi. Bu tayfanın bir hissəsinin Gürcüstanın Borçalı bölgəsinə yaşamağa keçməsi vaxtı mə'lum deyil. Hər halda, 1728-ci ilə aid mənbədə Borçalı bölgəsində yaşayan tayfalar içərisində Təklə tayfasının adı çəkilmir. Görünür, bu elin Borçalıda yaşaması sonraya aiddir. Bu tayfa 1540-cı ildə Türkiyə ərazisindən başda Qazı xan olmaqla İrana gəlmiş və Şah Təhmasibə itaətini bildirmişdir (188, 192). Şah yaşamaq üçün Mahmudabad (indiki Salyan) mahalını bu

tayfaya vermişdir (yenə orada). Məhz buradan, yə'ni Muğandan onlar Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına və Gürcüstanın Borçalı bölgəsinə səpələnmişlər.

Gürcüstanda toponimlər, əsas e'tibarilə yaşayış məntəqə adları əsasında daha bir sıra türk tayfalarının adları da aşkarlanmışdır: Aban, Basil, Boston, Katak, Katar, Kola, Gerus, Quşçu, Sabunçu, Keşalu (Keşlə) və b. Qeyd edilməlidir ki, eynilə bu tayfalar Şimali Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində də yaşayırdılar.

Bu tayfalar barədə qısaca mə'lumat verməyi zəruri sayırıq.

Aban. Albaniyanın şimal-qərb bölgəsində (yə'ni Şəki-Zaqatala bölgəsində) e. ə. 65-ci ildə Qney Pompeyin Albaniyaya hərbi səfəri ilə əlaqədar Avant çayının adı çəkilir (Plutarx, Pompey, XXXV). Musa Kalankatlı Albaniyada Abant adlı üç mahal qeyd edir: Artsakda (Dağlıq Qarabağda), (1 kitab, 14-cü fəsil), Albaniyanın şimal-qərbində, yə'ni Şəki-Zaqatala bölgəsində və Sisakanda (bax: 25). Deməli, antik müəllifin qeyd etdiyi Abant çayı alban tarixçisinin Albaniyanın şimal qərbində çəkdiyi Abant nahiyə adı ilə eynidir. Dağlıq Qarabağdakı Abant axırını dənizə 1727-ci ildə bir mənbədə çəkilir, lakin Evan formasında. Strabonun əsərində deyilir ki, (Strabon, XI 5, 1) qarqarlar amazonkaların qonşuluğunda (indiki Dərbənd bölgəsində) yaşayırlar, Yuxarıda biz Samur nahiyəsində bir dağın Qarqardağı adlandığını (181, 56) demişdik. Həmin müəllif yazır ki, qarqarlar frakiyalılarla və evbeylərlə birlikdə amazonkalara qarşı vuruşmuşlar. Evbey adlanan tayfa həm də Abant adlanırdı. Deməli, Abant tayfası Cənubi Qafqaza qarqarlarla birlikdə gəlmişdir. Qarqarların yaşadığı bölgələrdə Abant toponimləri də vardır. Abant etnonimi isə Aban tayfa adından və qədim türk dillərində cəm bildirən "t" şəkilçisindən ibarətdir. Gürcüstanın toponimiyasında bu etnonim məhz Aban formasında əksini tapmışdır. Qori qəzasında Abano kənd və Abanostskali çay, Duşet qəzasında Abano kənd, Raçin qəzasında Abano kənd adları bu etnonimin izləridir. Ermənistanda da Aban və Avan formalarında bir neçə kənd adı vardır (bax:6). Avan adı məntəqə Anadoluda mə'lumdur lakin tədqiqatçılar onu Van qalasının adı hesab edirlər.

Basillər. Erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada Hun tayfa ittifaqında bir tayfa Barsil, yaxud Basil adlanırdı. Sonra bu tayfa xəzərlərin tərkibində mə'lumdur. Şimali Qafqazda yaşamış qədim türkmənşəli bulqarların bir hissəsi Basil adlanırdı. İlk dəfə bu tayfa Şimali Qafqazda I əsr müəllifi Plini tərəfindən qeyd olunmuşdur. Moisey Xorenasi yazır ki, basillər 216-cı ildə Albaniyaya basqın etmişdilər. Bu mə'lumat Moisey Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində də (1 kitab, 12-ci fəsil) vardır. Ehtimal ki, bu tayfa Gürcüstana xəzərlərlə gəlmişdir.

Kataklar. Gürcüstanda Ködək formasında toponimlərdə türk mənşəli Katak tayfası da iz qoymuşdur (bu tayfa barədə bax: 108,114-116).

Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində və Gürcüstanda Borçalı nahiyəsində Sabunçu və Keşlə adlı ellər də yaşamışdır (bax:49). 1593-cü ilə aid mənbədə Azərbaycanda Kürəkbasar mahalında (Gəncə bölgəsində) yaşayan bir el Sarı-Sabunçu adlanırdı (239,219).

Erkən orta əsrlərdə Ermənistan, Gürcüstan və Albaniya ərazilərində çoxlu Kol, Kolb və Kolt (qədim erməni dilində “l” səsinə “ğ” səsi əvəz etdiyinə görə Koğb və Koğt, yaxud Qoxb və Qoxt) toponimləri vardı. XIX əsrdə Gürcüstanda Kola (Qori qəzasında dağ adı), Kolaqır(Borçalı qəzasında kənd adı), Kolaqıran (yenə orada), Kolevi (Şorapan qəzasında kənd adı) və Koleti(Qori qəzasında kənd adı) toponimləri vardı. Koleti toponimi gürcüçə “Kol ərazisi (ölkəsi)” mənasını verdiyinə görə Kol komponentinin tayfa adı olmasına şübhə yeri qalmır. Qədim gürcü mənbələrində bu etnonim VI əsrə aid mənbədə çəkilir və Kürün yuxarı axımında Kola əyalətində yerləşdiyi göstərilir. Bu mənbədə kolalılar xristianlara münasibətdə dinsizlər kimi səciyyələndirilir (180, 263). Gürcü tarixçilərinin tədqiqatlarında Kola Gürcüstanda “tarixi əyalət” kimi göstərilir (180,284).

“Kol” komponentli adlara, XVIII əsrin əvvəllərində Tovuz rayonu ərazisində iki Kol, Naxçıvanda Kul, Dağlıq Qarabağda Kol-Yurt Kəlbəcər rayonunda Qollu(zirvə adı), Laçın rayonunda Qoldağ və b. göstərmək olar. Bu sözün bütün hallarda mə'nalarını üzə çıxarmaq çətindir. Toponimlərdə bu söz həm kol(kol-kosluq, kolluq yer), bə'zi türk dillərində kol(Azərbaycan dilində qol, yə'ni çayın qolu) və göl sözlərinin birindən ibarət olmaqdan başqa, qədim türkmənşəli bolqarlarda, qıpçaqlarda və peçeneqlərdə Kol, Kul tayfalarının adları da ola bilər. Belə adda tayfa indi də bir sıra türk xalqlarının tərkibində vardır(bax 108).

V-VII əsr erməni mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində iki Kolb-Ararat vadisində (Moisey Xorenasi, 11 kitab 80-ci fəsil; Favdst Buzand, 111 kitab 9-cu fəsil; “VI əsr Erməni coğrafiyası”, s.53), Kolovit və iki Kolt(ermənicə Qoxt) toponimləri mə'lumdur. Kol və Kolt (Kol etnonimindən və qədim türk dillərində cəm bildirən “t” şəkilçisindən) toponimlərindən başqa Ordubad rayonu ərazisində Koltene yer adını hələ 11 əsr müəllifi Ptolemey qeyd etmişdir. Erməni mənbələrində bu ad Qoxtan (əslə Koltan) kimidir.Ermənistan ərazisində Kolt eranın əvvəllərindən mə'lumdur (bax: 6).

Ermənistan ərazisində bir neçə Kolb (ermənicə yazılışda Koğb) Qulp, Kulp adları IX-X əsrlərdə Şərqi Avropada yaşamış peçeneqlərin Kulpey(Kuloba etnoniminin yunanca yazılışı), qədim bulqarlarda Kul tayfasının (81,235) və qıpçaqlarda Kuloba (rus səlnamələrində Kulobiçi

formasındadır ki, bu da Kuloba etnonimindən və rusca əlavə olunmuş “içi” patronimik şəkilçisindən ibarətdir) tayfa adının qədim ermənicə yazılış formasıdır. Deməli, ermənicə “Koğb” kimi yazılan ad Kol etnonimindən və türk dillərində pe (be) yə’ni “oba” sözünün təhrifi olan “be” səsindən (erməni dilində sözlərdə sonda “e” səsinin düşməsi səciyyəvidir) ibarətdir.

Kuloba etnoniminin qədim ermənicə yazılışı olan Kolb, Kulb(ermənicə Koğb) toponiminin V-VII əsr erməni mənbələrində Ermənistanda yaşayış məntəqə adları kimi qeyd olunması göstərir ki, bu tayfa orada hər halda V əsrdən əvvəl məskun idi. Məsələn, V əsr erməni müəllifi Eznik Koğbatsi (“Kolblu Eznik” mə’nasındadır), əlbəttə Kolb kəndində doğulmuşdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi Kuloba türk tayfasının adı Cənub-şərqi Avropa çöllərində Bizans və rus mənbələrində təhrif olunmuş şəkildə peçeneqlərdə və qırpaqlarda qeyd olunmuşdur.

Tele. Gürcüstanda bir neçə yaşayış məntəqə adında qədim türk tayfalarından olan Tele tayfasının adı vardır. Bu etnonim Dəllər toponimində qalmışdır. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda Dəllər adlı 9 kənd vardı. Tele tayfası Mərkəzi Asiyanın şərqi hissəsində yaşamışdır. Eramızın V əsrində telelər Şimali Cənubiyada, Sələng çayı hövzəsində və Balxaş gölü ərazisində yaşayırdılar. V əsrdə 100 min əlaçiqdan ibarət tayfa kimi telelər İrtiş çayını keçərək qərbə irəliləmiş və dövlət yaratmışlar. VII-VIII əsrlərdə onlar Tokuz-Oğuz adı ilə məşhur olmuşlar(bax: İstoriə Tuvı. M.1964, s.69).Ehtimal ki, Azərbaycana məhz oğuzların tərkibində gəlmişlər.

Tele etnonimi Gürcüstan ərazisində həm Dəlilər(əslə Təlilər), həm də Tele formasında əksini tapmışdır. Qardabani rayonunda Muxaran-Teleti(tele etnonimindən və gürcücə məkan bildirən “eti” şəkilçisindən) kəndi vardır.

Gürcüstanda türk tayfalarının məskunlaşma tarixi ilə bağlı problemlər çoxdur. Onlardan biri orada yaşayan tayfaların xristian və islam dinlərinə keçmələri məsələsidir. Mə’lum olduğu kimi, Gürcüstanda IV əsrdə xristian dini yayılmağa başlamışdı və bu vaxt orada əlbəttə, yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, türk tayfaları yaşayırdı. Şübhəsiz ki, ərənin ilk əsrlərinə qədər gəlmiş türk tayfaları içərisində də bu din yayılmalı idi və nəticədə həmin tayfaların müəyyən hissələrinin assimile olunması prosesi başlanmışdı.

VII əsrdən sonra Qafqazda islam dini yayılmağa başlanır. Ehtimal ki, Albaniya ilə həmsərhəd bölgələrində yaşayan türk tayfaları da islama keçmiş və bununla da assimile prosesindən kənar qalmışlar. IX-XII əsr ərəb müəlliflərinin Tiflisi müsəlman şəhəri adlandırmaları da bununla əlaqədardır. Məsələn, ərəb müəllifi İbn Havqəl yazır ki, “Tiflisin əhalisi müsəlmandır “ (9,s. 110).

Gürcüstan ərazisində orta əsrlərdə yaşayış məntəqələri ərəb dilində qəryə “kənd” və bə’zi hallarda türk dillərində qara “camaat”, “el” sözü ilə ifadə olunurdu. Sonra bu söz yaşayış məntəqə adlarının tərkib hissələrinə çevrilmişdir. Kənd icmasının yaşadığı məntəqənin adı kimi qəryə sözü bir qayda olaraq əvvəldə dururdu və sonralar bu söz “qara” formasını kəsb etmişdir. Qəryə sözünün toponimlərdə əksini tapması prosesi XIII-XIV əsrlərdə baş verdiyini güman etmək olar (188,s.290-298). Yaşayış məntəqə adlarının “qəryə” sözü ilə ifadə olunmasına və bu sözün yaşayış məntəqə adlarının tərkib hissələrinə çevrilməsinə Gürcüstanda Ermənistanda və Azərbaycanda bir sıra kənd adlarında rast gəlinir.

Gürcüstanda bə’zi kənd adlarının əvvəlində “ağ” sözü vardır. Tədqiqat göstərir ki, müsbət və mənfi relyef formalarını bildiren oronimlərdə bu söz süxurun rəngini bildirdiyi halda, kənd adlarında ərəbcə əxi “qardaş” (Cufi ordeninə mənsub adamlara və dərvişlərə verilən addır) sözünün təhrif formasıdır. Orta əsrlərdə dərviş cəmiyyətlərinin üzvləri biri-digəri üçün əxi “qardaş” adlanırdı və islam hökmdarları onlara əkin sahələri və hətta kiçik məntəqələr, az sayda ailələr bağışlayırdılar. Bu yolla yaranmış məntəqə adlarının əvvəlinə “əxi” sözü əlavə olunurdu və sonra bu söz danışıqda “aq” formasını kəsb edirdi. Borçalı bölgəsində 1727-ci ilə aid mənbədə Əxilik kimi yazılan kənd indi “Axalıq” adlanır.

Orta əsrlərə aid gürcü mənbələrində Gürcüstan ərazisində , o cümlədən Borçalı bölgəsində bir sıra yaşayış məntəqələrinin adları “şen” (gürcücə yazılışda “şeni”) sonluğu ilə bitir. Məsələn, IX-XV əsrlərə aid gürcü mənbələrində Axalşeni (111,117), Beşkənəşeni(1111, 103), Marməşeni (yenə orada), Orməşeni(yenə orada), Padəşeni (111,105), Sauqalaşeni (111,127) və Xodaşeni(111,106) kənd adları çəkilmişdir.1590-cı və 1727-ci ilə aid türkcə mənbələrdə Borçalı bölgəsinin Loru nahiyəsində Çəkrəşən(Çəkrəşin) və Otarşen kənd adları çəkilir (241). Özlüyündə aydındır ki, bu kənd adlarında ermənicə şen “kənd” sözü ola bilməzdi. Şübhəsiz ki, gürcü mənbələrində sonu “şeni” sözü ilə bitən bütün kənd adları gürcücədir və həmin kəndlərin əhalisi də elə gürcülər idi. Gürcü dilində şen(i) “tikilmiş” deməkdir (226,151). Məsələ ondadır ki, qədim türk dillərində də şen sözü “qaynar həyatlı yer”, “becərilən yer” mə’nasındadır (153,67). Azərbaycan dilinin dialektlərində şenlik “abad yer”, “tikintili yer”, “oturaq kənd” mə’nalarındadır. Beləliklə, gürcü və türk dillərində “şen” sözünün mə’naları demək olar eynidir. Qeyd edilməlidir ki, xəzərlərin Saksin və Sarışin şəhər adlarında da bu söz vardır. Əslində erməni dilindəki “şen” sözü elə türk dillərindən keçmədir.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, gürcü dilində kənd adlarında şen sözünün türkmənşəli olduğunu deməyə əsas olmasa da, orada türkdilli tayfaların yaşadığı bölgələrdə kənd adlarında (məsələn, Çəkrəşen kənd adında) türkmənşəli “şen” sözünün əks olunduğu şübhəsizdir.

Gürcüstanda həm ayrılıqda, həm də mürəkkəb toponimlərdə “çala” sözü geniş yer tutur: Ağçala, Alaçala, Salakrosçala, Yux. Avçala, Quluçala, Sariçala, Avçala, Ortaçala və b. Şübhəsiz ki, bu söz türk mənşəlidir. Azərbaycanda Neftçala, Qaraçala və b. toponimlər vardır (lüğətdə Aqçala toponimində Azərbaycandan misallar göstərilmişdir). Gürcü dilində çala “vadi”, “çay sahili meşəlik” mənasındadır. Eynilə bu mə'nada “çalı” formasında bu söz Osmanlı türk dilində vardır. Azərbaycan dilində isə çala “çökək yer”, “yağış və qar sularından əmələ gəlmiş sucaq yer” və s. deməkdir. Lakin tədqiqat göstərir ki, toponimlərdə “çala” sözü türk dillərində çalı “su sahili kolluq” sözündəndir. Lüğətdə bu barədə deyilmişdir (Bax Ağçala).

Eyni sözü Gürcüstanda türk toponimlərində tala sözü haqqında demək olar: Axtala, Baytala, Saburtala, Salerktala, Kaşkatala, Kiçik Aqtala, Köhnə Aqtala, Qaratala və b. Lüğətdə Aqtala toponimində Azərbaycandan misallar göstərilmişdir.

Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərdə “tur” və “dur” formalarında qədim türk mənşəli tör “yüksək dağ örüşü” sözü əksini tapmışdır: Ziqator, Qaraxtur, Sabadur, Türkakatur, Qalavdur və b., Azərbaycanda Zavazadur (Zəngəzurda), Çomaxtur (Naxçıvanda) və b.

Gürcüstanda türk toponimlərində qədim türkmənşəli ir “dağın gün düşən tərəfi” və in “mağara, oyuq” (Kalakin, Sananin, Kamakin və b.) sözləri də var.

Gürcü dilində qədim türkmənşəli sözlər. Qafqazda yaşayan bütün xalqların dillərində çoxlu miqdarda qədim türk sözləri vardır. Qədim erməni, müasir ləzgi, lak, avar, talış, tat və udin dillərində indi Azərbaycan dilində və onun dialektlərində olmayan qədim türk sözləri barədə yazılmışdır.

Gürcü dilində türkmənşəli sözlərin iki mənbəyi vardır: 1) Gürcüstan ərazisində eradan əvvəlki əsrlərdən başlayaraq məskunlaşmış türkmənşəli tayfalardan müxtəlif vaxtlarda mənimsənilmiş sözlər; 2) Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılardan keçmə sözlər. Gürcü dilinə keçmiş qədim türkmənşəli sözlərə bir neçə misal göstərmək olar.

VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankatlı Şimali Qafqazda yaşayan hunlarda Kuar allah adını qeyd etmişdir (Alban tarixi, 11 kitab, 34-cü fəsil.). Tədqiqatçılara görə hunlarda Kuar ildırım allahının adı idi. Maraqlıdır ki, urartulularda (e.ə. IX-VII əsrlər) da bir allah Kuera adlanırdı (260, 373). Məşhur gürcü tarixçisi Q.A. Melikişvili qədim gürcülərdə məhsuldarlıq allahının Kviria adlandığını və Urartu dilində Kuera allah adı ilə eyni olduğunu yazmışdır. (261, 135). Qeyd edək ki, urartulularda Kuera allahı “Göy allahı” və hunlarda Kuar “İldırım allahı” ilə gürcülərdə Kviria məhsuldarlıq (yağışın yağması ilə məhsuldarlıq) allahı arasında əlaqə göz qabağındadır.

Göründüyü kimi Kuar, Kuera və Kviria eyni allah adıdır. Şübhəsiz ki, eranın əvvəllərində Mərkəzi Asiyadan gəlmə hunlar Kuar allah adını nə urartululardan, nə də gürcülərdən götürə bilməzdilər.

Çox maraqlı bir gürcü-türk izoqlossu da diqqəti cəlb edir: bir sıra türk dillərində toba “göl” sözü ilə gürcü dilində tba “göl” sözü ehtimal ki,eyni mənşəyə malikdir.

Gürcü dilində qədim türkmənşəli sözlərdən biri “ar”,ər “kişi”, ”döyüşçü”, “igid”, “mühafizəçi“ (ailəni,eli) sözüdür.Gürcü dilində eri(türkcə “ər” sözündən və gürcücə “i”-adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Bu söz qədim gürcü mənbələrində o cümlədən, məsələn, Leonti Mrovelinin əsərində çəkilməmişdir (170,26). Gürcü tədqiqatçılarına görə bu söz (yə’ni “eri”) sözü “azad icma üzvü”, “döyüşçü”, “icma” və “qoşun” mə’nasında idi (164,398). Gürcüstanın erkən orta əsrlər tarixinə aid mə’lumatda deyilir ki, “ u kacdoqo krupnoqo feodala bılo teperğ svoi voyska “gri”, s. kotorım tot bıł obğəzan pri nadobnosti əvlətğsə k üarğö” (180,518). Buradan aydın görünür ki, gürcülərdə erilər (ər’lər) hərbi dəstə (şərqi slavyanlarda “drucina”, oğuzlarda “yoldaş”) mə’nasında idi.

Gürcü tarixşünaslığında “er” sözünün kökü barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bir fikrə görə, bu söz gürcülərin qonşuluğunda yaşamış Alban tayfası “Her”lərin adı ilə bağlıdır(Bax:170,s.42,qeyd 4). Lakin bu fikir inandırıcı deyil. Əslində yuxarıda deyildiyi kimi, gürcü dilində “eri” (döyüşçü) sözü qədim türkmənşəli er, ər- “döyüşçü”, “qoruyucu”, (bax:206, 1 c.) sözündən və gürcü dilində “i” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Deməli, “eri” sözünün albanların “Hər” tayfasının (bax aşağıda) Gürcüstanda feodal cəmiyyətində rolu ilə bağlı olması fikri yanlışdır.Gürcü tədqiqatçıları yazırlar ki, erilər gürcü ordusunun nüvəsini təşkil edirdilər (164, 398). Qədim gürcü dilində eristavi sözü (qədim gürcü mənbələrində eristavi titulu 1057-ci ilə aid sənəddə çəkilməmişdir-111,33), eris- yə’ni “ərlərin” və tavi (başçısı) sözlərindən ibarət olmaqla “ordunun başçısı”, dəqiq deyilərsə, “ərlərin başçısı” mə’nasında idi (180,1,335). Gürcü dilində eristavi (qədim forması həm də erismtavar “ərlərin knyazı”) sözü erməni dilindəki naharar (fars dilində nahadar sözündən) səzü ilə mə’naca eyni idi. Qədim gürcülərdə eristavi aznaurilərin yuxarı zümrəsini təşkil edirdi. Sırası kişilər isə tsvrili eri “xırda ərlər” adlanırdı. Gürcüstanda IV-V əsrlərdə feodalizm münasibətləri inkişaf etməyə başlamışdı. Feodal gürcücə aznaur (fars dilində azna sözündən və gürcü dilində “uri” şəkilçisindən) adlanırdı. Aznaur (bu titul hələ V əsrə aid gürcü mənbələrində çəkilməmişdir) ümumiyyətlə “məşhur” , “şöhrətli” mə’nalarında idi və fars dilində azat (azad) sözü ilə sinonim təşkil edirdi. Qədim gürcülərdə erismtavar (ərlərin başçısı) ordunun komandanı idi. 654-cü ildə ərəb ordusu Kartliyə hücum etdikdə gürcü çarının razılığı ilə erismtavar ərəb sərkərdəsi Müaviyəyə

hədiyyələr vermiş və onunla sülh müqaviləsi bağlamışdı(121,70-71).Deyilənlərdən aydın olur ki, qədim gürcü dilində er(i) sözü qədim türkmənşəli er, ər “kişi, “döyüşçü” və s. sözündən ibarətdir. Gürcü dilində “ə” səsi olmadığına görə türk dillərindəki ər sözü “er (i)” formasını kəsb etmişdir. XI-əsr mənbəyində qeyd olunduğuna əsasən demək olar ki, “Eri” sözü eranın 1 minilliyində mənimsənilmişdir. Ehtimal ki, qədim gürcüçə mtavar, ermənicə qlxavar və rus dilində qlavar (hər üç söz “başçı” mə’nasındadır) sözlərinin sonluqlarında da elə qədim türk mənşəli ar(ər) “kişi”, “döyüşçü” sözü daşlaşıb qalmışdır.

Qədim gürcü mənbələrində (XI-XIII əsrlər) uci (türk dillərində uc “sərhəd” və gürcüçə “ i” şəkilçisindən), çələbi “müqəddəs”, corca (türk dillərində yorqa), balta, arqançı (erkənçi), teimurçi (dəmirçi), ata, buqa və b. sözlər əksini tapmışdır (115,s. 25-26). Qədim zamanlardan gürcü dilində işlənən tamada (şadlıq məclisinə başçılıq edən) sözünün qədim türkmənşəli olduğunu(bu söz türk dillərində tam və ata sözlərindən ibarətdir) akademik M.Şirəliyev yazmışdır.

XI-XV əsrlərə aid gürcü yazılı mənbələrində tamqa(pul) , tarxan, ulak, ulus və b. qədim türk sözləri əksini tapmışdır (111). Həmin mənbələrdə bu sözlərin gürcü dilində işləndiyi qeyd olunur.

Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin tədqiqi nəticəsində aydın olmuşdur ki, gürcü dili əsasında yaranmış adlarda qədim türkmənşəli “düşərgə” , “yaşayış yeri” mə’nasında “ev” sözü əksini tapmışdır (məsələn, Kulevi). Deməli, bu söz qədim gürcü dilində olub. Qeyd edilməlidir ki, “iv” formasında bu söz Urartu mənbələrində Göycə gölü hövzəsində çəkilən bir sıra “ölkə” adlarında da vardır. Bu adlarda ”iv” sözünü həm də “ev” kimi oxumaq olar, ona görə ki, Urartu dilində “e” və “ i” səsləri eyni işarə ilə yazılırdı. Q.A.Melikışvili(164,121) Dağıstanda Qunib , Kaxib, Arçiv, Tsurib və b. kənd adlarının sonluqlarını təşkil edən “ib” komponenti əsasında belə fikir irəli sürmüşdür ki, Göycə hövzəsində o vaxt Dağıstandilli əhali yaşayırdı. Əslində Göycə hövzəsində sonu iv(ev) sözü ilə bitən yaşayış məntəqə adları göstərir ki, Göycə hövzəsində hələ e.əv. VIII əsrdə türkdilli əhali yaşayırdı; digər tərəfdən, Dağıstanda sonu “ib” sözü ilə bitən kənd adlarının özləri qədim türkcə ev (iv) sözündən ibarətdir, yə’ni Dağıstandilli xalqlar bu sözü qədim türklərdən götürmüş və toponim yaradıcılığında istifadə etmişlər.1447-ci ilə aid gürcüçə sənəddə Teymurləngin Gürcüstana hərbi səfəri ilə əlaqədə “ulus” sözü işlədilir(111,158). 1470-ci ilə aid mənbədə atabaq(atabəy) sözü vardır (Avaq Atabaq) (111,73).Gürcü çariçası Tamaranın sərkərdə Mxarqdzeliyə “atabaq” titulu verməsi mə’lumdur (144,1,s.306).

Müasir gürcü dilində isə çoxlu Azərbaycan dilində mənşəli sözlər vardır: abi(həb, dərman), avara, adamiani (adam), adati(adət), azizi (əziz), alaqaçı(alaqaçı), almazi (almaz), alubali (albalı),

aluça (alça), amaqi (əməg), ambari (ambar), aramzada həramzada), arxaluqi (arxalıq), arxi (arx), askili(əzgil), asli(əslı), axmaqi(axmaq), aşkari(aşkar), aşuqi(aşıq), baqi(baq), baqmazi(bəhməz), badimcani (badımcan), baiquşi(bayquş), bairaqi(bayraq), bairami(bayram), balqami(bəlqəm), bamba(pambıq), bostani(bostan), boxça(boxça), buqa, bürqi(burğu), vada(vədə), varami(vərəm), qaribi (qərib), qasabi(qəssab), qirmizi(qırmızı), qemi (gəmi), qiçi (gic), qişlaqi (qışlaq), qonaqi(qonaq), qulpi(qulp), qumani (guman), qumbati (gümbəd,gümbəz), qunda(gündə), dai(dayı), davtari(dəftər), daqi(dağ, damğa), dapi(dəf), dampaça(tapança), dapna(dəfnə), dardi(dərd), diax ki... (deyək ki), dinsi(dinc), dovlati(dövlət), dol (döl). doşaki (döşək), duqma (düymə), düduki(tütək), duki(düğü), dükani(dükən), eivani(eyvan), elçi(elçi), eşxi(eşq), zambaqi(zambaq), ziani(ziyan), zoli(zol), zorba (zorba), ialaqi(yalaq), ialkani(yelkən), iaraqi(yaraq), iataqi(yataq), imedi(ümid), iorqa(yarğa), ispanaxi(ispanax), itsara(ıcarə), iurti(yurt, yurd), kaitani(qaytan), kala(qala), kalami(kələm), kamandi(kəmənd), kameçi (gamiş), kamari(kəmər), kaptari(kaftar), karani (kərə yağtı), kaudci(qayçı), kaçaqi(qaçaq), kvaxi(qabaq,balqabaq), kisa(kisə), kişmişi(kişmiş), koki(kök), kolqa(gölgə), komaqi(köməg), kondaqi(qundaq), kopaqi(köpək), koçi(köç), kurki (kürg), kuçi(güc), lavaşi(lavaş), laşkari(ləşkər), leşi(leş), lukma(loğma), lula(lülə), manqali(manqal), madani(mə'dən), maimuni(meymun), maneti(manat), masxari(masxara, məsxərə), matuli(məftil), maşa(maşa), misxali(misqal), mixaki(mixək), muqaiəti(muqayat), mudam(müdam, həmişə), murabe(mürəbbə), mutaki(mütəkkə), muxannati(müxənnət), nabati(nabat), nava(nəvə), naqara(nağara), naqdi (nağd), nali(nal), namusi(namus), naxiri(naxır), niqabi(niqab), nişani(nişan), nusxa(nəsxə), odxaxi(ocaq), ostadi(ustad), otaxi(otaq), olka(ölkə), pai(pay), palavani(pəhləvan), pandi (fənd), papaxi(papax), parda(pərdə), parça(parça), plakani (pilləkən), peşkaşi (peşkəş), plavi(plov), poladi(polad), puli(pul), sabuti(sübut), saqi (sağ), sadi(sadə), sanqari(səngər), sapra(safra), sanduxi (sandıq), sini (sini), sila(sillə), sumbuli(sümbül), susti(süst), suiqma (su yığma, su yığılan yer), tabaşiri(tabaşir), tadariqi(tədarük), tadbiri(tədbir), takari(təkər), tam(dam), tamami(tamam), tari(tar), tarixi(tarix), tarxuni(tarxun), tarçumani (tərcümən), tasi(tas), taşti(teşt), tolma(dolma), tolça(dolça), toxli(toğul), tombako(təmbəki), tuti(tut), tusaqi(dustaq), tutiquşi(tutuquşu), tutini(tütün), tudci(tunc), tsapi(sap),tsari(çərik, qoşun), tsarima(cərimə), tsibi(cib), xava(hava), çadri(çadra), çaidani(çaydan), çalmiani(çalma ilə), çamça(çömçə), çanaxi(çanax), çanqali(çəngəl), çarçi(çərçi, alverçi), çekme(çəkmə), çepiçi(çəpic), çubuxi(çubuq, qəlyan), çiti (çit), çıraqdani(çıraqdan), çirk(çirk), çixirtma(cığirtma), çopuri(çopur), uzanqi(üzəngi), uti(ütü), unari (hünər), şairi (şair), şali (şal), şərbati (şərbət), şarvali(şalvar), şeirdi (şagird), şişaqi(şişək) və s. (75,98;100-107; 141; habelə bax: Kankova M.V. Kratkiy russko-qruzinskiy slovarğ, Tbilisi, 1965).

Doğrudur, bu sözlərin bə'ziləri ərəb və fars mənşəlidir. Lakin gürcülər bu xalqlarla ərazicə tamasda olmadıqlarına görə, həmin sözləri birbaşa onlardan qəbul edə bilməzdilər. Bu sözlər məhz azərbaycanlıların tələffüz etdikləri formalarda qəbul olunmuş və gürcü dilinin fonetikasına uyğunlaşdırılmışdır. Maraqlıdır ki, gürcü dilində olan abi, aluça, baqmazi, qemi, duki, iurti, kaudci, koçi, sanqari, tam, tolça, tudci, tsari, çarçi və uzanqi sözləri məhz qədim türk dillərində tələffüz formalarını saxlamışdır.

Uzun tarixi müddət ərzində türkdilli tayfalarla yanaşı və qarışıq yaşamaları nəticəsində gürcülərdə çoxlu miqdarda türk şəxs adları da həm qədimdə, həm də indi işlənməkdədir.

Bu şəxs adları iki yerə ayrılır: sırf qədim türk şəxs adları və azərbaycanlılardan götürülməş şəxs adları. Maraqlıdır ki, ikinci hissəyə ayrılan şəxs adlarının bə'ziləri islam dini vasitəsilə azərbaycanlılara keçmiş ərəb mənşəli adlardır. Deməli, gürcülər bu adları yalnız azərbaycanlılardan götürə bilərdilər.

Gürcüstanda dövlət e.ə. III əsrdə yaranmışdır. İlk gürcü çarı mənbələrdə Azo adlanır(164,47).”Kartlisay moksevay” adlı gürcü mənbəyində qeyd olunur ki, Azo özgə tayfandır(yə'ni yerli, gürcümənşəli deyil) və o, kartvelləri sıxışdırırdı (164,47). Azo şəxs adı e.ə. 719-cu ildə Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna dövlətinin hökmdarı Aza şəxs adı ilə eynidir. Manna hökmdarının adının mənşəyi barədə İ.Əliyev yazmışdır ki, hürrimənşəlidir. E.A.Qrantovskiye görə bu ad İran dillərində az “aparmaq” sözündəndir (252,246).Əvvələn, müəllif bilmir ki, az sözü mənşəcə türk sözüdür və məsələn, elə Azərbaycan dilində azmaq, azman və azdırmaq sözlərində iştirak edir. İkincisi, “aparmaq” fe'lindən şəxs adının yaranması ağlabatan deyil. Əslində sonunda “y” səsinin düşməsi ilə bu ad türkmənşəli Asay şəxs adı türkcə as-“iltifat” “nəvaziş”, ”ağıl”, “dərrakə” (206,1,191) sözündəndir. V əsrdə Albaniyada bir hökmdarın adı Asay idi. Erkən orta əsrlərdə xakasların xaqanı Aco, uyğur xaqanlarından Aço, oğuzlarda Azay şəxs adları ilə eynidir. Deməli, ilk gürcü çarı etnik mənsubiyyətcə türk idi. Bunu həm mənbədə Azonun yad tayfadan olması, həm də yerli Farnavaz adlı hakimin ona qarşı çıxması (164,47) mə'lumatı göstərir.

E.ə. 65-ci ildə Roma ordusu Qney Pompeyin başçılığı ilə Cənubi Qafqaza hücum etmiş, albanlarla və iberlərlə vuruşmuşdur. Bu zaman Kartlidə hökmdar Artak adlı bir şəxs idi (164,51). Artak şəxs adı türk dillərində ər “igid”, “döyüşçü”, “kişi” və tak “sanki”, “təkin” sözlərindən ibarətdir. Artak şəxs adı Midiyada da mə'lumdur.

Gürcü mənbələrində deyilir ki, Artakın atasının adı Artəşes idi. Artəşes şəxs adı türkcə Ərtəş şəxs adından və qədim yunanca sonuna əlavə olunmuş “es” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir.

Eramızın ilk əsrlərində Gürcüstanda bir neçə çar Bakur adlanırdı. Vaxuşti Bakur çar adlarını çəkmişdir: I Bakur(231-296); II Bakur(514-528);, III Bakur (557-570)(bax: 93). Yuxarıda biz III əsrdə şimaldan Gürcüstana bir türk tayfasının Çin Bakurun başçılığı ilə gəldiyini və onun sonra həmin başçının adı ilə “Çinli” (yə’ni Çin Bakura mənsub) adlandığını demişdik. Şübhəsiz ki, Çin Bakur türkmənşəli addır. Görünür, sonra bu şəxs adı qədim gürcülərə də keçmişdir və ona görə də yuxarıda adlarını sadaladığımız çarlar etnik mənsubiyyətcə, şübhəsiz, gürcü olsalar da, adları türkcədir.Q.A.Melikiişviliyə görə “Moktsevay Kartlisay”da Kaspi şəhərinin adı çəkilir və qeyd olunur ki, çar Arsuk (əranın 1 əsrin sonu) “vzəl Kaspi i vosstanovil uplisüix(krepostğ qospodina)(164,439). Arsuk (Arçuk) şəxs adı türkmənşəlidir.

Gürcü tarixçiləri yazırlar ki, Qney Pomney Cənubi Qafqazda olarkən (e.əv. 66-65-ci illər) Kolxidanın hakimi Oltakı tutub Romaya aparmışdı(164,300). Oltak türkmənşəli addır. Yuxarıda biz Kolxidanın bir hökmdarının Aeta(yə’ni Ata) adlandığını da qeyd etmişik.

XI-XV əsrlərə aid gürcü mənbələrində bir sıra türk şəxs adları çəkilir. Bu şəxslər Gürcüstanda yaşayırdılar. Aqbuqa-Raçin mahalının eristavisi, yəni ordu başçısı (111,139). Bu ad XII əsrdə Dağlıq Qarabağda Xaçın knyazlığının hökmdarı Əsən Calal-üd Dövlənin nəvəsi Ağbuğa, Sultan Əhməd Cəlairinin(1371-1410) oğlu Ağbuğa(40,5) və b. türk şəxs adları ilə mə’naca eynidir. Asanadze Mamia (111, 127), onun adı qədim türk dillərində əsən “sağlam” sözündəndir. Qarakanidze (Qaraxan şəxs adından) (51,93); Canibək(111,127); Paratbeq(51, 930(Farhadbeq adının gürcücə tələffüzü); Tumanaşvili(111,196), Mahmudbeq(111,196) və b. Gətirilən şəxs adları türkcədir, lakin biz demək istəmirik ki, bu adları daşıyanlar etnik mənsubiyyətcə də türk idilər. Məsələn, 1402-ci ildə Əmir Teymurun Gürcüstana hərbi səfəri zamanı Berd qalasının alınması göstərildikdə, onun gürcü başçısının Tural adlandığı qeyd olunmuşdur(40,24). 1470-ci ilə aid sənəddə İasi-Buqa şəxs adı çəkilir(111,139). 1470-ci ilə aid sənəddə Tarxan adı çəkilmişdir(111,146).1563-1600-cü illər arasındakı hadisələrdə “qədimdən Gürcüstanın taxtgahı və darülmülkü Tiflis qalasının” hakiminin adı Davudxan kimidir. Deməli, gürcülər bu adları uşaqlarına vermişlər. Onlar bu adları təmasda olduqları türkdilli tayfalardan götürə bilərdilər. Gürcü mənbələrində çariça Tamaranın vəziri Qutni Aslan (Əsli Qutlu Aslan) adlanmışdır (73,45). Bu ad şübhəsiz qutlu “həyat qüvvəsinə malik olan Aslan” mə’nasındadır. Qutlu türk sözü indiyədək gürcü dilində “qetli” formasında qalmışdır(yenə orada). Qədim gürcü mənbələrində beqi(beq, bəy) sözü də öz əksini tapmışdır və ona görə də bu mənbədə Beqlər, Çapar, Buqa və b. şəxs adları vardır(yenə orada).

Deyilənlər gürcü xalqının bir tərəfdən Azərbaycan xalqı ilə, digər tərəfdən Gürcüstan ərazisində müxtəlif tarixi dövrlərdə məskunlaşmış türk tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

11 FƏSİL

BİR TARİXİ ƏSƏRƏ ELMİ BAXIŞ

Biz bu fəsildə D.L.Musxelişvilinin 1982-ci ildə nəşr edilmiş “Şərqi Gürcüstanın (Şaki və Qoqarena) tarixi coğrafiyası” əsərində qoyulmuş elmi problemlərdən, ən əsası isə bu əsərdə tarixin təhrif olunmuş problemlərindən bəhs edəcəyik (175).

Bə’zi gürcü tarixçilərinin əsərlərində deyilir ki, Kürün sol sahil Albaniyasının qərb hissəsi gürcü ərazisi olmuşdur(məsələn bax: 228, 3; 183).Guya Azərbaycanın Zəyəmçaydan Gürcüstan sərhəddinə qədərki qərb bölgəsi (Qazax-Ağstafa bölgəsi) və şimal-qərb bölgəsi (Şəki-Zaqatala bölgəsi) XI-XII əsrlərə qədər gürcülərin tarixi ərazisidir. Bu baxış gürcü tarixçisi D.L. Musxelişvili tərəfindən irəli sürülmüşdür (175). Gürcüstan azərbaycanlılarının etnik tarixinin və toponimiyasının araşdırılması ilə əlaqədar olaraq bu məsələyə toxunmaq zərurəti yaranır.

Azərbaycanın qərb bölgəsinin (Zəyəmçaydan Gürcüstana qədər) gürcü torpağı olması haqqında D.L. Musxelişvilinin mülahizəsi qismən F. Məmmədova tərəfindən araşdırılmışdır (157,117-123).

D.L.Musxelişvilinin Azərbaycanın qərb bölgəsinin gürcü torpağı olması fikri IX-XIII-əsr ərəb mənbələrində Bərdədən 14 fərsəhlikdə (təxminən 85-90 km-likdə) çəkilən və Bərdiç adlandırılan çayın Zəyəmçayla lokalizə etməsinə və onun Xramçayın digər adı olan Berduc hidronimi ilə eyniləşdirilməsinə və XI əsrə aid gürcü mənbəyində Kartlinin Berduc çayı ilə sərhədlənməsi mə’lumatına əsaslanır (175,7). Halbuki, Bərdiç (Zəyəmçay) və Bərduc (Xramçay) ayrı-ayrı çaylardır.

Bərduc(Xramçay) adının həmin çayın üstündə Bərduc qala adından olduğunu elə XVII əsr gürcü müəllifi Vaxuşi göstərmişdir. O yazır ki, Bərduc Debede(Xramçay) üstündə şəhərdir(93,36). Deməli, Xramçayın həm də Bərduc adlanması oradakı Bərduc qalasının adı ilə şərtlənmişdir. Həmin Bərduc isə başqa mənbələrdə Ağcaqaladır. Aydındır ki, Bərdədən 14 fərsəhlikdə olan Bərdiç ilə Bərduc qala (və onunla bağlı çay) adlarının yalnız zahiri oxşarlığı Azərbaycanın qərb bölgəsinin (Zəyəmçaydan Gürcüstana qədərki hissəsini) tarixən gürcü ərazisi sayılması

üçün əsas vermir. Nəzərdən qaçırılır ki, nə Bərdic və Bərduc çay adları, nə də eramızın I minilliyində bu bölgədə mə'lum toponimlər (Qardman, Kava, Kolt, Kazak, Tovuz, Xalxal, Xunan, Şəmkur, Kür və b.) gürcücə deyil.

D.L.Musxelişvili Azərbaycanın qərb bölgəsinin bir də ona görə gürcü ərazisi hesab edir ki, mənbələrdə Albaniyada V əsrdən mə'lum olan Xunan qalasını (Tovuz rayonunda) Xramçayın Kürə töküldüyü yerdə mövcud olmuş Xunan qalası ilə lokalizə edilir. Vaxuşti yazmışdır: "Nice Nacbadina naxoditsə Xunani, s vostoka i severa omıvaetsə Kuroö, s öqax Küiey; postroen qorod-krepostğ Kartlosom v naçale on nazıvalsə Mtkvrısüixe, vposledstvii Xunani; nıne ce maqometane nazıvaöt eqo Kızkala... On stoəl na okraıne (Kartli)"(93,47). Deməli, müəllif mənbələrdə Xunan adlı iki qalanın olduğunu nəzərə almamış, Gürcüstanın sərhəddində (Xramçayın Kürə töküldüyü yerdə) olan Xunanı Tovuz rayonunda, Kürün sağ sahilində yerləşən və Torpaqqala adlanan Xunanla eyniləşdirmiş və beləliklə Qazax-Tovuz bölgəsinin gürcü ərazisi olması nəticəsinə gəlmişdir.

Göründüyü kimi, D.L. Musxelişvilinin ikinci argumenti də elə gürcü mənbələri ilə inkar edilir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, D.L.Musxelişvili Qəbələ(keçmiş Qutqaşen), Oğuz (keçmiş Vartaşen), Şəki, Zaqatala , Qax və Balakən rayonlarının ərazilərini də Gürcüstanın "tarixi üzvi hissəsi" hesab edir(175, 65) və aşağıdakı fikirləri irəli sürür: hələ I əsrdə Strabondan mə'lum olan Qoqarenada (Quqarkda) yaşayan quqarlar gürcüdillilər idilər; XIII-əsr erməni müəllifi Vardan yazıb ki, Şəki quqarların vilayətidir, deməli, Şəki şəhəri və əyaləti gürcülərindir; VIII əsrdə gürcü çarı Arçil Nuxpati adlı yerdə kilsə tikdirmişdir, həmin Nuxpati indi Azərbaycandakı Nuxa (Şəki) şəhəridir; Azərbaycanın Ağsu rayonundakı Gürcüvan kəndinin adında "gürcü" etnonimi əks olunmuşdur; Zaqatala və Qax rayonlarında yaşayan ingiloylar (əslə yeniqeloylar) da gürcü tayfalarıdır və s. Müəllifin bu yanlış fikirlərini nəzərdən keçirək.

Quqarlar sakların içərisində e.ə.v.VII əsrdə gəlmiş türklərin bir hissəsinin adı idi (Bax:13). Bəs D.L. Musxelişvili nəyə əsasən quqarları gürcümənşəli hesab etmişdir? O yazır ki, Strabonun qeyd etdiyi Qoqarena (erməni mənbələrində Quqark, Ermənistanda 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların yığcam halda yaşadığı rayonlardan biri) və İoan Drasxanakertlinin(X əsr) Dəryal keçidi bölgəsində qeyd etdiyi Quqark eyni əyalətdir (175,9-15). Bu fikir düz deyil! Çünki Strabonun və V əsr erməni müəlliflərinin Ermənistanda qeyd etdikləri Quqark Gürcüstanın cənub-şərqində(Pəmbək mahalında) yerləşdiyi halda, Drasxanakertlinin qeyd etdiyi Quqark ondan xeyli şimaldadır və əlbəttə,I əsr müəllifi Plininin Şimali Qafqazda yaşadığını göstərdiyi quqarlarla eynidir. Daha sonra D.L.Musxelişvili V əsr erməni müəllifi Moisey

Xorenasinin qeyd etdiyi Quşar əyalətinin(onu Gürcüstanda Qucareti hesab edirlər) adını Quqar adı ilə eyniləşdirir (175,6), bu həqiqətən belədir: Qucareti rayonunun adı bəlkə də elə Quqar tayfası adının qədim gürcücə tələffüz formasıdır) və bu əyaləti Drasxanakertlinin Dəryal keçidində qeyd etdiyi Quqarkla birləşdirir. Əslində bu əyalətlər quqarların qədim Gürcüstanda məskun olduqları müxtəlif mahallardır. Lakin D.L.Musxelişvili, görünür, belə hesab edir ki, böyük ərazi tutan Quqar əyaləti Gürcüstanın geniş bir hissəsini əhatə etmişdir.Bu səbəbdən də orada yaşayan əhali yalnız gürcü mənşəli idi. Deməli, quqarlar qədim gürcülərdir (175,14-15). Daha sonra D.L. Musxelişvili Kaxetini (Şərqi Gürcüstanı) də bu Quqar ərazisinə qatır. Kaxeti çarlığının bir müddət Azərbaycanın indiki Zaqatala bölgəsini əhatə etməsinə görə belə nəticə çıxarır ki, bu bölgə Gürcüstan ərazisi idi.

Əvvəla, Kaxeti (kaxların ölkəsi) tarixi şəraitdən asılı olaraq həm dar mə'nada Gürcüstanın şərqində əyaləti, həm də Gürcüstanın Albaniya ilə həmsərhəd bölgəsi idi. Heç vaxt Kaxeti Alazan çayının aşağı axarından solda Alban ərazisini əhatə etməmişdir (bax:170, qeyd 40-41). Sonra müəllif VIII əsrdə Kaxetiya hökmdarının "Nuxpati" adlı yerdə fəaliyyət göstərdiyini misal çəkərək, onu Nuxa (Şəki) ilə lokalizə edir.Əslində adı qədim gürcücə Nuxpati kimi yazılmış məntəqənin də Nuxaya (Şəkiyə) qəti surətdə dəxli yoxdur.Bu məntəqə Zaqatala rayonunda indiki Nuxbid kəndidir. Deməli, gürcü mənbəində bu adın "bid" komponenti "pat" kimi yazılmış və sonuna gürcü dilində "i" adlıq hal şəkilçisi əlavə olunmuşdur. D.L. Musxelişvilinin özü gürcü mənbəyindən bu mə'lumatı da verir ki, Nuxpati iki çayın arasındadır. Həqiqətdə də Nuxbid kəndi Zaqatala rayonunda Talaçay və Katexçay çayları arasında yerləşir və bu məntəqə Nuxa(Şəki) şəhərindən təxminən 75 km qərbdə yerləşir. Nuxbid kəndinin əhalisi avarlar və azərbaycanlılardır, Avar dilində Nuxbid "Yolayrıcı" mə'nasındadır. Azərbaycanlılar isə bu kəndə Yolayrıc deyirlər və indi bu kənd Zaqatala rayonunda Yolayrıc adlanır. Bu mülahizəmiz elə D.L.Musxelişvilinin qədim gürcü mənbəyindən gətirdiyi belə bir mə'lumatla təsdiqlənir ki, Arçil Zuqetidə(gürcü mənbələrində Zaqatala məntəqəsi və onun yerləşdiyi ərazi Zuqeti "Zuq ölkəsi" adlanır; bu toponimdəki "Zuq" sözü Zaqatala adının "Zaq" komponentinin gürcücə yazılış formasıdır) fəaliyyət göstərirdi. Q.A.Melikişvili yazır ki, Arçil nuxpatilərin ölkəsində xristianlığı yaymışdır (164,130). Bu fakt da Nuxpati adlı məntəqənin Şəkidə (Nuxada) yox, Zaqatalada (Zuqetidə) olduğunu göstərir. Q.A.Musxelişvili isə yuxarıda deyildiyi kimi, Nuxbid kəndini, yə'ni Nuxpatini Nuxa(Şəki) ilə eyniləşdirir.

D.L.Musxelişvili qədim gürcü mənbəyindən belə bir mə'lumatı gətirir ki, Arçil Lakuasti dərəsində Kasri kəndində də kilsə tikdirmişdir (145,1, 243-244). O, bu Kasri toponimini Qax şəhərinin adı ilə lokalizə edir. Lakin bu səhvdir. Çünki Kasri və Qax müxtəlif adlardır. Qax şəhərinin adı elə gürcü mənbələrində Torağay (qala) kimi qeyd olunmuşdur(145, 11; 55,215) XIX əsrə aid

rusdilli ədəbiyyatda Qax şəhərini adı Toraqay kimi göstərilmişdir. Mənbədə qeyd olunan Kasri isə İkinci Dünya müharibəsi illərində dağılmış Kusur (Zaqatala rayonu) kənd adının təhrifidir. Bu fakt da Arçilin Zaqatala (gürcü mənbəyində Zuqeti) rayonu ərazisində fəaliyyət göstərdiyini və beləliklə onun Nuxpati məntəqəsini Nuxa (indiki Şəki) ilə eyniləşdirilməsinin səhv olduğunu sübut edir.

D.L. Musxelişvili Azərbaycanın şimal-qərbinin tarixi gürcü ərazisi olduğu fikrini əsaslandırmaq üçün Ağsu rayonunda Gürcüvan kənd adını da fakt hesab edir. Gürcüvan kənd adının gürcü etnonimi ilə əlaqədar olması fikrini ilk dəfə V.F. Minorski söyləmişdir (168,34). Bu fikir səhvdir. 1988-ci ilə qədər Gürcüvan kəndində ermənilər yaşayırdı. Kənd isə XVIII əsrin ikinci yarısında Şirvan xanı Mustafa xanın Gürcüstanın Qurcaani mahalından gətirdiyi erməni ailələrinin yerləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Deməli, Gürcüvan kənd adı “gürcü” sözündən ibarət deyil. Deməli, gəlmə ermənilər yeni məntəqəyə ondan əvvəl yaşadıkları Qurcaani kəndinin adını vermişlər. Başqa sözlə, Gürcüvan “Qurcaani” adının təhrifidir. Aydındır ki, Gürcüstanda “gürcü” etnonimi toponimlərdə əksini tapa bilməzdi. Gürcüstanın şərqində “Qurcaani” toponimi isə “qorçi” sözündən düzəlmiş addır. Səfəvilər dövründə şahların seçmə qvardiya döyüşçüsü “qorçi”, onların başçısı qorçibaşı adlanırdı. Qorçilər üçün xüsusi fərqlənmə əlaməti vardı: onlar saqqalı qırxır, amma uzun, sallaq bığ saxlayırdılar. Şahlar qorçilərə tiul kimi torpaq sahələri verirdilər. Ola bilsin, Qurcaani kəndinin yerləşdiyi ərazi qorçilərin tiulu (mülkü) idi. XVIII əsrə aid bir mənbədə Azərbaycandakı Gürcüvan kəndinin adı məhz Qurcuani şəklində qeyd olunmuşdur. Deməli, bu kəndin adındakı “van” sözü erməni dilində danışığda yaranmışdır. Bu səbəbdən də Gürcüvan kəndinin adında ermənicə “vəng” sözü də ola bilməzdi. Gürcüvan kənd adının “gürcü” etnonimindən və vəng “kilsə” sözündən ibarət olması haqqında D.L. Musxelişvilinin fikri təsdiqlənmişdir.

D.L. Musxelişvili yazır ki, VII əsrin axırı-VIII əsrin əvvəllərində Alban katolikosu Narse Albaniyada xristian dininin diofizit təriqətini təbliğ etmək istədikdə gürcü katolikosu Talila çalışırdı ki, Alban (yəni Şəki) hökmdarını bu təriqətə cəlb etsin (175-33). Onun fikrincə bunun nəticəsində VIII-əsrin yarısında Şəki əyaləti Gürcü çarlığına birləşdirilmişdi (175-34). Guya Şəki əyaləti Kaxetiya daxil idi. Sonra 992-ci ilə aid mə'lumata əsaslanır ki, şəkililərin Şirvanşahlarla Qəbələ şəhəri ətrafında mübarizəsi məhz gürcülərin Kaxetiya çarlığının Şirvan dövləti ilə mübarizəsi idi və deməli, Kaxeti (Gürcü) çarlığının şərqdə sərhəddi Qəbələ şəhərinin ərazisindən keçirdi (175-46). Bu fikir heç bir tarixi fakta söykənmir. Gürcü və alban katolikoslarının əlaqələrindən heç də belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Alban dövləti (guya Şəki əyaləti) Gürcüstanına tabe idi, ikincisi, Şəki əyalətinin Kaxetiya çarlığına daxil olması fikri özü də sübut olunmur. Nuxpati toponiminin (Zaqatala rayonu) Nuxa (Şəki) ilə lokalizəsi səhvdir.

Müəllifin özü əsərinin bir yerində yazır ki, Kambecan əyaləti (Alazan çayının aşağı axarında) bu vaxt Albaniyanın tabeliyində idi (175,61); ikincisi, bir mənbədə deyilir ki, VIII əsrdə Kambecan, Qelavu, Xozmas (Qəbələ rayonunun indiki Xaçmaz kəndi) və Şəki Alban əyalətləridir (102,92).

D.L. Musxelişvili əsərində gürcü mənbələrində çəkilən Ereti əyalətini Şəki çarlığı ilə eyniləşdirir (175-34). Ola bilər müəllif haqlıdır ki, Musa Kalankatlımın “Alban tarixi”ndəki “Şəki hakimi” ifadəsi gürcü mənbələrindəki “patrik Adarnase” (144, 1,264) və IX əsr ərəb müəllifi Əl Mə’sudin Şəki hakimi Adernase ibn Hamamdır. Lakin bu məlumatdan belə nəticə çıxmır ki, Şəki əyaləti Eretinin və Eretini işğal etmiş Kaxeti çarlığının tərkibinə daxil idi.

Alban çarı Hamam və oğlu Adarnase olmuşsa və onlar Şəki çarları adlanırsa, onda necə demək olar ki, Şəki əyaləti o vaxt “Gürcüstanın üzvi tərkib hissəsi” idi? Əgər mənbələrə görə VIII əsrin ortalarında Şəki Alban əyaləti adlanırsa (102,92), onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, Eretinin (müəllifin fikrincə, Ereti Azərbaycanın Balakən, Qax və Zaqatala rayonlarının və Gürcüstanın Laqodexi rayonunun ərazilərini əhatə edirdi) şərq hissəsi Şəki çarlığına (yəni Alban dövlətinə) daxil idi və ona görə də erməni mənbələri haqlı olaraq Şəki hakimini Alban çarı adlandırırlar.

D.L. Musxelişvili yazır ki, VIII-əsrin ortalarından X əsrə qədər Ereti haqqında gürcü mənbələrində məlumat yoxdur (175-36). Bu da doğru fikirdir deyil. Erməni müəllifi 764-cü il hadisələri ilə əlaqədar yazır ki, Erk (gürcü mənbələrindəki Ereti) Gürcüstan ərazisidir. Lakin Eretinin şərq hissəsi Şəki çarlığına məxsus idi. Məsudi yazır ki, Sanariyadan (yəni Kaxetiyadan) sonra Şəki çarlığı gəlir, oranın hakimi Ader ibn Nəbih ibn Məhacirdir (9,61).

D.L. Musxelişvilini göstərilən əsərində isə bu fikir əksinədir: X əsrdən Eretini çarlıq hesab etmək lazımdır (175-34), ona görə ki, Məsudi X əsrdə Şəki çarlığı barədə məlumat verir, bu çarlıq isə gürcü torpağıdır.

Əgər yuxarıda deyilənlər VIII -X əsrlərdə Şəki əyalətinin Gürcüstanın tərkibində olduğunu təsdiq etmirsə, onda şəkililərin 992-ci ildə indiki Qəbələ rayonu ərazisində şirvanlılarla toqquşmasından heç də belə nəticə alınmır ki, Gürcüstanın şərqdə sərhəddi indiki Qəbələ rayonundan keçirdi (175-46).

Lakin sonralar Şəki çarlığının vəziyyətində dəyişiklik baş verir. XI əsrin 20-ci illərində Kaxeti Ereti ilə birləşir və XI-ə srdə çarlıq yaranır. Bu çarlıq XIII əsrin əvvəllərinə qədər yaşamışdır (175,42). Bununla əlaqədar olaraq Albaniyanın şimal-qərbinin bir hissəsi (həmin ərazi o dövrə qədər Şəki çarlığına daxil idi) Kaxeti çarlığına birləşdirilir və ona görə də Kaxeti hökmdarları “kaxların, erlərin və ranların şahı” titulu daşıyırdı. Müəllif haqsız olaraq yazır

ki, Kambeçan VIII əsrdə artıq Gürcüstana keçmişdi (175-30), Qevond VIII əsrin ortalarında yazmışdı ki, Kambeçan Alban əyalətidir (102,92). Kaxeti çarı Axsartan (1058-1064) mənbədə həm də Şəkinin(burada Şəki əyalətinin qərbi nəzərdə tutulmalıdır) hakimi adlanır. Başqa sözlə, ondan qabaq Şəki çarlığına daxil olan Zaqatala-Qax-Balakən bölgəsi(Şəki çarlığının qərbi) Kaxetiyə keçir. Deməli, söhbət Şəki məntəqəsindən gedə bilməz. Müəllif V.F. Minorskini tənqid edir ki, o, ərəb müəlliflərinin Şəki çarlığını gürcü mənbələrindəki Eretisi ilə eyniləşdirməmiş və Şəkini gürcü əyaləti hesab etməmişdir(175-43).

Daha sonra D.L.Musxelişvili mənbələrdən bu mə'lumatı gətirir ki, 1053-cü ildə Gəncə hakimi Əbul Əsvar bin Fədl gürcülərdən Bəsrə qalasını qoparmışdı (98-46). O, bu qalanı Şəki rayonunda Ərəb-Bəsrə kəndi ilə lokalizə edir və bu nəticəyə gəlir ki, deməli? Şəki əyaləti Gürcüstana tabe idi.

Bu fikir də düz deyil. Ona görə ki, Ərəb-Bəsrə kəndinin adı İraqın Bəsrə şəhərindən ərəb canişinlərinin köçürüb gətirdiyi ərəb ailələrinin özləri ilə gətirdikləri addır. Başqa sözlə, oradan gəlmə ərəblərin başqa əyalətlərdən gəlmə ərəblərdən fərqləndirilməsi üçün Ərəb Bəsrə, yə'ni "Bəsrəli ərəblər" adlandırılmışdır. Başqa ərəblər Ərəb Şamlı (Şamdan yə'ni Suryadan gəlmə ərəblər), Ərəb Xillə(İraqın Xillə mahalından gəlmə ərəblər), Ərəb Qubalı(əslə Ərəb Kufəli, yə'ni İraqın Kufə mahalından gəlmə ərəblər) və s. adlanırdı. Ona görə də İraqda Bəsrə mahal adı Şəki əyalətində qala adına çevrilə bilməzdi. Bəsrədən gəlmə ərəblər burada heç bir qala tikməmişdilər. Əslində gürcü mənbəyindəki "Bəsrə" toponimi "Kasri" adının katiblərin səhvi üzündən təhrifidir. Yuxarıda biz VIII əsrin ortalarında Arçilin Lakuasti dərəsində Kasridə kilsə tikdiyi mə'lumatını nəzərdən keçirdikdə demişdik ki, Kasri Zaqatala rayonunda ikinci dünya müharibəsi illərində dağılmış Kusur kənd adının təhrifidir, yə'ni Kusur adı mənbədə "Kasri" kimi qeyd olunmuşdur. Digər Kasri isə indi Gürcüstanda Kambori rayonunda kənd adıdır. Deyilənlərdən aydın görünür ki, Kasri Şəki rayonunda deyil, indiki Zaqatala rayonunda lokalizə olunduğuna görə Kasrini təhrifi olan "Bəsrə" adı əsasında Şəki əyalətinin gürcü torpağı sayılması yanlış fikirdir. Aydın görünür ki, D.A.Musxelişvili mənbələrdə olan mə'lumatlarla Şəki- Zaqatala bölgəsinin binadan Gürcüstana aid etmək üçün çox sərbəst hərəkət edir və onda səhv nəticələrə gəlir.

D.L.Musxelişvili yazır ki,(175, 35) V111 əsrin ortalarında İber dövləti parçalandı, əvvəlcə Ereti ondan ayrıldı və knyazlığa çevrildi. Əgər bu ərazi sinxron ərəb və erməni mənbələrində Şəki çarlığı adlandırılırsa necə və nə vaxt bu knyazlıq Azərbaycanın indiki şimal-qərb bölgəsini (Şəki rayonunun ərazisi daxil olmaqla) əhatə edə bilərdi? Əgər Şəki çarı erməni mənbələrində

Alban çarı adlandırılırsa (D.L. Musxelişvilinin özü bu fikirlə razıdır. 175-38), belə halda bu çarlıq niyə Gürcü çarlığı sayılmalıdır?

Deməli, Ereti köklü olaraq Alban ərazisidir. Strabon(1 əsr) yazır ki, albanların Ay ilahəsinin şərəfinə mə'bədi İberiya sərhəddindən bir az aralıda idi (Strabon,X1,4,7).Gürcü tarixçisi İ.A. Cavaşvili yazmışdır ki, bu mə'bəd Eretidə idi (121,s.105).Strabon yazır ki, albanların Kambisene əyaləti iberlərlə sərhəddədir (Strabon, X1,4.5).Q.A. Melikişvili yazmışdır ki, bu əyalət İori (Qabırri) çayının aşağı axarında idi (164,123). D.L.Musxelişvili yaxşı bilir ki, Leonti Mroveli (X1 əsr) Eretini gürcü ərazisi hesab etmir və s. Bütün bunlar Şəki Zaqatala bölgəsinin (Eretinin) “binadan gürcü ərazisi” sayılmasını inkar edir.

Bə'zi gürcü tarixçiləri hətta XII-XIII əsrlərdə Şəki-Zaqatala bölgəsi ilə yanaşı, Şirvan dövləti ərazisinin də Gürcüstanın ərazisi olduğunu isbat etməyə çalışırlar. Bu məsələ qismən Z.M.Bünyadov, S.B.Aşurbəyli R.Ə.Hüseynov və S.S.Əliyarov tərəfindən araşdırılmışdır.

D.L.Musxelişvili yazır ki, gürcü çarı IV David Şirvana basqın etmiş,1120-ci ildə Qəbələ şəhərini , 1123-cü ildə Güllüstan qalasını, 1124-cü ildə isə Şamaxı şəhərini tutmuşdur. Bu səbəbdən də Şirvan dövləti bir müddət Gürcüstandan asılı vəziyyətə düşmüşdür (bax: 85,164-165). XIII əsr müəllifi Sədrəddin Əli əl Hüseyni “Əxbar əd-dövlət əs- Səlcuqiyyə” əsərində (M.1980) XII əsr hadisələrindən danışarkən III Georgi (1156-1184) vaxtında Şirvanşahın gürcülərə xərac verdiyini yazmışdır. Lakin D.L. Musxelişvili yazır ki, bu akt Şirvanşahlar dövlətini bütün ərazisinin Gürcüstana birləşdirilməsi demək idi, Ona görə ki, gürcü tarixşünaslığında bu hücum belə qiymətləndirilir.(175,53) Onun fikrincə, Şirvan dövləti ancaq 1155-ci ildə müstəqilliyini bərpa edə bilmişdir və deməli, 1123-cü ildən 1155-ci ilə qədər Kürdən Dərbəndə qədər uzanmış Şirvanşahlar dövlətinin ərazisi Gürcüstanın tərkib hissəsi olmuşdur(175,56).

Əslində isə XI əsrin ortalarında Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər böyük ərazidə Səlcuq türklərinin dövləti yaranmışdı. Səlcuqun nəvəsi Toğrul bəy (1038-1068) ilk hökmdar olmuşdu. Sultan Alp- Arslanın vaxtında Kiçik Asiya da işğal olunmağa başlanmışdı. 1066-cı ildə Şirvan dövləti Səlcuq dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdü, lakin şirvanşahlar(1 Fəribürz,II Mənuçöhr, I Əfridun) ölkəni müstəqil idarə edirdilər. Deməli, asılılıq nominal idi, yalnız illik xərci verirdilər. Bunun xeyri o idi ki, qonşu dövlətlər Şirvan dövlətinə hücum etməkdən çəkinirdilər. Gürcü dövləti də Səlcuq dövlətinə qarşı mübarizədə Şirvanşahlar dövləti ilə müttəfiqliyə çalışırdı və David(1089-1125) bu niyyətlə 1116-cı ildə qızı Tamaranı Şirvanşah I Əfridunun oğlu II Mənuçöhrə əvəz vermişdi. Xristian David qızını müsəlmana əvəz verməkdə əlbəttə siyasi məqsəd güdürdü. O, digər qızını Bizans imperatorunun oğluna əvəz vermişdi, özü isə 1124-cü

ildə Cənub-şərqi Avropada qıpçaqların başçısı Atrakın (əslı Artuk) qızı Turanduxta ilə (qızın əsl adı mə'lum deyil."Turandoxta" gürcü mənbələrində çəkilir və "Turan qızı" mə'nasını verir) evlənmişdi (144,1,336). Gürcü yazıçısı K.Qamsaxurdiyanın "Qurucu David" romanında bu nikah Artuk xanın IV-Davidin qızılma tamamı ilə əlaqələndirilmişdir. Bu, yanlış fikirdir. Əslində bu nikah IV Davidin xarici düşmənlərə qarşı özünə müttəfiq axtarmaq sə'yi ilə bağlı idi, yə'ni diplomatik nikah idi. Bizans imperatorları I Iustinian, I Tiberi, V Konstantin, IV Lev və b. Xəzər xaqanlarının qızları ilə evləndikdə də ərəblərə qarşı birgə mübarizə məqsədini güdürdülər. Rus knyazı İqorun oğlu Vladimirin Artuk xanın nəvəsinə, yə'ni Konçak xanın qızına evlənməsi də yalnız diplomatik nikah idi. IV David 1125-ci ildə öldükdən sonra Tamara ilə evlənmiş Mənuçöhr Şamaxıya qayıtmış və taxtında oturmuşdu. Bunu "Al malik Miniçihir ibn Afridun" yazılı pul da təsdiqləyir.

Mənuçöhr 1160-cı ildə ölmüşdür. Onun ölmündən sonra Tamara Gürcüstana qayıtmış və saçını qırıxdıraraq monastırda rahibə olmuşdu (92,152 və 156). Bundan sonra Mənuçöhrün oğlu Axsitan artıq "Axsartan, üarğ Movakana, Şirvana i poberecğə morə ot Derbenda do Xalxala" titulu ilə (yenə orada, s.157) hökmdar olmuşdur. Halbuki, gürcü hökmdarı III Georqinin (1156-1184) zərb etdirdiyi pulun üstündə Sultan Səlcuq və Xəlifə Abbasın adları vardır(116, 26) və deməli, bu hökmdar müstəqil deyildi. Belə olduqda o, Şirvanşahlar dövlətinə necə yiyə ola bilərdi? Lakin Şirvanşahlar 1191-cı ildən müstəqil pullarını zərb etməyə başladılar (yenə orada).

D.L.Musxelişvili də Axsitanın bu titulu verir(175,57), lakin o, "üarğ Movakana i Şirvana" titulundan "üarğ Movakana" hissəsini şüurlu olaraq ixtisar etmişdi. D.L.Musxelişvili yaxşı başa düşür ki, "üarğ Movakana" hissəsi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin XII əsrdə gürcü torpağı olması fikrini təkzib edir. Gürcü mənbələrində Movakan məhz bu bölgədə bir mahalın adıdır.

Gürcü mənbələrində Movakan Kürdən şimala olan torpaqdır.O, Kiçik Alazan mənsəbindən dənizə qədər uzanır.Gürcü müəllifi Vaxuşti isə doğru olaraq Movakanın Kürlə Alazan arasında olduğunu qeyd etmişdir (93,103). Deməli, Axsitan indiki Şəki-Zaqatala bölgəsinin hakimi idi.

İndi qısaca IV Davidin Şirvan dövlətinə basqın etməsini nəzərdən keçirək. David qızı Tamaranı Şirvanşah II Mənuçöhrə ərə verdikdən sonra Şirvanı sıxışdırmağa başladığıda yerli əmirilər 1123-cü ildə Səlcuq dövlətinin sultanı Mahmudun yanına gedərək II Mənuçöhrün fəaliyyətsizliyindən şikayətlənmişdilər. Mahmud ordusu ilə Şamaxıya gəlmiş və II Mənuçöhrü əsir tutmuşdu (144,11,343). Bunu eşidən gürcü çarı IV David 30 minlik ordusu ilə Şirvana gəlmişdi. Lakin o, Mahmud ilə döyüşə girə bilməmişdi, çünki onun ordusunda olan qıpçaqlar

oğuzlarla döyüşməkdən imtina etmişdilər. Ona görə 1V David Şirvandan geri qayıtmışdı. Sultan Mahmud ordusu ilə getdikdən sonra 1V David yenidən Şirvana basqın etmiş, 1123-cü ildə Gülüstan qalasını, 1124-cü ildə bütün Şirvan dövlətinin ərazisini tutmuşdu. 1125-ci ildə 1V David öldükdən sonra Şirvanşahlar dövləti əvvəlki vəziyyətinə düşmüşdü.

Aydın görünür ki, bir müddət (1V Davidin hakimiyyəti illərində) Şirvanşahlıq asılı vəziyyətdə idi. Lakin Şirvanşahlığın Gürcüstanın tərkib hissəsi olması baş verməmişdir. Çünki həmin illərdə Şirvanşahlıq ərazisinin dövlətçilik atributları (pul zərbi, paytaxtı və s.) itirilməmişdir. 1V David öldükdən sonra Şirvan dövləti əvvəlki kimi müstəqil qurum olmuşdur.

XIII əsrin 20-ci illərində Sultan Cəlalədinin Gürcüstana hərbi səfərləri ilə əlaqədar olaraq Gürcüstanın vəziyyəti ağırlaşır. Bundan sonra Gürcüstan Eretini itirir və Alazan yenə Gürcüstanla Azərbaycan torpaqları arasında sərhəd xətti olur.

D.L. Musxelişviliyə görə guya Ağsu çayı Gürcüstanla Şirvan dövləti arasında sərhəd xətti olmuşdur.

XIV əsrə aid bir gürcü mənbəyində deyilir ki, XIII əsrin 60-cı illərində bir monqol xanı Çağanusun adlı çayın kənarına gəlib (145, 11, 251). D.L. Musxelişvili Çağanusun adlı çayı Ağsu çayı hesab edir. O yazır ki, Gürcüstanın Şirvan dövləti ilə sərhəd xətti XIII əsrdə Ağsu boyunca keçirdi (174, 58). Bəs ondan əvvəl Axsitanın (1160-1198) "Movakan çarı" titulu necə olsun? Müəllif bu hissəni öz fikrinin xeyrinə məndən çıxarmışdır.

D.L. Musxelişvili yazır ki, XIII əsrin 40-cı illərində monqollar Gürcü çarlığını parçalamış və tumanlıqlara bölmüşdülər (175, 58). Deməli, bu vaxt Gürcüstanda müstəqil dövlət və çarlıq yox idi. İkincisi, müəllif yazır ki, XIV əsrin 70-ci illərində Şəki əyaləti Şirvan dövlətini tərkibinə daxil idi (175, 65). Üçüncüsü, yuxarıda qeyd etmişdik ki, Şirvanşah I Axsitan (1160-1198) həm də Movakanın, yəni Kür-Alazan arası ərazinin çarı idi. Gördüyümüz kimi, Musxelişvilinin bu fikri, yəni XII əsrdə Gürcü çarlığının Ağsu çayında Şirvan dövləti ilə sərhədləndiyi fikri real tarixi faktlara əsaslanmır. Belə olduqda onun qeyd etdiyi Çağanusun çayını Ağsu çayı ilə lokalizə etmək olmaz. Doğrudur, monqolca tsagaan "ağ", usan isə həm "çay", həm də "su" deməkdir. Lakin müəllifin əlində XIV əsr müəllifi Rəşid Əd-dinin əsərində Ağsu çayının adının Çağanusun yox, Çağanmuren adlandırılması haqqında məlumatı olmayıb. Monqol dilində muren sözü də "su", "çay" deməkdir. Monqolların Çağanusun adlandırdıqları çay Oğuz rayonundakı Türyançayın qolu Ağçaydır. Bu fikir Şirvanşah Axsitanı həm də Xalxalın hakimi olması (yəni hakimiyyətinin Xalxala qədər davam etməsi) faktına uyğun gəlir, çünki Xalxal şəhəri indiki Oğuz rayonunda idi. Orada indi də Xalxal adlı xaraba kənd vardır.

Qədim toponimlərin səhv lokalizasiyası (Kasrinin Qax, Bəsrənin Kasri, Nuxpatinin Nuxa (Şəki), Çaqanusunun Ağsu sayılması və s.), quqarların gürcü tayfası hesab edilməsi, gürcü mənbəyindəki Şirvanşah Axsitanın “Movakan və Şirvan çarı” ifadəsinin “Şirvan çarı” şəklinə salınması, yə’ni “Movakan” adının bilə-bilə çıxarılması, toponimlərin yanlış izahı, Ağsu rayonunda Gürcüvanın “Gürcü kilsəsi (vəngi)” kimi izahı və s. ona gətirib çıxarmışdır ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi ədalətsiz olaraq D.L.Musxelişvili tərəfindən “Gürcü çarlığının tarixi üzvi tərkib hissəsi”(175-66) e’lan edilmişdir.

Eranın 1 əsrindən mə’lum tarixi faktlar da tarixin şüurlu olaraq təhrifinin əleyhinədir. Onların bir neçəsini oxucunun nəzərinə çatdırırıq.

Strabonun Kambisenədə (Alazanın Kürə töküldüyü ərazi) albanların gürcülərlə qonşuluğu(Strabon,X1,4,1) “Proxod iz İberii v Albaniö idet çerez bezvodnuö i kamenistuö oblastğ Kambisenu k reki Alazoniö (Strobon,X1, 4,5); Plini (1 əsr) “Vsö ravninu, naçinaö ot reki Kira, zaselööt plemə albanov, a zatem iberov, kotorie otdelenie ot pervix rekoy Alazanoy” (Plini, V,26) ; “zemli mosxov do reki İbera”(Plini V, 29) ; Strabonun və Ptolemeyin Alazan çayının Albaniya sərhəddində axması haqda mə’lumatlarını yuxarıda vermişik.

Şəki-Zaqatala bölgəsinin tarixən Gürcüstana mənsub olmasını deyənlər Eretinin gürcü ərazisi olduğuna və bu bölgədə yaşayan ingiloyların (yenqeloyların) gürcü olmasına əsaslanırlar. İngiloylar Zaqatala və Qax rayonlarında yaşayırlar. Bu ərazi isə elə qədim gürcü mənbələrində Ereti adlanır.Gürcü tədqiqatçıları ingiloyları mənşəcə gürcü hesab edirlər. Deməli, Ereti də gürcü ərazisiymiş. Lakin gürcü mənbələrində Ereti gürcü torpağı sayılmır. Tarixi həqiqəti aşkar etmək üçün biz Ereti və ingiloylar haqqında mə’lumat verəcəyik.

Ereti və herlər. Alban dövlətinin Gürcüstanla həmsərhəd bölgəsi olan Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarının ərazisi V əsrdən başlayaraq gürcü mənbələrində Ereti (əslə Hereti) adlanır(167,2). Hereti əyalət adı Hər (gürcücə yazılışı Heri, rusca yazılışı Er) etnonimindən və gürcü dilində et “ölkə”, “ərazi” sözündən və sonda əlavə olunmuş “i” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. “Hər”etnonimi gürcü dilində. “ə” səsi olmadığına görə (alınma sözlərdə “ə” səsi gürcü dilində ya “a”, ya da “e” səsinə çevrilir) her kimi tələffüz olunur. Deməli, Hereti (əslində Həreti) ”hərlərin ölkəsi” mənasındadır.

Erməni mənbələrində də bu tayfa və ərazi barədə məlumat vardır. V əsr müəllifi Favst Buzand bu bölgəni Her qavar (rusca tərcümədə Qer qavar) adlandırır . Erməni dilində “qavar” sözü gürcü dilində “eti” sözü kimi yer, məkan, mahal bildirir. 763-764-cü ilə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq ermənicə mənbədə bu əyalət Erk adlanır (102,92) ki, bu da “Hər” etnonimindən və qədim

erməni dilində bir qayda olaraq tayfa adlarına əlavə olunan “k” şəkilçisindən ibarətdir. Erk adı ümumiyyətlə “Erlər” yaxud “Er ərazisi (yeri) “ mə’nalıdır. Erk adı göstərir ki, həqiqətdə də bu bölgədə Er (əslində “Hər”) adlı tayfa yaşamışdır.

Qədim gürcü mənbələrində Her (Hər) tayfası kartvel mənşəli sayılır və buna uyğun olaraq Hereti Kartli dövlətinin ərazisinə daxil edilmir. Qədim gürcü mənbələrində Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların şəcərəsindən danışdıqda Hereti kartvel tayfasının ərazisi olmadığı xüsusi vurğulanır(170). “Rubeci zemli Kartlosa na vostokey Ereti i reka Berduduci “ (170,21). Sonra da deyilir ki, Qafqaz xalqlarının ulu babası Tarqamos “Erosu (yəni hər tayfasına) dal stranu k severu ot Kuri, ot ustgə Maloy Alazani (yəni İori çayı) do Tketba, kotorə nıne nazıvaetsə Qulqula “(170,22). Bu mə’lumatda çəkilən Tketba və Qulqula Telavi rayonu ərazisində lokalizə olunur. Buradan belə nəticə alınır ki, Albaniyanın Hereti əyaləti Alazanın sahil ərazisini də əhatə edirdi. Mənbədə hərlərin yaşayış yerləri barədə yazılır ki, onlar Alazan və İori çaylarının hövzələrində yaşayırlar: "sey Gros precde vseqo vozdvıq qorod u sliəniə oboix Alazani i nazval i eqo imenem Greti. Ottoqo-to i nazıvaetsə (strana gta) Greti, nıne sie mesto imeönuetsə Xaranta" (170,22).

Ereti əyalətinin dəqiq sərhədləri mə'lum deyil. E.S.Takayşviliyə görə(216,8) "Greti çastgə Kaxeti, ili oblastgə po basseynam reki Alazani "İori". Gürcüstanın tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərdə Hər tayfası və Ereti barədə belə yazılmışdır: “Gri predstavlıli soboy odnoy iz plemen, naseləöhiy sosednöö s Kartliyskim üarstvom territorıö drevney Albanii“(180,P.269). Bu əsərin müəllifləri Eretinin belə lokalizə edirlər: “Greti sever ot Kuri-gto levıy bereq Kuri,istok Maloy Alazani--gto u reki İori. Tketba naxoditsə u Telavi. t.e.ot sliəniə İori s Alazanom do Telavi“(yənə orada). Gürcü tədqiqatçısı T.Papuaşvili yazır: “Sudci qruzinskix istoçnikov civşix v basseyne r.İori i Alazanami bıli kavkazoəziçnımi plemennami i vxodili v albanskix soöz plemen. Politıçeskie raşşirenıe İberii v storonu Albanii soprovodalosg takce i gtiçeskoıy assimiləüıey albanskix plemen, obıtavşix v zapadnoy Albanii (groı, sudceı i dr“;(183,69-70).

Yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı nəticələr alınır.

- 1) Zuq(gürcü mənbələrində həm Zuq və həm də Suc formalarında) adlı Alban tayfası mövcud olmuşdur;
- 2) İndiki Kür-Alazan arası ərazi tarixən Albaniyaya aid olmuşdur. Sonralar gürcü tayfaları həmin ərazini işğal etmişlər. Bu ərazidə yaşamış tayfalardan biri də hərlər idi. Onların müəyyən hissəsi assimilə olmuşdur.

3. İori və Alazan çaylarının hövzələrində hərlər yaşamışlar (183,70). Bu əyalət Albaniyaya aid idi. Bu lokalizə Plininin yuxarıda verdiyimiz bu mə'lumatı ilə təsdiqlənir ki, iberlər albanlardan İber (İori çayı nəzərdə tutulur) çayı ilə ayrılırlar (Plini, V,2).

Deməli, Azərbaycanın indiki şimal-qərb bölgəsi gürcü torpağı olmamışdır.

Alazan və İori çaylarının aşağı axarlarının Alban ərazisi olduğuna dair başqa mə'lumatlar da vardır. Strabon Albaniyada Kambisene əyaləti barədə yazır ki, burada albanlarla iberlər hüdüdlənirlər (Strabon, XI,4,5). Q.A. Melikişvili Kambi- sene əyaləti barədə yazır ki, bu əyalət İori çayının aşağı axarında idi (164,123). Bütün mənbələrdə Kambisena (gürcü mənbələrində Kambeçovani, erməni mənbələrində Kambecan, Musa Kalankatlının "Alban tarix"ində Kambecan, ərəb mənbələrində Kambezan) binadan Alban ərazisi sayılır. Kambisene adı ilə İori çayı Plinidə Kambis (Plinii, V, 29), Pomponi Melada Kambis (Pomponi Mela, 111,4) adlanır. Bu əyalət adının qədim türkcə olduğu bizim tərəfimizdən müəyyən edildiyinə görə (108) üzərində dayanmırıq.

D.L. Musxelişvilinin özü yazır ki, qədim hərlər və Hereti ölkəsi (dar mə'nada Kambeçovani daxil olmaqla) gürcü mənbələrində İberiyanın tərkib hissəsi sayılmır (175-17). Əgər Kambisene Alban əyalətidirsə, onda nəticə alınır ki, hərlər Alban tayfalarından biri idi.

Gürcü tarixində də hərlərin alban tayfalarından biri olduğu göstərilir (139,126). Hələ vaxtilə gürcü tarixçisi E.S. Takayşvili yazmışdır ki, bu ərazi Kaxetinin bir hissəsi idi və hərlər Alazan-İori çayları hövzələrində yaşayırdılar (216-8). Bu münasibətlə Q. Tsulaya yazmışdır: "Tak, po konüenüii qruzinskoqo istorika XI v Leonti Mroveli, opisavşeqo drevne qruzinskuö istoriö stranı, oblastğ Ereti vxodit v Albanskiy soöz plemeng" (170-44) i çto "gri obitali na zapadnoy okraïne Albani" (170, 41).

Deməli, Ereti indi yenqeloyların yaşadığı ərazini də əhatə edirdi. Gürcü tədqiqatçısı İlya Adamia yazmışdır ki, "drevnəə qeoqrafıçeskie nazvaniə Greti, Soinqilo, Albaniə, Aqvaniə əvləötsə sinonimami" (63,167)

Gürcüstanın tarixinə dair kitabda yazılır ki, "Greti neposredstvenno prisoedinena k Kartliyskoe üarstvo i v V veke voşla v sostav Kartliyskoqo üarstva, əvləşğ odnim iz eqo grıstavstv (180, 11, 269). Daha sonra deyilir ki, "istoriçeskaə provinüiə Greti v qruzinskix i nekotorıx pişğmennıx istoçninax vstreçatsə i pod nazvaniem "Ran", "Albaniə" i "Şaki" (yenə orada, 271). Ümumiyyətlə, Gürcüstanın Kaxeti bölgəsi köklü gürcülərin yaşadığı bölgədir. Kaxeti - "Kax ölkəsi" deməkdir. Lakin erkən orta əsrlərdə Ereti müxtəlif sərhədlərə malik olmuşdur (175, 16;

183, 68). XV111 əsr gürcü coğrafiyaçısı Vaxuşti qeyd edir ki, Ereti Şərqi Gürcüstanla qonşu əyalətdir ki, indi Kaxetini, Kizikiya (Kambeçovani) və Eliseni(Balakən- Qax bölgəsi, İlisu adından təhrifdir), əhatə edir(183,7). T.Papuaşviliyə görə sonra Ereti Kaxetini v Alazan arxası ərazini və Dağıstanın dağ rayonlarının ərazisini əhatə etmişdir(102,70). Tarixi dəlillər göstərir ki, Ereti heç vaxt Dağıstan ərazisini əhatə etməyib, bu Papuaşvilinin elmi əsası olmayan mülahizəsidir.

Göründüyü kimi, Albaniyanın Ereti əyalətinin müxtəlif vaxtlardan sərhədləri dəyişilmiş və bu ad hətta indiki Gürcüstanın Kaxeti bölgəsinə də şamil olunmuşdur. Buna uyğun olaraq “hər” etnonimi ümumi mə’na kəsb edərək Heretidə yaşayan müxtəlif tayfalara da aid edilib. Eretidə (Alazan çayının aşağı axarı daxil olmaqla) hərlərdən başqa albanlar(gürcü mənbələrində alban etnonimi Aran ölkə adına uyğun olaraq ran-lar kimi qeyd olunmuşdur), qədim mənbələrdə Albaniya ərazisində yaşadığı qeyd olunmuş lbinlər(indiki avarların Azərbaycanda yaşayan qədim hissəsinin adı), silvlər(avarların Cənubi Dağıstanda yaşayan hissəsinin adı) , çiğblər(indiki saxurlar) və indi yenqeloylar adlanan qellər yaşayırdılar (bax: 108).

Q.A.Melikışviliyə görə, gürcü mənbələrindəki hərlər Ptolemeyin Xəzərin şimal-şərq sahillərində qeyd etdiyi qerrlərdir(164,125). T.Papuaşviliyə görə, hərlər iberlər tərəfindən artıq e.ə. 11-1 əsrlərdə assimillə olunmuşdu (102-118) və onlar Alban dövlətinin tarixində iştirak etməyiblər (yenə orada). Bununla belə o, bu etnonimin daşıyıcılarının etnik mənsubiyyətini müəyyən edə bilməmişdir. Digər fikrə görə Her etnonimi ümumiyyətlə tayfa adı deyildi və gürcü mənbələrində er (i) “hərbi drucina üzvü” sözündəndir(87, 623). Q.Sulaya yazmışdır ki hərlər Nax-Dağıstanməşəli idilər (170,42). Nəhayət, belə fikir də vardır ki, Her etnonimi irandilli osetinlərin özünü adlandırması olan İr etnonimidir və s. Ona görə də İlya Adamia yazmışdır ki, guya Eretinin mə’nası hələ də mə’lum deyil (63,167).

Əslində hərlər Alban dövlətini təşkilində iştirak edə bilməzdilər, ona görə ki, türkdilli albanlara nisbətən azlıq təşkil edirdilər; hər etnonimi ona görə qədim gürcü dilində er(i) sözündən ola bilməz ki, bu sözün özü yuxarıda dediyimiz kimi, qədim türkmənşəli er “döyüşçü” sözüdür. Hərlər İrandilli də ola bilməzdilər, bu şübhəsizdir.

Biz 70-ci illərdə bu məsələni araşdırmış və müəyyən etmişik ki, bu etnonimin əsl forması olan “hər” Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan və indiki Dağıstandilli qızlıların və haputluların özünüadlandırması olan Hər etnonimidir.1961-1962 ci illərdə apardığımız çöl tədqiqatı işləri əsasında deyirik ki, haputlular özlərini indi də Hər adlandırırlar. Haput kəndinin yaxınlığında yaşayan Əlik və Çək kəndlərinin əhalisi də haputlulara Hər deyirlər.Əlik kəndinin adamları

Haput kəndini Harud, cəklilər isə Herud adlandırırlar. Bu, gürcü mənbələrindəki Her etnoniminin fonetik formasıdır, “ud” isə onların qızımənşəli dillərində şəkilçidir. İndi Qrız kimi yazılan kəndin əsl adı Qərəzdir və bu toponimdə “Hər” etnonimi “Qər” şəklindədir. Bu fikir bir də onunla təsdiqlənir ki, qonşu buduqlular qızları Qərəd adlandırırlar. Haputlular isə Qrız kəndinə Hərəd deyirlər. Bütün hallarda “əd” şəkilçisi gürcü dilində “et(i)” şəkilçisi kimi məkan bildirir. Haputluların və qızlıların yaşadığı Yergüc kəndinin adında isə Hər etnonimi “Yer” fonetik formasını kəsb etmişdir. Qrız kəndinin adamları bu kəndə Ervocid deyirlər.

Bizcə, qızlılar və haputlular qədim gürcü mənbələrində çəkilən Hereti toponimində əksini tapmış “her”lərin nəsilərindən qalmadır. Ehtimal ki, müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar olaraq Alazan-İori çaylarının aşağı axarlarında yaşamış “her”lərin müəyyən hissəsi yerlərini tərk edərək Qızılqaya (Şahdağ) dağının yamaclarına gələrək məskunlaşmışlar. Onların digər hissəsi isə Eretinin Gürcüstanın tərkibinə daxil olması nəticəsində erkən orta əsrlərdə assimilə olunmuşdur.

Haput kəndində topladığımız rəvayətdə onların əcdadlarının ərəb işğalları zamanı Hərnə adlı şəhərdən gəldikləri göstərilir. Ehtimal ki, bu hadisə Albaniyada ərəb canişinin Həsən ibn Kaxtabın vaxtında (770-775) baş vermişdir. Bu canişin Kaxetiyanın şərqində xristian dinli sanar(erməni mənbələrində sanark) tayfası ilə vuruşmuş və hərlərin Hərnə şəhərini dağıtmışdır(77, 65). Haputluların rəvayətində qeyd olunan Hərnə şəhəri qədim gürcü mənbələrində, Eretidə adı çəkilən Haranta və Hornabuc şəhərlərindən biri ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, haputluların və qızlıların rəvayətlərində onların əvvəlcə xristian olmaları(gürcü tarixçilərinə görə Eretidə xristian dini 1V əsrdə Kaxetidən keçmişdir-180, 11-278) və indi yaşadığı kəndlərdə islam dininə keçdikləri göstərilir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində yaşayan və etnoqrafik ədəbiyyatda “Şahdağ etnik qrupları”(qızlılar, xınalıqlılar və buduqlular) adlananlar bizcə, məhz Albaniyanın şimal-qərb bölgəsindən gəlməlidirlər. Biz bu məsələni başqa yerdə araşdırmışıq və Xınalıq kənd adının Albaniyanın şimal-qərbində Xenı əyalətinin adından ibarət olduğunu göstərmişik(Bax:108). Xınalıq dilində comərt “allah” sözü gürcü dilində qmerti “allah”(çan dilində kermet, svan dilində qerbet) sözü ilə mənşəcə eynidir. Biz hesab edirik ki, xınalıqlılar bu sözü Albaniyanın şimal qərbində yaşadığı vaxtlarda gürcülərdən götürmüşlər. Xınalıq dilində məda “dağ” və qrız dilində məkan,yer bildirən “ed” sözləri ilə- gürcü dilində mta “dağ” və məkan bildirən et(i) sözlərinin paralelliyi də diqqəti cəlb edir.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, gürcü mənbələrindəki Hereti toponiminin mənşəyi aydınlaşdırıldı və Hər tayfasının etnik mənsubiyyəti müəyyənləşdirildi. Hereti tarixi Alban ərazisidir.

Yenqeloylar və Sainqelo. Son vaxtlara qədər yenqeloy (gürcücə “y” səsi olmadığına görə “inqilo”) etnoniminin mənşəyi mə’lum deyildi. Yenqeloylar (yaxud yengeloylar) yığcam halda azərbaycanlılarla, avarlarla və saxurlarla birlikdə Azərbaycan Respublikasının Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarında yaşayırlar. Yenqeloylar bu rayonlarda 26 kənddə (ondan 19 kəndi Qax rayonunda) məskundurlar.

Yenqeloyların əsas hissəsi Zaqatala və Balakən rayonlarında müsəlman, Qax rayonunda isə xristiandır. XIX əsrin sonlarında bu bölgədə 8727 nəfər müsəlman yenqeloy, 3709 nəfər xristian (bu əsrə aid rusdilli ədəbiyyatda onlar “gürcü” adı ilə qeyd olunmuşdur) yeniqeloy yaşayırdı (Bax: Puteşestvie v Kaxetiö i Daqestan letom 1898 q. E.O. Qana. SMOMPK, 31.) Buna uyğun olaraq müsəlman yengeloylar azərbaycanca, xristian yengeloylar isə gürcücə və azərbaycanca danışırlar.

Yengeloylar (yaxud yeniqeloylar) XV11 əsrin əvvəllərinə qədər bütünlüklə xristian olmuşlar. Həmin əsrin əvvəllərində Dağıstandan köçüb gəlmiş avarlar və saxurlar onlara zorla islam dinini qəbul etdirmişlər. Lakin 1823-cü ildən başlayaraq gürcü kilsəsi onların bir hissəsini (Qax rayonunda yaşayan yengeloyları) yenidən xristian dininə itaət etməyə məcbur etmişdir. Bu proses 1850- 1858-ci illərdə başa çatmışdır. Yengeloyların qalan hissəsi isə müsəlman dinini saxlamışdır. 1850-1853-cü illərdə Qax, Əlibəyli, Qarağan, Kötüklü, Meşəbaşı, Tasmalı, Zaqalı, Lələpaşa, Marsan və Yengian kəndlərinin müsəlman yengeloyları yenidən xristianlaşdırılmışdır. Bu, Çar Rusiyasının Car-Tala camaatlarını zəiflətmək siyasəti ilə bağlı idi. 1862-ci ildə Balakəndə kilsə tikilmişdi. Zaqatala dairəsinə isə gürcü Tarxan Mouravov hakim qoyulmuşdu.

Bu məsələnin mühüm tərəfi “yenqeloy” (yengeloy) etnoniminin mənşəyidir Qədim gürcü mənbələrində XVIII-əsrə qədər “inqilo” adı çəkilmir. Gürcü dilində inqilo adı azərbaycanlıların “yeniqeloy” sözünün fonetik şəklidir: yuxarıda deyildiyi kimi gürcü dilində “y” səsi olmadığına görə “yeniqeloy” sözü “inqilo” formasını kəsb etmişdir. Azərbaycanlılarda isə bu söz XV11 əsrdə yaranmışdır.

Hələ XIX əsrdə yenqeloylar barədə yazmış rus mə’murları bu adın “yenqiyol” yə’ni “yeni yola”, (başqa sözlə islam dininə) keçmə mə’nasında olduğu yazmışlar. Lakin bu yanlış fikirdir., çünki bu ad “yenqiyol” yox “yeniqeloy”dur və gürcü dilindəki “inqilo” adı da dediyimizi

təsdiqləyir.XV1-əsrin əvvəllərində 1 Şah Abbas Dağıstandan avarların və saxurların köməyi ilə Kaxetini tutmuş və ondan sonra həmin Dağıstan xalqları Car-Balakən azad icmalarını yaratmışdılar. Bu proses xristian qeloyların islama keçməsi ilə müşayiət olunmuşdu. Məhz bu hadisə ilə əlaqədar olaraq qeloylar “yeni qeloylar”, yəni “müsəlman qeloylar” adlanmış və yeniqeloy (inqilo) etnonimi yaranmışdır.

Çöl etnoqrafik materialları əsasında biz 1960-cı illərdə müəyyən etmişdik ki, “yeniqeloy” etnonimi “yeni qeloy”, yəni “islama keçmiş qeloylar” mənasındadır. Deməli, indiki yeniqeloyların (gürcücə inqiloların) etnik adları “Qeloy”dur. XV11 əsrin əvvəllərində islam dininə keçdikdən sonra (76,24) onlara “yeni qeloy” adı verilmişdir. Bu etnonimin “yeni” sözü göstərir ki, yeniqeloy etnonimi məhz azərbaycanlılar içərisində yaranmışdır.Müəyyən etmişik ki, yeniqeloylar özlərini indi də “qeli” adlandırırlar. Azərbaycanlılar bu adı qeloy, avarlar qelou, saxurlar isə qelovu kimi tələffüz edirlər.

Bu göstərir ki, qeloylar (indi yeniqeloylar) gürcümənşəli deyillər. Onlarda kartvel (gürcülərin etnik adı) və Sakartvelo (“gürcülərin ölkəsi”) adları yoxdur. Gürcü yazılı mənbələrində Sainqilo (“yeniqeloyların ölkəsi”) adı XV11 əsrdən qabağa getmir, yəni qədim gürcü mənbələrində inqilo etnonimi yoxdur.Bu belədirsə, yeniqeloyların yaşadıkları Qax və Zaqatala rayonları tarixi gürcü ərazisi sayıla bilməz.

Qeloylar etnik mənsubiyyətcə kimlərdir?

V. Dondua yazmışdır ki, kaxların bir hissəsi və herlər yeniqeloyların əcdadları olmuşlar (125). V. Qukasyana görə, orta əsrlərdə bu bölgənin udin inqiloy dialekti təşəkkül tapmışdır.Deməli, onun fikrincə inqiloylar udin- mənşəlidir.Bu fikirlərin hər ikisi əsassızdır.

İlk dəfə Strabon (1 əsr) albanlarla qonşuluqda Qel adlı tayfanın yaşadığını yazmışdır (Strabon, XI. 5, 1). Bu mə'lumata əsasən bə'zi tədqiqatçılar qelləri Qafqaz dağlarında lokalizə etmişlər. Qellərin Şimali Qafqazda yaşadıklarını yazanlar da var. K. Əliyev onların Cənubi Dağıstanda yaşadıklarını göstərmişdir. Bizcə, bu fikirlər də həqiqəti əks etdirmir. Strabonun “Qel” kimi qeyd etdiyi etnos (indiki ingiloylar) Albaniyanın şimal-qərbində məhz indi yaşadıkları bölgədə məskun idilər(Bax: 108).Bizcə Strabonun mə'lumatında “albanlar ilə amazonkalar arasında” ifadəsi belə izah olunmalıdır: qellər Albaniyada özünüadlandırması “alban” olan albanlarla amazonkalar arasında yaşayırdılar, çünki, Albaniyanın bu bölgəsində alban tayfasından başqa digər tayfalar da məskun idi.

Bizim mülahizəmiz aşağıdakı faktlarla təsdiqlənir. qellərin yaşadığı yer Albaniyada Ptolemey tərəfindən Qelda kimi qeyd olunmuşdur (Ptolemey, V.8,2). Bu ad Qel etnonimindən və na'məlum mə'nalı "da" sözündən ibarətdir. İqrar Əliyev də Ptolemeyin Qelda toponimini Qel etnonimi ilə əlaqələndirilmişdir. (İstoriə Midii, Baku,1960,s.104). Lakin o, K.V.Trever(222, 275) kimi Qeldanı indiki Dərbənd bölgəsində lokalizə etmişdir. Biz bu mülahizə ilə razılaşmırıq. Nəzərə alınmalıdır ki, Ptolemeyin Qelda toponimi indiyədək Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan avarlar və saxurlar içərisində Zaqatala rayonunun adı kimi Qoloda formasında qalmaqdadır. Deməli, Ptolemeyin qeyd etdiyi Qelda "Qoloda" adından təhrifdir. Ptolemey Albaniyada olmamışdır. Onun bu mə'lumatı er.əv. 65 və 66-cı illərdə Albaniyanın məhz bu bölgəsində olmuş Roma sərkərdəsi Pompeyin ordusunda iştirak etmiş döyüşçülərdən daxili ola bilərdi və sözsüz ki, bu ad Ptolemeyə ikinci-üçüncü əldən keçə bilərdi, ona görə Qoloda toponimi təhrifə uğrayaraq "Qelda" şəklinə düşmüşdür.

A.Bakıxanov yazmışdır ki, Qoloda XVIII əsrə qədər Qax rayonunun İlisu mahalının bir hissəsinin adı idi(80,53). P.K.Uslara görə Qoloda Car- Balakən dairəsinin adıdır. Nəhayət qeyd edilməlidir ki, Zaqatala rayonunda Car kəndindən şimalda keçmişdə Qoloda adlı kənd vardı və onu Nadir şah dağıtmışdır. Bütün hallarda Qoloda indiki yenqeloyların (qədim qellərin) yaşadıkları ərazini əhatə edir. Belə nəticə alınır ki, Dağıstandilli avarlar və saxurlar qellərin qədimdə yaşadıkları əraziyə Qoloda demişlər və bu adda "qel" etnonimi əksini tapmışdır. VII əsrə aid bir mənbədə qellərin yaşadığı ərazidə qel etnonimi ermənicə yazılışda "xel" kimi qeyd olunmuş və qellərin silvlər(indiki avarların ulu əcdadları) və ciqblər (indiki saxurların ulu əcdadları) ilə yanaşı yaşadıkları göstərilmişdir(71, 37).Həmin tayfalar isə Alazan vadisində məskun idilər.

VIII əsr müəllifi Qevond albanlara məxsus əyalətlər içərisində Kürdən şimalda Qelovu adlı nahiyəni qeyd edir(102, 37). S.T.Yeremyan doğru olaraq Qelavu toponimini Albaniyada qel tayfası ilə əlaqələndirmişdir. Maraqlı budur ki, VIII əsrdən mə'lum olan Qelavu toponimi ilə Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində azərbaycanlılar, avarlar və saxurlar içərisində yeniqeloylara verilən Qeloy, Qeleou və Qelovu adları (bax yuxarıda) eynidir. Yeniqeloyların özləri də öz aralarında bir-birini Qeli ("i" gürcücədir) çağırırlar.

Yeniqeloylar Albaniyada yaşamış Qel tayfasının sonrakı nəsilləridir və onlar qədimdə Albaniyanın şimal-qərbində yaşayırdılar. İngiloyların yaşadıkları bölgədə çöl materialları topladığımız zaman mə'lum olmuşdur ki, Zaqatala və Qax rayonlarında türkdilli azərbaycanlıların bir hissəsi özlərini "ləqi" adlandırır(Sarıbaş, İlisu, Ağçay və b. kəndlərdə) (Bu barədə bax: 215,8). Bu maraqlı fakt Strabonun qelləri leqlərlə yanaşı göstərməsi mə'lumatı ilə yüzə-yüz üst-üstə düşür. Leq etnonimi VIII əsrə aid hadisələrdə gürcü mənbəində çəkilən Lakuasti, müasir Laqodex, Lek

dərəsi və Ləkit kənd adlarında qalmışdır. V.F.Minorski yazır ki, Lax adlı tayfa Cənubi Azərbaycanda Savalandan şimalda indi də yaşamaqdadır. Onun fikrinə görə Gilanda Lahican mahal adında məhz lax(ləg) tayfa adı vardır(168,33). Bu bölgədə azərbaycanlıların gəlmə hesab olunan hissəsi (Qax-Muğal, Qaxbaş və Güllücə kəndlərinin əhalisi) “muğal” adlanır ki, bu da monqol etnoniminin təhrifi olmaq e’tibarilə onların XIII əsrdə gəldiklərini göstərir.

İndi isə qellərin mənşəcə etnik mənsubiyyəti məsələsinə nəzər salaq. Biz yazmışıq ki, yenqeloyların ulu əcdadları olmuş qellər İrandilli tayfa idi. Qellərin (qeloyların) bir hissəsinin Xəzərin cənub qərbində talışların ulu əcdadları sayılan kaduslarla qonşuluqda yaşadıklarını antik müəlliflər yazmışlar. Orada qel etnonimi indiyədək Gilan toponimində qalmaqdadır. K.V.Trever(222, 47) həm cənubda, həm də Albaniyada qellərin eyni olduqlarını yazmışlar. K.V.Trever yazmışdır: “Qeli, mecdu proçim, cili ne tolğko severnee albanov, no i u öqo-zapodnoqo uqlə Kaspiə (oblastğ Qilan), o çem svidetelğstvust i istoričeskaə tradiüiə”(222, 47).

Qeloyların ulu əcdadlarının İrandilli olduğunu göstərən bir fakt da vardır. Qax rayonunda Güllük kəndi vardır. Güllük toponiminin dilimizdəki gül(çiçək) sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əslində bu ad Gellək (gel etnonimindən və Azərbaycan dilində məkan bildirən-“lək“ şəkilçisindən) olmuş, zaman keçdikcə təhrifə uğrayaraq indiki formanı kəsb etmişdir. Bu kəndin əhalisi iki dillidir: onlar Azərbaycan dilindən başqa ailə daxilində iranmənşəli bir ləhcədə də danışirlar. Bu dil Cənubi Azərbaycanda gellərin (giləklərin) dilinə yaxındır. Həm də kəndin adamları özlərinə “parsı” deyirlər. Qeyd edilməlidir ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində Güllük kəndi ən qədim kəndlərdən hesab olunur: “Çaylarda Qurmux, çöllərdə Turut, kəndlərdə Güllük” məsəli vardır. Güllük kəndi məşhur Armaiti dağının 5-6 km-liyindədir (xəritələrdə səhvən bu dağın adı Armatian adlanır). Arxeoloq A. Qaraəhmədovaya görə dağın zirvəsində “V-VI əsrlərə aid dairəvi planda qala və məbəd xarabalıqları vardır. Əhali arasında bu qala Pəriqalası adlanır. Gürcü tədqiqatçıları XIX əsrdə bu barədə yazmış rus məmurlarının məlumatlarına əsasən Pəriqalasını çariça Tamara ilə əlaqələndirir və bununla da Qax rayonunun və bütünlükdə Şəki-Zaqatala bölgəsinin gürcü ərazisi olduğunu yazırlar. Bu da uydurmadır. Başqa bir Pəriqala Zaqatala rayonu ərazisindədir. Hər iki qala səciyyəsinə görə Od mə‘bədlərinin qalıqlarını xatırladır. Armaiti mə‘bədinin tədqiqi göstərmişdir ki, mə‘bəd Zərdüşt panteonunda bərişiq və sədaqət ilahəsi olan Armaitinin şərəfinə tikilmişdir. Aydınır ki, bu məbəd yalnız zərdüştliyə xidmət edənlərin yaşadığı bir məkanda mövcud ola bilərdi. Bu da qeloyların İrandilli olmasına sübutdur. Ona görə də Q.A.Melikişvilinin Armaiti adını xet dilində arma- “Ay ilahəsi” sözü ilə bağlaması (164,229) fikri düz deyil.

Mə'bədin 5-6 km-liyində keçmişdə Çardağ (indi Yuxarı Çardaqlar) adlı kənd yerləşir. Onun ərazisində də Od mə'bədinin qalıqları qalmışdır. Çardağ məhz bu məbədin adıdır. Çardağ kəndinin əhalisi XV11 əsrin əvvəllərində Dağıstandan gəlmiş avarlardır. Onların yaratdıqları yaşayış məntəqəsi Çardağ mə'bədinin adı ilə adlandırılmışdır XIX əsrin axırlarında bu kənddən digər məntəqə yaranmış və Aşağı Çardaqlar adlanmışdır. Çardağ kəndinə isə bundan sonra "Yuxarı Çardaqlar" adı verilmişdir.

Bu bölgədə İrandilli tayfaların yaşamasını Balakən (əslə Belokan) toponimi də göstərir.

V.F.Minorski yazmışdır ki, bu toponimdə iranmənşəli Bel tayfa adı əksini tapmışdır(168,33). Toponimin sonluğunu təşkil edən qədim İranmənşəli məkan bildirən "kan" şəkilçisi də sanki bu fikrə haqq qazandırır.

Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində bu bölgədə Baqin məntəqəsi qeyd olunmuşdur(Alban tarixi, 1 kitab, 29-cu fəsil). Baqin İran dillərində, o cümlədən qədim fars dilindəki baqa "Od allahı" sözündəndir. Ehtimal ki, Çardağ mə'bədi məhz qədim Baqindir. Bu bölgədə hər iki od mə'bədinin qalıqları "Şeytanqala" adlanır. Ehtimal ki, qellər xristian dinini qəbul edənə qədər odpərəst olmuşlar və ona görə xristian dinindən sonra od məbədləri "Şeytanqala" adlanmışdır. Armaiti və Çardağ məbədləri arasında Sasanilər dövrünə aid qala divarlarının qalıqları aşkar olunmuşdur. Gürcü mənbələrində bu divar Kalasur adlanır ki, bu da İran dillərində kala(qala) və ərəbcə sur "divar" sözlərindən ibarətdir. Biz ehtimal edirik ki, divara Qalasur adını məhz İrandilli qeloylar (qədim qellər) vermişlər.

Qeyd edilməlidir ki, ümumiyyətlə Şərqi Gürcüstanda da xristianlığın IV əsrdə qəbuluna qədər oda sitayiş geniş yayılmışdı. Bu barədə gürcü mənbələrində mə'lumatlar vardır (170,80-81).

Beləliklə, yenqeloyların ulu əcdadları olmuş qellərin İran mənşəli olmasına şübhə yeri qalmır və gürcü tədqiqatçılarının yenqeloyların gürcü tayfası hesab etmələri və bunun əsasında Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsini binadan gürcü torpağı saymaları heç bir faktla təsdiqlənmir.

Lakin sual ortaya çıxır: nəyə görə qellər qədim gürcü mənbələrində yada salınmır? Əgər bu bölgə binadan gürcü ərazisdirsə, nəyə görə bu mənbələrdə XVIII-əsrə qədər yeniqeloy adı çəkilmir? Gürcü tarixçisi T.Papuaşvili yazır ki, gürcü mənbələrində Sainqilo (" inqiloy ölkəsi") toponimi yalnız XVIII əsrdə qeyd olunmuşdur (184).

Gürcü mənbələrində qel və onunla bağlı Qelovu mahal adı əvəzinə Movakan mahal adı vardır.Qədim gürcü mənbələrində qellərin dini mənəbiyyəti-onların odpərəst olmaları

göstərilmiş və qəllərin yaşadığı ərazi Movakan adlandırılmışdır. Movakan adının kökünü “maq” sözü təşkil edir. Gürcü mənbələrindəki “Movakan” yerli Muqkan adının fonetik formasıdır. Gürcü mənbələrində movakanların (yə’ni Movakan mahalında yaşayanların) kartvel(gürcü) mənşəli olmadıqları göstərilmişdir(170,23). Q.Sulaya yazmışdır ki, Movakan “naimenovanie osoboy qruppi alban”(170,41) və “Movakan-gtnonim odnoqo iz albanskix plemen”(170,44).

Movakan əyalətinin sərhədləri gürcü mənbələrində bir qədər şişirdilmişdir. Movakan əyaləti Alazandan Xəzərə qədər böyük bir ərazinin əhatə edə bilməzdi. Bu mə’lumat Kürdən şimalda Alazandan Xəzərə qədər əhalinin xristianlığa qədər atəşpərəst olmasına işarə sayılmalıdır. İslam və xristian dinlərinə qədər atəşpərəst maqlar bu bölgədə tək-cə qəllər və leqlər deyildilər, bütün Şirvan və Abşeron əhalisi də atəşpərəst olmuşdur. Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində deyilir ki, Zərqun vadisində (Albaniyanın şimal-qərbində) büt-pərəstlər(yə’ni atəşpərəstlər) yaşayırlar(Alban tarixi,1 kitab, 27-ci fəsil). Bu, şübhəsiz xristian dininə mənsub müəllifin ifadəsidir. Ona görə də Vaxuşti Movakan mahalının sərhədlərini düz vermişdir; Kürlə Alazan arasında(93, 103).

Beləliklə, gürcü mənbələrində Movakan toponimi atəşpərəst maqların adı ilə bağlıdır. Bu ad əslində Muqan olmaq e’tibarilə Muq sözündən və fars dilində yer, məkan bildirən “kan” şəkilçisindən ibarətdir. Muqkan “maq yeri” mə’nasındadır. K.V.Trever (222,21) səhv olaraq Muqkan mahalını Kürdən cənubda Muqan çölü ilə lokalizə etmişdir (222,21). Halbuki, IX əsr ərəb müəllifi Mə’sudi Kürdən şimalda(yə’ni indiki Şəki- Zaqatala bölgəsində) Muqkan mahal adını çəkir və xəbərdarlıq edir ki, onu Muğanıyyə (yə’ni Muğan düzü) ilə eyniləşdirmək olmaz (32, 52).

Xristian dininin IV əsrdə qəbul edilməsinə qədər gürcülərin içərisində də atəşpərəstlik olmuşdur. Gürcü çarı Farnamaz Gürcüstanda Armaz qalasını tikmişdi (180,1, 252). Dağın üstündə qalıqları qalmaqda olan bu qalanı gürcülər indi Baqineti adlandırırlar ki, bu da qədim farsca baqa “Od allahı” sözündəndir. Armaz qala adı isə Ahuramazda (Hörmüzd) allah adının təhrif formasıdır.

Od-pərəst qəllər (azərbaycanlılarda geloylar) IV əsrdən sonra xristian dinini qəbul etmiş və gürcü kilsəsinin tə’siri altında həm Azərbaycan dilinə həm də gürcü dilinə keçmiş və assimile olunmuşlar. Yenqeloyların əcdadlarının yaşadığı ərazi gürcü mənbələrində Movakan adlanmışdır. Tarixi mənbələrdə yenqeloylar gürcümənşəli tayfa hesab olunurlar. Şəki-Zaqatala bölgəsində gürcü dili əsasında yaranmış coğrafi ad yoxdur. Bütün bunlar bu bölgənin köklü

gürcü və yeniqoyların gürcü tayfası ərazisi sayılmasının əsassız olduğunu göstərir. Albaniyanın şimal-qərb bölgəsinin əhatə etmiş bu ərazidə türkmənşəli albanlar, İrandilli leqlər, qellər və indiki Dağıstandilli avarların, saxurların və Şahdağ xalqlarının (xınalıqlılar, qızlılar və buduqlular) əcdadları yaşamışlar,

Yenqeloyların ulu əcdadları olmuş qellərlə əlaqədar olaraq Leq tayfasının tarixi də diqqəti cəlb edir. Strabon qellərlə yanaşı Leq tayfasının yaşadığını yazmışdır. XI əsr gürcü mənbəyində bu tayfanın adı Lek(i) kimidir. Tarixşünaslıqda Leq tayfası indiki ləzgilərin ulu əcdadları hesab edilir və “ləzgi” etnoniminin ləq (lək) etnonimindən törəndiyi fikri mövcuddur. Bu məsələ ilə əlaqədar aşağıdakı faktlar üzərində dayanacaq.

1. X əsr gürcü müəllifi Evfimi Svyatoqor albanları lek adlandırır (170). Vaxuşti yazır ki, Pipinetidə (indiki Zaqatala şəhəri Pipan adlı dağın ətəyində yerləşir və bu məntəqə ona görə də gürcü mənbələrində Pipineti adlanır) gürcü hökmdarı Levon (1520-1574) lekləri yerləşdirmişdir (93, 116). Bu mə'lumatda “Lək” dedikdə məhz türkləşmiş leqlər nəzərdə tutulur, çünki o vaxtlar Zaqatala şəhərində heç vaxt ləzgi yaşamamışdır.
2. Bu bölgədə türkdilli azərbaycanlılar üç qrupa ayrılırlar a) muğallar (monqolların tərkibində gəlmiş türklər nəzərdə tutulur); b) padarlar (Şah Abbasın bu bölgəyə köçürdüyü padarlar nəzərdə tutulur) və leqlər.

“Lək” etnonimi bu bölgədə Ləkit kənd adında qalmışdır. Balakən rayonunda Mazımçayın sağ qolu Laqodexi adlanır ki, bu da əslində “Ləgidağ” adının gürcücə yazılışdır. Bu çayın sahilində Zaqatala rayonunun Böyük Tala kəndindən gəlmiş avar ailələrinin yaratdıqları məntəqə də Laqodexinə, Gürcüstanda bu bölgə ilə həmsərhəd rayon Laqodexi adlanır.

Deyilənlərə görə Azərbaycanın şimal - qərb bölgəsində İranmənşəli qel və leq tayfaları yaşamışdır. Bu tayfalar mə'lum olmayan tarixi hadisə ilə əlaqədar Xəzərin cənub qərbindən gəlmiş, yaxud köçürülmüşlər.

Yuxarıda biz dedik ki, E.S. Takayşvilinin fikrincə Ereti əyaləti həm də indiki Gürcüstanın Kaxeti bölgəsinin bir hissəsi idi. Eretinin isə Alban əyaləti olduğu haqda faktları yuxarıda verdik. Əgər hərlər və qeloylar (qədim qellər) Alban tayfaları idisə və bu tayfalar Eretidə yaşayırdılarsa, onda Kaxetinin Ereti hissəsinin köklü Alban ərazisi olduğu nəticəsi alınır.

Kaxeti bölgəsində gürcümənşəli toponimlər azlıq təşkil edir. “Kaxeti” toponiminin (“Kax” komponentindən və gürcücə məkan bildirən “eti” şəkilçisindən) mə'nası mə'lum deyil. Belə

fikir vardır ki, Kax bir gürcü tayfasının adıdır (bu barədə bax: S.T.Eremən Gkonomika i "soüialğny stroy Albani. III-VII vv." Oçerki istorii SSSR, M.1958, s. 304) . Bizcə bu fikir şübhə doğrudur. Əvvələn, qədim gürcü mənbələrinin heç birində Kax gürcü tayfasının adı çəkilmir. İkincisi, fikrimizcə Kax (bu bölgədə Qax şəhər adı da şübhəsiz "Kax" sözü ilə bağlıdır) Dağıstanmənşəli sözdür. XIX əsrdə Dağıstanın Qunib dairəsində Qax, Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Qaxcvəri dağ, Dağıstanın Avar dairəsində Qaxqala kənd adı, Dağıstanın Teymerxanşura dairəsində Qax-Mataş dağ adı, Dağıstanın Kürə nahiyəsində Qaxtsuq kənd adı(181,125) və b. adlar göstərir ki, "Kax" komponenti avarların özləri ilə Dağıstandan gətirdikləri sözdür, lakin mə'nası mə'lum deyil.

İndiki Qax toponimi XI əsrə aid qədim gürcü mənbəyindən mə'lumdur (167 s.7). Qax yaşayış məntəqəsinin digər adı Turaqay olmuşdur. Turaqay adlı yer Orta Asiyada da mə'lumdur. V.V. Bartold yazır ki, Turaqay Orta Asiyanın səhra ərazisində şəhərin adı idi (83, IV, 516). Maraqlıdır ki, Rusiyada Orenburq qalasının qədim adı da Torqayqala olmuşdur. Ehtimal ki, bu toponim türk dillərində tarəğa "istehkam", "xəndək" sözü (199, III, 1 341) ilə bağlıdır. Ola bilsin Qax toponimi qədim türk dillərində qaq "vadi" (126,s.422) sözündəndir. Mənbələrdə Özbəkistanda Fərqanə əyalətində Kax adlı kənd mə'lumdur (83, I 217). V.V. Bartolda görə, Kax "nüfuzlu knyazın evi, qalası" mə'nasındadır(83, II, 1, 207).

Göründüyü kimi, D.L.Musxelişvilinin Azərbaycanın qərb və şimal-qərb bölgələrinin tarixən gürcü torpağı olduğunu sübut etmək üçün gətirdiyi arqumentlərin heç biri elmi mə'xəzlərdə təsdiqlənmişdir. Müəllifin bu baxışı ilə neçə razılaşımaq olar ki, həmin bölgədə nə qədimdə, nə də indi gürcü dili əsasında yaranmış makrotoponim yoxdur. Qax, Balakən, Zaqatala, Şəki, Qutqaşen, Vartaşen rayon adları və onların ərazilərində yüzlərcə dağ, çay və kənd adı gürcüçə deyildir. Bu bölgədə yaşamış Dağıstandilli hərlərə, silvlərə, lbinlərə, udinlərə, ciqblərə və türkmənşəli albanlara bu bölgədə yaşamışlar. Bu bölgədə yaşayan əzsaylı xalqların dillərində, o cümlədən ingiloyların dilində qədim gürcü sözləri qalmamışdır. Deməli, D.L. Musxelişvili tarixi həqiqəti bilərəkdən danmağa cəhd göstərmişdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə siyasi qabarmalar olmuş və gürcü hökmdarları Şəki-Zaqatala bölgəsini, yəni Heretini işğal etmişlər. Lakin bu işğallar heç də həmin bölgənin köklü gürcü torpağı olması fikrini söyləməyə əsas vermir. Bir vaxt ərəblər də İspaniyanı, monqollar Şərqi Avropanı, ruslar Qafqazı tutmuşdular, lakin tarix bu ölkələri köklü ərəb, monqol və rus əraziləri hesab etmir.

V.F.Minorski Şəki knyazlığını erməni knyazlığı saymış və bölgənin əhalisinin erməni qarışıq olduğunu yazmışdır (45,47). Bu fikrin də, elmi əsası yoxdur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, D.L.Musxelişvili coğrafi adlardan,xüsusilə etnonimlərdən düzgün istifadə etmədiyindən tarixi faktları öz ideyası xeyrinə təhrif etmişdir.

Elm tarixi səhvlərə gec-tez süpürgə çəkir və tarixi reallığa üstünlük verir. Tarixi ədalət xalqların, millətlərin həqiqi dostluğunun bünövrəsini təşkil edir. Biz xalqlarımızın mehriban dostluğu xatirinə tarixin bə'zi təhriflərini düzəltmək üçün real elmi əsas verdik. Atalar demişlər ki," Düz həmişə əyrini kəsir".

II hissə

GÜRCÜSTANDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTİ

Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin tədqiqi xalqımızın və dilimizin mənşəyi baxımından maraqlı elmi nəticələrin çıxarılmasına imkan vermişdir.

1.Bir qrup toponimlərdə qədim türk dillərinə mənsub olan daşlaşmış sözlər indi Azərbaycan dilində və onların dialektlərində rast gəlinir. Deməli, bu arxaik sözlərin elmi baxımdan mə'nası əvəzsizdir.

2.Bir sıra yaşayış məntəqələrinin adları türkmənşəli olduğu halda, XIX əsrdə həmin məntəqələrdə gürcü, erməni və yunanlar yaşayırdılar. Məsələn, XIX əsrin II yarısına aid mə'lumata görə Borçalı qəzasının Avranlı, Taraklı, Gümbət, Aşağı Cinis, Salta,Beş-Taşın, Baş Göy, Səfərxaraba, Qolan, Yeddikilisə, Tək Kilisə, Barmaksız və b. kəndlərində Türkiyədən köçüb gəlmiş gəlmələr - yunanlar yaşayırdılar (131, 409). Deməli, azərbaycanlı əhali həmin kəndlərdən köçürülmüşdü.

Bir sıra kəndlərə isə Türkiyədən gəlmə yunanlar və ermənilər yerləşdirilmişdir: Qaraqom,Levati, İmri, Axalıq, Gərək və b. (131,410). Nəhayət, Cinis, Katur, Xaçköy, Aşqala, Dərəköy və b. (131,410) kəndlərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər məskunlaşmışlar.

3.Qəzanın bir sıra kəndlərində: Qızılkilisə, Ozni, Kuşi, Nardevan, Ayazma, Taşbaşı, Kurtan, Qul Əkərək, Dərəkənd, Şaqalı, Qamışqut, Urut, Lori, Ovandərə, Uzunlar, Şınıx, Çala və b. ermənilər yaşayırdılar (131, 413-415). Bu səbəbdən də həmin kəndlərin adları türkmənşəli olduğundan erməni əhalisi köklü deyil, Kiçik Asiyadan gəlmə ermənilər olmuşdur.

4. Borçalı bölgəsinin toponimiyası ilə indiki Ermənistan ərazisində olan Azərbaycan toponimləri və Azərbaycan respublikasının Qazax r-nu toponimiyası arasında bağlılıq vardır. Bu bağlılıq iki formada təzahür edir: 1) hər iki bölgədə eyni tayfa və xalq adlarından ibarət toponimlər vardır (Abazdağ, Kəmərlı, Salahlı, Poylu, Cəfərli və b.); 2) hər iki bölgədə eyni qədim türkmənşəli sözlərdən yaranmış coğrafi adlar vardır: Axri-Zaman (əslı Akru-Saman), Ağa-Zaman və c.

5. Tədqiqat göstərmişdir ki, bir sıra yaşayış məntəqə adları türk dillərində “el” sözü ilə başlayır, lakin danışıda bu söz “al (a)” formasını kəsb etmişdir: Alacık və Alaçiq, əslı “El-i Cık” yə’ni “Cık eli, tayfası”. “Alavar ”El-avar”; yə’ni Avar eli (tayfası); (Ermənistanda Alagöz əslı ”Eli-Oquz”dur.

6. Gürcüstanda bir sıra yaşayış məntəqələrinin əhalisi hazırda gürcü olduğu halda, həmin məntəqələrin adları türkcədir. Bunu iki cür izah etmək olar: 1) həmin məntəqələrdə əhali əvvəlcə türkdilli olmuşdur, sonra onlar assimile edilmişdir; 2) ola bilsin ki, gürcülər toponim yaradıcılığında türk coğrafi adlarından da istifadə etmişlər.

Qədim gürcülər türk sözlərini yalnız orada yaşayan türkdilli əhalidən götürə bilərdilər.

=A=

Abazadağ- Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə gürcücə Kvaloni adlandırılmışdır (112,261).

Xəzərlərin Abaz (Avas) tayfasının (81,237; 189,83) adından və dağ sözündən ibarətdir.

Azərbaycanda Abazdağ (Qazax r-nu) və Avazdağ (Tovuz r-nu) dağ adları ilə mənşəcə eynidir.

Abanısxevi-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında çay adı (181,2). “Aban” və gürcücə xevi - “dəre” sözündən ibarətdir. E. əv 65-ci ildə Roma sərkərdəsi Qney Pompeyin başçılığı ilə Roma ordusu ilə Alban ordusu arasında vuruşma ilə əlaqədar olaraq antik mənbələrdə Abant çayının adı çəkilir (Plutarx. Pompey, 35). Telavi rayonunda indi də bir çay Abant adlanır. Abant hidronimi Aban adlı türk etnonimi adını əks etdirir(108,78). Bax: Abano.

Abano-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında çay adı (181,1). Antik mənbələrdə Abant.

Albanların e.ə. 66-cı ildə Roma ordusu ilə döyüşü bu çayın kənarında olmuşdur. 1590-cı ildə

İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Avan(bax:6,94), İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində

Abana, Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana(181,2) kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Qafan toponimi də bu sıraya aiddir(bax: 6). Abano qədim türk mənşəli Aban tayfasının adıdır.

Abano- Çava r-nunda kənd adı(112).

Abano-Kareli r-nunda kənd adı(112,49).

Abanoeti- Tiflis quberniyasının Raçin qəzasında(indi Ambrolauri r-nunda) kənd adı(181,1). Aban tayfa adından və gürcü dilində məkan bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir.”Aban yeri” mə’nasındadır.

Abanoskali- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında çay adı(181,1). Aban tayfasının adından və gürcü dilində tskali “çay” sözündən ibarətdir. “Abançay(ı)” mə’nasındadır.

Abanosxevi- Duşet r-nunda kənd adı(112,148). “Aban dərəsi” mə’nasındadır.

Abari- Ambrolauri r-nunda kənd adı (112,148). Hun tayfa ittifaqına daxil olmuş qədim türk mənşəli Abar tayfasının adını əks etdirir. Tədqiqatçılara görə avarlar özlərini məhz “abar” adlandırırdılar (263,56). Orxon-Yenisey türk run yazılarında Apar kimidir. Mənşəcə Ermənistanda olmuş altı Abaran(6,96-97) kənd adı ilə eynidir.

Abastumani- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında (indi Adıgün r-nunda) kənd adı (181,1). Yerli tələffüz forması (əsl) Abastuban. Əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərindəndir(29). XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Yuxarı və Aşağı Abastuman kənd adları (181, 1) ilə mə’naca eynidir.Xəzərlərin Abas tayfasının adından və qədim türkmənşəli Tuban(Duvan) tayfasının adından ibarətdir.Axalsix r-nunda Mesxeti türklərinin Qara Tuban, Korntuban və Zeduban kənd adları ilə mə’naca eynidir. Azərbaycanda Duvanni (indi Qobustan) toponimi ilə bir mə’nadadır(263). Müxtəlif türkdilli xalqlarda (özbəklərdə, tatarlarda, çuvaşlarda, başqırdlarda və b.) Tuban(Tuvan,Duvan) tayfası barədə bax: 120.

Abastuman -Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Adıgün r-nunda) kənd adı(181, 1).

Abatxevi- Axalsix r-nunda kənd adı (112,148). Qafqazda Avat dağ və Avat xaraba kənd adları(181,2) ilə eynidir. Abat etnonimindən və gürcücə xevi- “dərə” sözündən ibarətdir. Azərbaycanda Afatlı (Ağdam rayonu) kənd adı ilə eyni mənşəlidir. Qədim türk mənşəli Avat tayfasının (106,86) adındandır.

Abbas qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Başqa adı Ləmican məzrəsi (yenə orada). ”Abbasa məxsus qışlaq” mə’nasındadır.

Abdallı- Bolnisi r-nunda kənd adı . Gürcücə yazılış forması Abdalo(112,148). Kənd gürcücə Çavaxi adlandırılmış -dır (“Hürriyyət” qəz. 1997, № 20). Azərbaycanda Ordubad r-nunda Abdal dağ

adı , Ağdam və Tovuz r-larında Abdal kənd adları, XIX əsrdə Şimali Qafqazda Ter əyalətində Abdal dağ adı (181,1) toponimləri ilə eynidir. (bax: 6, 92). Qədim türkmənşəli Abdal (Ağhun) tayfasının adını əks etdirir. Başqırdlarda, qazaxlarda və türkmənlərdə Abdal tayfası vardır (109).

Abdal tayfası mənşəyini erkən orta əsrlərdə Orta Asiyada mövcud olmuş Eftal dövlətinin adından götürür. Bu dövlətə Qərbi Türk xaqanlığı son qoymuş və bundan sonra abdallar müxtəlif ölkələrə köçmüşlər. Cənub-şərqi Avropada yaşayan bulqarların bir tayfası Abdal adlanırdı (16, 31).VI əsrə aid Suriya mənbəyində Şimali Qafqazda Hun əyalətində Abdal adlı tayfanın yaşadığı qeyd olunur (189,165). Bundan başqa ərəbcə abdal “nəcabətli” deməkdir (126,2). Məsələn,Burovdal (İsmayılı r-nu) toponimi Pir Abdal adından təhrifdir.Bolnisi r-nu ərazisində Abdallar çalası və Abdallı güneyi toponimləri vardır (bax: 65,18).

Abdullağa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,160). Mənbədə “Yüzbaşı tayfasının Abdulla ağa qışlağı” kimidir(yenə orada).

Abdulla qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,160).

Abdulla oğlu- 1728-ci ildə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir elin adı(34,160).Mənbədə “İmir Həsən tayfasından olan Molla Abdulla oğlu camaatı” kimidir(34,160).

Abdülmlük- XIX əsrin birinci yarısında Borçalı bölgəsində kənd adı(142).Abdul şəxs adından və azərbaycanca mülk (malikanə) sözündən ibarətdir.

Abcit-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çay adı(181,2). Qədim türk dillərində av -“ov” və çit- “qamış (qarğı) alaçıq” (126-146) sözlərindən ibarətdir.

Avdallar- Borçalı distansiyasında Salqa qalası yaxınlığında bir dağın adı (179,268).Bax: Abdallı.

Avanisxevi- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı(181). İrəvan xanlığında Avan və Avaniq, Dağlıq Qarabağda Evan, Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana, Borçalı qəzasında Ovandərə, Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Nazran dairəsində Oban, Şərqi Türkiyədə Avan, İranda Aban və b. toponimlərlə eynidir(Bax: 6, 99-100). Bizcə, etnotoponimdir. Bax: Aban.

Avdalı kolu- Bolnisi r-nu Abdallı kəndinin yaxınlığında meşə adı(22,23). Abdallı kənd adının yerli tələffüz formasıdır.

Avlabar- Tiflis şəhərinin Kür çayı sahilində ərazinin qədim adı (111,101). Mənbədə toponim “Avlabar sahil çölü” kimi qeyd olunur. 1826-cı ilə aid arxiv sənədində burada Avladərə kəndinin olması qeyd edilmiş və Gürcüstanın 1801-ci ildə Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra oranın erməni əhalisinin köçüb Azərbaycanın Şəmşədil mahalında Çardaklı adlı yerdə məskunlaşması göstərilir (indi Şamaxor rayonunda Çardaqlı k.). Kür çayının sol sahilində Tiflisin yüksəklik hissəsi Avlabar adlanırdı (179, 1, s.284).

Avranlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nu) kənd adı(131,407). Gürcüce yazılış forması Avranlo. XIX əsrin II yarısında əhalisi Türkiyədən gəlmə yunanlar idi (yənə orada). XIX əsrin 70-ci illərində Trialeti kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. Yerli tələffüz forması Əvrənli olmuşdur. “Kitabi -Dədə Qorqud” eposunda Əvrən şəxs adı ilə səsləşir.

Avçala- Tiflis şəhərinin şimalında yer adı (111,159). Bir fikrə görə gürcü dilində avi “hirsli”, “qəzəbli” və azərbaycanca çala sözlərindən ibarətdir(22). Əslində isə toponim qədim türk dillərində av- “ov” və çalı-“susahili meşə, kolluq” sözlərindəndir. Bu mə'nada həmin söz ilk dəfə Alban tarixində qeyd olunmuşdur. Bax:Axçala.

Ağakar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı

(181, 2). Azərbaycan dilində Ağa (şəxs adı ya titul) və türk dillərində qar “alınmaz” (sıldırım mə'nasında) qaya” (149,107) sözlərindəndir. Cənubi Qafqazda bir sıra qaya və dağ adlarında qar(kar) sözünü erməni tədqiqatçıların erməni dilində kar “daş”, “qənbər”, “qaya” sözü hesab edərək nəvaxtsa oralarda ermənilərin yaşadıklarını yazmaları tamamilə səhvdir. Azərbaycanda ikinci komponenti qar, kar sözündən ibarət çoxlu dağ adı vardır: Buzduxqar (Kəlbəcər r-nu), Kəçələqar (yənə orada) Qoşqar, Qoşunaqar (Gədəbəy r-nu), Qoşunkar (Oğuz r-nu), Ləzgiqar (Şamaxor r-nu), Lölükqar(Daşkəsən r-nu), Çinqar (Xanlar r-nu), Çoxqar (Şəki r-nu), Şıxqar (Kəlbəcər r-nu), İnqar(İsmayılı r-nu) və s. XIX əsrdə Borçalı bölgəsində Babakar, Yastıqar, Əyriqar,Tünkar, Qazax qəzasında Siskar və Şarkar(129,2) dağ adları vardı. Qazaxıstanda Zanqar (149,205), Türkmənistanda Qızılqar(236, s.127) və b. dağ adları da bu sıraya aiddir. Ola bilsin oronim ərəbcə əxi (Sufi ordeninə mənsub dərviş və s.) və qar “mağara” sözlərindən ibarətdir. Bax: Ağbaba, Babakar

Ağamedlo- Marneuli r-nunda kənd adı (112, 149). Ağaməhəmmədli toponiminin gürcüce yazılışıdır. Nəsil adıdır.Bax: Ağəhməd.

Ağaiani- Kaspi r-nunda kənd adı(112). Ağa şəxs adından və gürcücə mənsubluq bildirən “iani” şəkilçisindən ibarətdir.

Ağalıq- Salqa r-nunda kənd adı. Barmaksız kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. 1921-ci ildə əhalisi Türkiyəyə köçmüş kəndlərdən (Ağalıq, Yırğançay, Qəmərli, Ağalıq, Xosbiyə, Göyyə və Lebis biridir,(bax: 53).Bax: Axalıq.

Ağamir Həsənli- XVII əsrdə Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı(34,158).Nəsil adındandır.

Ağarak-Qudaut, Maxaradze və Qardabani r-larında kənd adları(112,149). “ Ağaraki” sözü Gürcüstanda X əsrə aid gürcü mənbəyində çəkilməmişdir(160,96). N.Y.Marr bu sözü rus dilinə “malikanə” kimi tərcümə etmişdir(yenə orada). Müasir gürcü dilində də bu söz həmin mə'nadadır. Orta əsrlərdə aqarak (əkərək) sözü feodala və kilsəyə məxsus iri torpaq sahəsi və malikanəni bildirirdi. İslam mənbələrində aqarak sözü məzrə (“əkin sahəsi”) sözü ilə əvəz olunmuşdur. Həqiqətdə də aqarak (əslə ekərək) sözünün kökünü şumer dilində aqar (“akar”) “əkin”, “əkilən yer” sözü təşkil edir. Ermənistanda aqaraklar haqqında bax.182. Bax: Əkərək.

Ağara- Kareli, Xilo, Batumi, Axalsix və Ambraluri r-larında kənd adları (112, 149). Əhalisi azərbaycanlılardan ibarətdir.Bax. Əkərək.

Ağbaba- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı (34,157). Ağbaba Arpalı sancağının bir nahiyəsinin adı idi(141). Darvaz kəndi yaxınlığında “ Ağbaba təpəsi” vardır. Yerli tələffüz forması Ağababa(22,17).Ağa-”böyük”, “ata”, Baba isə“pir”, “müqəddəs yer” sözlərindən ibarətdir.

Ağbaba düzü- Bolnisi r-nu ərazisində düzən adı. Ağababa.

Ağbabalı- XIX əsrin I yarısında Borçalı sahəsində kənd adı(181). Digər adı Daşlı Qumqur.

Ağbat- Borçalı qəzasında kənd adı(241).Türk dillərində rəng bildirən aq və bət “dağ yamacı”, “dağın gün düşən tərəfi”(199,1V,2,s.1617) sözlərindəndir.

Ağbulaq- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı (181,4). Gürcücə Tetriskaro adlandırılmışdır (212,262).XIX əsrdə Qafqazda mövcud olmuş 24 Ağbulaq adından biridir. Azərbaycan dilində ağ(“içməli”, “ yüngül su“ mə'nasında) və bulaq sözlərindəndir.

Ağbulaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Ağburun Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181, 4) . Azərbaycan dilində ağ (torpağın süxurunun rəngini bildirir) və burun(dağ burnu, dağ çıxıntısı) sözlərindəndir.

Ağ Qullar- Marneuli r-nunda kənd adı. Gürcüce yazılışı Akulari(112,150). Qədim türkdilli bulqarlarda və qıpçaqlarda Kul tayfasının adındandır.“ Əxiyə mənsub Qullar kəndi” deməkdir.

Ağquroba- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241). Mənbədə Babaxan çayının sahilində yerləşən kənd (241) Ağqurava adlanırdı. Azərbaycan dilində ağ (“əxi” sözünün təhrifi) və fars dilində qurab “günbəzli türbə” sözlərindəndir.

Ağdis- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181, 4). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Ağdiz kənd adı (yenə-orada) ilə mənşəcə eynidir.Rəng bildirən ağ və farsca dizə “qala” sözlərindəndir. Bax:6,106.

Ağdərə- Suxumi r-nunda kənd adı(112,149).Gürcüce yazılışı Aqdari(112, 149).

AğƏhməd- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində bir oymağın (tayfanın) adı (34,162).Mənşəcə Təkəli elinin bir qoludur. Bu el (mənbədə “oymaq” kimidir) Məhanə, Şimali, Sayatlı və Kiçik Sayatlı camaatlıqlardandır (yenə orada).

Ağziböyük Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,5). Oradakı Urud çayının ikinci adıdır. Çayın mənşəbinin böyüklüyünü bildirir.

Ağıl Mahmudlu- Marneuli r-nunda kənd adı. Gürcüce yazılışı Axali-Mamutlo. Gürcüce axali “ yeni” , “ təzə” sözünün təhrifi olan “ ağıl” sözündəndir. Mahmudlu kənd adındandır. ”Yeni Mahmudlu” mə’nasındadır.

Ağkənd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181, 5). İrəvan xanlığının Dərələyəz nahiyəsində Ağkənd və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Ağkənd yaşayış məntəqə adları ilə mə’naca eynidir. Əsli Əxikənd, yə’ni “Əxiyə mənsub məntəqə”(bax: 6,s. 101).

Ağkörpü - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181,5) . XIX əsrin 30-cu illərində kəndə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. Həmin əsrin 70-ci illərində Opret kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. XIX əsrdə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Yuxarı Ağkörpü və Aşağı Ağkörpü kənd adları (181, 5) ilə mənşəcə eynidir. Ağ Körpü XVIII-XIX əsrlərdə Cənubi Qafqazda yaşamış bir türkmənşəli elin

adı olmuşdur (6,108). Orta Asiyada Fərqanə əyalətində Ağ Körpü türk tayfası barədə bax: 114 , s.55.

Ağlağan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında və İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı(181, 5). Bozabdal dağ silsiləsinin zirvələrindən birinin adıdır. Loru və Pəmbək bölgələrini ayıran dağdır(50,152). Hünd.2992 m. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun IV boyunda ”kafirlərin”(yə’ni xristianların) sərhəddində dağ kimi çəkilir (78, 69). Keçmişdə Qazax-Borçalı ellərinin yaylaq yeri olmuşdur (50,152). Ağ və mə’nası mə’lum olmayan Laqan sözlərdən ibarətdir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Qızıl-Laqan, Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Böyük Derbet ulusunda Laqan-Xuduk(dağ adı), Dağıstan əyalətinin Teymurxan- şura dairəsində Çakas-Laqan (181, 80) və başqa toponimlərdə mə’nası mə’lum olmayan ”laqan” sözü vardır. 1747-ci ildə Borçalı bölgəsinin Baydar nahiyəsində bir kənd də Laxan adlanırdı. XX əsrin 30-cu illərində Ağlağan dağı fərmanla ermənicə Urasar adlandırılmışdır.Bax: 6,108-109.

Ağlağan - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanda) 7-350 desyatinlik yaylaq adı (131, 445). Muğanlı kəndinin maldar əhalisi və Sıqnaq qəzasından gələn maldarlar üçün yaylaq yeri (yenə orada).

Ağməmmədli - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 5). İndi Axalkalaki r-nunda gürcücə yazılış forması Aqamedli kimidir (112,149). Əsli Əxi Məmmədli. Dərviş ordeninə mənsub olduğuna görə Əxi (ərəbcə” qardaş”) Məhəmməd adlı şəxsə mənsub məntəqədir.Onun törəməsi indi də kənddə yaşayır(33,37).

Ağni-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasına mənsub Lori pristavlığında kənd adı (131.454). XIX əsrin ortasında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi (yenə orada).Yaqut Həməvi (XIII əsr) Gəncə şəhərinin yaxınlığında bir qalanın Akna adlandığını yazmışdır (bax:27)Ehtimal ki, kəndin əhalisi müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar olaraq həmin qaladan çıxmadır.

Ağrikar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı (181, 5). Azərbaycanda Ağrioba kənd adı(yenə orada) ilə mə’naca eynidir.

Ağrikar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 5). Ehtimal ki, Akrukar, yaxud Arqukar adından danışıqda səslərin yerdəyişmə nəticəsidir. Türk dillərində arku “dağlararası vadi”, arqu “dərələrlə şaxələnmiş dağ” (172,58), yaxud arğu “dayanacaq “ , “düşərgə” (223, 316) sözündəndir. Oronimi “ kar” hissəsinin dağ adlarında mə’nası barədə bax:Aqakar.

Aqrıçay- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı (181, 6). Aqrıçay Alazan çayının qollarından biridir. Qədim türk dillərində aqrı “sakit”, “dinc” (“rəvan axın” mə’nasında) (126,49) və çay sözlərindən ibarətdir.

Ağtaxta- Tiflis quberniyasının Siqnak qəzasında dağ adı (181).Azərbaycanca ağ və taxta “dağın döşündə hamar yer” sözlərindəndir.

Ağsu- 1727-ci ildə Loru sancaqının Quzey nahiyəsində kənd adı(241).

Ağ Təklə - Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Qardabani r-nunda) kənd adı(181, 6). Gürcücə yazılış forması Aqtaqla(112, 149). Təklə tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqələrdəndir. Bə’zi tədqiqatçıların toponimin “ağ” komponentini “şərq”, Qara Təklə adında qara sözünün “qərb” mə’nasında olması fikri (101, 14) düz deyil. Əsli Əxi Təklə , yə’ni “Əxiyə(Sufi ordeninin üzvünə) mənsub Təklə“ məntəqəsi mə’- nasındadır.Bax: Təklə və Qara Təklə.

Ağcaqala-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) Debeda çayının sağ sahilində xaraba qala adı. XVIII əsrdə qalanın adı ilə Tiflis əyalətinin bir nahiyəsi də Ağcaqala adlanırdı (34). Qədim gürcü mənbələrində XV-XVIII əsrlərə aid hadisələrdə çəkilir(144, 11, 343, 335, 391,494). Vaxuşinin yazdığına görə Sultan Yaqub tərəfindən tikilmişdir. I Şah Abbas onu gürcü hökmdarı Georgidən almış və borçalıları yerləşdirmişdir(93,32). Həmin müəllifə görə keçmişdə Berduc adlanmışdır(yenə orada). Gürcü mənbələrindəki Berduc çay adı da bu qalanın adı ilə bağlıdır. Bu Ağcaqala barədə bax: 177.

XIX əsrdə Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 9 Ağcaqaladan biridir. Digər Ağcaqala Qazax qəzasında idi. XIX əsrdə Nuxa və Cavad qəzalarında Ağcaqala adlı 5 qala vardı (181,6). “Kitabi Dədə Qorqud “ eposunda çəkilən Ağcaqala ilə əlaqəsi yoxdur, çünki həmin Ağcaqala Sürməli mahalının Diqor qəzasında yerləşirdi. Diqor qəzasının Arpaçay boyu çuxur bölgəsi Aran (“qışlaq” mə’nasında) adlanır. Diqor qəzasına həm də Qarabağ deyilmişdir. Ağcaqala da məhz Türkiyədəki Qarabağdadır. Qarabağ Osmanlı dövlətinin dövründə Ağcaqala sancaqlığının şəhəri idi. Bunu eposda “Ağcaqala- Sürməli” ifadəsi də göstərir (bax: 6, 105).Ağcaqala ağca, ,yə’ni ağ rəngli daşdan tikilmiş qala mə’nasındadır. Azərbaycanda ilk dəfə 1603-1604-cü illərdən mə’lum Ağcabədi (ağca və ərəbcə badiyə-“çöl”, “səhra” sözlərindən) məntəqə adındakı “ağca“ sözü ilə eyni mə’nadadır.

Ağçala-- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181, 6). Digər adı Qaranlıq. Bax: Qaranlıq. Azərbaycan dilində ağ və çala “çuxur” “su yığılan çökək yer”, “yağış və qar suları

yığılan yer” sözlərindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstanın türk toponimiyasında “çala” sözü bir neçə Çala toponimindən başqa Alaçala, Quluçala, Qaraçala, Yuxarı Avçala, Ovçala, Sarıçala, Ortaçala və b. yaşayış məntəqə adlarından da əksini tapmışdır. 1447-ci ilə aid gürcüce bir sənəddə Gürcüstanda Avçala kənd adı çəkilmişdir(111,159). Çala sözünün türkmənşəli olması Dağ Borçalının (indi Ermənistanda Taşir r-nunda) Cücəkənd (Qızıl Şəfəq) kəndinin ərazisində Xırdaçalalar gölməçə adları ilə də təsdiqlənir. Lakin Gürcüstan toponimiyasında “çala” Azərbaycan dilindəki “çala” sözü “çökək yer” mənasında yox, türk dillərindəki çalı “kol - kosluq” , “su kənarı kolluq”(199,111,1,1875-1879) sözündəndir. Bu toponimlərdə “çala” XIX əsrdə Azərbaycanda Nuxa və Cavad qəzalarında Ağçala və indi Qaraçala, Neftçala, Biləsuvar r-nunda Mahmudçala, Bağırçala, Şərifçala, Xan qalası, Ağçala, Şorçala və b. toponimlərdə “çala” sözü ilə mə'naca eynidir(66,508-309;181,6).

Ağçala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181, 6).

Adam--Taş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,6). XV1 əsrdə İrəvan əyalətiinin Sisəcan (Sisyan) nahiyəsində bir kənd də Adambazar adlanırdı (6,112). Adam və türk dillərində taş “qaya” sözlərindəndir. “Adama oxşar qaya“ mənasındadır.

Adamtəpəsi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,6).Adam şəxs adından və təpə sözündəndir.

Adıgün - Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181,7). Gürcüce yazılış forması Adıqen. Mesxet türklərinin məskun olduqları kəndlərdən biri olmuşdur. Əhalisi 11 Dünya müharibəsi illərində Orta Asiyaya sürgün edilmiş və yerində gürcülər yerləşdirilmişdir (29). Hazırda Gürcüstanın Adıqen r-nun mərkəzidir. Qırçaqların Eti tayfasının(195) adından və türk dillərində kün “tayfa” , “el” (126,326) sözlərindəndir.

Adışi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Mesti r-nunda) kənd adı(181, 7). Əsli Edişə. Azərbaycanda Hadrut və Cəlilabad r-larında Edişə, Qars əyalətində Edişa kənd adları ilə mənşəcə eynidir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda noqaylar içərisində Edişə tayfası vardı. Bu barədə bax: 106,63. Edisa.

Azadkənar- XVII -əsrə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (241, 160).

Azqur- Axalsix r-nunda kənd adı(212,156).Gürcüce yazılış forması Atskuri (yenə orada).Axısqa türklərinin yaşayış məntəqələrindəndir. Görkəmli ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin doğulduğu kənddir.Səlcuq oğuzlarının Yazqur tayfasının adını əks etdirir.

Azqüdə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181,8). Azqüdə göl adındandır.

Azqüdə-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında göl adı(181, 8). Gölün adı monqol dillərində az “bitkisiz,meşəsiz” və türk dillərində kuta “bataqlıq”(172,323) sözlərindən ibarətdir.Bax: Alqoday.

Azgəyliyə- Dmanisi r-nunda kənd adı. Gürcüçə yazılışı Azqainani.

Az keç-i- XVII əsrdə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34, 160).Türk dillərində as “çayın aqzı” (172,58) və keçü “keçid” (172,272) sözlərindən ibarətdir.

Ayazma- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi (Salqa r-nunda) kənd adı(131, 415). Gürcüçə yazılışı Aiazmi(112,187).Türk dillərində oy “çökək”, “alçaq yer” (172,408) və asma “yayda quruyan su mənbəyi(bulaq,çay)” (150,14)(Abşeronda Yaşma və Xaçmaz r-nunda Asmaçay çayının adında əksini tapmışdır) sözlərindəndir. XIX əsrin əvvəllərindən kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilərdəndir (131,415).

Ayaşlı- XV11 əsrdə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160). Nəsil adındandır.

Ayqırgölü- Bolnisi r-nunda Faxralı, Kəpənəkçi, Saraclı və b. kəndlərin keçmişdə yaylaq yeri olmuş Qaraxaç yaylağında (Türkiyə ilə sərhəddə) dağ gölü.Xalq arasında Dibsiz də adlanır(50,36). “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Ayqır gölü hidronimi ilə səsləşir.

Aydarbək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131, 454). XIX əsrin ikinci yarısında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə erməni ailələridir. (yenə orada). Heydərbək dağının adındandır. Bax: Heydərbək.

Aylama- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı (181, 8). XIX əsrdə Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Nalçik dairəsində Aylamadağ adı (yenə orada) ilə eynidir.

Ayranlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,9). Qazax qəzasında da bir dağ Ayranlı adlanır(yenə orada). XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Ayranlı kənd adı(6,115) ilə mənşəcə eynidir. Avranlı adının təhrifdir. Bax: Avranlı.

Ayrı-Daş-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 9).

Ayrılan-Daş- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181, 9). Dağ qayanın adındandır.

Ayrum-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,9). Ayrum tayfasının məskunlaşmasından yaranmışdır. Türklər XI-XII əsrin əvvəllərində Anadolu yarımadasında Konya (İkonum) sultanlığını tutduqdan sonra, oradaki türk tayfalarının bir hissəsi Gəncə bölgəsinə və İrəvan əyalətinə köçmüşlər. Ayrum adı ayrı (“ayrılmış”) sözüdür.

“Ayrum” adının guya hay (yə’ni erməni) və urum (yə’ni Roma, Bizans) sözlərindən ibarət olması fikri (61,143-150) yanlıştır. İrəvan əyalətində ayrumların bir hissəsi İrana keçəndən sonra Şahsevənlərə qoşulmuş, digər hissəsi Ayrumlu (631 ailə), Seyid Aqsanlı (311 ailə), Taşanlı (124 ailə) və Saatlı (160 ailə) qollarından ibarət olmuşdu. Ayrumlar oradan Azərbaycana (Gədəbəy-Qazax bölgəsinə) və Gürcüstana köçmüşlər. Bax:6,115.

Ayrum- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181, 109).

Akaurt- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı (181,6). Yerli tələffüz forması Ayorta (22). Türk dillərində aka (azərbaycanca aqa) “böyük qardaş” və yurd (məskən) sözlərindədir.

Akvarçapani- Oçamçeri r-nunda kənd adı (112,150). Azərbaycan diliində “Əkbərçapan” adının gürcücə yazılış formasıdır. Əkbərçapan oradakı qayanın adıdır.

Akori-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181.9). 1727-ci ilə aid mənbədə Loru sancağının Güney nahiyəsində Əkuri kimidir (141). Mənbədə kənd həm də Rahkiri adlanır(yenə orada). Akuri(yaxud Axura) adının gürcücə yazılışdır. Bax: Akura .

Akura- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı (181, 10). Gürcü mənbələrində 1392-ci ildən məlumdur (111, 115). Gürcüstanın Kaxeti bölgəsində Akura kənd adı da mənbədə qeyd olunmuşdur(111,116). İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında Akuri (bax:6,117) azərbaycanlı kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Urartu mənbələrində (er. əv. V 111 əsrə aid qaya yazısında) indiki Ermənistan ərazisində adı çəkilən Akuriani (indi Axuryan) çay adı ilə, Naxçıvanda Keçəltəpə dağından mənbəyinin götürən Axurçay, Qusar r-nunda Axurçay adları ilə mə'naca eynidir. Türk illərində akru “sakit” (rəvan axan çay) sözüdür.

Akurtis- Kutaisi quberniyasının Oltin qəzasında kənd adı(181, 10). Türk dillərində akur və tis (bu söz barədə bax: Aqtis) sözlərindədir.

Akuta- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,10). Türk dillərində aq və ut(azərbaycanca ot) sözlərindən ibarətdir.XIX əsrdə Qars əyalətinin Oltin dairəsində Aqut-Kom kənd və yayla adı, Aqutir, Azərbaycanda Şəki r-nunda Oxut(Aqut adından təhrif) adları

ilə eyni mə'nadadır. Mal-qaranın yediyi "aq otluq" mə'nasındadır. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda bu adın Aqudi forması da vardı: Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Aqudi , Qars əyalətinin Oltin qəzasında Axut (181, 24), Naxçıvanda Aqut-İr(181, 6), Quba qəzasında Oqudi (181, 122) dağ adı və s. Naxçıvanda Akutir kənd adı ilə eyni bir kənd adı Akutiri formasında Kaxetiyada qeydə alınmışdır (111,116).

Akutqaya- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,10)."Ağ otluq olan yerdə qaya" mə'nasındadır.

Akuşo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181, 10). Kars əyalətinin Batum dairəsində Akusa kənd, Azərbaycanda Cavad qəzasında Akuşa çay (Kürün sağ qolu), Dağıstanda Akuşa çay və kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Alaağac- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yer adı(34).

Alavar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı. Ermənistanın Quqar r-nunda Alavar kənd adı ilə (bax: 6) mənşəcə eynidir. El-Abar, yə'ni "Abar eli (tayfası)" adının təhrifidir. Qədim türkmənşəli Abar(Avar) tayfasının adını əks etdirir. Bax: Abari. Ermənistanda və Gürcüstanda bir sıra yaşayış məntəqə adları məhz tayfa adının əvvəlində qədim türkmənşəli "el" sözünün əlavəsi ilə düzəlmişdir. Lakin sonra danışıda "el" sözü "əli" və "ala" təhrif formalarını kəsb etmişdir. Bax: Hallavar.

Alaqur.-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında qışlaq adı (181, 10).Hunlarda və bolqarlarda "Oqur(Uqur)" tayfa adından və "el" sözündəndir. Əsli "El oqur", yə'ni "Oqur eli(tayfası)". Azərbaycanda Oğrukənd (Salyan r-nu, indi Təzəkənd) adı ilə eynidir.

Alazan.-Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərindən axaraq Kürə tökülən çayın adı. İlk dəfə 1 əsr müəllifi Strabon tərəfindən adı çəkilmişdir (Strabon,XI,3.2). Qədim türk dillərində ala "düzən", "hamar", "genişlik" (126,33) və özən, üzən "çay" sözlərindəndir. Çaya gürcücə "Alaznisveli"adlanan düzəndən axdığı üçün Alazan adlandırılmışdır.

I əsr müəllifi Plini iberlərin (gürcülərin) albanlardan Alazan(mənbədə katiblərin səhvi üzündən Okazan kimi gedir) çayı ilə ayrıldığını yazmışdır(Plini,V, 26).Dağlıq Altayda Alazan adı ilə(264,128) eynidir.

Alambari- Kobuleti r-nunda kənd adı (112, 150). Əsli "El-i-,Ambar", yə'ni "Ambar eli (tayfası)". Türkmənşəli Ambar tayfasının adıdır. Bax: Ambarlı.

Alaçay- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı(181,11). Türkmənşəli Alan tayfasının adındandır. Bax:İlandağ.

Alatubani- Axalkalaki r-nunda kənd adı(112,150).Əsli “El-i Tuban”, yə’ni “Tuban eli” (tayfası). Qədim türk mənşəli Tuban (Duvan) tayfasının adındandır. Bax: Abastuman.

Alalaşan- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Alaçala- Borçalı distansiyasında Çala və Arçiq kəndləri arasında dağ adı(179,268).

Alacani- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181, 10). Azərbaycanda Cavad qəzasında Alacanı kənd adı (yenə orada) ilə mənşəcə eynidir. Tayfa adıdır.

Alaciki- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı (181, 10). XIX əsrin ortalarında Gürcüstanda rusca yazılışında “Çixeki” kənd icması vardı və bu icmaya Atan, Haqnəzər. Çik, Loru,Seyidbağlı və b. kəndlər daxil idi. Bu kəndlərin əhalisi XIX əsrin birinci yarısında gəlmə ermənilər idi (33). Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan r-nunda) da bu adda kənd vardı (181,10).1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya edilmişdir (bax: 6, 113). Əsli El-i Cik, yəni “Cik eli (tayfası)”. Yenisey və İrtiş sahillərində yaşamış qədim türkmənşəli Cik tayfası V1- VIII əsrlərdə Türk xaqanlığına daxil idi(52;33).VIII əsrdə ciklər İrtiş boyunda kaymak-qıpçaqlara qarışmış(52,52) və görünür, onların tərkibində Cənub şərqi Avropaya, oradan Cənubi Qafqaza gəlmişlər. Çik tayfa birləşməsi hazırda Tuva ərazisində yaşayır (İstoria Tuvı,M.1964 s.130).

Alaciki- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,10),

Albiri- Tsinxvali r-nunda kənd adı(112, 150). X11 əsrə aid rus salnamələrində (məsələn, “İqor polku haqqında dastan”da) Olber kimi yazılmış qıpçaq tayfasının (bax: 82, 36) adını əks etdirir. N.A.Baskakovun fikrincə bu etnonim türk dillərində alp “ igid” və “ər“ (kişi, döyüşçü) sözlərindən ibarətdir(yenə orada).

Alvani Samebo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı (181,111). Batumi əyalətinin Artvin dairəsində Alvanqala və Alvani-Kam, Alazan çayının aşağı axarında “Alvan düzü”, Türkiyə ərazisində Alvankala toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Qədim türkmənşəli Alban tayfa adının (108,73-76) fonetik formasıdır. Qədim mənbələrdə “Alvan” formasında- dır. Rus mənbələrində “Alvanğə“ (“Povestğ vremennıx let”. M, 1950, s.9) şəklindədir.

Alqet - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Tetriskaro r-nunda) çay adı. Alqet hidroniminin adı Trialeti mahalında qədim gürcü mənbələrində çəkilir (144,11,4).

Alqet-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı. Suxumi dairəsində Alqat kənd (181, 11) və Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nazran dairəsində Alqet kənd (181,11) adları ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində al "geniş" (206, 1, 755) və qat, kat- "dağın meşəsiz gündüşən tərəfi"(172, 264) sözlərindən ibarətdir. Adın "qet" hissəsinin türkcə olması ondan görünür ki, Şimali Qafqazın Stavropol quberniyasının Veden dairəsində Max-Ket dağ adı vardı(181, 167). Azərbaycanda Xanqet dağ adı ilə müqayisə oluna bilər (Aşıq Alıda: Əyricə, Versdağı, Xanqet buxarı, Ağ sürülər Sarıyaldan yuxarı). Bax: Ozurqet.

Alqet- Marneuli r-nunda kənd adı Keçmiş adı Kavuraxlı.

Alqet-Başı-Keşiş-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181, 11). Alqetdağ da adlanır. Bax: Alqetdağ.

Alqoday-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında çay adı (181, 11). Axalsix qəzasında Azqüdə göl və çay adları (181,108) ilə eynidir. Türk dillərində kuta "bataqlıq" (172,323) sözündədir.

Aletkari- Kutaisi quberniyasının Senak qəzasında (indi Axalkalaki r-nunda) kənd adı (181, 12). X111 əsrdə monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmiş oyratların (200,118) Olet (Ələt) tayfasının(266,91) adından və gürcücə kari "keçid" sözündəndir. Azərbaycanda Qaradağ rayonunda Ələt və Baş Ələt məntəqə adları ilə mənşəcə eynidir (bax: 107,75). Bax: Aradeti.

Alibari- Znauri r-nunda kənd adı.Əsli El-abar,yə'ni "Abar eli, tayfası".Bax: Abari, Alavar və Halavar.

Almalı Şur-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı(181,13).Almalıq kənd adından (bax: Almaluq) və monqol dilində şur "çay" (172,630) sözündən ibarətdir.

Almalu- 1590-cı ilə aid mə'lumata görə Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Almaluq- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Almati- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında(indi Kvareli r-nunda) kənd adı(181, 13).Qədim türkmənşəli Almat tayfasının adını əks etdirir.Altayda oyratlar və telenqutlarda Almat,Kara Almat və Sarı Almat tayfaları vardır (265).

Alpana- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Caqeri r-nunda) kənd adı (181, 13).

Azərbaycan xalqının mənşəyi baxımından qiymətli toponimlərdəndir. Azərbaycanda Quba r-nunda Alpan, Qusar r-nunda Dağıstanla sərhəddə Alpan (xaraba kənd adı), Dağıstanın Aqul r-nunda Burkaxal kəndi yaxınlığında Alpan (xaraba kənd adı)(267,30) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. E.ə. V11 əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş sakların tərkibində Alban tayfa (bax:13) adının formasıdır.Bax: Alvani.

Ambar - Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında (indi Qudauta r-nunda) kənd adı (181, 14). Gürcücə yazılışı Ambari. Yerli tələffüz forması Əmbərli. Azərbaycanın Ayrum mahalında (indiki Gədəbəy r-nunda) Ambar (142) və indi Salyan r-nunda Abadkəndin qədim adı Ambar(Yurd Bazar Ambarçı) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Azərbaycanda bir dağ Ambardağ adlanır. Cavad qəzasında Ambar qışlaq adı barədə bax:66,308.

XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Həmin əsrin 70-ci illərində Borçalı qəzasının Trialeti kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. XIX əsrdə Dağıstan əyalətinin Kürə nahiyəsində Ambartəpə, Azərbaycanda Zaqatala dairəsində Ambarçay (digər adı Qanlıqobu), Lənkəran qəzasında Amburdərə, Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Ampur (181, s.14 15) toponimləri ilə mə'naca eynidir. Ehtimal ki,Ambar tayfa adıdır. Çin Türküstanında Kaşqar şəhərinin bir hissəsi mənbələrdə Anbarçı adlanır. Orta əsrlərdə Fərat çayı üzərində Anbar mahal adı(83,V1,335) ilə əlaqələndirilə bilər. Bə'zi tədqiqatçılara görə türk dillərində ambar,ampar “su anbarı”, “məhsuldar torpaq” və s. mə'nalardadır.(Bax; 172,49).

Ambarovka- Marneuli r-nunda kənd adı(112 ,151).Bax:Ambarlı.

Ambarisxevi - Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında çay adı (181, 14). Anbar tayfa adından və gürcücə xevi “dərə” sözündən ibarətdir.

Ambarlı-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında pristavlıqlardan birinin adı (131,448). İndi Ambarovka adlanır(112, 151).

Ambarlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181, 14).1949-cu ildə gürcücə Qanaxleba adlandırılmışdır(112,261).

Ambartafa- Qardabani r-nunda kənd adı (112,151). Ambartəpə adından təhrifdir.

Amuqo- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında dağ adı (181,15). İrəvan əyalətinin Amuqo kənd adı ilə (kənd isə oradakı həm də “Zəngəzur” adlanan “Amaqu dərəsi”nin adındandır) eynidir. Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Maykop dairəsində

Amaqu və Dağıstan əyalətinin Qazıqumuq dairəsində Amoki(181,113) kənd adları ilə eynidir.

Ambreti- Znauri r-nunda kənd adı(112,118). Ambar etnonimindən və gürcücə yer bildiren “eti” şəkilçisindəndir.

Ambrolauri- Gürcüstanın inzibati ərazi r-larından biri. Ambrolauri məntəqəsinin adıdır. Məntəqənin adı isə Ambarlu adının gürcücə yazılış formasıdır. Bax: Ambarlu.

Amili- Tioneti r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Omalo. Qədim türkmənşəli Kaymak tayfasının İmi qolunun (233,46) adını əks etdirir. Azərbaycanda Böyük Əmili və Kiçik Əmili (Qəbələ r-nu) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. IX əsrə İrtiş çayının yuxarı axını sahillərində yaşamış kaymaklar ondan sonra qıpçaqlarla birgə Cənub-şərqi Avropaya gəlmişlər. Kaymakların mənbələrdə İmi, İmək, Tatar, Bayandur və Qıpçaq qollarından ibarət olması göstərilir (52,53). Ehtimal ki, Cənubi Qafqaza gəlib məskunlaşmış kaymakların içərisində İmi tayfası da vardı. Bax: Omalo.

Amparaarxu- Qudauta r-nunda kənd adı. (151)”Ambar arxı” adının gürcücə yazılış formasıdır.

Anaqa- Siqnax r-nunda kənd adı(112,73).Bax: Anakli.

Anəyə qışlağı- 1721-ci ildə Loru qəzasında kənd adı (141).Bax: Anakli.

Anakli- Zuqdidı r-nunda kənd adı(112,151).Bə’zi türk dillərində anak “mağara” (172,50) mə’nasındadır.Azərbaycanda və Ermənistanda bir sıra İnekli dağ adları ilə mə’naca eynidir.

Anaxatırçay-Bolnisi r-nu ərazisində çay adı. 1934-cü ildə gürcücə Maşaveri adlandırılmışdır(22,36).

Anda- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Axalsix r-nunda) kənd adı (181,16). Şimali Qafqazda Anttübə(Anttəpə) təpə adı ilə(181,16) mə’naca eynidir. Qədim türk dillərində anta, anda, andi “izləmək”, “keşik çəkmək”(206, 1, 157-158) sözündəndir. Anta, anda dedikdə qaraulxana (qaroul- monqol sözüdür) nəzərdə tutulur. Bax: Qaraul. Keçmişdə antalar(andalər) müəyyən bir ölkənin, əyalətin, elin (tayfanın) məskunlaşdığı ərazinin sərhədlərində gecələr keşikçilərin durduğu təpə yerlər idi. Keşikçi məntəqələri adlarındandır.

Anta-(anda) sözündən düzəlmiş toponimlərin (yaşayış məntəqə, dağ və təpə adlarının) qədim tarixi vardır. E. əv. VIII əsrdə Urartu çarının bir qaya yazısında Andamaniv və həmin əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Qızılüzən çayının hövzəsində Andia yaşayış məntəqə adları mə'lumdur. XIX əsrdə Şərqi Anadoluda Fərat çayının yuxarı axımında, onun sol sahilində Andit kənd, Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasında Andi-Aqigöl və Andçay, Dağıstanda Andi dairə adı, And göysu çayının adı və Qunib dairəsində Andi kənd (181,16), Naxçıvanda Əndəmiç toponimləri də bu sözdən düzəlmişdir. Musa Kalankatnın "Alban tarixi"ndə Albaniyada Artsakda (Dağlıq Qarabağ) Handu (əvvəlinə ermənicə yazılışda "h" səsi əlavə edilmişdir) məntəqə adı çəkilir (III kitab, 19-cu fəsil). Andu qalası albanların xristian hissəsinin hökmdarı Səhl oğlu Adarnaseh tərəfindən IX əsrin ortalarında tikilmişdi (yenə orada). (Həmin hökmdar ərəb tarixçisi Təbərinin əsərində Adernese ibn İshaq əl Xaçini adlanır və onun 855-ci ildə tutulub Ərəb xilafətinin mərkəzi Samirəyə aparıldığı göstərilir). Dağlıq Qarabağda Xotavəng monastırının XI əsrə aid ermənicə kitabəsində bu qala Handaberd (Handqala, əslində And qala) adlanır. Bu qalanın adı ilə adlanmış kənd Hand adlanırdı. İndi Əsgəran r-nunda yerləşən bu kənd də 1828-1830-cu illərdə İrandan kəlmə ermənilər yerləşdirildikdən sonra ermənicə Xantsk formasındadır. Albaniyada əhali türkmənşəli idi, əks halda türk mənşəli anta, anda sözü qala adında əksini tapa bilməzdi. İrəvan əyalətində (Vedibasarda) Andi və Dərəçiçək mahalında Andi kənd adları barədə bax: 6,122-123.)

Andaki- Duşet r-nunda kənd adı (112, 151). Xandak adının gürcücə yazılış formasıdır. Bax: Xandaq.

Andaki-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında aşırım adı (181,16). Xəndək adının gürcücə yazılış formasıdır. Bax: Xandak.

Andakiskali- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında çay adı (181,16). Bax: Andaki.

Andisi- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,16) İndi Tsixinvali r-nunda Andzisi formasındadır (112,151). Türk dillərində anda sözüdür. Bax: Anda.

Ani-Axalsix r-nunda kənd adı (112,151). Şərqi Anadoluda erkən orta əsrlərdə Ani və İrəvan əyalətində (Şirak düzündə) Ani şəhər adları ilə mə'naca eynidir (bu barədə bax: 6, 117). Orxon - Yenisey türk run yazılarında Altayda Ani çay adı çəkilir

(126,45). Türk dillərində an,anq “çayın ağzı”, “çayın qolu”, ”karst çuxuru”, “hövzə”, ”dar dərə”(172,50-51) sözü ilə əlaqələndirilə bilər.

Anisxevi- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında çay adı(181, 16). Ani adından və gürcücə xevi “dərə” sözündən ibarətdir.

Apaklu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanın Stepanovan r-nunda) dağ adı. XX- əsrin 30-cu illərində ermənicə Apakesar idi(26,117). Qazax qəzasında Apaqe-Kar dağ adı mə'lumdur(yenə orada). İrəvan əyalətinin Göycə mahalında Apaxe adlı kənd vardı (6,123) Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Albaniyada Apaxe məntəqə adı çəkilmişdir(II kitab, 7-ci fəsil).

Apaklu- Kutaisi quberniyasının Zuqdidı qəzasında kənd adı (181,15). Şimali Qafqazda Teymurxanşura dairəsində Apaktübə (181,15) təpə adı ilə eynidir.

Apeni- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında çay adı (181,16) . Suxumi dairəsində Apianca kənd (yenə orada) və İrəvan xanlığının nahiyəsində Apna kənd adları ilə eynidir (bax: 6, 123).

Apniya- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında yaylaq adı(181,17).

Apnisxevi- Siqnax qəzasında çay adı (181,7).

Aradeti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında (indi Kareli r-nunda) kənd adı. XIV əsr tarixçisi Rəşidəddin yazır ki, monqol işğallarında Oyrat adlı türk tayfası da iştirak etmişdir(200,1,118). Tədqiqat göstərmişdir ki, bu tayfanın adı Azərbaycanda Birinci Aratkənd və İkinci Aratkənd (Kürdəmir r-nu) kənd adlarında olduğu kimi (106,85). Gürcüstanda Aradeti kənd adında əksini tapmışdır ki, bu da Arad (əslə Oyrat) tayfasının adından və gürcücə yer bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir. Bunu oyratların Olet (Elet) tayfası adının Gürcüstanda Aletkari toponimində qalması da göstərir. Bax: Aletkari.

Arali- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Adıgün r-nunda) kənd adı(181,170).Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya olunmuşdur.(29). Azərbaycanda Ərəş qəzasında Aral kənd, Şimali Qafqazda Kaytak-Tabasaran dairəsində Arallar- Göytəpə kənd, Dağıstan dairəsinin Kürə nahiyəsində Aral (Yenkicə) kənd və Teymurxan şura dairəsində Aral dağ və kənd adları ilə mə'naca eynidir. XV11 əsrdə Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Aral

tayfasının adı çəkilir(34,162).Mənşəcə Afşar tayfasının bir qoludur. Azərbaycanda Aral kəndi (Ağdaş r-nu), qaraqalpaqlarda isə Aral tayfası vardır.(277,131).

Aramdərə-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında göl adı(181,18). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Aramlı dağ adı (yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Toponimin mənşəyi Azərbaycan dilində haramı- "qaçaq", "quldur" sözündən, ya da türk dillərində uram "çaylaq", "subasar sahə"(172,580) sözündəndir. Azərbaycanın Goranboy r-nu ərazisində Güllüstani-İrəm dağ adı ilə səsləşir.

Aranisi- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Duşeti r-nunda) kənd adı (181, 18). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Aran və Eranos (bax: 26, 112), Azərbaycanda (Lerik r-nunda) Aran, Aran-Diki, Arandərəsi, Masallı r-nunda Orandağ, Kəlbəcər r-nunda Arantəpə(Mozkənd ərazisində), Tovuz r-nunda Aran və Arançı, (Bax:10). Dağlıq Qarabağda Aranzəmin və b. toponimlərlə mənşəcə eynidir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı "Alban tarixi" əsərində Artsak (Dağlıq Qarabağ) əyalətində bir mahalın Böyük Aran (ermənicə yazılışında Mets-Arank, mets "böyük", Aran etnonimindən və cəm bildirən "k" şəkilçisindən) adlandığını yazır ("Alban tarixi", II kitab. 4-cü fəsil). Bu ad indiyədək Əskəran (Azərbaycan dilində əski "qədim", "köhnə" sözündən, Aran etnonimindən) qalmışdır. Dağlıq Qarabağda Aranzəmin (farsca zəmin, "yer" deməkdir) kəndi də vardır. Aran bir qədim türk tayfasının adıdır. Şimali Qafqazda bu tayfanın adını Oran formasında ilk dəfə I əsr Roma tarixçisi Plini qeyd etmişdir (Plini, VI, 26) Erkən orta əsrlərdə Cənub- şərqi Avropada qırpaqların tərkibində Uran tayfası vardı (119,540-542). Qaraqalpaqlarda Aranşl, özbəklərdə Arançı tayfaları mə'lumdur (bax:108,s.119-122). VII əsrə aid "Erməni coğrafiyası" adlı mənbədə Albaniyada Arancnak toponimi qeyd olunur ki, bu da Tovuz r-nunda "Arançı təpələri" adında qalmışdır. Həmin r-da Aran adlı kənd də vardır. XII əsrə aid bir mənbədə Dağlıq Qarabağda Aran (ermənicə yazılışında Hrans), Aran-Daş (ermənicə yazılışda Hrandaşants), Yazı-Aran (ermənicə yazılışında Yeznarants) toponimləri qeyd olunmuşdur. Qədim türk dillərində aran "mülayim iqlimli yer", "düzən", "çəmən" (və ona görə də qışlaq yeri) sözündən(199,1,1,251) başqa Aran adlı tayfa da olmuşdur.

Aran Sarvan- Marneuli r-nunda kənd adı. Kənd Sarvan elinin və Qızıl Hacılı elindən bir qrup ailənin aranda(düzdə, yəni ,qışlaq yerində) məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bax: Sarvan , Dağ Sarvan və Ərçivan Sarvan.

Arakici- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında (indi Oçamçiri r-nunda) kənd adı .Göycə gölü ilə Gədikçay arasında bir dağ və Göycə gölünün cənub-qərb hövzəsində bir çay Araqi adlanır.(6,125). Ehtimal ki, ya türk dillərində irək- “dağ belinin şaquli səthdə təkrarlanan dirsəkləri” (150,18), ya da monqol dilində ereq- “sıldırım sahil”, “yarğan(172,638) sözündəndir.

Aranlu- XIX əsrin I yarısında Borçalı sahəsində kənd adı(142).

Arbaçxani- Duşeti r-nunda kənd adı (112,152). Arpaçxan şəxs adıdır.

Arboeti- Duşet r-nunda kənd adı (112,152). Arpa və gürcücə yer, məkan bildiren “eti” şəkilçisindəndir.

Arğanatəpə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,18). Şimali Qafqazın Vladıqafqaz dairəsində Arxana-Xan dağ (yenə orada) adı ilə mə'naca eynidir. Həmin əsrdə Qars əyalətinin Ardahan dairəsində göstərilən Arqanet toponimi də(yenə orada) bu sıradandır. Azərbaycan dilində yarğan (çaykənarı sıldırım sahil) sözündəndir.

Arqun- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı(163,317). Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Veden dairəsində Arqun kəndi (181,18), həmin əyalətin Qroznı dairəsində Arqun çay, Azərbaycanda Zaqatala dairəsində Arqunqışlaq (yenə orada) adları ilə eynidir. Qədim türkmənşəli Arqun tayfasının adıdır.Orta Asiyada mənşəcə qıpçaqlara mənsub bu tayfa barədə bax: 233, s.130.

Arquna- Tiflis quberniyasının Suxumi əyalətində çay adı (181,18). Bu hidronim ehtimal ki, türk dillərində arku “dağlar arası vadi”, “dərələrlə parçalanmış yer”(172, 58).

Arquni- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Duşeti rayonunda) kənd adı(181,18). Qədim türkmənşəli Arqun tayfasının adını əks etdirir. Bax: Arqun.

Arda- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181. 18). 1226-cı ildə Xarəzmşah Sultan Calaləddinin Gürcüstana hərbi səfəri ilə əlaqədar hadisələrdə Artaani (Arda adının gürcücə yazılışı) qala adı çəkilir (176,368). İrəvan quberniyasının

Novobayazit qəzasında Ardaniç kənd (yənə orada). Qax r-nunda Ardabaçay (yənə orada), adları ilə mə'naca eynidir. Qədim türk dillərində art “dağ aşırımı”, “yüksəklik” (126,55) sözündəndir.

Arekli- Tiflis quberniyasının Tiflis quberniyasında xaraba kənd adı (181, 19). Arıqlı adının rusca yazılışdır. bax:Arıqlı.

Arek- Kutaisi quberniyasının Oltin qəzasında qışlaq (181; 9) adı. Monqol dilində ereq “sıldırım sahil”, “yarğan” “qayanın (dağın) kənarı” (172, 638) sözündəndir.

Areş- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çay adı (181, 19). Azərbaycanda orta əsrlərdə Ərəş (indiki Xaldan r-nunda) mahal adı ilə mə'naca eynidir (Ərəş qalasını 1579-cu ildə Qızılbaşlar dağıtmışlar,234,237). 1279-cu ildə tikilmiş Alban kilsənin kitabəsində kəndin Urek adlandığı qeyd olunmuşdur. Urek toponimi türk dillərində oruk “dayanacaq”, “düşərgə” mə'nasındadır.(126, 390). Sonra bu ad ərəb dilində ərəş “gəliş yeri” (268,1032) sözü ilə əvəz edilmişdir.

Araşperan- Laqodex r-nunda kənd adı (112, 152).Ərəbcə ərəş “dayanacaq” və farsca bəran “sahil, kənar” sözlərindəndir.

Arıqlı- Bolnisi r-nunda kənd adı. Borçalı qəzasında Aruqlu kimidir.(181, 20). Gürcücə yazılışı Aruxlo (112, 153).İndi Maxiduri adlanır. Aruqlu 60 ailədən, iki qoldan ibarət el kimi qeyd olunur(155, 1, 415). 1728-ci ilə aid mə'lumata görə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində Aruqlu adlı iki elin yaşadığı göstərilir: biri Aruqluoğlu camaatı, digəri Yüzbaşı tayfasının Aruqlu camaatı(34, 159-160). İrəvan əyalətinin Şirakel (Şörəyə) nahiyəsində Arıqlı və Azərbaycanda Yelizavetpol(Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistanın Sisyan r-nunda) Arıqlı kənd adları(bax: 6, 121) ilə mənşəcə eynidir. Arıqlı kimi qeyd olunan bu kənd Həsən Qocalı , Saliqanlı Sisqala və Daşdı Qullar mənətaqələrini əhatə edən icma idi. Kənd qırpaqların Arıq tayfasının (233,82) adını əks etdirə bilər. Orta Asiyada qırpaq mənşəli qaraqalpaqlarda indiki də Arıq tayfası vardır. Şərqi Anadoluda Boxtan əyalətinin Aruq mahalından(Şərəfxan Bidlisidə-Ereqli(234,293) çıxma ailələrin özləri ilə gətirdiyi addır (Anadolu yarımadasındakı “Ereqli”, daha dəqiqi, “Bender Ereqli” isə yunan dilində Qerakle” adından təhrifdir. (bax: 6,126-127.)

Aritistskali- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çay adı (181, 19). Şimali Qafqazın Kuban əyalətində Ariti çay adı (yenə orada) ilə eynidir. Qədim türk dillərində ariti “təmiz” (126,53) sözündəndir. “Təmiz (şəffaf) çay” mə’nasındadır.

Armanis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,19). XIX əsrin 70-ci illərində Calaloğlu kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. Həmin əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Türk dillərində orman- “düzən yerdə meşə”(172,581) sözündən və gürcü dilində “is” şəkilçisindən ibarətdir.

Armudlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181.19). Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində Armudlu kəndidir (34,160). İndi Ermənistanın Quqar r-nundadır. 1920-ci ildə əhalisi qovulduğundan kənd dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazda çoxlu Armudlu kəndlərindən biridir. Armud olan yer mə’nasındadır.

Armudlu Başqa- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 160). İkinci Armudlu (yaxud digər Armudlu kəndi) mə’nasındadır.

Armudlu- Dmanisi r-nunda kənd adı. 1949-cu ildə gürcüçə Pantiyani adlandırılmışdır (112,261). Calaloğlu kənd icmasına mənsub məntəqələrdən biri. Həmin əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

Armudludərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181, 20). Çay axdığı dərənin adıdır.

Arpalı-Borçalı bölgəsində sancaq adı (141). Qarapaxların bir tirəsinin adıdır.

Arpa qobusu- Qardabani r-nunda qobu adı(22,28).

Arpalıq- Dmanisi r-nunda yer adı(22,28). Borçalı bölgəsində yaşamış, lakin XIX əsrin əvvəllərində Türkiyəyə köçüb getmiş Qarapax elinin bir oymağının adıdır(7).

Artana- Telavi r-nunda kənd adı. XI əsrə aid gürcü mənbəyində Artaani kimidir(170,24). Bu mə’lumatı şərh edən Q.V. Sulaya yazır ki, hazırda bu yaşayış məntəqəsi Ardaqanıdır (170,qeyd 49). İlk dəfə olaraq VI əsrə aid mənbədə Quqar əyalətinin mahallarından birinin Ardaqan adlandığı yazılmışdır (71). Qars əyalətinin Ardaqan (Ərdəhan) mahal adı ilə müqayisədə aydın olur ki, bu ad da türkcə Ər-toqan şəxs adıdır.

Artanaş qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı. Türkiyədə Ardanuc, İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Ardaniç kənd adları və Göycə gölünün şərq hissəsində körfəzin və yarımadaının adı olan Ardaniş adı ilə ehtimal ki, eynidir (bax: 6,126).

Artax- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 20).

Aruqlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181, 20). Bu qəzada iki Aruqlu adı vardır. Onlardan biri indi Bolnisi rayonunda Arıqlı kimidir. Bax: Arıqlı.Digər Aruqlu həm də Məryəmlu adlanmışdı(yenə orada).

Arxa- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181, 20). Türk dillərində arka “dağın meşə ilə örtülü şimal hissəsi” (99,238) arqa “dağ meşəsi” sözündəndir.

Arxalı- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı(181. 20).

Arxacbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında bulaq adı (181, 20). Türk dillərində arkaç “dağın arxası”, “dağın gün düşməyən hissəsi, quzeyi”(206, 1, 291) sözündəndir. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Arxaçtəpə(181,20). Azərbaycanda indi Oğuz r-nunda Qaynararxac, Dağlıq Qarabağda Qızıl Arxac, Gədəbəy r-nunda Qara Arxaç, Qubadlı və Cəbrayıl r-larında Arxaçdərəsi, İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Xan-Arxac toponimləri ilə yenidir. Arxac həm də qoyun sürüsünün dağ yamacında saxlandığı yerdir.Bax: 6,129-130.

Arxlıqala- Bolnisi r-nunda qədim qala adı. Gürcücə yazılışı Arxitsixe.

Arçasan- Loru əyalətində kənd adı(241).

Arçaxluq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ (181, 21). Arçalıq- ardıcılıq deməkdir.

Arçis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181, 21). XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Həmin əsrin 70-ci illərində Şınıx kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi.Türk dillərində arçaq(ardıc) ağac adıdır.

Arçud- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında bir azərbaycanlı kəndi də (1988-ci ildə həmin kəndin 700 ailəsi Azərbaycana

deportasiya edilmişdir) Arçut adlanırdı. Həmin qəzada Arçut adlı xaraba kənd vardı(181,21). Türk dillərində arça (ardıc) ağac adıdır.Bax: 6, 130.

Arçoeti-Tiflis quberniyasının Duşeti qəzasında kənd adı (181, 21). Gəncə quberniyasınınZəngəzur qəzasında indi Ermənistanda Qafan r-nunda Arçazur dağ adı ilə (181,21) eynidir. Bax: 6,130. Türk dillərində arça (ardıc) sözündən və gürcücə yer, məkan bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir.

Arçakeli-(Zendolaantkari) - Tiflis quberniyasının Duşeti qəzasında kənd adı (181,19). “Arcakali” formasında toponim 1392-ci ilə aid mənbədə çəkilmişdir(111,105). İndi Duşet r-nunda Arçueli kimidir (112,153).

Arşa- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı (181, 21). Azərbaycanda Quba qəzasında Arşalı (yenə orada) və Dağıstanın Darqın dairəsində Arşi, Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Sunca dairəsində Arşiti (yenə orada) kənd adları ilə eynidir.Türk mənşəli Arşa tayfasının adıdır.

Asanuri - Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(112, 153). Həsən şəxs adıdır.

Asan Xocalo- Bolnisi r-nunda kənd adı (112,153). Həsən Xocalı adının gürcücə yazılışdır.

Askilauris-Seri - Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağın suayırıcı (181, 21).Qədim bulqarların Eskil , Eseqel tayfasının adını(81,235) əks etdirir. Mesxetidə Askilli dağ və Azərbaycanda Əzgilli(Beyləqan və Xanlar r-nları) kənd adları ilə eynidir.

Askilauri- Saqareco r-nunda kənd adı (112, 153). Qədim türk mənşəli bulqarların Eseqel (Eseqel) tayfasının adını əks etdirir. Qaraqalpaqlarda Eskilli tayfa adı vardır.

Askiskali- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı (181,21).Aski çay mə'nasında.

Aslankənd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181, 21). Aslan şəxs adıdır.

Asmaşi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında bulaq adı(181, 21). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Asma, Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasında Asmaevo (181, 21) kənd adları ilə mə'naca eynidir. Azərbaycanda Xaçmaz r-nunda Asmaçay hidronimi də bu sıraya aiddir. Türk dillərində asma, asba ”yayda quruyan su mənbəyi(bulaq, çay)” (150,14) sözündəndir.

Aspara- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181, 21). Qədim türkmənşəli
Az tayfasının adından və farsca para “kənd” sözündən ibarətdir.

Assa- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında çay adı (181, 21). Dağıstanın Qunib dairəsində Assa
kənd adı (yenə orada) ilə ehtimal ki, eynidir. Türk dillərində as “çayın
ağzı”(172,58) sözündəndir.

Asxi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181. 22). Türk dillərində aska “alınmaz
(yə’ni zirvəsinə qalxmaq mümkün olmayan) qayalı dağ” (172,58) sözünün gürcü
dilinə uyğunlaşdırılmış (sözün sonundakı “a” səsinin gürcü dilində “i” adlıq hal
şəkilçisi ilə əvəzlənməsi) formasıdır. Monqol dilində asqa “daş(qaya parçaları
səpintisii)”, qırğız, dilində aska “qaya”(76,35) mə’nalarındandır. İrəvan əyalətinin
Sisyan nahiyəsində 1590-cı ilə aid mə’lumata görə Əskəmor, İranda Aşqabat,
Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad(əslı Aşqapat) , Türkiyədə Aşqabad (aska, aşqa
və türk dillərində bət”üz” “ səth” , “müəyyən yerin üstü” sözlərindən)
toponimləri ilə mə’naca eynidir.

Atan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 22). Gürcüstanın Suxumi dairəsində
də bir kənd Atan adlanırdı (yenə orada). XIX əsrin ortalarında əhalisi ermənilər
idi. Türk dillərində atan “burulmuş,axtalanmış dəvə”, “işlək dəvə” sözündəndir.

Atatəpə- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (indi Borçalı bölgəsində) kənd adı (34, 160). Ordakı
Adatəpə dağının adındandır. Azərbaycanın Samux mahalında Adabaş(142) və
İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Adatəpə, dağ adları(181, 6) ilə
eynidir. Digər adı Ardanış olan bu dağ Qazax-Borçalı elləri üçün yaylaq yerləri
olmuşdur. Əslı Adatəpə yaxud Adaytəpə. Türk dillərində ada(aday) və təpə
sözlərindən ibarətdir. Ada(aday) həm “dörd tərəfi su ilə əhatə olunmuş quru yer“,
həm də düzənlikdə təpə mə’nasındadır. Türkmənistan toponimiyasında ada,
“qum təpəsi” sözü barədə bax: 236. s. 23.

Atkala- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı (181, 22).

Atskuri- Axalsix r-nunda kənd adı. Görkəmli ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadənin kəndidir.
Axısqa türklərinin yaşayış məntəqəsidir. Səlcuq oğuzlarının Yazqur tayfasının
adını əks etdirir.

Axa- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,23). Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Nalçik dairəsində Axadağ adı ilə (181, 23) eynidir. Bizcə aka, əkə (ağa) “böyük qardaş” sözündəndir.

Axalaşan- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (indiki Borçalı bölgəsində) kənd adı(34, 160). Ehtimal ki, gürcü dilində Axalışeni “Yeni kənd” adının təhrifidir.

Axali Abastumani- Zuqdidə r-nunda kənd adı.Gürcücə axali “təzə”, “yeni” və türkcə Abastuman toponimindən ibarətdir. Bax: Abastumani.

Axali Burquli- Duşeti r-nunda kənd adı (112,154).Gürcü dilində axali “təzə”, “yeni” və Burqulu kənd adındandır. Burqulu kənd adı türk mənşəli Burqu tayfasının adındandır.

Axali-Lalalo- Marneuli r-nunda kənd adı(112, 154). Gürcü dilində axali “yeni”, “təzə” və Lələli kənd adının gürcücə yazılış formasıdır. Bax: Lələli.

Axali-Mamudlo- Marneuli r-nunda kənd adı (112, 154). Gürcü dilində axali “yeni”, “təzə” və Mahmudlu kənd adındandır.

Axalsix- Gürcüstanda bir qəzanın (indi bir r-nun) adı. Qədim mənbələrdə çəkilən Tao (erməni mənbələrində Tayk) əyalətinin ərazisini əhatə edir. VII əsrə aid ermənicə mənbədə Tayk mahalının adı çəkilir. Həmin mahal adlarının hamısı türkmənşəlidir. Axalsix toponimi isə gürcücə axali- “yeni”, “təzə” və tsixe “qala” sözlərindəndir. Ermənicə bu ad Axısa, Anadolu türklərində Axiska kimidir. Azərbaycanlılarda isə Axısqa formasındadır. Bölgədə yaşayan türklər “Axısqa türkləri” adlanır. Bu məntəqənin adı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda və başqa elmi mə'lumatda (43,26) Aqsəqa kimi çəkilir. Yunan dilində aqios “müqəddəs” (oradakı xristian ibadətətinə görə) və türk dillərində köy (kənd) sözlərindəndir.

İrəvan əyalətinin Dərə-Ələyəz mahalında da Axasku (Aqiosköy adından təhrif) adlı kənd vardı. Azərbaycanda Aqstafa toponimi (Aqios “müqəddəs” və təpə sözlərindən) ilə mə'naca birliyinə malikdir.

Axalıq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131, 416). Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində iki kənd Axalıq adlanıb(34,160). Kənddə XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyədən gəlmə ermənilər və yunanlar yaşayırdı (131,416).

Birincisi, kəndin adı ərəb dilində əxi(Sufi-dərviş cəmiyyətləri üzvlərinin bir birinə verdiyi ad, ərəbcə əxi “qardaş” sözündən) və Azərbaycan dilində -lik şəkilçisindən ibarətdir. Orta əsrlərdə Səfəvi şahları Ermənistanda, Azərbaycanda və qismən Gürcüstanda əxilərə torpaq (əkin) sahələri və hətta kiçik yaşayış məntəqələri bağışlayırdılar. Ondan sonra həmin əkin sahələri (zərəətlər) və məntəqələrin adlarının əvvəli “əxi” sözündən ibarət olurdu. Sonralar bu toponimlərdə əxi sözü təhrifə uğrayaraq çox hallarda “ağa” formasına düşmüşdür. Axalıq “əxiyə” mənsub yer, məntəqə “ mə’nasındadır.

İkincisi, toponim ərəb mənbələrində Dəclə çayının sahilində qeyd olunmuş Axul əyalətindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqənin adıdır, “Axul” adı gətirilmədir. Belə halda Axalıq “Axulluq”, “Axuldan gəlmə” mə’nasındadır. Bax: Haxılı.

Axateli-Telavi r-nunda kənd adı (112,155). Əxi və ərəbcə tel “təpə” sözlərindəndir.

Axaşen-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı. Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Axaşen kənd, həmin dairədə Axaşen xaraba kənd və həmin əyalətin Artvin və Batum dairələrində Axaşenqışlaq kənd adları (181) ilə eynidir.

Axkerpi-Marneuli r-nunda kənd adı (112,155). Bax: Aq-körpü.

Axirzaman- Borçalı bölgəsində kənd adı (34).

Axpat- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 24). Ehtimal ki, Aqbad adından təhrifdir. Axpat, Axuri, Varnaq və Sənanin kəndlərini əhatə edən icmanın adı idi. XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər məskunlaşmışdı.Bax: Aqbat.

Axpat-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı(181. 24).

Axtala-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı (181,24).Çətindağın ətəyindən keçən dəmiryol stansiyası da Axtala adlanır (21,125). Kənd qonşu Çoçkənd sovxozu ilə birləşdirilmişdir (21,126) Gürcü mənbələrində ilk dəfə 1392-ci ildən mə’lumdur (111,102). 1590-cı ilə aid türkçə mənbədə Loru bölgəsində Axtala sancaq adı kimi qeyd olunur (241). Əsli Aqtala. Qədim türk dillərində aq “əlverişli”(126,48) və tala (meşə içərisində çəmənlik yer) sözlərindəndir.Gürcüstanın qədim türkmənşəli “tala” sözü Baytala, Qaratala,

Kaşkatala, Kiçik Axtala, Köhnə Aqtala, Saburtala, Salerktala və b. toponimlərdə saxlanılmışdır. Bu toponimlərdə “tala” sözü Azərbaycanda İtitala(Balakən r-nu), , Baqtala və Qaratala (Qax r-nu), Zaqtala, Uzuntala, Xırxatala və b. oykonimlərdə saxlanılmışdır.

Axtalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Çoçkənd yaxınlığında dağın adı (179,268).

Axuti- Kutaisi quberniyasının Zuqudui qəzasında kənd adı (181. 24). Bax: Akuta.

Açadara-Suxumi r-nunda kənd adı(112, 156).Açadarı,Acıdərə adının gürcücə yazılışdır. Türk dillərində acu “dağ aşırımı” “dağ keçidi”(172,61) və dərə sözlərindən ibarətdir.

Açandərə- Qulripsi r-nunda kənd adı(112,156).

Açandərə- Qudauta r-nunda kənd adı(112,) 1953-cü ildə gürcücə Qup-Aqu adlandırılmışdır. (112,262).

Aciskənd-Marneuli r-nunda kənd adı (112,149). Hacıkənd adının gürcücə yazılışdır.

Acimiçiqrə- Qudaut r-nunda kənd adı (112, 149).Azərbaycan dilində acı(duzlu) və türk dillərində çoqra, çoqrak “mineral bulaq”, “qaynaq” (126,154)sözlərindəndir. “Acıbulaq” mə’nasında- dır. Azərbaycanda Çıraqqala (əslı Çıqrakqala, yə’ni bulaq yaxud qaynaq üstündəki qala, həqiqətdə də orada Qalaaltı qəsəbəsində məşhur mineral bulaq vardır), Kuban əyalətində Bet-Murza Çoxrak, Koş Çoxrak toponimləri ilə mə’naca eynidir. Bax: Çaxraçay.

Acir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,7).

Acıtəpə-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı. (181, 4).Bax: Açadərə.

Aşağı Avçala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181, 3).. Bax: Yuxarı Avçala.

Aşağı Aqkalafa- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Tetriskaro r-nunda) kənd adı (181. 5). Gürcücə yazılış forması Kvemo Aqkalapı.

Aşağı Alvan- Axmeti r-nunda kənd adı (112 190). Gürcücə yazılışı Kvemo Alvani. Qədim türkmənşəli Alban tayfasının adındandır.

Aşağı Amirni- Duşeti r-nunda kənd adı (112, 190.) Gürcücə yazılışı Kvemo Amirni .Bax: İmirli.

Aşağı Bənəfşəçay- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Bax Banuşçay.

Aşağı Qarabulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181, 114). Gürcücə yazılışı Kvemo Karabulaqi (112, 191).

Aşağı Qaradərzi- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Aşağı Apiançı- Suxumi r-nunda kənd adı. 1955-ci ildə Nicni Apiançı adlandırılmışdır (112, 266).

Aşağı Qarakənd- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 160).

Aşağı Qoşaqała- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Kvemo Koşkalisi (112, 191).

Aşağı Qulaver- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181. 68). Gürcücə yazılışı Kvemo Qulaveri.Mənbədə Borçalı sahəsində əhali azərbaycanlılardan ibarət Güləvər kəndi kimi qeyd olunmuşdur(141).

Aşağı Qullar-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181, 47). Gürcücə yazılışı Kvemo Kulari. Bax: Qullar .

Aşağı Dmanisi-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181, 89).

Aşağı Qoşakilsə- Bolnisi r-nunda Xramçay vadisində kənd adı. Gürcücə yazılışı Kvemo Koşakilisa. Bax : Yuxarı Qoşakilsə.

Aşağı Kəpənəkçi Qardabani r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Kvemo Kapanakçi (112, 191.).

Aşağı Maqaro- Siqnax r-nunda kənd adı.Gürcücə yazılışı Kvemo Maqara(112, 191).

Aşağı Ortuni- r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Kvemo Ortuni. Qədim türk dillərində ortun “ortada yerləşən”(126,371) sözündəndir.

Aşağı Oruzman- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. Hamamlı kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. Qıpçaqların Orus (Uruz) tayfasının (bax:Urosxevi) adından və türk dillərində man “qoyun üçün hasarlanmış yer (müq.et. Qazaxıstanda Manqışlaq) sözündəndir.

Aşağı Saral-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,219). Orta əsrdə Borçalı bölgəsində yaşamış Qarapapaxların Saral tayfasının adındandır.Bax: Yuxarı Saral.

Aşağı Sarımsaqlı- Borçalı bölgəsində kənd adı (34).

Aşağı Torsa- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında kənd adı (181, 246).

Aşağı Fındıqlı-Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə gürcücə Kvemo Txilovani adlandırılmışdır(112, 266).

Aşağı Hamamlı- Borçalı sahəsində kənd adı(142). Bax: Hamamlı.

Aşağı Xandak- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181, 158). Bax:Xandak.

Aşağı Xaraba-Kaspi r-nunda kənd adı.Gürcücə yazılışı Kvemo Xaraba (112, 198). Bax: Yuxarı Xaraba.

Aşağı Çala- Kaspi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Kvemo Çala .

Aşağı Çarqalı-Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı (181, 213). Bax:Çarqalı.

Aşağı Cinis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (131, 408). XIX əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir. Bax:Cinis. Mənşəcə erkən orta əsrlərdə Gürcüstanda yaşamış qədim türkmənşəli Cin tayfasının adıdır.

Aşağı Cıqalı- Borçalı bölgəsində kənd adı (141). Əsli “Çik eli(tayfası)”. Qədim türkmənşəli Çik tayfasının adını əks etdirir.Bax: Cıqallı.

Aşaroğlu-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı (181,25). Aşaroğlu nəsil adıdır.

Aşqala-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Kazbeqi r-nunda) kənd adı. XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədən gəlmiş ermənilərin özləri ilə gətirdiyi addır. Türkiyənin şərqində Ərzurum qalasının digər adı Aşqaladır. İrəvan quberniyasında Şirak düzünün cənub şərqində Aşqala dağ (bax: 6,135) adı ilə mə'naca eynidir.

Aşıqlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində el adı (34,162). Mənbədə “Ərəbli oymağının Aşıqlı camaatı” kimidir (yenə orada).

Aşuqassopeli-Borçalı r-nunda kənd adı. Aşıqkəndi adının gürcücə yazılışdır.

= B =

Babakar-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı. (181,26). Əsli Babaqar. Azərbaycan dilində baba (pir, müqəddəs yer) və türk dillərində qar “alınmaz” (sıldırım) qaya (149,107) ya da ərəb dilində qar “mağara” sözlərindəndir. Bax: Aqakar.

Babakişilər- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcücə Muşevani adlanır (Hürriyyət” qəz. 1997, № 20).

Babaxanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (indi Borçalı bölgəsində) kənd adı (241, 107). XVII əsrdə İrəvan xanlığının Şörəyəli mahalında da kənd Babaxanlı adlanırdı(bax: 6,142). XV əsrdə Borçalı bölgəsindən çıxmış bir qrup ailə Qızılbaşlara qoşulmuşdur. Qızılbaş tayfaları içərisində Bozçalı (səhvi Borçalı) adlı kiçik bir tayfa da vardı (bax:16.). Bu tayfanın əmirlərinin birinin adı Babaxan (209,116). Olduğundan onun şərəfinə Babaxanlı adlandırılmışdı. İrəvan xanlığının kəndlərindən birinin adı da Babaxanlıdır. (bax: 6,142).

Babacan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanda) çay adı (181,26). Dəbəd çayının sağ qoludur. Çay axdığı “Babacan dərəsi”nin adındandır. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında olan Babacan kəndinin əhalisi 1988-ci ildə Azərbaycana deportasiya edilmişdir. Bax: 6,143.

Baqdadi- Laqodexi r-nunda kənd adı (112,156).1940-cı ildə Mayakovski adlanır (112,257). İrəvan xanlığının Şirakel (Şörəyəli) mahalında Bağdad kənd və dağ adları (6,143) ilə eynidir. Türk tayfalarının miqrasiyası ilə İraqdan(Bağdaddan) gətirilmə addır.

Baqadiki- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Buqa(erkən maral) və dik (hündür yer) sözlərindən ibarətdir.

Bazaleti- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Duşeti r-nunda) kənd adı(181). Xəzərlərin Bizal tayfasının (81,237 və 82,35) adından və gürcücə eti “yer” sözündəndir.

Bazaleti- Orconikidze r-nunda kənd adı (112,157).

Bazarxana- Aspinza r-nunda kənd adı.Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir(29).

Bazarxevi- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,28). Bazar etnonimindən və gürcücə xevi “dərə” sözündəndir. Gürcüstanda Bazari yaşayış məntəqə adı 1392-ci ildə çəkilmişdir (140,146). Qırçaq mənşəli Basar tayfasının (233,82) adındandır. Qırqızlarda Bazar, qaraqalpaqlarda və kalmıqlarda Basar tayfaları

mə'lumdur (bax:106). Qafqazda “bazar” sözündən düzəlmiş çoxlu dağ, çay və kənd adları vardı: Bazarçay, Bazaryurd, Şimali Qafqazda Qaranoqay dairəsində Bazar-Nur, Zaqatala qəzasında Bazarqobu və s. Zaqatala rayonun Çobankol kəndinin bir məhəlləsi də Bazar adlanır. Həmin rayonda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Qımır kəndinin tam adı Qımırbazar, Car kəndinin qədim adı isə Carbazar olmuşdur. İ.P.Lineviçin 1873-cü ilə aid mə'lumatında Zaqatala dairəsində 3 ailədən ibarət Bazartala kəndinin adı çəkilir. Azərbaycanda Dəvəçi Bazar orta əsrlərdə Yurd Bazar Anbarçı (Kürlə Arazın qovşağında) toponimi mə'lumdur(6,144).Bax: 106, s.60-61.

Bazik-İn- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,28). Türk dillərində bazuk “iri”, “nəhəng” və in “mağara”, “zaqa”(126,209) sözlərindən ibarətdir.XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Bazikit dağ və həmin quberniyanın Aleksandropol qəzasında Bezikzor kənd adları ilə (yenə orada) mə'naca eynidir.

Bayazidlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,34). Qazax qəzasında (Şəmsəddil mahalında) Bayazidlu kənd adı ilə eynidir. Türkiyənin Bayazid əyalətindən gəlmiş ailələrdən özləri ilə gətirdikləri addır.

Bayantxevi-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,34). Azərbaycanda Bayan (Daşkəsən r-nu) və İranda (202,32) çoxlu Bayan kənd adları ilə eynidir. Qədim türkmənşəli Bayan tayfasının adından (bax: 106,60) və gürcücə xevi “dəre” sözündəndir.

Bayaskaya-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,34). Türk dillərində bayaz “ağ” və kaya (qaya) sözlərindəndir. Aqqaya mə'nasındadır.

Bayatlı- Borçalı bölgəsində kənd adı(142).Oğuzların Bayat tayfasının adındandır.

Bayburt-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181, 118). Qızılbaşların Bayburdu tayfasının (187,92) adındandır. Bayburd (digər adı Amid) Anadolu yarımadasında, Ərzincan yaxınlığında qədim qalanın adıdır. V əsrə aid mənbədə Baybert(134, 11 kitab,37-ci fəsil), “Kitabi Dədə Qorqud”da Bayburd kimidir.Orta əsrlərdə Türkiyədə Bayburd həm şəhər-qalanın, həm də Əmirhacılı və Oğulbəyli qollarından ibarət türkmənşəli tayfaların adı idi(52,188). İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında da bir kənd Bayburt adlanırdı (bax: 6,145).

Baydar- Borçalı distansiyasında düzənlik adı. Maldar ellər üçün aran (qışlaq) idi (179,269).

Baydar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,28). Gürcüçə yazılışı Baidari(112,157,241); Tiflis əyalətinin bir nahiyəsi Baydar adlanırdı (34,157). Ermənistanda Baytaradı ilə eynidir (bax: 6,146). Qədim türkmənşəli Baydar tayfasının adıdır. Monqollarda, Krım tatarlarında, başqırdlarda və qazaxlarda Baydar adlı tayfa vardır(151,328).

Baydar- Marneuli r-nunda xaraba kənd adı(181,28). Yerli tələffüz forması “Baydarlı yeri”(22,170).

Bayram məhləsi- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində məntəqə adı(34).

Bayəhməd - 1728-ci ildə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,159). Mənbədə “Dəmirçi Həsənliyə tabe olan Bayəhməd camaatı”dır(yenə orada).

Baysunqur- Borçalı bölgəsinin Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Baysura- Tiflis quberniyasının Ozurqet qəzasında xaraba kənd adı(181,29).

Baytala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181, 29).

Gürcüçə yazılış forması Baitalo(112,157). Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Baytal (181,29) kənd adı ilə eynidir. Monqolca bu adal“düşərgə”, “elin dayanacaq yeri”(169,90)və tala sözüdür.

Balavani-Tiflis quberniyasının Duşeti qəzasında (indi Qori r-nunda) kənd adı (181, 30).Pəhləvanlı adının gürcüçə yazılışdır. Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasının bir qolu və Borçalı elinin bir tayfası Pəhləvanlı adlanır(34,162). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində Balaban kənd adı (6,146) ilə eynidir. Bax: Pəhləvanlı.

Bala Muğanlı-.Bolnisi r-nunda kənd adı (112).Bala Kiçik Muğanlı. Muğanlı tayfasının məskunlaşmasından yaranmışdı. Bax: Muğanlı.

Balanta- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 30). Türk dillərində bələn “dağ keçidi” , “aşırım” deməkdir.

Balatəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adı (181, 30).” Kiçik təpə” deməkdir.

Balacatəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adı (181,30).

Balıçı-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181, 30). Kəndin adı Bal-İç adından və gürcücə “i” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Bal-İç kənd adı isə Bal və Azərbaycan dilində “iç” (içəri tərəf mə’nasında, məsələn, Azərbaycanda İçəri Muşlan kəndi) sözlərindən ibarətdir. Adın “Bal” hissəsi İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Bal-Yol xaraba kənd(181, 30) və İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Balıkənd (bax: 6,141) adları ilə eynidir. Şərqi Anadoluda orta əsrlərdə bir mahal Balu adlanırdı (269,489). Məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun (Rövşənin) fəaliyyəti də məhz bu mahalda başlamışdır. Türkiyənin şərqində Kərədə ilə Balı arasında bir qala Çənlibel adlanır (bax: 52, 192). Ehtimal ki, Cənubi Qafqazda “Bal” komponentli toponimlər məhz bu mahaldan çıxmış ailələrin özləri ilə gətirdiyi miqrasiya adlarıdır. Adın “iç” hissəsi hələ Albaniyada Dərə - İç (ermənicə yazılışda Dara - hiç), Kamb - İç və b. toponimlərdə əksini tapmışdı. Bax: 6,147.

Balıqlı- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181,30). Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində və Qars dairəsində Balıqlı kənd adları ilə eynidir (yənə orada).

Balıqçı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). 1590-cı ildən mə'lumdur(241).

Balıqlı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Balkal- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,30). Azərbaycanda Zaqatala r-nunda Balkal dağ və Dağıstan əyalətinin Qunib dairəsində Balkal dağ(yənə orada) adları ilə eynidir.

Ballıqaya- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34, 60). Oradakı (bal arısının yuvası olan qaya) qayanın adındandır.

Balta- Znauri r-nunda kənd adı(112,157). Qədim türk mənşəli Balta tayfasının(bax: 106,60) adındandır. Azərbaycanda Şəki r-nunda Baltalı kənd və Qax r-nu Calair kəndinin ərazisində Baltalı düzü, Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Dilican r-nunda) Baltaçay (kənd adı) toponimləri ilə mənşəcə eynidir.Özbəklərdə və qazaxlarda Balta tayfası barədə bax: 106, 60. Orta Asiyada qıpçaqmənşəli Baltalı tayfaları barədə bax.233,131.

Balta- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,157).

Banquryan- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,31). Ban və quran(kuran)
“1000 alaçıqdan ibarət düşərgə“ sözlərindən ibarətdir.

Bandaruli- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,31).Bəndər şəxs adındandır.

Banuş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181) Gürcüçə yazılışı Bonoşi. Yerli əhali
içerisində Bənövşəçay. Bax: Bənövşəçay.

Baratlı- XV11 əsrdə Tiflis əyalətində azərbaycanlıların yaşadıkları nahiyələrdən biri (34, 157).
İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında bir dağ Barat adlanırdı (181,31).
Ehtimal ki, nahiyə bu dağın adı ilə adlanmışdır. 1806-cı ildə Rus-İran müharibəsi
vaxtı Borçalı bölgəsindən İrəvan xanlığına 300 ailə köçüb gəlmiş və İrəvan xanı
Hüseynqulu xan onları Zəngiçayın sağ sahilində yerləşdirmişdi. Nəticədə Məklər,
Mürsəlli, Barati, Karvansaray, Yayıcı, Qarakeşiş, Ardışlı və Qara Murad kəndləri
yaranmışdır(bax: 6, 148). Köçkünlərin yaşadıkları kəndlərdən biri Barati
adlanırdı. Lakin İrəvan əyalətinin Xinzirək nahiyəsindəki kəndlərdən biri Baratlı
adlanırdı(6,142).

Barbalu- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181, 31).Ehtimal ki, İrəvan xanlığının
Parbibasar və Sürməli mahallarında Parpi (Parpi) kənd adları ilə (6,354) mənşəcə
eynidir.

Barbalu- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında dağ adı(181, 31).

Barmaksız- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,413). 1932-ci ildə kənd gürcüçə
Salqa adlandırılmışdır(112, 262). XIX əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən
köçüb gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir(yenə orada). Hazırda Salqa rayon
mərkəzidir. XIX əsrin 70-ci illərində Barmaqsız, Ağalıq, Qldis, Daşbaşı, Hədik
və Xaraba məntəqələrindən ibarət kənd icmasının adı idi. Toponim türk dillərində
parmak- “təpə”(199,1V,1.s.1160) və sis “yarıq”, “quyu”((199, 1V,1,660),
yarğan, yar sözlərindən ibarət olub, “Yarğanlı təpə” mə’nasındadır.

Basileti- Kutaisi quberniyasının Ozurqeti qəzasında (indi Çoxatauri r-nunda) kənd adı(181, 31).
Qədim türk mənşəli Basil tayfasının adını əks etdirir. Basillər bulqarların
tayfalarından biridir(73,312). (Bax: Qumilev L. Otkritie Xazarii .L.1966,s.137).
Erkən orta əsrlərdə basillər xəzərlərlə qonşu idilər(73,312). İlk dəfə 1 əsr müəllifi
Plini Şimali Qafqaz çöllərində bu tayfanın adını basilidlər kimi qeyd

etmişdir(Plini. 1V.88) Bə'zi tədqiqatçılar Şimali Qafqazda mənbələrdə Bersilia, Bersula, Barsila kimi çəkilən əyalətin (Borçalı adı da bura daxildir) adını bu tayfa ilə əlaqələndirirlər. Dağıstanda Başlıçay və Başlıkənd toponimlərində əksini tapmışdır. Ehtimal ki, Gürcüstan ərazisinə xəzərlərin tərkibində gəlmişlər. Mənbələrdə ilə xəzərlərin və basillərin Kür çayının sahillərində səpələndikləri göstərilmişdir(73,131-132).Bax: 106, 34.

Bateti-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181, 32). Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Xasav- Yurt dairəsində Bat-Yurd, həmin əyalətin Kızıl-Yar dairəsində Bada-Yurd (yənə orada), Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında Badakənd, Badaçay, Lənkəran - Astara bölgəsində Bədəlan, Qazax qəzasında Bayta(qışlaq adı), Borçalı qəzasında Baytalı və b. adlarla eynidir. V11 əsr müəllifi Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində Albaniyada Saz-Baday (türk dillərində saz "qamışlıq" "bataqlıq yeri") toponimi ilə ("Alban tarixi" 1 kitab, 33-cü fəsil) səsləşir. Pateti(əslə görünür Bata-eti) toponimi bircə Bata, Bada tayfasının adını göstərir. Bunu İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Badalı və Göycə bölgəsində Bədəli kənd(bax: 6,144) adları da göstərir. Erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada yaşamış və qədim rus mənbələrində adı Bout kimi yazılmış bir türk mənşəli tayfanın(82,64) adını əks etdirir.

Batexi - Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında dağ adı(181,32).XIX əsrdə Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Kızıl-Yar ərazisində Bata-Yurd və Xasavyurd dairəsində Badayurt (yənə orada) toponimləri ilə eynidir. Qədim türkmənşəli Bout tayfa adı ilə(bax: 82,64) bağlıdır.

Batxatlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181, 30). Azərbaycanda Qazax qəzasında Batxatlı kənd (yənə orada) adı ilə mənşəcə eynidir.

Baxçalar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181,33). Qars əyalətində Baxçalı, Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Mozdok dairəsində Baxçeeva, Nalçik dairəsində Baxçey (yənə orada) toponimləri ilə eynidir. Bu sıraya XVIII əsr də İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında bir necə Baxçalıq məntəqə və dağ adları da daxildir. Bax: Becili.

Bacalı- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181,35).Tiflis quberniyasının Suxumi dairəsində Bacakəndi, Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Veden nahiyəsində Beçey-Yurd dağ (yənə orada), Azərbaycanda Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının

Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) Bacoğlu (əslı Bacaoğlu) kənd adları ilə eynıdır.

Başıltau Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181, 33). Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Nalçık dairəsində Başıltau dağ adı ilə (yenə orada) mənşəcə eynıdır. Basil tayfa adından və türk dillərində tau “dağ” sözündəndır.

Başkara- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,34). Şimali Qafqazın Nalçık dairəsində Başkara dağ adı (yenə orada) ilə eynıdır. “Zirvəsi qara” mə’nasındadır.

Başarx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kanal adı(181, 33).

Başqa Qaraqala- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,167).

Başqa Armudlu- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Başqa Qacar- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində məntəqə adı(34).Qədim türklərin Qacar tayfasının adındandır.

Başqa Dəli Qılıc- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160) Bax: Qılıc.

Başqran- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181, 34). “Baş (zirvəsi) qıran” mə’nasındadır.

Başıdağ-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181, 33). Bax: Başıncaq.

Başıncaq-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında Alazan çayının sahilində Top-Qarağac yaxınlığında kənd adı. Mənbədə(165) Basıncağ kimidir.E.ə. VII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş sakların Basin tayfasının adındandır. Şərqi Türkiyədə Basınlər(“Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Pasincuk) toponimi ilə eynıdır.Bax:Pasanuri.

Baş Kabsara- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181, 33). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Baş Kab(yenə orada) çayının adı ilə səsləşir. Türk dillərində kap “keçid” və saray “təsərrüfat tikintisi”(172,496) sözlərindəndır.

Baş Kata-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,34).Türk dillərində kat “keşik”, “gözətçi” (199, 11, 2, s.1125) sözü ilə bağlıdır.

Başkeçid- Dmanisi r-n mərkəzinin qədim adı.Başkeçid 1947-ci ildə Dmanisi adı ilə əvəz olunmuşdur (112,26). Başkeçid Ormaşen-Rus, Başkeçid, Rus və Rus Qarakilsəsi məntəqələrini əhatə edən kənd icmasının adı idi. Baş Keçid kimi yazılan bu kənd Borçalı qəzasına daxil idi (181, 34). Baş Kiçet qədim. qalanın adı ilə bağlıdır. XIX əsrin əvvəllərində 18 min esseyatinlik düzənlik də Baş Keçid adlanırdı (179,269).

Baş Keçməz- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181, 34).

Baş Kov- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,34). Mənbədə Baş Koy kimidir (34). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Baş Kov yaylaq (yenə orada) və Azərbaycanda Qovdağ (İsmayılı r-nu) adı ilə eynidir. Peçeneqlərin qədim rus salnamələrində Kou(Kov) tayfasının (82,63-64) adını əks etdirir.Bax: 106,401.

Orta əsrlərdə peçeneqlərin və ya qıpçaqların Kov (Qov) tayfasının adıdır. Rus salnaməsində 1097-ci ilə aid mə'lumatda peçeneqlərlə yanaşı Berəndə (Bax: Varanta), 1146-cı ilə aid mə'lumatda Qarabörk, yaxud Qarapapax (rusca yazılışda mənbədə Çerniy klobuk) və 1151-ci ilə aid mə'lumatda Kou(Kov) tayfalarının adları çəkilmişdir (196,125). 1170-1172-ci ilə aid mə'lumatdan aydın olur ki, kovlar bərəndələrin bir hissəsi idi. N.A. Baskakova görə rus salnaməsində adı çəkilən Tork (Türk), Berəndə və Kov tayfaları Uz tayfa birləşməsinə mənsub idi (82, 79). Mənsəcə peçeneqlərə ya da uzlara mənsub olmuş Qov, Bərəndə (Vərəndə) və Qarabörk (Qarapapax) tayfaları Cənubi Qafqazda bir sıra coğrafi adlarda saxlanılmalıdır. Rus mənbələrində Kou kimi yazılmış Qov tayfasının adı Azərbaycanda Qovlar (Sabirabad r-nu və Qovlar-Sarılı (Xanlar r-nu) , Qovdərə (Lerik r-nu) və Qovdağ (İsmayılı rayonu) adlarında saxlanılmışdır. XIX əsrin ortalarında 96 ailədən ibarət Qov tayfası Azərbaycanda Cavad qəzasında yaşayırdı. Sözsüz ki, Sabirabad r-nundakı Qovlar kəndi (bu r-nunun ərazisi Cavad qəzasına daxil idi) məhz bu tayfaya mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bizcə Xanlar r-dakı Qovlar-Sarılı kənd adı da məhz Borçalı bölgəsində məskunlaşmış qıpçaqlarla əlaqədardır. Qovlar Sarılı kənd adı "Qovlar kəndi yaxınlığında Sarılı(kəndi)" mə'nasındadır.

Qov tayfasının adı danışıda təhrif olunmuş formada Qoy və Koy kimi toponimlərdə də saxlanılmışdır. İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Qoylu (əslə Qovlu), Şamaxı rayonunda Göylər (Qovlardan təhrif) kənd adları qədim Qov tayfasının adını əks

etdirir. Cavad qəzasında XIX əsrdə yaşamış Qovlar elinin bir hissəsi Şamaxı rayonunda yaylaq yerində Göylər (dağ) kəndini yaratmışdır.

Cənubi Qafqazda peçeneq ya da qırçaq mənşəli Qov tayfası həm Qov, həm də Kov formasında bir sıra toponimlərdə saxlanılmışdır.

Baş-Koy Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa rayonunda) kənd adı(131, 409). Mənbədə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd kimi göstərilmişdir (34, 161). Gürcüce yazılışı Başkoi (112,87). XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir. Qədim peçeneqlərin Qov tayfasının adıdır. Bax: Kov.

Baş Hamamlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,33). Bax: Hamamlı.

Beberdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181, 33). Bax Bəberdağ.

Beqlevi- Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında (indi Zestafon r-nunda) kənd adı (181, 34). Beqli adından və qədim türk dillərində eb “dayanacaq”, “düşərgə”, “oba” (126 s.162) sözündən və gürcüce yazılışda sonuna əlavə olunmuş “i” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Ermənistanda Abaevi, Alpevi, Aydınev, Gürcüstanda Kulevi və b. toponimlərdə qədim türk mənşəli ev “düşərgə” sözü vardır. Albaniyada erkən orta əsrlərdə Tatev monastırının (Zəngəzurda) adında da “eb” sözü iştirak edir. Qafqazın toponimiyasında Beqlə, Beqli formalarıdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Beqludağ (181, 34), Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Dargin dairəsində Beqala-Moxi (“Beqlidağ” deməkdir), Batumi dairəsində Beqleti, Borçalı qəzasında Böyük Beqlər və Kiçik Beqlər (181, 35), Azərbaycanda Şamaxı r-nunda Bəklə, Ərəş qəzasında Bəklər(181,35), Şəki qəzasında Beklə kənd adları da buraya aiddir. Toponimin iki izahı mümkündür.

Borçalı elinin Beqlik qolunun (194,11,641) adını əks etdirir. Türk dillərində beklə “məhkəmləndirilmiş yer”, “qala”, “qüvvətləndirilmiş” (206, 11, 117-120) sözündəndir. Bu etnonim toponimlərdə təhrifə uğramış formada həm də “Bıqlı” kimidir. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Bıqlı kəndi barədə bax: 6. XIX əsrdə Qars əyalətində Beqli Əhməd və Beqlu Saraclu (181,34) kənd adları da vardır. Anadolu yarımadasında bir qala Biqa adlanır. Musa Kalankatlının

“Alban tarixi”, əsərində Albaniyada bir məntəqənin Beqli adlanması qeyd olunmuşdur(“Alban tarixi” 1 kitab, 18-ci fəsil).

.Beqleti-Tiflis quberniyasının Batum əyalətində dağ adı (181,34).

Beqli-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında (indi Xaşur r-nunda) kənd adı(181, 34). Beqli toponimindən və gürcüce yer, məkan bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir. Bax: Beqlevi.

Beqleti-Xuloy r-nunda kənd adı(112, 159).

Beden- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 35). Şimali Qafqazda Kuban əyalətində Beden dağ və Stavropol əyalətində Veden dairə (181) adı ilə eynidir. Türk dillərində bet “aşırım”, “dağ yamacı” (199,1V,2,1617) və in “mağara” (bax: Bazikin) sözlərindəndir.

Becano- Axalkalaki r-nunda kənd adı(112,158). Bax: Becaniani.

Bezabdal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,35). Todordağ da adlanmışdır(yenə orada).A.S.Puşkinin “Ərzuruma səyahət“ində Bezabdal, A.S.Qriboyedovun mə'lumatların- da Boz Abdal kimidir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının azərbaycanlıları içərisində Bozabdal kimidir (Ermənistanda bu dağ fərmanla Bazum adlandırılmışdır). Əslində Baz Abdal oronimin bez(boz) hissəsini həm türk dillərində boz “bozqır yer”, “torpağın boz rəngə çalan hissəsi “, “bitkisiz”(və ya seyrək bitkili), həm də Altay dillərində bayz , bays- “sıldırım qaya”, “ətəyində dar dərədə çay axan dağ “ sözü ilə bağlıdır (bu söz barədə bax: 15). Toponimin ikinci hissəsi qədim türkmənşəli Abdal etnonimindən ibarətdir. Bax: Abdallı, habelə bax: 6,153

Bekavur- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Bekbulaq- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında bulaq adı(181,36). “Bəy bulağı” mə'nasındadır.

Bektakar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,36). İndi Bolnisi r-nunda Bəytəkər kəndinin adıdır.

Bertax-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 35). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Beri (əslə Beyri) kənd adı ilə mə'naca eynidir. Toponim türk-monqol

dillərində bayra “gəliş yeri”, “dayanacaq”, “düşərgə”(208,13) və otaq “xan alaçığı” sözlərindəndir.

Betlevi- Ambrolauri r-nunda kənd adı (112,150). İrəvan xanlığında Bitli, Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik dairəsində Bituktəpə, Kutaisi quberniyasında Bitnağılı, Azərbaycanda Tovuz r-nunda Bitdili(181,39),Zaqatala r-nunda indi Bitdili çayı toponimləri ilə eynidir.Türk dillərində bet, bit “dağ yamacı”, “üz”, “aşırım” (172,83) sözüdür.

Becaniani- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,35). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində mövcud olmuş Beceni qala adı (57,192) ilə eynidir. Azərbaycanda Zəyəmçayın qədim adı Becan (erməni mənbələrində Bcans) ilə eynidir.Qədim türkmənşəli Peçeneq (Becene) tayfasının adıdır..

Beşaul-Alazan çayının sol sahilində, Stori çayı üstündə kənd adı (165,92) Azərbaycan dilində say bildirən beş və aul “oba” sözlərindəndir.Gürcüce yazılışı Pşaveli.

Beşqardaş- Suxumi r-nunda kənd adı. 1943-cü ildən gürcüce Mtisubani adlandırılmışdır(112,262).

Beştaşeni- Calqa r-nunda kənd adı (112,159). XIX əsrin birinci yarısına aid məlumatda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı(142). Mənbələrdə “Beştaşın” kimidir. Azərbaycan dilində rəqəm bildirən beş, taş “qaya” və in “mağara“ (126,209) sözlərindəndir.(Beşdaş mağaracı).

Bərbərdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,93) Bəbir (heyvan) olan dağ deməkdir.

Bərbərdağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,4).

Bəykəndi- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,157). İndi bu kəndin adı (Laqodexi r-nunda) gürcüce yazılışda Basubani kimidir(112,157).

Bəypara- Adıgün r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə Orta Asiyaya deportasiya edilmişdir (29). “Bəy kəndi”, “Bəyə məxsus hissə” deməkdir.

Bəytarançı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181.350).

Bəzəkli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,35). Gürcüce yazılışı Bezaklo (112,158). XIX əsrin 70-ci illərə qədər Hamamlı

qəzanın kənd icmasına mənsub məntəqələrindən idi. İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Bəzəkli kənd adı ilə (yenə orada) mə'naca eynidir. Boz Ox adından təhrifdir. XIII əsrdə Suriyada yaşayan və ona görə də Şamlu adlanan bir türk eli Yç Ox və Boz Ox qollarından ibarət idi (52.175). Görünür, bu elin Boz Ox qolu orta əsrlərdə Borçalı bölgəsində də məskunlaşmış, Boz Ox adı təhrifə uğrayan "Bəzək" formasını kəsb etmişdir.

Bəy Əhməd- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,160). Mənbədə bu kiçik elin (camaatın) Dəmirçi Həsənli tayfasına mənsub olması göstərilir (yenə orada) Əsli Beq Əhməd.

Bərkdəre- Borçalı bölgəsində dəre adı. Gürcüce yazılış forması Barıkdara (22). Türk dillərində "bərk" və Azərbaycan dilində "dəre" sözlərindəndir.

Bərət- Loru sancağında kənd adı(242). Barat şəxs adındandır. Ola bilsin bu toponimdə türk dillərində beret- "çətin keçilən yer" sözü kimi əksini tapmışdır.

Bərəli qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34,160). Mənbədə "Kəpənəkçi tayfasının bərəli qışlağı" kimidir (yenə orada).

Bəxtiyar qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34.160).

Biqa-Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasında (indi Çiatur r-nunda) kənd adı (181,39). Orta əsrlərdə Türkiyədə Biqa qalası (234,81).

Biqet- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,39). Şimali Qafqazın Kizil Yar dairəsində Bikitey kənd adı(yenə orada) ilə eynidir. Türk dillərində beqet, boqet "bənd", "damba", "hovuz", "gölməçə" (207,12) sözündəndir.

Bidiqar- Alazan çayının sağ sahilində kənd adı. XV111 əsrə aid mənbədə Biqidar adlı iki məntəqə vardı: biri Alazanın sol sahilində, Qavaz çayından cənubda, digəri Alazanın sağ sahilində Xizix (Kizik) mahalında (230,54).

Alazanın sol sahilində Qavaz çayından cənubda Bidiqar və Azərbaycanın şimal qərbində Bidiqarbinə kənd adları ilə eynidir. Toponimin "bidi" komponenti XIX əsrdə Kutaisi quberniyasında Bitnağılı (181,39), Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçık dairəsində Bituktəpə(181,39), Azərbaycanda Tovuz r-nunda Bitdili, İsmayılı r-nunda Fitdaq, Zaqatala r-nunda Bitdiliçay toponimlərindəki "bit" sözü ilə eyniliyi

şübhə doğurmur, lakin mə'nası mə'lum deyil. İrəvan xanlığın Abaran mahalında bir kənd Bitli adlanırdı(bax: 6,158). Toponimin "qar" hissəsi isə "sıldırım dağ" mə'nasındadır. Bax: Aqakar.

Birili- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,343). İndi Brili şəklində Xaşur,Sxinvali və Şuaxevi rayonlarında üç kənd adıdır(112,160). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Birəli, Batum əyalətində Artvin dairəsində Brili, Şimali Qafqazda Vladıqafqaz dairəsində Biracenq, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Biralambek, Zəngəzur qəzasında Biriulu (181,39-480 toponimləri ilə eynidir. Altay-türk dillərində birə "kiçik çay" (172,850 sözüdür. Amur çayının Böyük Bira və Kiçik Bira qolları vardır (yənə orada). Naxçıvanda (Şərur rayonu) Birəliçay da bu sıradandır. Lakin 1593-cü ilə aid mənbədə Gəncə sancağının Ahiştabad dairəsində bir tayfanın adı Peyrəlu kimi yazılmışdır(239,218).Qazax bölgəsində bir çay Pərilı adlanırdı. Ola bilsin ki, Birili tayfa adıdır. İrəvan quberniyasında Aşağı Pirülü və Yuxarı Pirülü (6,140) Qəbələ r-nunda Pirəli kənd adları ilə eynidir.

Birili- Tiflis quberniyasının Batum dairəsində kənd adı(181, 43).

Birili- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında kənd adı (181, 43).

Birliki- Qardabani r-nunda kənd adı(112,159).

Bitnağılı- Kutaisi quberniyasında kənd adı(181,39).Bax: Betlevi.

Bicanisi-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,39).

Bicəncüce- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161).Bax: Cücəkənd

Bovyan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında yüksəklik adı(181,40). Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Bövtəpə dağ adı(yənə orada) ilə eynidir.

Boğaz-Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə gürcüce Veli adlandırılmışdır (112,262).

Boğazkəsən- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181,40). 1951-ci ildə gürcüce Tkispiri adlandırılmışdır (112, 262).

Boğazkəsən- Dmanisi r-nunda dağ adı. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Boğazkəsən dağ adı (181, 40) ilə eynidir. (bax: 6,158). Boğaz, "dar yer" , " dar

keçid" mə'nasındadır. Toponimin "kəsən" hissəsi Azərbaycan dilində keçilməsi mümkün olmayan (boğaz) mə'nasında "kəsən" dir. Bundan başqa türk dillərində kəzən -"çökək yer" , "dağ çökəkliyi" , "aşırım", "gəzdək" mə'nalarındadır (172,168). Türkiyədə Qaraboğazgöllə eyni addandır.

Boqos- Borçalı bölgəsində kənd adı(241) Türk dillərində buk "dağ keçidi", "dar vadi" sözündəndir. Azərbaycanda Buquzqala adı ilə birmə'nadadır.

Bozabdal- kənd adı (241).Bax: Bezaabdal.

Bozçalı- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində Bozçala (başqa adı Babaxanlı) kənd adı ilə (6,161) eyni mə'nadadır. Qızılbaş tayfalarından biri də Bozçalı adlanırdı. Bu tayfanın adı isə Səlcuq oğuzlarının Bayat tayfasının Bozca qolunun (52,1750 adından və "eli" (tayfası) sözündən ibarətdir.

Bozanlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində el adı (34, 161).

Bozalı- Axalkalaki r-nunda kənd adı(112, 159). Bozalı adının gürcücə yazılışdır.Xəzərlərin Bizal tayfasının (82,13) adındandır.

Bozallı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı (34, 61). Xəzərlərin Bozal tayfasının adındandır. Sadaxlı kəndinin bir nəsli də Bozallar adlanır.

Bolacauri- Adıgün r-nunda kənd (212,160). Mesxeti türklərinin yaşayış məntəqələrindəndir.Xəzərlərin Beləncər tayfasının adındandır. Azərbaycanda Biləcər qəsəbə adı ilə mənşəcə eynidir (bax: 106,46).

Bolnisi- Gürcüstanda azərbaycanlıların yaşadığı rayonlardan birinin və onun mərkəzinin adı. 1818-ci ildə Almaniyanın Vertemberq əyalətindən Yelizavetpol (Gəncə) bölgəsinə köçürülmüş almanların bir hissəsinin Borçalı distansiyasına köçüb yerləşməsi nəticəsində yaranmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində məntəqə Yekaterinfeld adlandırılmışdır. 1941-ci ildə almanlar buradan sürgün edildikdən sonra onların yerində azərbaycanlılar və gürcülər məskunlaşmışlar. Məntəqəyə Lüksemburq adı verilmişdir. 1950-ci illərdən məntəqənin adı Bolnisiyədir.

Bolnis Kəpənəkçi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,41).Gürcü tədqiqatçılarına görə VI əsrdən mə'lumdur (174,377). Yerli tələffüz forması Bolus-Kəpənəkçi. Abdallı, Cəfərli və Bolnis-Kəpənəkçi məntəqələrindən ibarət

icmanın adıdır. Kəpənəkçi kəndlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi üçün onlardan biri “Bolnisi Kəpənəkçi kəndi” adlandırılmışdır. Gürcücə Kvemə Kəpənəkçi adlanır.

Bolnisçay- Borçalı qəzasında çay və kəndin adı (181, 41). Çay əvvəlcə Kəpənəkçay adlandırılmışdı. Çay Bolus yer adı ilə həm də Bolusçay adlanmışdır. Qarabağda Cinli Boluslu kənd adı Borçalı bölgəsindəki Bolusdan getmiş Cinli türk tayfasının məskunlaşmasından yaranmışdır.

Bolnis Xaçın- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,41). İki Bolus kəndini bir-birindən fərqləndirmək üçün Xaçın yaxınlığındakı “Bolus kəndi” mə'nasındadır. İndi gürcücə Zemo-Bolnisi.

Bolokiani- Laqodexi r-nunda kənd adı (112,159). Azərbaycanda Balakən yaşayış məntəqəsindən getmiş sakinlərin özləri ilə apardığı addır. Balakən toponimi qədim gürcü mənbələrində Belakan formasındadır (111,11). İranmənşəli Bel tayfasının adından və İran dillərində yer, ərazi bildirən "kan" şəkilçisindən ibarətdir. Bax: 168.

Bolorkont- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 41). Mə'nası mə'lum olmayan "Bolar" və farsca kund- "təpə" sözlərindən ibarətdir.

Borbalo- Tetriskaro r-nunda kənd adı (112, 160).. Qıpçaqların Bur tayfasının adından, oba sözündən və mənsubiyyət bildirən - "lu" şəkilçisindən ibarətdir. Bax: Barbalu.

Borçalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,42). Borçalı tayfa adındandır. Bax: Borçalı.

Borçalı-Tiflis quberniyasının qəzalarından birinin adı. 1932-ci ildə gürcücə Marneuli adlandırılmışdır. Borçalı Gürcüstanda azərbaycanlıların sıx yaşadığı bölgədir. Toponimin türk dillərində bərə- “qurd“ və çala “çökəklik“ sözlərindən ibarət olması fikri (33,23-24 və 45,69) səhvdir. Bu toponimin guya udin dilində bur "dağlıq", "təpəlik" və Azərbaycan dilində “çala(çökək)“ sözlərindən ibarət olması (33,24), yaxud Bozçala ("boz yer" mə'nasında) adından yaranması (32) fikirləri də inandırıcı deyil. Bə'zi tədqiqatçılar bu toponimi xəzərlərdə və bulqarlarda Bersula tayfa adı ilə bağlayırlar. Bu fikirdə həqiqət vardır. Azov sahillərində yaşamış Bersula tayfası Eseqel və bulqar tayfaları 1X əsrdə Volqaboyuna köçmüşlər.

Borçalı toponimi qıpçaqmənşəli Borç tayfasının adından və türk dillərində "el" (tayfa mə'nasında) sözündən və "i" şəkilçisindən ibarətdir. Məsələn: "Kitabi Dədə Qorqud" eposunun IV-boyunda "Abxaz eli", bir neçə boyda "Oğuz eli", Türkiyə türklərində "Rum eli", "Qaruneli" və s. bu fikirlərin doğru olduğunu göstərir. Rus salnamələrində ilk dəfə 1185-ci ilə aid mə'lumatda rusca yazılışda Burçeviçi (Burç etnonimindən, türkcə "oba" sözündən və rusca əlavə olunmuş "içi" patronimik şəkilçisindən) kimidir (195, 94-119).XII əsrə aid rus salnaməsində Burçeviçi ordasının Dneprin sol qolu,Samara çayının sahilində yaşadığı qeyd olunmuşdur (192,102). XIV əsr ərəb müəllifi qıpçaqlarda bu elin adını Burcoğlu kimi qeyd etmişdir (219,540-542). "Birc" tayfa adının xəzərlərdə və bulqarlarda Bersula tayfasının adı ilə əlaqəsi barədə də fikirlər vardır (bax: 82). Borçalı eli orta əsrlərdə bir sıra qollardan ibarət idi: Əhmədli, Ziya Qocalı,Pəhləvanlı, Seyid Qocalı, Böyük Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı,Aşıqlı, Soğanlı, Muğanlı və Çubuqlu (34,162).Mənbədə bu tayfanın bir qolu Qılınclı adlanır (241).

Borçalı düzü- Borçalı ərazisində düzün adı. Sahəsi 30 min desyatin olan bu düz həm də "Borçalı aranı (yə'ni qışlaq yeri)" adlanırdı (179,169).Toponim "Borçalı elinə mənsub qışlaq yeri" mə'nasındadır. Bu el orta əsrlərdə elat maldarlıqla məşğul olduğuna görə qışı həmin aranda, yayı isə ona məxsus yaylaqlarda (Dağ Borçalısında) keçirirdi.

Bostano-Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında(indi Ambrolauri r-nunda) kənd adı (181,43). Qazax qəzasında (sonra Ermənistanın İcevan r-nunda) Bostantala(bax: 6,161), həmin rayonda Bostançı çayı, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Bostançı və Azərbaycanda Bostançı (Xaçmaz r-nu) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Bax: 109. Qədim türkmənşəli Boston tayfasının (106,61-62) adındandır.

Bostano -Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd (181, 43).

Boşa- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı adı (241). Türk dillərində bosaqa(boşaqa) "dağlar, yaxud təpələrarası çökəkliyə sıldırım enişli təpə, yaxud yüksəklik"(150) sözündəndir.

Böyük Beqlər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (118,35). Yerli əhali içərisində tələffüz forması Bəylər. Baydar kənd icmasına mənsub məntəqələrdən biri. Əsli Beqlər.Bax:Beqlər.

Böyük Qarakilis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(118,117). Kara kilis (Kilsə) adının danışıqda təhrifdir. "Kora, yə'ni yüksək dağ övrüşündə Kilsə", yaxud "Kilsənin yerləşdiyi kora(yüksək dağ övrüşü)" mə'nasındadır. Kora sözü barədə bax: Karadağ.

Böyük Qaçaqan- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində birelin adı (34,161). Mənbədə bu elin orada yaşayan Saral tayfasına mənsub olduğu göstərilmişdir(yenə orada).Bax:Orta Qaçaqan və Kiçik Qaçaqan.

Böyük Dəmirçi Həsənli- Bolnisi r-nunda kənd adı. Digər adı Qızılkilsə. Dəmirçi Həsənli Tiflis əyalətinin nahiyələrindən birinin adı idi (34). Nahiyə indiki Borçalı bölgəsində yaşamış Dəmirçi Həsənli elinin adındandır. Dəmirçi Həsənli tayfasının bir hissəsi 1756-cı ildə gürcü hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edərək Qarabağa köçmüşdür.

Böyük Qoşakilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,143).

Böyük Qomareti-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(118,64).XIX əsrin ortalarında kəndin əhalisi gürcülər idi. E.ə. VIII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş qədim türk mənşəli Qəmər(Kəmər) tayfasının adındandır. Qomareti "Qomarların yeri, ərazisi" mə'nasındadır. Bax: Qomaro, Qəmərli, Kəmərli və Kəmərta.

Böyük Daş- Borçalı bölgəsinin Loru mahalında kənd adı (241).

Böyük Dərə-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı (181,38).

Böyük Dəhnə- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı(34, 162). Bax: Azərbaycan dilində (əslı farsca) dəhnə -"ağız", "başlanğıc", "çayın dağlar arasından düzənə çıxdığı yer", "iki dağ arası keçid " və s. mə'nalarındadır.Kiçik Dəhnə.

Böyük Əkərək- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241).

Böyük Kəsik- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dəmiryol stansiyasının adı(181).

Böyük Kəmərli- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 140). İndi Qəmərli. Bax: Qəmərli.

Böyük Güney- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,38). Böyük güney- dağının adındandır.Bax: Böyük Güney dağı.

Böyük Güney- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(118,380). Azərbaycan dilində Güney "dağın gündüşən yamacı" mə'nasındadır.

Böyük Pikalbaş-Axalsix qəzasında qaya adı(181,38). Pikalbaş oronimi türk dillərində beyik "hündür"(172,78), al- "geniş" (206,1,755) və baş- "zirvə" sözlərindən ibarət olmaqla "başı (zirvəsi) geniş" mə'nasındadır.

Böyük Muğanlı- Borçalı r-nunda kənd adı. Keçən əsrə aid mə'lumatlara görə Cırdaxan, Şenlik və Kültəpəli adlı üç kiçik oba əsasında yaranmışdır. Muğanlı orta əsrlərdə Azərbaycan tayfalarından birinin adıdır.Bax: Muğanlı.

Böyük Soğanluq- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,227). XIX əsrdə Türkiyənin Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Soğanluq və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Soğanluq kənd adları (yənə orada) ilə eyni mənşəlidir. Mənbədə Soğanluq Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan bir elin adıdır (34,162). Elin adı "Ərəbli oymağının Soğanluq camaatı" kimidir (yənə orada)

Böyüktəpə-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adı(181,38).

Böyük Ulaşlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan Ərəbli tayfasının bir qolunun adı idi (34,162). Mənbədə "Ərəbli oymağının Böyük Ulaşlı camaatı" kimidir(34,162). Ulaşlı Borçalı tayfasının qollarındandır. Bax: Borçalı; Ulaşlı və Kiçik Ulaşlı.

Böyük Xançallı-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181, 261). Bax: Xançallı.

Böyük Heydərlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan Təkəli tayfasının bir qolunun Heydərlı adıdır. (34,162).Bax: Heydərlı.

Böklü Kilsə- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Böklü komponenti "qədim türk dillərində bök "hasar", "divar"(126,117) sözündən və -"lü" şəkilçisindən ibarətdir. Toponim "Hasarlanmış kilsə" mə'nasındadır.

Brili- Şuaxevi r-nunda kənd adı(112,160). Birili adının gürcücə yazılışıdır.Bax: Birili.

Brili-Sxinvali r-nunda kənd adı(112,160).Bax: Birili

Brili- Xaşur r-nunda kənd adı(112,160).Bax: Birili.

Buqa Əli- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Qədim türk dillərində bögə "pəhləvan", "igid"(126,116) sözündən və Əli şəxs adından ibarətdir.

Buğameydan-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,43). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Buğadağ (181,43) və Azərbaycanın Şuşa rayonunda Buğadaş dağ adları ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində buqu "maral" (126,120) sözündəndir.

Buğakar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181, 43). Yelizavetepol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Məgri r-nunda) Buğakar dağ adı ilə (yenə orada) mə'naca eynidir. Türk dillərində buqu "maral" və ərəb dilində qar "mağara", ya da türk dillərində qar "alınmaz (sıldırım) qaya" (bax: Aqakar) sözlərindəndir. Türk dillərində buqu sözü buğra, buğur- "erkək dəvə" (126,120) sözündə də vardır. Bu söz ilk dəfə Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında "Buğra çölü" toponimində əksini tapmışdır.

Buğani- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında(indi Axmeti r-nunda) kənd adı(181,43). Gürcüce yazılışı Buqaani(112,26). Buğani çayının adıdır. Bax: Buğani çayı.

Buğani- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında çay adı (181,43). Türk dillərində buk(bük)-"meşə", "künc", "çayın döngəsi", "çayın geniş vadisi", "çəmən"(126,131;199,1V,2,1394) sözündəndir. Dağıstan əyalətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Buğançay (digər adı Ulluçay) çay adı(yenə orada) ilə mə'naca eynidir.

Buğaşen- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,44). Türk dillərində buk "bük" (bax: Buqanlı) və şin "kənd" sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Buğdaşın kənd adı(181,44) ilə səsləşir.

Budaqçılar qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Nəsil adıdır.

Budaqkənd- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Buzala-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında (indi Çava r-nunda) kənd adı (112,44). Orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada yaşamış xəzərlərin Bizal tayfasının adıdır.Bax: Bazaleti. Orta Asiyada Fərqanə əyalətində Buzala toponimi barədə bax: 114,56.

Buzala- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181, 44).

Bulaqdaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,44)."Bulaq suyundan yaranmış daş" mə'nasındadır.

Bulaqlı- Borçalı bölgəsində kənd adı (34).

Bulqasan Keyvan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,45).Mənbədə Bulağ Həsən Keyvan kimidir (142). Bulqaşeni və Erişli də adlanmışdır(yenə orada). XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir.

Bunsur- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,169). Bunsur şəxs adındandır.

Burnaşen- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (62, 414). XIX əsrdə kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi(yenə orada).Burun (dağ burnu) və şin "kənd" sözlərindəndir.

Burza- Telavi qəzasında Alazana Qavaz kəndi yaxınlığında tökülən çayın adı.(179,362).Türk dillərində "bur -buxarlanan" (126,125) və say "xırda çay", "çayın" qurumuş qolu“(126,481 və bax: 199,1V ,1,219-220) sözlərindəndir.

Burundəli- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasının bir qolu(34,162). Mənbədə "Ərəbli oymağının Burundəli camaatı" kimidir(yenə orada).

Bursaçili- Kutaisi quberniyasının Duşet qəzasında (indi Duşet r-nunda) kənd adı(181,46).Bursay (bax: Burza) adından və çil -"kiçik çökəklik" (172,615) sözündəndir.

Bursaçili- Kutaisi quberniyasının Duşet qəzasında çay adı(181, 46).

Bursaçili-Kutaisi quberniyasının Duşet qəzasında aşırımın adı(118,146).

Busuqala- Dmanisi r-nunda kənd adı. 1949-cu ildə gürcücə Karinai adlandırılmışdır (112,262).

Qədim türk dillərində bus- "dumanlı", "tutqun" (126,127) və Azərbaycan dilində (əslə farsca) "qala" sözlərindəndir.Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda Buzqala(234,266).Ola bilsin ki, mahal adındandır.

Bütün Kilisə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181,39).

Bcinevi- Orconikidze r-nunda kənd adı(112,159). Qədim türkmənşəli peçeneq(becene) tayfasının adındandır. Ermənistanda Beceni və Bcni toponimləri barədə bax: 6,153

Bcinevi- Çiaturi r-nunda kənd adı(112,159).

=V=

Vandiq- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,48). Mə'nası aydın olmayan "van"
yaxud "ban" və türk dillərində tiq- "meşəsiz dağ" (təpə) (172,552) sözlərindəndir

Varaköy- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Mənbədə Vərəköy adlanır. Türk dillərində bərə -
"keçid" və koy "kənd" sözlərin- dəndir

.Varanta- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında xaraba kənd adı(181,48). Şimali Qafqazın Ter
əyalətinin Qroznı dairəsində Böyük Varanta və Kiçik Varanta Soçi dairəsində
Beranda çay və kənd (181,36) adları ilə (yenə orada) mənşəcə eynidir. Erkən orta
əsrlərdə Avropanın cənub-şərqində yaşamış peçeneqlərin Baranda (rus
salnamələrində 1097-ci ildən Berendey) tayfasının (194,11,235) adını əks etdirir.
Tədqiqatçılara görə Cənub şərq Avropada IX əsrdə qıpçaqlar peçeneqlərlə
toqquşmuş,peçeneqlər məğlub edilmiş və onların Kov (Qov), Berende(Vərəndə)
və Tuba tayfaları qıpçaqlara qarışmışdı (bax: Materialı po istorii
karakalpakov.M.,-L.,1935,s.12-13). Azərbaycanda orta əsrlərdə Dağlıq
Qarabağın beş mahalından (Dizak, Çiləbort, Xaçın, Talış və Vərəndə) biri
Vərəndə adlanırdı (bu mahal Quruçay və Qarqarçay arasındakı ərazini əhatə
edirdi; bax: 106,41).

Varsiani- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,49). İrəvan quberniyasının
Aleksandropol qəzasında Varsaman kənd(yenə orada), Ermənistanda Pərsi
Azərbaycanda Versi-Yal dağ (Daşkəsən rayonu) adları ilə eynidir. Bax: Pərsa.

Varxan- Adıgün r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya
olunmuş kəndlərdəndir(29).

Varxan- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,49). Qars əyalətinin Ərdahan
dairəsində Varxan kənd(yenə orada) adı ilə eynidir. Türk dillərində
varxan(barxan)- "qum təpəsi" sözüdəndir.

Var Çantaxi- Kutaisi quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,49).

Vahəngi- 1728-ci ildə Loru sancağında kənd adı (241). Ehtimal ki, monqol dilində anq "yarğan"
sözü ilə bağlıdır.

Vəliəğa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,159). Tam adı "Yüzbaşı oğlu Vəliəğa qışlağı"dır (yenə orada).

Vəli məhəlləsi- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində elin adı(34,159). Tam adı "Sarı qışlağında Kəpənəkçi tayfasının Vəli məhəlləsi" dir(yenə orada).

Viran Loru- Loru bölgəsində kənd adı (34) "Xaraba Loru" deməkdir.

= Q=

Qabala-Telavi r-nunda kənd adı. Əhalisi azərbaycanlılardan ibarətdir. Albaniyanın Qəbələ şəhərindən köçmüş (ya da köçürülmüş) ailələrin məskunlaşdığı kənddir. Gürcü mənbələrində XI əsrdə gürcülərin Qəbələ şəhərini işğal etməsi və çoxlu qənimət aparması göstərilmişdir(144,1,339). Ehtimal ki, Sarvan(indi Marneuli) qəsəbəsinin Qavıllı məhəlləsinin (33,23) adı da "Qəbələli" adının təhrifidir. Batumi dairəsində Kabalauri və Kabaleti kənd adları (181, 137) ilə eynidir. Bax: Kabala.

Qabar- Qal r-nunda kənd adı. 1952-ci ildə gürcüçə Nabakevi adlandırılmışdır. Mənşəcə xəzərlərin Kabar tayfasının (73,324,329) adındandır(bax: Kapar).

Qavaz- Alazan çayına tökülən bir qolun adı. Mənbədə Kavaz-Suyu (65-93) "Kapaz" adının danışıda təhrifidir. Azərbaycanda Kəpəz(Xanlar r-nu) və Kəpəs (Laçın r-nu) dağ adları ilə mə'naca eynidir. Çayın adı ilə Alazanın sol sahilindəki nahiyə də orta əsrlərdə Qavaz adlanırdı (165,93). Türk dillərində kap "yarğanlığın dar yarıqlarla doğranmış yuxarı hissəsi", "sıldırım qayalı yamaqlı, ensiz eroziyalı dərə vadi"(172,253) və az, as- "keçid", "başlangıç"(172,58) sözlərindəndir. Bax: Kavazin.

Qavaz- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında (indi Telavi r-nunda) kənd adı(181,93). Gürcü mənbələrində Kaxetiyada Qavazi kimidir (111,51).

Qavazi- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında(indi Kvareli r-nunda) kənd adı(181,93). Qədim gürcü mənbələrində Kartlidə kənd adı kimidir.(111,106).

Qazanqayası- Dmanisi r-nunda Dumanəşin kənd xarabalığı ilə üz-üzə sıldırım qayalı Gözəldağın zirvəsinin adı(50,39). Türk dillərində kəzən- "dağ belində batıq yer", "aşırım" (150,20) sözündəndir.

Qazankəndi- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Qədim türk mənşəli bulqarların Kazan tayfasının (81,227) adını əks etdirir. Qazan (Kazan) etnonimi Şimali Qafqazda, Başqırdıstanda, Volqaboyunda, Ukraynada, İranda,Türkiyədə və Cənubi Qafqazda bir sıra toponimlərdə, əsas e'tibarilə Qazançı (Kazançı) formasındadır (bax: 106,35).Ehtimal ki,çökək yer,çökəklik mə'nasından başqa həm də etnotoponimdir.

Qazangümbəz- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Qazanlı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241) Qazan tayfa adındandır.

Qazantəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,107). Dağ və təpə adlarında "qazan" sözü onların qazana oxşarlığı ilə yarana bilər.

Qazaxyol- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,108).Qazax elinin adındandır. Bolnisi rayonunun Faxralı kəndi ərazisində "Qazaxlar yeri" toponimi vardır(22,23)

Azərbaycanda Qazax yaşayış məntəqəsinin adı ilk dəfə V11 əsrə aid hadisələri yada salaraq IX əsr ərəb mənbəyində çəkilir. Əhməd ibn Əsəm əl - Kufi yazır ki, Mərvan İbn Mhəmməd Azərbaycana gəldi və Bərdədən 40 fərsəng və Tiflisdən 20 fərsəng aralı olan Kazak adlı yaşayış məntəqəsinə yollandı(31,46).

Qazıqulu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,61).

Qazi Məhəmməd- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (242).

Qazmalı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəlu tayfasının qışlaqlarından birinin adı(34,162).Bax: Təkəli.

Qain-Kort-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı(181,55). Əsasən Şimali Qafqazda , qismən Cənubi Qafqazda "kort" sözü ilə düzəlmiş çoxlu miqdarda dağ adı vardır: Arazi-Çaç-Kort(181,19)-Ter əyalətinin Nazran dairəsində; Axçin-Kort (yənə orada) (181,24); Qayrabinya-Kort (181,55) -Vladiqafqaz dairəsində; Er-Kır-Kort(181,91) Ter əyalətinin Qroznı dairəsində; Erdi-Kort(181,93) Nazran dairəsində; Zain-Kort (181,93)-Dağıstan əyalətinin Andi dairəsində; İberis-Kort(181,100)- Xasavyurt dairəsində; Kay-Kort(181,109)-Qroznı dairəsində; Kayan Kort (101,125)- Ter əyalətinin Kizilyar (Qızılyar) dairəsində; Kenə-

Kort(181,128) Qroznı dairəsində; Kiç-Çaç-Kort(181,135)-Nazran dairəsində; Marax Verdux Kort(181, 168)-Qroznı dairəsində; Nasır-Kort (181,185)- Nazran dairəsində; Seleti Kort(181, 223)-Qroznı dairəsində; Senqeli-Kort (181,224)-Qroznı dairəsində; Tauzen-bolu Kort(181,239)-Veden dairəsində; Uç-aşi Kort (181,255)-Qroznı dairəsində; Xamar-Kort(181,259)-Veden dairəsində; Xarasa-Kort(181,262)-Qroznı dairəsində və s. Toponimin birinci hissəsi türkmənşəli tayfa adıdır. Başqırdlarda, Qərbi Sibirdə, Şorlarda Kain tayfası vardır(124,110-112;151, 154). İndi İran ərazisində Kain tayfası yaşayır(106,63). Azərbaycanda bu tayfanın adı Qalaqayın (Sabirabad r-nu) kənd adında saxlanıb (Geniş məlumat üçün bax: 103 və 105,63). Ola bilsin bu oronimdə "kayın" - ağac sözü vardır. Kort sözü Azərbaycanda sonu "qurt" sözü ilə bitən bə 'zi məntəqə və dağ adlarında da əksini tapmışdır. Ehtimal ki, "kort" sözü Uqor dillərinə aiddir. VII-IX əsrlərdə Sibirdən Şərqi Avropaya uqor tayfaları da hərəkət etmiş və bir hissəsi Şimali Qafqaz çöllərində türk tayfalarına qarışmışdı.

Qayabaşı- Xum r-nunda kənd adı. Kənd 1948-ci ildə gürcücə Kldisubani adlandırılmışdır (112,254).

Qaya Qocalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181,125).Ehtimal ki, Qara Qocalı (əslə Qara Xocalı) adının danışqda təhrifidir. Sarvan(indi Marneuli) məntəqəsində Qara Xocalı nəslə və Azərbaycanda Qari Xocalı (Şamxor r-nu) kənd adındandır.Bax:50,41.

Qaymaqlı- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,109). Azərbaycanda Qazax r-nunda Qaymaqlı kənd, Qaymaqlı dağ, Qaymaqlı dərə və Qaymaqlı təpə adları ilə mənşəcə eynidir. Qədim türkmənşəli Kaymak tayfasının adındandır.

Qalaboynu- Tiflis quberniyasının Axalsix ərazisində xaraba qalmış qala adı(181, 109). Qafqazda mövcud olmuş 7 Qalaboynu toponimindən (181,109) biri. Qala dağın suayırıcında yerləşdiyindən belə (boynu) adlanır.

Qalavdur- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı (181,55). Əslə Qaladur. Azərbaycan dilində qala və türk dillərində tör- "dağ vadisinin ən yüksək hissəsi", "yüksək dağ örüşü"(173,82) sözlərindəndir. Gürcüstan toponimiyasında "dur" və "tur" formalarını kəsb etmiş tör sözü Qaratur,Ziqator, Sabadur və Turmakatur kənd adlarında da saxlanılıb. Bu toponimlərin yaranmasına səbəb maldarlıq olmuşdur. Qazaxıstan ərazisində Sarıtor toponimi barədə bax: 149,193.

Qalaqir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,109). Azərbaycan dilində kələk türk dillərində "ır" "yüksəkliyin dalğavarı zirvəsi" sözlərindəndir.

Qaladərə-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,109). "Qaladərəsi" də adlanır.

Qalameşə-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181, 110). Kənd 1949-cu ildən gürcücə Qantiadi adlanır(112,266). "Meşənin içərisində qala olan " deməkdir.

Qalaça- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,110). Qalaça dedikdə e.ə. II minilliyə aid tsiklopik (nəhəng daşlardan tikinti,hörgü) düşərgə nəzərdə tutulur. Azərbaycanda və Ermənistanda 120-yə qədər belə tikinti tapılmışdır. Xalq arasında Hasar (ərəbcə hasar-"qala") adlanır. Bax: 6,169.

Qalaça- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,110).

Qaltaxçı- Borçalı qəzasında kənd adı(241).

Qambol- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı(181, 56). Türk dillərində kam "çay vadisi" ("b" səsi danışıda əlavə olunmadır) və ul(ol) "dağ", "yüksəklik" (206,1, 594) sözlərindən ibarətdir. Şimali Qafqazda Ulu-Kam, Tatarıstanda Kama çayı Azərbaycanın Qax rayonunda Quru-Kam və b. adlarla bir sıradandır.

Qambori- Saqareco r-nunda kənd adı (112,168). Qambori yüksəkliyi adındandır. Qambori Kamb-İori toponiminin təhrifidir. Türk dillərində kam ("b" səsi danışıda əlavə olunmadır) "vadi", "dərə"(202,142) və İori çayının adındandır. Albaniyanın bir mahalı qədim mənbələrdə Kambiç adlanır. Strabonun əsərində yunanca yazılışda Kambisene, VII əsr mənbəində(71) Kambecan, "Alban tarixi"ndə Kambecan kimi qeyd olunur ("Alban tarixi"ndə deyilir ki, çar Vaçaqan Kambecana yepiskop təyin etdi.) Bu mahaldan axan İori çayı Alazan çayının qoludur. Bax.: İori. Qambori "İori çayının axdığı Kamb" mə 'nasındadır. Bu barədə bax: 108, s. 436-437.

Qamışqut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Quqar r-nunda) kənd adı(181,110). XIX əsrin birinci yarısında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir (131,418). Həmin əsrin 70-ci illərində Qurtan kənd icmasına mənsub məntəqələrdəndir. XIX əsrin sonlarında azərbaycanlıların bir hissəsi geri qayıtmış və ermənilərlə qarışıq yaşamışdır. 1919-cu ildə həmin azərbaycanlılar

deportasiya edilmiş və onların yerini Türkiyədən gəlmə ermənilər tutmuşlar. Kənd 1935-ci ildən ermənicə Yekuqnut adlanır. Kəndin adı Azərbaycan dilində qamış (qarğı) və monqolca xo- "düşərgə" alaçıqlar qrupu" sözlərindən ibarətdir.

Qamışkənd- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160). Toponimin mənası barədə dörd fikir ola bilər 1). Orta əsrlərdə Şərqi Türkiyənin Kamis mahapından gəlmələrin özləri ilə gətirdiyi ad; 2) orta əsrlərdə Cənub- Azərbaycanın Komus mahalından gəlmələrin özləri ilə gətirdiyi ad; 3) Qızılbaşların Qaradağlı tayfasının Komuşlu tirəsinin(bax: 16) adı; 4)Qamışlıqda yerləşən kənd də adlana bilər.

Qamışgödək- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı (241).

Qamışlıq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181,112). Qafqazda mövcud olmuş 7 Qamışlı kəndindən (yenə orada) biridir. Bax: Qamışkənd.

Qanarcis Muxuri- Zuqdidə r-nunda kənd adı(112,168). Türkmənşəli "Qaynarcamuxur" toponiminin gürcücə yazılışdır. Bax: Muxiri.

Qanıxçay- Alazan çayının Siqnaş şəhərindən başlanan aşağı axarının adı.Azərbaycanca Qanıx suya olan ehtiyacın ödənilməsi deməkdir.

Qancala- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,54). Gəncəli (Gəncə bölgəsindən gəlmə mənasında) adının gürcücə yazılış formasıdır.

Qanlıkənd- Batum dairəsində kənd adı(181,113).Yelizavetpol quberniyasında Kanqlıdağ (181, 113), İrəvan quberniyasında Qanlı və Azərbaycanda Qanlıkənd (Kəlbəcər r-nu) adı ilə mənşəcə eynidir. Monqolların tərkibində Azərbaycana gəlmiş türkmənşəli Qanlı tayfasının adıdır.

Qanlıkənd- Tiflis quberniyasının Siqnaş qəzasında (Eldar vadisində) kənd adı (146,11). Qazax bölgəsindən gəlmiş Qanlı elinin adıdır (129,197).

Qanlıçay- Dmanisi r-nunda Yuxarı Qarabulaq kəndinin ərazisində Xramçaya qarışan kiçik çay adı (22).

Qaraağac- Tiflis quberniyasının Siqnaş qəzasında dağ adı (181,114). Borçalı distansiyasında Salka qalasının yaxınlığında bir dağ Karağac adlanır (179,268). Qarağac Zaqatala

rayonundan Gürcüstana keçidin adıdır. Tup, (Top) Karaqaç kimidir. . Dağın adı zirvəsində topa qaraağac meşəsinin adı ilə bağlıdır. Zaqatala r-nunda Muxax çayının sol qolu da Qarağacçay adlanır. Bax: 6,181.

Qarabağlar- Kaspi r-nunda kənd adı. Qarabağ Qafqazda və Şərqi Anadoluda geniş yayılmış toponimlərdəndir. Azərbaycanda Qarabağ bölgəsinin adı Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Qarabağ şəhər xarabalığı (181,114). İrəvan əyalətində bir neçə Qarabağ, Naxçıvanda Qarabağlar(bax: 6,178-179) və b. Erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqaza gəlmiş peçeneqlərin Qarabağ tayfasının adıdır . Geniş mə'lumat üçün bax: 11. Türkiyədə Qarabaqlı və Çobanlı tayfaları barədə bax, 52,.35.

Qarabağlı- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı (181,114).

Qarabağlı- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı (yənə orada).

Qaraboya- Borçalı bölgəsində kənd adı.(241).

Qarabulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nunda) kənd adı. Qafqazda mövcud olmuş 33 Qarabulaq toponimindən (181) biri.Gürcücə Şavskali adlanır.

Qarabulun- Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,161). Türk dillərində qara və bulun hərfi mə'nada künc (126,124) deməkdir. Coğrafi mə'nada "çayın saxələnməmiş hissəsi", "vadi"(172,101) sözlərindəndir. Bu eyni zamanda çayın "iri döngəsi" mənasında verir.

Qarabuta- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34 161). Türk dillərində qara və but- "ayrı,yüksəklik, təpə", "dağ çıxıntısı" (172,104) sözlərindəndir.Bu oykonim "ucadan" mə'nasını ifa edir.

Qaraqaya- Bolnisi r-nunda qaya adı (22,36).

Qaraqala- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34, 161). Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Kalinin r-nunda) kənd adı kimi qeyd olunmuşdur (181,117). Qafqazda mövcud olmuş 18 Qaraqala toponimindən (181,117) biri. Azərbaycan dilində rəng və ya böyüklük bildirən qara və qala sözlərindəndir.

Qaraqala- Borçalı qəzasında xaraba qala adı (181,116).

Qaraqalxan- Borçalı bölgəsində bir dağın adı. ("Hallavar körpüsünü keçib Qaraqalxan dağlarına qaçdı" 37,53); Oronim qara və qalxan (burada yastı və ya hamar zirvəli dağ) sözlərindəndir.

Qaraquzey- İndiki Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Qaraquzey dağının adıdır.

Qaraquzey- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,117). İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında Qaraquzey kənd adı (bax. 26, 176) ilə eynidir. Türk dillərində kora "yüksək dağ övrüşü" və quzey (dağın şimal yamacı) sözlərindəndir.

Qaraquzey- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181,117). İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında Qaraquzey kənd adı (bax: 26, 176) ilə eynidir.

Qaraquzey- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında xaraba kənd adı (181,117).

Qaradağ-Marneuli r-nunda dağ adı (22,36). Bax: Karadağ.

Qaradaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,116). Qafqazda mövcud olmuş 13 Qaradaş oronimindən (yənə orada) biri.

Qaradaş- Bolnisi r-nunda kənd adı (112,187).

Qaradel- Marneuli r-nunda kənd adı. Əsli Qaratel. Ərəbcə qəryə -"kənd" və qırçaqların İd tayfasının adından və el (tayfa) sözlərindən ibarət olub "İd elinə mənsub kənd" mə'nasındadır. Azərbaycanda Dağlıq Qarabağda Edilli kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Qara Dəmir- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (241). Dəmir şəxs adıdır. Toponimdəki "qara" sözü qədim türk dillərində qara "kütə", "icma" sözüdür.

Qara Dəmirçilər- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində el adı (34,158). "Dəmirçilər eli" mə'nasındadır.

Qara Dəmur- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34,160). Qara Dəmir şəxs adıdır.

Qaradərzi- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161). Toponim Qara şəxs adından və dərzi (paltartikən) sözündəndir.

Qaradüz- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında yer(düzən) adı(181,110).Bu oronim Böyük düz mə'nasındadır.

Qarayazı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dəmir yol stansiyasının adı(181,121).Qarayazı azərbaycanca Böyük düz deməkdir. Stansiya Qarayazı çölünün adı ilə adlanmışdır. 1940-cı illərdə stansiya əsasında yaranmış kənd Qardabani adlandırılmışdır.Gürcü mənbəyində Karaya kimidir (167,13). Qarayazı Tiflis qəzasında Sesalu, Nəzərli, Yuxarı Qulkənd və Aşağı Qulkənd, Borçalı qəzasının Kəpənəkçi, İlməzli, Kosalı, Keşalu və Qara Keşalu kəndlərinin qışlaq yeri olmuşdur (163,219). Qarayazı çölünün sahəsi 392,5 kv.km.-lik qışlaq yeri idi. Zaqatala r-nunda Qaratala (əslə Koratala), Xanlar r-nunda Qarayeri (əslə Korayeri) və b. qışlaq yerləri olmuşdur. Bax: Qaratala

Qarayazı- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181,117).Əslə Korayazı.Azərbaycanda Göyçay və Qazax r-larındakı Qarayazı kənd adları ilə eyni mə'nadadır.

Qarayazı meşəsi- Qardabani r-nu ərazisində meşə adı(22,56).

Qara İsa- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı(181,118).1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya edilmişdir. XI-XIV əsrlərdə Anadolu yarımadasında yaşamış,Alvan,Göycəli və Ulaş qollarından ibarət olmuş Qara İsa tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşmasından yaranmışdır. Bax: 6,177.

Qarakilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı(181,117).1778-ci ildə ermənicə Lernovit adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya edilmişdir.

Qarakilsə- Dmanisi r-nunda kənd adı.1949-cu ildə gürcücə Vake adlandırılmışdır(112,66).

Qara Keşli- Borçalı qəzasında kənd adı(167,13). Bax: Keşəli. "Keşəli (Keşlə) qara camaatı" mə'nasındadır.

Qaramanlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli oymağının bir qolunun adı(34,162). Qaraman- qədim türkmənşəli tayfalardan birinin adı (bax: 48). XII-XIII əsrlərdə Anadolu yarımadasında bir əmirlik də Qaraman adlanırdı (234,332). Ona görə də

Qaramanlı həm "Qaraman tayfasına mənsub", həm də "Qaraman əyalətinə mənsub" mə'nasındadır.

Qaramanlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində bir elin adı(34,160). Orta əsrlərdə yayı Göycə bölgəsində,qışı Şəmkirçayın kürə qarışdığı ərəzidə "Arani-Şəmkir" adlı nahiyədə yaşamış ellərdən biri Qaraman adlanırdı(239,206). Azərbaycanda Ağdam r-nunda Qaramandağ, Dağlıq Şirvanda Qaramandağ, Salyan r-nunda Qaramanlı kənd, Qazax r-nunda Qaramanlı çay(181,119) adları ilə eyni mənşəlidir (Bax: 48).

Qaramanlı bulağı-Bolnisi r-nun Kəpənəkçi kəndinin ərəzində bulaq adı(22,17).

Qaramanlı Vəli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34). Mənbədə Şərəfəddin tayfasının "Qaramanlı Vəli camaatı" kimidir (yenə orada).

Qaramanlı İsmayıl- Tiflis quberniyasının Baydar nahiyəsində el adı (34,157). "İsmayıl adlı şəxsə (bəyə) mənsub" Qaramanlılar mə'nasındadır.Qaramanlı elinin bir hissəsi İsmayılın rəiyyəti idi.

Qaramanlı Həsən- Tiflis quberniyasının Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (181, 159). Mənbədə elin Alağac adlı yerdə yaşadığı göstərilir(yenə orada). Tam adı "Yüzbaşı tayfasının Alağac adlı yerdə Qaramanlı Həsən camaatı" kimidir(yenə orada). Həsən adlı şəxsə "mənsub qaramanlı ailələri" mə'nasındadır.

Qaramanlı Həsən- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,119). Orta əsrlərdə Qaramanlı tayfasının Həsən adlı bəyə mənsub yaylaqları vardı. Dağ həmin tayfanın adındandır.

Qaranikin- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,118). Qaranlıq adından və qədim türk dillərində İn "mağara" (126,209) sözündəndir. Bax: Qaranlıq.

Qaranlıq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,118). Cənubi Qafqazda bir neçə Qaranlıq və Qaranluq toponimləri vardı (181,118). Qədim türk dillərində kuran (kuren) "hərbi düşərgə", "maldar elin müvəqqəti dayanacaq yeri"(172,117,199,11 cild, 2-ci hissə, s.1455) sözünün danışıda təhrifi olan qıran (indiki Ermənistan ərəzində İtqıran toponimində "qıran", Tovuz r-nun Xınnakirən kənd adında "kirən") sözündən və "-lıq" şəkilçisindən ibarətdir. XIV əsr müəllifi Rəşidəddin yazır ki, maldar el bir yerdə dayandıqda ortada xanın çadırı yerləşmək e'tibarilə çadırlardan ibarət dairəvi formalı dayanacaq düşərgə kuran adlanır. Hər kuran

1000 alaçıqdan ibarət olur. Kuran (kuren), bir qayda olaraq, qohum ailələrdən ibarət qəbilə və ya tayfanın dayanacağı, düşərgəsidir (192,45). 1920-ci ildə Ermənistanı birləşdirilmiş Dağ Borçalısının Loru mahalında da bir dağ Qaranlıq adlanırdı.

Qaraoğlu- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,118).

Qaraöküzlü- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir elin adı (34,118). Mənbədə "Muğliyan adlı yerdə Kəpənəkçi tayfasının Qaraöküzlü qışlağı" kimidir (yənə orada). "Qara Oğuzlu" (yəni "Oğuzlu qara camaatı" mənasındadır. Qaraöküzlü Gürcüstan ərazisində Oğuz etnonimini əks etdirən yeganə oykonimdir.

Qara Rza- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34,160). Əslən Qəryə Rza "Rzanın qəryəsi" kəndi.

Qarasu-Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında göl adı (181,119). Qafqazda mövcud olan 35 Qarasu toponimindən biri. Qarasular içmək üçün yararsızdır.

Qarasu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,119).

Qaratala- Tiflis əyalətinin Baratlı nahiyəsində kənd adı (34,157). Azərbaycanda Qaratala (Zaqatala r-nu) kənd adı ilə eyni mə'nədədir.

Qara Təklə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Qardabani r-nunda) kənd adı (181,119) Təklə tayfasının adıdır. Qara Təklə "Təklə qara camaatı və ya icması" mənasındadır. XIX əsrdə Azərbaycanda Cavad qəzasında Qara Təklə kənd adı ilə (yənə orada) mənşəcə eynidir. Bax: Ağ Təklə.

Qaratəpə-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181,119). Qafqazda mövcud olmuş 20 Qaratəpənin (yənə orada) biridir.

Qaratəpə- Qardabani r-nunda kənd adı. 1932-ci ildən Karaya adlanır (112,265).

Qaratikan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,129). "Kitabi Dədə Qorqud" eposunda Qaratikan adı ilə səsləşir. Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yer adı (34). Əslən Qəryə Tikan, yəni "Tikan kəndi". Qıpçaqmənşəli Tikan tayfasının (233) adıdır. Bax: 106,66.

Qaratorpaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,119). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qaratorpaq kənd, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qaratorpaq dağ, Qazax qəzasında Qaratorpaq dağ və Qaratorpaq çay(181,119) adları ilə mənşəcə eynidir.

Qaratuban- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında(indi Adıgün r-nunda) kənd adı(181,119).Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir(29). Tuban tayfasına mənsub qara camaat mə'nasındadır. Türkmənşəli Tuban (Duvan) tayfası barədə bax: Abastuman.

Qaratuban- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı (181, 119).

Qaratur- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). Türk dillərində kora - "qışlaq yerində palçıqdan və çiy kərpicdən tövlələr" və tör "yüksək dağ örüşü" (173,82) sözlərindəndir.Tor sözü Azərbaycanda Əziztori (Yardımlı r-nu) və Tır-Yal (Goranboy r-nu) dağ adlarında saxlanılmışdır.

Qarauldaşı- Lentexi r-nunda kənd adı(112,196). Gürcüçə yazılış forması Koruldaşi (yenə orada). Türk dillərində Karaul "Gözətçi qayası" mə'nasındadır. Bax: Qaraultəpə.

Qaraultəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181,120). Keçmişdə gözətçi məntəqələri yerləşən təpələr "Qaravul" adlanırdı. Azərbaycanda Qaravuldaşı (Yardımlı r-nu), Qaravultəpə (Lerik r-nu), Qaraulxana (Ordubad r-nu), Qaravultomba (Gədəbəy r-nu) və s. adlarla mə'naca eynidir. Qaravul düşmənin qəfil basqını haqqında xalqa əvvəlcədən xəbər verən keşikçi dəstəsi idi (89,11,.48).

Qaraxan- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı (34, 162). Qaraxan şəxs adıdır

Qaraxaç- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ belinin adı(181,120). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 8 Qaraxaç dağ adından biridir(yenə orada). Üstündə xaç rəsmi olan daş və ya qaya mə'nasındadır(bax: 6, 182).

Qaraçay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) çay adı(181,120). Yuxarı Qarabulaq kəndi ərazisində Xramçaya qarışır. Azərbaycan dilində rəng bildirən "qara" və "çay" sözlərindən ibarətdir.

Qaraçala- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,120). “Qara“ və “çala“ (çuxur, çökəklik) sözlərindəndir. Azərbaycanda (Abşeron yarımadasında) Qaraçala toponimi ilə mə'naca eynidir.

Qaraçala- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında (indi Telavi r-nunda) kənd adı(181,116).Gürcüce yazılışı Karaçala (112,74).

Qaraçala- Calaloğlu kəndi yaxınlığında Çoğa çayına tökülən çayın adı. Bundan sonra çay Dəbəd (Dəvədöy) çayı adlanır.

Qaraçılar- Tiflis quberniyasının Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,159). Mənbədə "Qaratikanlı adlı yerdə Qaraçılar camaatı " kimidir. Hindistanın Karaçi əyalətindən çıxdıqlarına görə "qaraçı" adlanan köçərilərin (qaraçılar özlərini "roma" adlandırırlar, türklər onlara “qırışmal“ və “sığan“ deyirlər) adı ilə bağlıdır(yenə orada).

İkinci mülahizəyə görə əslə Qaracalardır. Qaraca Cənubi Qafqazda yaşamış Azərbaycan ellərindən biridir. Bu tayfanın adı Gürcüstanda Sa-Qareco r-nun adında vardır ki, bu da "Su (çay) kənarı Qaraca", yaxud gürcüce Sa(ərazi) sözündən və Qaraca etnonimindən ibarət olmaqla "Qaraca yeri" mə'nasındandır. Azərbaycanda Qılıçlı tayfasının bir qolu Qaraca adlanırdı. Borçalı bölgəsində Sadaxlı(bax) kəndlərində bir nəsil də Qaraca adlanır.Azərbaycanda Balakən və Saatlı rayonlarında Qaracalar kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Qaraca adlı tayfa özbəklərdə(143,17) və türkmənlərdə (210,89) vardır. Bir fikrə görə oğuzmənşəlidir (210,88). Bax: 105,67.

Qaracala- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,54)

Qaracalı Kəpənəkçi- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı (69). Azərbaycan dilində Qaracalı (Qaraca kəndindən olan). Qaracalını başqa eyni adlı etnonimdən fərqləndirmək üçün Kəpənəkçi coğrafi adından istifadə edilmişdir.

Qaraçoban- XV11 əsrdə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161). Türk dillərində qara (qara camaat) sözündən və peçeneqlərin Çopan (əslə Çopan) tayfasının adındandır. "Çobankənd" mə'nasındadır.

Qaraçöp- Saqareco r-nunda kənd adı. Digər adı Yor, Muğanlı, yə'ni İori çayı sahilində Muğanlı kəndi. Bax: Yor Muğanlı. Qaraçöp 7 kənd icmasından (Düz Ayrım, Baldöy,

Muğanlı, Keşəli, Ləmbəli, Tüllər və Qazılar) ibarət nahiyə idi (33,53). Ümumiyyətlə, Qaraçöp indiki Saqareco r-nun bir hissəsinin adıdır (45,57). Nahiyədə Muğanlı elinə mənsub ailələr də məskunlaşdıqlarına görə həm də Muğanlı adlanırdı. Qaraçöp "Çöp tayfasına mənsub qara camaat" mənasındadır. Çöp eranın ilk əsrlərindən Cənubi Qafqazda məskunlaşmış bir türk elinin adıdır. İlk dəfə olaraq VII əsrə aid mənbədə indiki Ermənistanın Quqar əyalətində Çopapor "Çöp dərəsi(vadisi)" mahal adında əksini tapmışdır (71).

Qaraca- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında dağ adı(181,156). "Uzaqdan qara rəngə çalan" mənasındadır.

Qaracalar- Qardabani r-nunda kənd adı(112,187). Bax: Qaraçılar.

Qaracalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,102). Əsli Qəryə Çərpli. Səlcuq oğuzlarının Çəpni tayfasının adındandır.

Qardabani- Gürcüstanda inzibati r-n adı. Rayonun mərkəzi Qarayazı dəmiryol stansiyası əsasında yaranmışdır. Stansiyanın adı isə yaxınlıqdakı Qarayazı kəndinin adındandır. Bax: Qarayazı. Sonra qəsəbəyə və rayona Qardaban(i) adı verilmişdir. Qədim gürcü mənbələrində ilk dəfə XI əsrdən mə'lumdur (167,7;170,23). Leonti Mrovelinin əsərində Qardabos kimi qeyd edilmiş və mərkəzinin Xunan qalasının olduğu göstərilmişdir(bax: 164,138). Vaxuştiyə görə Xunan qalası Xramçayın Kürə töküldüyü yerdə yerləşirdi (Bax: 93) "Alban tarixi"ndə və qədim mənbələrdə isə Xunanın (qədim ermənicə Xunanakert) Albaniyanın şəhəri kimi adı çəkilmişdir. Buradan aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə iki Xunan məntəqəsi vardı: biri Albaniyada(indiki Tovuz r-nunda), digəri Gürcüstanda- Xramçay kənarında. Bu qalaların eyniləşdirilməsi nəticəsində D.L. Musxelişvili Azərbaycanın qərb bölgəsinin Gürcü ərazisi olması kimi yanlış nəticəyə gəlmişdir. Tədqiqatçılara görə Xunan toponimi qədim türkmənşəli Hun (Xun) etnonimi ilə bağlıdır. Erkən orta əsrlərdə Qardman həm də bu əyalətdə bir qalanın adı idi və onu ərəb mənbələrində Qala İbn Kandaman ilə lokalizə etmək olar. Bir mə'lumata görə Qardaman qalasının xarabalıqları Şəmkirçayın şərqi qolu Qardmançayın sağ sahilində yerləşirdi (M.Barxudaryan. Arsax. Bakı,1895,s.301). Lakin başqa fikrə görə bu qala Kürün Xramçaya qarışdığı yerdə idi və Qızqala adlanırdı. Ərəb mənbələrinə görə Xunandan bu qalaya 10 fərsəh1) , qala İbn Kandamandan Tiflisə 12 fərsəh idi. Belə nəticəyə gəlmək olar

ki, Albaniyanın Qardman əyalətinin müəyyən hissəsi Kartliyə daxil idi və ona görə də qədim gürcü dilinə uyğun olaraq (adda "m" səsinin "b" səsi ilə əvəzlənməsi) "Qardaban" formasını kəsb etmişdir. Orta əsrlərdə Albaniyada Qardman adlı iki əyalət vardı: biri Dağlıq Şirvanda Girdimançayın hövzəsi (ilk dəfə XI əsrdən mə'lumdur), ikincisi, Şəmkir-Qazax bölgəsinin qədim adı. Bu Qardman Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində Albaniyanın əyalətlərindən biri kimi I əsrin ortalarına aid hadisələrlə əlaqədə çəkilir ("Alban tarixi", I kitab, 27-ci fəsil). Orta əsrlərdə Şəmkirçayın şərq qolunun və oradakı qalanın adı da Kirdiman idi. 488-ci ildə Alban kilsə yığıncağında Girdimanın hakimi Cəsur Vardan da iştirak edirdi. IX əsrə aid gürcü mənbəyində "Alban katalikosu Qardmanda oturub" ifadəsi vardır (167,7). VI əsrin sonlarında İrandan Mihran başda olmaqla 30 min ailə Qardmana gəlmişdir. Onlar yerli hakimi öldürmüş və knyazlı təşkil etmişdilər. VII əsr Alban hökmdarı Cavanşir də həmin nəsiləndən idi. "Alban tarixi"ndə ("Alban tarixi", II kitab, 7-ci fəsil) "Mihr tayfası" adlanır. İndiki Tovuz r-nunda bir nahiyə Mihran adlanırdı (243). Girdiman toponimi "Daşti Qardman" ("Qardman çölü") XIV əsr müəllifi Rəşidəddin tərəfindən çəkilmişdir. İndiki Qarayazı düzünün müəyyən hissəsi də bu əyalətə daxil idi və gürcü dilinə Qardabani adlanmışdır. Kirdiman Albaniyanın qərbdə Kürün sağ sahili ərazisini əhatə etmiş və Gürcüstanla sərhəddə olmuşdur. V əsr mənbələrində (Koryonun əsərində) "Qardman vadisi" ifadəsi vardır. XIV əsr müəllifi Rəşidəddin də "Qardman çölü" adını işlədir. Alban Girdiman əyalətinin hakimi Xurs (ermənicə yazılışda Horus, əsl Orus) orada xristianlığı yaymışdı. Onun qəbri Daşkəsən r-nundandır. Deməli, bu rayonun ərazisi də Kirdimana daxil idi. (Bax: 275). Qardman toponimi İran mənşəlidir. Orta Asiyada Qardman əyalət adı ərəb mənbələrində çəkilmişdir.

Alban tarixçisi bu əyalətini əhalisinin "Qardmanlar" kimi adlanır ("Alban tarixi" I kitab, 3-cü fəsil) və onların Alban carı Aranın nəslindən olduğunu yazır ("Alban tarixi", I kitab, 4-cü fəsil). Aran Sisakanda çar sülaləsindən olduğuna görə, deməli, sak mənşəli idi. Albaniyada bu əyalətin hakimi "Alban tarixi"ndə verilən mə'lumata görə ermənicə yazılışda Hurs kimidir. ("Alban tarixi" II kitab, 3-cü fəsil). Ermənicə Hurs kimi yazılmış bu şəxsin əsl adı Orusdur. Qədim erməni dilində "o" və "s" səsləri eyni işarə ilə ifadə olunurdu, lakin erməni dilinin qrammatik qanunlarına görə adın əvvəlinə "h" səsi artırılmış və addakı "u" səsi buraxılmışdır. Təəssüf ki, Azərbaycan tədqiqatçıları "Alban tarixi"nin ruscada tərcüməsində "h" səsinin

ruscadan "x" kimi verilməsinə görə Xurs kimi yazılan adı qəbul edərək Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərə də salmış və beləliklə, Orus yaxud Urus şəxs adı tariximizə Xurs kimi daxil olmuşdur. Urus şəxs adı isə Oris yaxud Orus adı kimi bərpa edilə bilər. Çünki erməni əlifbasında "o" və "u" səsləri eyni işarə ilə yazılırdı. Bu ad türk dillərində oris- "xoşbəxt əlamət", "qismət", "nəşib", "sərvət" "var-dövlət" sözüdür-bax: (206,I,667). Beləliklə, aydınlaşır ki, V əsrdə Qardman əyalətinin hakimi türkmənşəli idi. Həmin Orusun qəbri Daşkəsən r-nunda Xaçbulaqda həm xristian ermənilərin, həm müsəlman azərbaycanlıların sitayiş yeri idi.

VI əsrin ortalarında bu əyalətdə İrandan gəlmə 30 min fars məskunlaşmışdı. Gələnlərin Mehranlar adlanan bu nəslinin başçıları yerli hakimləri (mənbədə "Aranşahları") öldürərək hakimiyyəti ələ almış və knyazlıq yaratmışdılar. Cavanşir də bu nəsiləndən idi. VII əsrdə knyazlığın başçısı Cavanşir bütün Alban dövlətinin başçısı olmuşdur. Gəlmə farslar burada xristian dinini qəbul etmişdilər və ona görə Cavanşir də xristian idi. Həmin farslar sonra erməniləşdilər. IX-əsr ərəb müəllifi Girdiman əyalətində Kacak məntəqə adını çəkdiyinə görə aydın olur ki, orada türkdilli qazaxlar da yaşayırdılar. Türkmənşəli Tovuz, Tavratapa, Kol, Qaq və b. toponimlər də bu fikri təsdiqləyir.

Qarpiçay- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı. Bax: Karbi.

Qartalqöl-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı (181,123).

Qasımlı-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181,227). Qasımlı kəndin əsasını qoymuş kiçik bir elin adıdır.

Qaçaqan- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161). Həmin mənbəyə görə Qaçaqan Saral tayfasının qollarından birinin adıdır. Bu qolun özü Yuxarı Qaçaqan, Orta Qaçaqan və Aşağı Qaçaqan hissələrindəndir (yənə orada). Saral eli mənşəcə qıpçaqlarla bağlıdır(bax: Saral). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (sonra Spitak r-nunda) Qaçaqan kənd adı ilə mənşəcə eynidir(bax:6,197) Dağ Borçalıya mənsub bu kənd indi Ermənistanın Tumanyan rayonundadır və ermənicə Arevadzor adlandırılmışdır. Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Açı-Kulak dairəsində Kaçeqan-Tübə(181) kənd adı ilə müqayisə oluna bilər.

Qaçğan- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(242). Başqa adı Canavat(yenə orada). Bax:
Qaçğan və Qoçağan.

Qacar- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində yaşayan bir elin adı(34, 158). Qafqazda mövcud olmuş 10 Qacar kənd adından(181,107) biri. Azərbaycanda Göyçay, Şamaxı və Şuşa rayonlarında Qacar kənd və Zaqatala r-nun Xırxatala kəndi ərazisində "Qacar meşəsi" adları ilə eynidir. XI-XII əsrdə monqolların tərkibində Orta Asiyadan gəlmiş və bir hissəsi Gəncə və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilmiş türk tayfalarından birinin də adı Qacar idi (187,90). Orta əsrlərdə Qızılbaş tayfalarından biri kimi Cənubi Azərbaycan və İranda siyasi hadisələrdə mühüm rol oynamışdır. İranda 1795-1926-cı illərdə hakimiyyət Qacar tayfasının əlində olmuşdur. Şah Abbas qacarların bir hissəsini Gəncə bölgəsinə köçürmüşdür. Qacarlar buradan Borçalı bölgəsinə köçmüşlər. Gəncə xanlığının xanları bu tayfadan idi. Azərbaycanda Bala Qacar və Böyük Qacar kəndləri (Bərdə r-nu) vardır.

Qacardağ- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181, 107). Qacar tayfasının adındandır. Bolnisi r-nunda "Qacaroglu Qulunun yataq yeri" toponimi ilə (22,23) mənşəcə birdir.

Qacarlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir elin adı (34,160). Həmin nahiyədə yaşayan Qacar tayfasının adındandır. (bax: Qacar).

Qaşqatala- Tiflis əyalətinin Baratlı nahiyəsində kənd adı. (34, 157). Borçalı qəzasında indiki Dmanisi r-nunda kəndlərdən biri (181, 143). 1949-cu ildə kənd gürcücə Sakire adlandırılmışdır (112,265). Azərbaycanda Qax rayonunda Əyriçayın sağ qolu(uz.33 km) olan Qaşqaçay hidronimi ilə səsləşir.

Qaş Muğanlı-Bax: Bala Muğanlı. Muğanlı tayfasının adındandır.

Qədimxan qışlağı- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34, 158).

Qədirqulu- Tiflis əyalətinin Borçalı distansiyasında kənd adı (179). Hamamlı kənd icmasına mənsub məntəqələrdən biri. Qədirqulu şəxs adıdır.

Qəmbəroğlu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Qəmərli-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34, 160). Mənbədə "Kəpənəkçi adlı yerdə Yüzbaşı tayfasına tabe olan Qəmərli camaatı" kimidir (yənə orada) İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında da bir kənd Qəmərli adlanırdı (bax: 6, 199). Mənşəcə eramızdan əvvəl VIII əsrdə şimaldan Cənubi Qafqaza gəlmiş qədim türkmənşəli Qəmər (əslə Qamər) tayfasının adındandır. Cənubi Qafqazda və İranda həm də Qamar ,həm Kamar formasında da kənd adlarında qalmışdır (bax: Kəmərli və Kəmərət).

Qəribqaya- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı (34, 162).

Qəribüzən- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161). Qərib şəxs adından və türk dillərində üzən "çay", "vadi" (206,I,510) sözündəndir.Bax: Qızılüzən.

Qırqalı-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında dağ adı (181,62). Türk dillərində kırka - "üst-üstə düşmüş buzlaq mənşəli daşlar(qaya parçaları)" (172, 260) sözündəndir. Azərbaycanda Zaqatala rayonunda Qarqalı və Naxçıvanda Qarqalı dağı(181,121), Qazaxıstanda Karqalı (149,127) adları ilə eynidir.

Qırxana- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,66). Batumi dairəsində Qorxanauli kənd adı(yənə orada) ilə eynidir.

Qızqala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında xaraba qala adı(181,150). "Qoçulu qalası" da adlanmışdır(33,136). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 6 Qızqaladan biridir. Bax:6,200-201

Qızılqaya - Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Qızılqaya- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,132). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 16 Qızılqayadan (yənə orada) biridir.

Qızılqala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba qala adı(181,132). Qızılqala qırmızı daşdan tikilmiş qala deməkdir.

Qızılqala-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,132).

Qızıldağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,132). Qırmızı rəngə çalan dağ mə'nasındadır.

Qızıldaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Qukasyan r-nunda) kənd adı(181,132).

Qızıldaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,132).

Qızılın- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı (181,132). Türk dillərində gizil (qırmızı) və in "mağara" , "yarıq" (172, 234) sözlərindəndir.

Qızılkilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181, 132).Gürcücə yazılışı Kizilkilisa(112,194). Qırmızı rəngli daşdan tikilmiş kilsə deməkdir.

Qızılkilsə- Salqa r-nunda kənd adı(112,194).

Qızılözən- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). Türk dillərində qızıl "qırmızı" və özən, üzən "çay" sözlərindən ibarətdir. Cənubi Azərbaycan ərazisində Qızılüzən çay adı ilə eynidir. Bax: Qəribüzən.

Qızılhacılı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,131). "Qaradağ" adlı təpədə yerləşir(33,39). Gürcücə yazılış forması Kizil Aclo (112, 194). Azərbaycanda Goranboy və Qazax r-larında Qızılhacılı kənd adları ilə mənşəcə eynidir. QızılHacılı tayfasının bir hissəsi başqa Kəngərli,Qaraqoyunlu, Səfikürd, Boy Əhmədli , Cinli və b. tayfalarla birlikdə Borçalı bölgəsin dən Qarabağa köçmüşdü. Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında yaşayan və maldarlıqla məşğul olan tayfalardan biri də Qızılhacılı idi (58,11).

Qızılhacılı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,131).

Qızılhacılı- Bolnisi r-nunda kənd adı. Kənd Marneuli rayonundakı Qızılhacılı kəndindən çıxmış ailələrdən məskunlaşmışdır.

Qızılhacılı-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,131). Digər adı Cinis(yenə orada).

Qılıçlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının qollarından birinin adı(34,162). Mənbədə "Saral tayfasına tabe Qılıçlı qışlağı" kimidir(yenə orada). İrəvan quberniyasının Dərələyəz qəzasında Qılıçlı (181,133) və Azərbaycanda Kəlbəcər və Laçın rayonlarında Qılıçlı kənd adları ilə mənşəcə eynidir.XIX əsrin əvvəllərində (Türkiyədə yaşayan tayfalardan biri də Kılıçlı adlanırdı(274,.84)).

Mənşəcə Cənub- şərq Avropada IX-XIII əsrlərdə yaşamış qıpçaqların Kiliç tayfası ilə bağlıdır. Rus salnamələrində Kiliç tayfası 1223-cü ildə Şimali Qafqazda Kalka çayı üzərində monqollarla qıpçaqlar arasında vuruşma ilə əlaqədar çəkilir (194,V,18). Qaraqalpaqlarda bir tayfa indi də Kılışlı adlanır. Azərbaycan ərazisində bu tayfa XVI əsrdən mə'lumdur. 1588-ci ilə aid mənbədə "Qarabağın Ahiştabad aralarında" qışlayan bir tayfanın adı Kılıçlı idi. (bax: 239). Qılınclı adlı tayfa orta əsrlərdə Şirvanda da yaşayırdı. Qılınclı tayfası Cənubi Qafqaza qıpçaqların tərkibində erkən orta əsrlərdə gəlmişdir.

Qırıqlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181,134). Gürcüce yazılış forması Kirixlo (112,195). XV111 əsrdə İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında Əli Qırıq (əsl "Eli Qırıq", yə'ni "Qırıq eli və ya tayfası")kənd adı ilə mənşəcə eynidir (Bax:6,249). Azərbaycanda əsas e'tibarilə qərb bölgəsində yaşamış bu elin məskunlaşması nəticəsində el Qırıqlı (Goranboy və Xanlar r-ları), Alakol Qırıqlı, Dönük-Qırıqlı və Düz Qırıqlı kənd adları yaranmışdır. Orta Asiyada qədim türk tayfalarından biri Kırık idi (212,116). Orta əsrlərdə bu tayfa oğuzların Əfşar tayfasının bir qolu kimi mə'lumdur(bu barədə bax:17,36). Nadir şah Əfşar Qırıqlı tayfasından idi. İ.P.Petruşevskiyə görə Qızılbaşların Zülqədər tayfasının da bir qolu Qırıqlı adlanırdı(187,94). Əfşarların Qırıqlı qolunun Azərbaycanın qərb bölgəsində və Borçalı mahalında məskunlaşması XVI-XVII-əslərdə aiddir.Culfa r-nunda Qırıqlar(əsl Qırıqlar) dağ kənd adı da bu sıraya aiddir.

Qırıqlı- Bayazidli- Borçalı sahəsində kənd adı(141). Bax: Bayazidli.

Qırıqlı-Muğanlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,134). Muğanlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqələrdəndir. Muğanlı kəndlərinin bir-birindən fərqləndirmək üçün "qırıqlı kəndi yaxınlığında yerləşən Muğanlı kəndi" mə'nasındadır.

Qırıqlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında suayırıcının adı (131,134).

Qırıqbulaq- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,153). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 10 Qırıqbulaqdan biridir. Çay "Qırıqbulaq" adındandır. Bulağın adı türk dillərində kırka "üst-üstə düşmüş buzlaq mənşəli daş (qaya) parçaları"(172,260) və bulaq sözlərindən ibarətdir, ona görə də bə'zi tədqiqatçıların toponimlərdə "qırx" sözünü say(40) hesab etmələri səhvdir.

Ermənistanın Aleksandropol qəzasında Qırxdəyirman, Azərbaycanda Qırxpilləkən, Kirk və s. dağ adları da bu sözdən yaranmışdır.

Qırxbulaq- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(141). İlk dəfə adı 1590-cı ilə aid türkçə mənbədə çəkilir (241).

Qışlaq- Borçalı sahəsində kənd adı(141). Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində (34,161) göstərilir. Başqa adı Nuhas (yenə orada). Türk xalqlarında, o sıradan azərbaycanlılarda keçmişdə qışlaq dedikdə həm mal-qaranın qış aylarında saxlandığı yer, həm də maldarların qışlaqda müvəqqəti yaşayış məntəqəsi nəzərdə tutulurdu. Qışlaq iki cür olurdu: sığırxana və yataq. Sığırxanada iribuynuzlu mal-qara, yataqda isə xırdabuynuzlu heyvan saxlanılırdı. Yataq yaşayış evlərindən bir qədər kənar, sığırxana isə alaçıqların yaxınlığında yerləşirdi. Onun güney tərəfinə üstünlük verilirdi. Sonralar maldar ellərin tədricən oturaq həyata keçməsi ilə əlaqədar olaraq qışlaqların bir hissəsi daimi yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir.

Qışlaqkənd- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Qobuqışlaq- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34,161). "Qobu yaxınlığında yerləşən qışlaq" mənasındadır.

Qovaqluq-Suxumi r-nunda Qovaqlıq ərazidə salınmış kənd adı. 1948-ci ildə Haçandərə adlandırılmışdır (112,265). Qovaq ağacları olan yer mənasındadır.

Qovuzduçala-Dmanisi r-nu ərazisində çala adı(22,27). "Qozluçala" adının yerli tələffüzüdür.

Qoyundağ-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,14). Qars əyalətinin Artvin dairəsində Qoyundağ adı (yenə orada) ilə eynidir.

Qoyundərə- Aspinza r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Konundara. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya olunmuş kəndlərdəndir(29).

Qolu Qaralı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34,158).

Qomani - Axalkalak rayonunda kənd adı (112,158). Qədim türk- mənşəli Kuman tayfasının adındandır.

Qomareti- Dmanisi r-nunda kənd adı(112-39). E.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal çöllərindən Cənubi Qafqaza gəlmiş Qamar (Kəmə) tayfasının adındandır.

Qomaro- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Adigün rayonunda) kənd adı (181,64).Bax: Qomareti.

Qombori-Saqereco r-nunda kənd adı(112,70).Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kəndlərdəndir .Bax: Qambori.

Qonbor- Dmanisi r-nunda dağ və 120 km. uzunluğunda yayla adı(hünd.2506 m).

Qorqul- Adigün r-nunda kənd adı(112,168).Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir(29). Qurqulu tayfa adındandır. Türkmənlərdə Qurqulu tayfası vardır. Bax: 106,67.

Qoruq -Znauri r-nunda kənd adı (112,197). Gürcücə yazılış forması Koruqi(yenə orada). İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Qoruq (və ya İlxi Qoruğu) kənd adı ilə eynidir .Səlcuq oğuzlarının Karık tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfanın məskunlaşması nəticəsində yaranmış Karıqlı kənd və dağ adlarının bə'ziləri sonralar təhrif olunaraq Koroğlu şəklinə salınmışdır. Qeyd edilmişdir ki, bu ad türk dillərində koruq(qoruq) "feodala məxsus yer, otlaq"(belə yerlər maldarlıqda yaylaq məqsədilə istifadə edilə bilməzdi) sözü ilə bağlı ola bilər.

Qorqori- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında çay adı(181,66). İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Qurqura-Naval, Şimali Qafqazda Xasavyurt dairəsində Qurqur-Kutan və Qurqur-Tubə(yenə orada) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. XIX əsrdə Quba qəzasının cənub hissəsində də bir dağın adı Qurqur kimi qeyd olunmuşdur. Qədim türkmənşəli bolqarların Kuriqur tayfasının(81,227) adını əks etdirir.

Qoruncuq- Dmanisi r-nunda kənd adı. 1943-cü ildə kənd gürcücə Maşavera adlandırılmışdır(112,263).

Qorçubaşı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,157). Kənd 58 ailədən ibarət Qorçubaşı elinin(yenə orada) adı ilə adlanmışdır. Türk dillərində qorçi "silahdaşıyan", "sultan qvardiyasının üzvü"(monqolca xorçi "atıcı" sözündəndir. İranda və Türkiyədə qorçi sözündən düzəlmiş çoxlu yaşayış məntəqəsi adı vardır. Bə'zi tədqiqatçıların "qorçi" sözünü toponimlərdə "gürcü" etnonimi hesab etməsi səhvdir. Bax: Qurcaani.

Qoturbulaq- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241). Mənbədə kəndin Qaraxaç dağının ətəyində yerləşdiyi göstərilir (yenə orada).

Qoturbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,141). Qoturbulaq Muğanlı elinin yaylaq yerinin adıdır.

Qoca Becan- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Qoçağan-Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161) .Bax: Qaçağan.

Qoçqala-Duz - Borçalı distansiyasında dağ adı (179,268).

Qoçuqışlağ məzrəsi- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Başqa adı Fars Məhəmməd məzrəsi(yenə orada).

Qoçukənd- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Qoçular- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Qoçulu- Bolnisi r-nunda kənd adı. Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34,157) kimi qeyd olunmuşdur. Yerli əhali içərisində tam adı Qoçulu Çavala olmuşdur (46,211). Yaxınlarda kənd gürcücə Çapalo adlandırılmışdır (Hürriyyət qəz.1997,№20).

Qoçuluqala- Bolnisi r-nunda qalası olan bir dağın adı.

Qocabəy- Boqdanov r-nunda kənd adı(112,235). Gürcücə yazılışı Xocabeqi (yenə orada).

Qoca Qara- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (241) Ehtimal ki, əslə Xoca Qaradır. Xoca Qara kəndin əsasını qoymuş şəxsin adıdır.

Qoca qışlağı- Tiflis quberniyasının Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160). Mənbədə qışlağın Kəpənəkçi tayfasına mənsub olması göstərilir(yenə orada).

Qocaəli qışlağı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Qocaköy- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Qocaköy - Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,161).

Qoşabulaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,16 s.).

Qoşabulaq- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Qoşaqa- Tiflis əyalətinin Borçalı distansiyasında, sonra Borçalı qəzasında(181,127) kənd adı.
Həmin əsrin 70-ci illərində Hamamlı kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi.
Kənd oradakı "Qoşaqa" qalasının adı ilə adlanmışdır.

Qoşadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,143).Qoşadağ dağ adı ilə əlaqədardır. Bax: Qoşadağ.

Qoşadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,143). XIX əsrdə Qazax qəzasında Qoşaçal(yenə orada) dağ adı ilə mə'naca eynidir.

Qoşakar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,143).Qoşa və ərəb dilində qar "mağara" sözlərindən ibarətdir.

Ququm- Su- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Quzeyqışlaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Qədim türk dillərində quz "dağın gün düşməyən tərəfi"(126,475)(Azərbaycan dilində quzey) və qışlaq sözlərindən ibarətdir.

Quzey Həmzəçiməni- Borçalı bölgəsində Pəmbək sancağının nahiyələrindən birinin adı(241).

Quzey Olanyurt- Borçalı bölgəsində Pəmbək sancağının nahiyələrindən birinin adı(241).Qədim türkmənşəli Alan tayfasının adını əks etdirir.Bax: Güney Olanyurt.

Quzudağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,146). Türk dillərində küz- "payız"(payızda qoyun- quzu otarılan yer, məsələn, Abşeronda Güzdək) və dağ sözlərindəndir.

Quzut- Borçalı distansiyasında (Şınıx kəndinin arxasında) bir dağın adı (179,268).

Qul- Tiflis quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,68). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qul kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Qıpçaqların Kul tayfasının adını əks etdirir.Bax: Qullar.

Qulabənd- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,68)." Qul keçidi" mə'nasındadır.

Qulbağı- Marneuli r-nunda kənd adı(112,170). Qul (qulam), yəni saray mühafizəçi və bağ sözlərindən ibarətdir.Bax: Kulbaq

Qulbulaq- Borçalı distansiyasında dağ adı (179,268)

Qul Qara- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,68).

Qul Qulu- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı(181,68). Gürcü mənbələrində Qulqula kimidir. Türk dillərində qol-"çayın qolu", "vadi"(126,453) sözüdür. Azərbaycanca Türyançayın qollarından biri Qulçu adlanır.

Qul Əkərək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,69). Yerli əhali içərisində tələffüz forması Gül Əkərək. Əsli Kol Əkərəkdir(241). "Kol kənarı Əkərək" mənasındadır.Bax: Gülekərək.

Qullar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,68). Gürcüce yazılış forması Zemo Kulari(112,182). Vaxuştinin əsərində Kulari kimidir. O yazır ki, Ktsi(Xramçay) sahillərində Kulari adlanan el yaşayır(93,35). İlk dəfə 1728-ci ilə aid mənbədə Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd kimi qeyd olunur(34,158). Qədim türkmənşəli qıpçaqların Kul tayfasının adını əks etdirir. Rus salnamələrində, 1182-ci ilə aid mənbədə bu tayfanın adı Kulobici kimidir ki, bu da Kul etnonimindən, oba sözündən və rusca əlavə olunma "içi" patronimik şəkilçisindən ibarətdir (196,226). Azərbaycanda Ağdam,Balakən, Bərdə və Qusar r-nlarında Qullar kənd adları ilə mənşəcə eynidir(bax: 106,35). Bax: Ağ Qullar.

Qulu- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(34). Mənbədə kəndin Qaravultəpəsi adlı təpənin yaxınlığında yerləşdiyi qeyd olunur(yenə orada).

Quludaş-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 147) Azərbaycanda Quludaş dağının (Yardımlı r-nu) adı ilə mə'naca eynidir. "Qulu qayası" mənasındadır.

Qulikam- Axalkalaki r-nunda kənd adı(112,170). Bax: Kulikam.

Quluçala- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı (181,68).

Qumaçi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,68).

Qunyaqala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salka r-nunda) kənd adı (131,413). Gürcüce yazılış forması Qunni-Kala(112-170).Hunqala (Hun qalası) adının təhrifidir.

Quniani-Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı(181,68).

Qunni Ozni- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,69).

Qurbəyoğlu- Borçalı bölgəsində bir kənd adı(241).

Qurdlar- Marneuli r-nunda kənd adı.Gürcüce yazılışı Kurotları(112,198). Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan Təkəli tayfasının bir qolu (34,162).ilə bağlıdır.

Qurtan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,418). Dərəkənd, Kolagirən, Qamışqut, Qurtan və Şaqalı məntəqələrini əhatə edən kənd icması idi.XIX əsrin II yarısında kəndə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdi..

Türk dillərində kora- "qışlaqda mal-qara üçün palçıqdan və çiy kərpicdən pəyə" (199,11,1,551) və tan "xaraba" (126, 532) sözlərindən ibarətdir.

Qurd Artəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,150).

Qurudərə məzrəsi- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(242). Dmanisi r-nun ərazisində indi Qurudərə-su çayının adında(22,39) qalmışdır. Türk dillərində kora, kora "qışlaqda mal- qara üçün pəyə, tövlə" və dərə sözlərindən ibarətdir.Bax: 6.223-224.

Qurumçu- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Quruli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,69). Qars əyalətinin Kağızman dairəsində Qurudağ, Şimali Qafqazda Kura-Ayan, Dağıstan əyalətinin Samur dairəsində Qurudağ, Ter əyalətinin Maykop dairəsində Kuru-Kutan, Azərbaycanda Şəmkir rayonunda Qurudağ, Cəbrayıl rayonunda Kürədağ, Oğuz(keçmiş Vartaşen) r-nunda Kurçub dağı (bu dağda may ayında azərbaycanlılar tərəfindən ziyarət olunan xristian mənşəli "Yığış Arakel" adlı pir vardır), Zaqatala r-nunda Kortala toponimləri ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində kora(kura) "qışlaq yerində gecələr mal-qara salmaq üçün tikinti, tövlə"(199,11,1,551) sözündəndir.

Quruli-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında dağ adı (181,169).

Quru Tuban- Axısqa r-nunda kənd adı(29).Bax: Abastuman.

Qurcaani- Qurcaani r-n mərkəzinin adı. Türk dillərində qorçı- "silahaşyanların başçısı", "sultan qvardiyası üzvü" sözündəndir. Azərbaycanda Laçın rayonunda Qorçu və XIX

əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indi Ermənistanın Qukasyan r-nunda) Gürcüyol kənd, Zaqatala r-nunda Kurcüdaq(181,71), Oğuz r-nunda Qurçular yaylağı, Laçın r-nunda Qorçu kəndi və Qorçu çayı (Şəlvə çayının sağ qolu, uz.20 km) ilə eynidir. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Gürcülü (əslə Qorçulu) kənd adı, Quba qəzasında XIX əsrdə Sənqələ -Gürcü yaylaq adı da bu adlarla sıra təşkil edir.Qax rayonunda Xavəna Hamam bulağının yaxınlığında Gürcüqoşun adlı(181,72) yer vardır ki, bu da qorçi və monqolca qoşun- "düşərgə" sözlərindən ibarətdir. Bax: 6,328.

Qutan-Kar-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,70). Türk dillərində kutan- "heyvan üçün dəyərli formalı tövlə"(149,150) və qar- "sıldırım qaya", yaxud ərəbcə qar- "mağara" sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda Laçın rayonunda Kotanqaya dağı, Dəvəçi və Quba r-nları sərhəddində Kotandağ (Hünd. 1481 m), Dəvəçi r-nunda Kotandağ (hünd.570 m), Naxçıvanda Kotandağ (Hünd. 1267), Keş-Qutan kənd adı (Zaqatala r-nu), Qax rayonunda Qutan düzü(Cudulu k.), Kotan düzü(Qımırılı k.) , Kotantala (Zaqatala r-nu Mıxlıqovaq k.), Dağıstanda Qurqur-Kutan(181,71) və b. toponimlərlə mə'naca eynidir. Şamxorçaydan çəkilməmiş bir arx Kotançı arxı adlanırdı(58,52). Oğuz rayonunun Qışlaq kəndi ərazisində Kotantala, Qəbələ r-nun Mıxlıqovaq kəndi ərazisində Kotantala, Ağdam rayonunda Kotanbağ, Ağdaş rayonunda Kotanarx toponimləri də bu sıradandır.

Quşçu - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,427). Borçalı qəzasında Quşi adlı kənd də vardı(Erməni Quşi və Tatar Quşi). Qədim türkmənşəli Quşçu tayfasının adını əks etdirir.Quşçu tayfası barədə bax: 118. Azərbaycanda Aşağı Quşçu və Yuxarı Quşçu (Tovuz r-nu) kənd adları ilə eynidir. XIX əsrin ortalarında Tovuzçay kənarında 80 xırda məntəqəni əhatə edən Quşçu eli 257 ailədən ibarət idi.

Quşçu düzü-Salqa r-nu ərazisində düzən adı (22,27). Azərbaycanda Quşçu dağı(Daşkəsən r-nu) və Quşçu Qalası (Laçın r-nu Quşçu k.) toponimləri ilə mənşəcə eynidir.

Quşçular- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nayihəsində Təkəli tayfasının bir qolunun adı(34,162). Bax: Təkəlu.

Dağ Arıqlı- Dmanisi r-nunda kənd adı (112,171). Yerli tələffüz forması Dağarxalı, gürcücə yazılışı Daqaruxlo(yenə orada). Arıqlı tayfasının adıdır. Bax: Arıqlı

Dağ Muğanlı- Başkeçid r-nunda kənd adı. Muğanlı tayfasının adıdır. Bax: Muğanlı.

Dağma- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161). Qədim türk dillərində tamqa "çayın qolu" (126,.530) sözünün təhrif formasıdır.

Dağ Sarvan- Marneuli r-nunda kənd adı. Digər adı Ərcivan Sarvan Kənd keçmişdə yaylaq yerində Sarvandan (Aran Sarvandan) dağlıq ərazidə yaşayan hissənin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bax: Sarvan və Aran Sarvan.

Dalavər- Bolnisi r-nunda Faxralı kəndinin içərisindən axan çayın və dərənin adı.

Dalari- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,171). Dəllər kənd adının gürcücə yazılışıdır. Bax: Dəllər.

Dalbanda- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,75). XIX əsrdə Qars əyalətində Dalbantlu kəndinin adı ilə eynidir. Ehtimal ki, əhalinin hərəkəti ilə Anadoludan gətirilmə addır.

Dalisvar-Yataq-Kutaisi quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,74) .

Dalma Kora- Kutaisi quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,74)."Dalma" və türk dillərində kora, "gəcələr qışlaqda mal salmaq üçün tövlələr"(89,11,144). sözlərindəndir. Bax:6,225

Dalma Yol- Siqnax qəzasında kənd adı(181,74). Qazax qəzasında Dalma qışlaq adı(yenə orada) ilə eynidir.

Damia Qiaxurarxi- Marneuli r-nunda kənd adı(50,171). Dəmyə Gavurarxi adının gürcücə yazılışıdır.

Damqaçı- Marneuli r-nunda Ləcbədin və Xram çayı arasında düzən adı (33,30). Qədim türk dillərində tamqa "çayın qolu", "kiçik çay"(126,530) sözündəndir.

Damkalo- Axalkalak r-nunda kənd adı(112,171). Əsli Damqalı.Azərbaycanda Dağlıq Qarabağda (Ağdərə r-nu) Damqala kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Kəndin əsasını qoymuş elin

adıdır. XI11 əsrdə monqolların tərkibində gəlmiş Tamqalığ tayfasının (200) adını əks etdirir.

Dampaleti- Tsxinvali r-nunda kənd adı(112,171).

Dampalo- Mxheti r-nunda kənd adı. 1945-ci ildə gürcüçə Vaziani adlandırılmışdır(112,263). Telavi qəzasında Dompalu kimidir və kənd həm də Əkrəm Lənbli adlanmışdı (142).

Dambulut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,74). Bax: Damiyə.

Damiyə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,74). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Dəm, Surməli qəzasında Dəmitəpə, Şarur-Dərələyəz qəzasında Dəmitəpə və Dəmitəpə, Yelizavetpol(Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Dəmidəq adları ilə mə'naca eynidir.

Darakon- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,171). Dərəkəy (azərbaycanca dərə və köy "kənd" sözlərindən) adının gürcüçə yazılışdır.

Darbaz- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Bolnisi rayonunda) kəndin adı. Mənbədə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində yalnız bir Darbaz kəndinin adı qeyd olunmuşdur (34,160). Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət idi (142). Cənubi Azərbaycanda Babək üsyanı ilə əlaqədar olaraq adları çəkilən Darvaz, Zəngəzur qəzasında Bazarçayının sol sahilində Darvaztəpə (dağ adı), Zaqatala rayonunda Darvazbinə kənd adları ilə mə'naca eynidir. Suriya dilində daira- "monastır", "mə'bəd"(ərəb dilində deyir "monastır") və türk dillərində baz(qədim forması bays,bayz)- "dik qaya" "sıldırım dağ" sözlərindən ibarətdir.Qəbələ r-nu ərazisində İrəvaz adlı dağ vardır ki, bu da türk dillərində ir "yüksəkliyin dalğavari zirvəsi" və baz (əslə bays) sözlərindən ibarətdir. Cənubi Qafqazda bir sıra dağ adlarında baz sözü barədə bax:15

Darzioqlusopeli- Borçalı r-n unda kənd adı. Dərziöglü kənd adının gürcüçə yazılışdır.

Dark- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,75). Azərbaycanda Dərk (Quba rayonunda) kənd və dağ adları ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində dar yer, dar keçid mə'nasındadır. (Kür çayı ilə Qabırçı yaxud İori çayı arasında-Samux r-nu ərazisində bir dar keçid Dar-Doqqaz adlanır).

Dartlo- Axmeti r-nunda kənd adı(112,171).

Daşbaşı- Salqa r-nunda kənd adı(112,171). Ermənistanda Sisyan r-nunda Daşbaşı kənd adı (181,76) ilə mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində daş(qaya mə'nasında) və baş (üstü, zirvəsi) sözlərindən ibarətdir.

Daşbulaq- Loru qəzasında kənd adı(34).

Daşqala-Aspinza r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir(29).

Daşdəmir- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı(141,157).Şəxs adındandır.

Daşkəsən- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,76). Digər adı Əhməd Əxi Yurd, yə'ni "Əxi Əhmədin yurdu yerləşən dağ." Orta əsrlərdə Dağlıq Qarabağın Dizak mahalında Taşkəsən, (181,76). Cəbrayıl r-nunda Daşkəsən , Qəbələ r-nunda Daşkəsən, (Yengicə kəndinin şərqində, Camal meşəsində tikinti üçün daş çıxarılan yer), Daşkəsən r-nun toponimləri ilə eynidir. Türk dillərində taş(daş) və "kəsən" sözlərindən ibarətdir.

Bu toponimlərdə "kəsən" sözü iki mə'nadadır. 1. Daş, çıxarılan yer, karxana.2.Türk dillərində gəzən "dağ suayrıcında batıq yer, kəzdək. Ermənistanda Boğazkəsən və Mantaşkəsən (bax:6), Culfa r-nunda Kəsəndaş adlarında bu söz vardır. Daş sözü bə'zi adlarda filiz mə'nasındadır (məsələn, Daşkəsən şəhərinin adı, qədim adı-Karxat). Qazaxıstanda Qaragəzən və Ağkəsən adları barədə bax: 148.

Daşlı Qullar- Bolnisi r-nunda kənd adı (228,69).Keçmişdə tam adı "Daşlı Qullar Ağbabalı" olmuşdur(46,211). Daşlı-qayalı yerdə Qullar" kəndi mə'nasındadır. Bax: Qullar. Bu yaxınlarda gürcücə Muxrani adlandırılmış- dır("Hürriyyət" qəz. 1997- № 20)

Daştəpə- Marneuli r-nunda kənd adı(112,171)

Dvani- Karel r-nunda kənd adı(112,171). Azərbaycanda Divan Alılar(Füzuli r-nu) kənd adı ilə mənşəcə eynidir.Qədim türk- mənşəli Duvan tayfasının adındandır.

Dəbada- Borçalı bölgəsindən axan çayın adı. Yerli tələffüz forması Təvədöy (33,30).Mənbədə çayın adı Tabatey kimidir (179,270). Xramçayın qollarından biridir. Bu çay həm də Borçalıçay, Donaçay(21,125) da adlanır.

Dəvəboynu- Loru əyalətində kənd adı(241).

Dəlidağ- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,74).

Dəlidağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,74). Başqa adı Şahnabad(181,74)
(yenə orada).

Dəlilər- Tiflis əyalətinin Baydar nayihəsində(indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(34,158). Gürcüce yazılışı Daliari (112). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Dəllər, Novobayazid qəzasında Dəlilər(181,74) və Azərbaycanda (Ağsu,Saatlı və Şamxor r-larında) Dəllər və Tərs Dəllər (Tərsçayın kənarında yerləşdiyinə görə) kəndi vardı (181). Qədim türkmənşəli Tele tayfasının adını əks etdirir (bu barədə Bax: Muşevan.). Qazaxlarda , başqırdlarda, noqaylarda qaraqalpaqlarda bu tayfa indi də Tele adlanır (212, 37-38). Tele tayfası barədə bax: 197,147-152.

Dəli Qılinc- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160). Türk dillərində təli " seçilmiş" sözündən və Qılinc şəxs adındandır.

Dəlidağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) qaya adı (181,74).

Dəlikli- Borçalı bölgəsində kənd adı.(241)

Dəmyə Çanaxçı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. XIX əsrin 30-cu illərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Çoçqan kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. "Dəmyə" də (su çıxmayan yer) yerləşən Çanaxçı- kəndi mə'nasındadır.

Dəvəboynu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241)

Dəmirbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181,78). XIX əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər və yunanlar yerləşdirilmişdir(131,415). 1949-cu ildə kənd gürcüce Sarkineti adlandırmışdır (112,263). Əsli Tomarbulaq. Türk dillərində tomar " torpaq topası", " su çıxan bataqlıq topalı yer" və bulaq sözlərindən ibarətdir.

Dəmirdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,78).

Dəmir Korarx- Borçalı qəzasında kənd adı. Bax: Korarx.

Dəmirçi- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,178).Gürcüce yazılışı Dəmirlo(yenə orada).

Dəmirçi- Qaqra r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Demərçeni. 1948-ci ildə gürcücə Psousxevi adlandırılmışdır(112,263).

Dəmirçilər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı. (181.78).1988-ci ildə kəndin əhalisi deportasiya edilmişdir. Qazax elinin adındandır. Bax;26.

Dəmirçi Həsənli düzü- Borçalı distansiyasında 40- min desyatinlik maldar ellər üçün aran (qışlaq) yeri (179,69).

Dərbaz- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Bax:Dərbaz.

Dərəkəy- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində(indi Qaqra r-nunda) kənd adı. (34,454). .XIX əsrin əvvəllərində kəndə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir (yənə orada). Kəndin adı ermənicə Dzorakeqdir. Azərbaycan dilində dərə və türk dilində köy "kənd" sözlərindəndir.

Dərəkəy-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Xulo r-nunda kənd adı(131,411). XIX əsrin 50-ci illərində gürcücə Mtsiskantidir(12, 257).

Dərəkəy- Salqa r-nunda kənd adı(112,171).

Dərəkəy -Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildən kənd gürcücə Mtistkaladır (112,263).

Dərəkəy Qaşıntəki-Qaqra r-nunda kənd adı. 1948-ci ildən kənd gürcücə Satlianidir (112,263).

Dibsiz İndaq-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181,85). Azərbaycan dilində dibsiz- "dibi görünməyən" və türk dillərində in- "mağara" (172,134) sözlərindədir. Dibsiz oradakı gölün adıdır. Bax: Ayqırgözü. Azərbaycanda Goranboy rayonunda Enlidağ (əslı İnlidağ) dağ və XIX əsrdə İrəvan əyalətinin Vedibasar mahalında İnqala qala adları ilə mənəca eynidir.Bax:Qızılın.

Didiarx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,86). Gürcücə didi " böyük" və Azərbaycan dilində "arx" sözlərindəndir.

Didi Beqləri- Marneuli r-nunda kənd adı.(112,175)." Böyük Beqlər" adının gürcücə yazılışıdır. Bax: Beqlər.

Didi Qomareti- Dmanisi r-nunda kənd adı(112 175). Gürcü dilində didi " böyük" sözündən və Qomareti adındandır. Qomareti e.ə. X111 əsrdə şimaldan Cənubi Qafqaza gəlmiş qədim türkmənşəli Qamar (Qəmar) tayfasının adından və gürcücə məkan - yer bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir . Bax:Qomarti, Qəmərli və Kəmərli.

Didi- Dmanisi- Dmanisi r-nunda kənd adı. “Böyük Dmanisi“ kənd adının gürcücə yazılışdır. Bax: Dmanisi.

Didi Muğanlo- Marneuli r-nunda kənd adı “ Böyük Muğanlı” kənd adının gürcücə yazılışdır (112, 176).

Didi Xancalı-Baqdanov r-nunda kənd adı (112,176). “ Böyük Xançallı” kənd adında gürcücə yazılışdır. Bax: Xançallı.

Dirəton- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(141). Ərəbcə deyir "mə‘bəd" və türk dillərində ton "uzunvarı təpə"(206,III .279-280) sözlərindəndir.

Dıx Taş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,20). "Dıx" sözü XIX əsrdə Azərbaycanda Cavanşir qəzasında Dıxtəpə dağ , Şimali Qafqazda Nalçik dairəsində Dıx-Tau dağ (181.20) adlarındakı "dıx" sözü ilə eynidir. Türk dillərində tiq- "meşəsiz (dağ), təpə" (172, 552) və taş "qaya" sözlərindən ibarətdir. Bax: Tikdağ.

Dmanisi- Gürcüstanda azərbaycanlılar sıx yaşayan rayonlardan birinin adı. İlk dəfə V11 əsrə aid hadisələrdə ərəb mənbələrində adı çəkilmişdir. IX əsr ərəb müəllifi əl -Kufi ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmməd Tumanın qalasını fəth etdiyini yazmışdır (31,53). 1590-cı ilə aid mənbədə Tuman (141), 1728-ci ilə aid mənbədə Tumanis kimidir(34, 157). "Dmanisi " forması ilk dəfə 1587-ci ilə aid mənbədə çəkilir(43,26). Ehtimal ki, Tuman türk tayfasının adını əks etdirir. Özbəklərdə Tuman, Tuman-Ming və Tubay-Tuman tayfa adları vardır. Bax:Dumanisi. 1728-ci ilə aid mənbədə Tumanisin Tiflis əyalətinin bir nahiyəsi olduğu göstərilir. "Kitabi- Dədə Qorqud" eposunda (X1 boy) adı çəkilən "Tumanın qalası" toponimi ehtimal ki, Dmanisidir. Mənbədə həm də "Tumanis dərəsi" kimidir (234,245-246). Mənbədə Tumanis dərəsində türk ordu komandanı Fərhad Paşanın qala tikdiyi qeyd olunur. Mənbədə "Aran şəhərləri" adı altında Tumanis və Tiflis adları da çəkilir(41,70)Orta əsrlərdə Türkiyədə Kutaxya ilə Brus arasında bir dağ beli də Tkmanis adlanırdı.(234,44). Toponimin Azərbaycan dilində duman (çən)

sözündən olması fikri səhvdir. Bizcə bu türk- mənşəli coğrafi ad Tuman tayfasının adındandır. Tuman tayfası Terek çayının aşağı axarında yaşamışdır. Ərəb müəllifi İbn əl Əsir(X111 əsr) Şimali Qafqazda "Tuman torpaqları" ifadəsini işlətməmişdir(18,26). İkinci fikrə görə toponim Tuman şəxs adındandır. Gürcü mənbəyində " Naşa mdivan Tuman" şəxs adı çəkilmişdir(111,153). Ola bilsin, bu toponim türk dillərində həm də inzibati -ərazi vahidi mənasında tümən (müqayisə et: Rusiyada Tümen vilayəti) sözündəndir. Bax: 83,11, 2. səh.50.Türk dillərində tuman həm on min nəfərlik qoşun adı, həm də X111-X1V əsrlərdə inzibati ərazi (on min nəfər döyüşçü və on min dinar vergi verən ərazi) vahidi idi. 1950-ci ilə qədər Baş Keçid adlanmış, sonralar Dmanisi kənd adı ilə əvəz edilmişdir. Bax. Dumanisi.

Doqlauri- Karaeli r-nunda kənd adı. Qıpçaqların Tuq tayfasının adındandır.Bax: Toxla.

Doğanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (242, 161). Türk dillərində tuqan -"qartal" sözündəndir.

Dolbəndlu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Doxkuz-Punar- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,88). Türk dillərində "Doqquz bulaq" mənasındadır. İndi Znauri r-nunda gürcücə Doquzaani kimidir(112,118).

Dövrətəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,87). Azərbaycanda olan bir neçə Tovratəpə və Dövrətəpə adları ilə mə'naca eynidir. "Dəyirmi formalı təpə" mə'nasındadır.

Duzlu- Van r-nunda kənd adı(112, 175). Gürcücə yazılış forması Dzuluxi(yenə orada).Duzluq (şoran) sözündəndir. Bax: Tuzlaq.

Dumanaşin- Bolnisi r-nunda Faxralı kəndində xaraba kənd adı.

Dumanisi -Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Dmanisi r-nunda) xaraba qala adı(181,107). Meşaveri və Penezauri sularının birləşdiyi yerdədir(22,22). Xalq içərisində Viran (yə'ni viranə,xaraba) Tumanus adlanır (50,209). Bax Dmanisi.

Duruoğlu qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Mənbədə kəndin Yüzbaşı tayfasına mənsub olması göstərilir(yenə orada). Duruoğlu qışlağın əsasını qoymuş şəxsin adıdır.

Duristavi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,90). Durudağ(əsli Torədağ) adının gürcücə yazılışdır.

Duriç-Telavi qəzasında Kvareli kəndi yaxınlığında soldan Alazana tökülən çayın sol qolunun adı (179,1,362) Türk dillərində tör "dağ örüşü" sözlərindəndir.

Durnagötür- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241).Durnakoy və türk dillərində tör"yüksək dağ örüşü" sözlərindən ibarətdir.

Durrə- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Dügər-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,158). Mənbədə "Yüzbaşı tayfasının Dügər qışlağı" kimidir(yenə orada). Gürcücə yazılış forması Duqarı. Səlcuq oğuzlarının Dukar tayfasının adındandır.

=E=

Evli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181). Əsli İvəli.Səlcuq oğuzlarının İvə tayfasının adındandır. Bax: Molla Əyyublu.

Ekismta-Kutaisi quberniyasının Senak qəzasında dağ adı(181,301).İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Əkizlər (181,301) və Qars əyalətinin Qağızman dairəsində Əkizlər dağ adları (yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində əkiz (qoşa, yanaşı mə'nasında) və gürcücə mta "baş" sözlərindən ibarətdir.Dağ adlarında əkiz sözünü türk dillərində eqiz, ekiz "hündür yer" "yüksək dağ örüşü" (172,197) sözünə aid etmək olar.

Edisa- Çav r-nunda kənd adı (112,178). Qədim türk mənşəli Edişa tayfasının adındandır. Mənşəcə oğuzların Ediz qolunun (226,163) adı ilə bağlıdır. Bax: Adışi

Ediscavari- Tiflis quberniyasında kənd adı(181,320) Bax: Adışi.

Ezmər- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Eliasopeli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181). İlyas şəxs adından və gürcücə sopeli- "kənd" sözündən ibarətdir. Mənbədə İlyazlıdır(142,308).

Eldari- Tetriskaro r-nunda kənd adı(112,249). Eldar düzünün adıdır. Azərbaycanda Samux vadisi Eldar, gürcülərdə Ukanamxari adlanır.

Elləroyuğu- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,301). İrəvan əyalətinin Qırxbulaq mahalında Elləroyuğu kənd adı ilə eynidir (bax: 6, 243).

Ertiş- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,302). İrəvan əyalətinin Dərə Ələyəz nahiyəsində Ərdəş və Ərdiş (bax:25,254) kənd adları ilə eynidir. Şimali Qafqazın Stavropol əyalətində Artes (181,302) toponimi də bu sərəya aid ola bilər. Toponim türk dillərində artaş “dağ çökəyi”, “gəzdək” (88,10) sözündəndir.

Eto- Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında kənd adı(181.103). Qıpçaqların Et tayfası adının Gürcüce yazılış formasıdır. Mənbələrdə 1185-ci ilə aid mə'lumatda rusca yazılışda poloveslərin (qıpçaqların) Etibiçi (et etnonimindən, oba sözündən və rusca "içi" patronimik şəkilçisindən) tayfasının adındandır (bax:196). Rus salnamələrində bu etnonimin İeta yazılış forması da vardır(194, 11, 501). Quba qəzasında Etilər (təhrif forması- Yeddilər) dağ (181,308) və İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında İtqıran (bax:6,271) və Gürcüstanda Adıgün kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Bax: Adıgün və İdleti.

Eşmə-qura- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında dağ adı(181,303). Türk dillərində eşmə- “yayda quruyan düzənlik çayı" və qura, kora- "qışlaqda pəlçiqdan və çiy kərpicdən tikilən tövlələr" sözlərindəndir. Bax: Ayazma. Eşmə türk dillərində düzənlik mə'nasında da işlənir.Bax:Yaşma.

Eşşəkisbuda- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,103). İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında Eşşəkquduran dağ, İrəvan əyalətində Pəmbək dağ zirvələrindən biri olan Eşşəkmeydan(bax:6,254) adları ilə mə'naca eynidir. Buryat monqol dillərində oşiq- "gülək dəyən tərəfdən çox aşınmış dağ süxuru (97,433) və bud "təpə" sözlərindən ibarət adın təhrif (oşiq sözünün danışıqda eşşək sözünə çevrilməsi) formasıdır.

Eşşəktəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kutan adı (181,303) Azərbaycanda Cavad qəzasında Eşşəktəpə adı ilə (yenə orada) mə'naca eynidir. Bax: Eşşəkisbuda.

=Θ=

Əbülqasım qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsəndi nahiyəsində Kəpənəkçi tayfasına mənsub qışlağın adı (34, 159).

Əqirova- Loru qəzasında kənd adı(241). Qədim türk dillərində eqer "ev heyvanlarının yay dayanacağı" (126,304) və oba sözlərindəndir.

Əzvaq- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Əyədək- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Əzizkəndi- Marneuli r-nunda kənd adı(112,150). Keçmiş adı Yabanali Korarx. Keçmiş Borçalı nahiyəsində Korarx adlı üç kənd vardı: Korarxı, Yabanali Korarx və Dəmyə Korarx.

Əzmər-Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Əyyubağa məhəlləsi- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34,160).

Əyridaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181).Əyri daş və ya qaya mə'nasındadır.

Əkərək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Lori pristavlığında kənd(131,454). XIX əsrin ortalarında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi(yenə orada).

XIX əsrə aid ədəbiyyatda rusca, ermənicə və gürcücə yazılış forması Aqarak kimi Cənubi Qafqazda geniş yayılmış toponimlərdəndir(181,1).İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Əkərək kənd (181,9) adı ilə mə'naca eynidir. Orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda , İranda və Türkiyədə Aqara, əvvəlinə danışıda " h" səsinin əlavə olunması ilə Hakarak formaları da mə'lumdur. Albaniya ərazisində erkən orta əsrlərdə Kolt-Əkərək adlı kənd vardı ("Alban tarixi", II kitab,14-cü fəsil) Bu kənd Aqara formasında Gürcüstanda 1214-ci ildən mə'lumdur (112,68). Tədqiqatçılara görə mənşəcə şumer sözü olmaqla "ə'yanlara məxsus əkin əkilən malikanə" mə'nasındadır. Sözü kökünü isə Altay -türk dillərində ək (əkin,əkin yeri) sözü təşkil edir.Əkərək - əkin əkilən sahədir. Bax: Aqarak.

Ələmdar- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241).

Ələmdar qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,160). Mənbədə "İmir Həsənli tayfasından olan Ələmdarın qışlağı"dır(yenə orada).

Ələmdarlı- Tiflis əyalətinin Baydarlı nahiyəsində yaşayan kiçik bir elin adı(34,157).

Ələmdarlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,160). Mənbədə İmir Həsənli tayfasından olan Ələmdarlı qışlağı kimidir(yenə orada).

Əliyar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,301).

Əli Marioğlu- İmir Həsənli Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,158).

Əlixanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160). Bu kənd adı xəzərlərin mənbələrdəki Alikan tayfasının adındandır. Erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada xəzərlərin bir tayfası Alikan adlanmışdı(73,234). Əlixanlı "Alikan tayfasına mənsub" mə'nasındadır.

Əlicalı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,160) .

Əməkli- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).Kaymak tayfasının İmək qolunun adını əks etdirir Bax:Əmili.

Əmin məhəlləsi- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,160).

Əmir Həsən- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,301). Tam adı İmir Həsənli. Mənbədə indiki Borçalı bölgəsində yaşayan ellərdən biri İmir Həsənli idi(34,157).

Əmirxanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Əmirxanlı- Tiflis əyalətinin Baydarlı nahiyəsində kənd adı(34,157).

Əmlikli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,301). Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Batal-Daş dairəsində Emluk çay(181,301) adı ilə eynidir.

Əmucgöy- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (242).

Əmirgöz- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241). Mənbədə kəndin Lori qalasının yaxınlığında yerləşdiyi qeyd olunur(yenə orada). Əmirə (Əmir adlı şəxsə, yaxud titulu "əmir" olan şəxsə) məxsus küz (quzu saxlamaq üçün ətrafi daşdan hörülmüş yataq) mə'nasındadır.

Əlican- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Əngervan - Hamamlı kənd icmasına daxil olan, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı (33,84).

Əpəklidag- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,302). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində İpəkli (bax: 6,269) kimidir.

Ərəbli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,18). Gürcüce yazılışı Araplo(112,152).Mənbədə Borçalı bölgəsində Ərəbli tayfasının yaşadığı göstərilir(bax: 34).

Ərincə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında(indi Axalkalaki r-nunda) kənd adı(181,302). Gürcüce yazılışı Erinca(112,178).

Ərçasan- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Ərçivanidze- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,19). Yerli əhali içərisində tələffüz forması Ərçivan. Türk dillərində arça (ardıc) sözüdür. Erkən orta əsrlərdə Albaniyada bir mahal da Arça (ermənicə yazılışı Arçahuni) adlanırdı.(Alban tarixi, II kitab, 36-ci fəsil;Alban hökmdarı Cavanşirin qatili bu mahaldan idi). Mənbələrdə Gürcüstanda Arçanali məntəqə adı çəkilir(111,105).

Ərçivanidze- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,19). Gürcüce "Arçevan oğlu" (yəni Arçevandan olanlar) mə'nasındadır.

Ərçivan-Sarvan - Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salka r-nunda) kənd adı(181,19). Başqa adı Dağ Sarvan. Gürcüce yazılışı Arçevan-Sarvani(112,152).

Əsikom- Tiflis quberniyasının Duşeti qəzasında dağ adı(181).

Əsmələr- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcüce yazılışı Asmaları(112,153). Gürcüce Mesxeti adlandırılmışdır ("Hüriyyət" qəz. 1997,№20).

Əxilik- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Əxiyə (sufiyə) mənsub torpaq sahəsi" mə'nasındadır.Bax: Axalıq.

Əhməd qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli tayfasına mənsub qışlağın adı(34,159). Mənbədə "Kəpənəkçi tayfasının Əhmədqışlağı " kimidir(yenə orada).

Əhməd qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,159). Mənbədə "Yüzbaşı tayfasının Qara Üzən oğlu Əhməd qışlağı" kimidir (yenə orada).

Əhmədqulu qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,159). Mənbədə "Qaramanlı adlı yerdə Şərəfəddin tayfasından Əhmədqulu qışlağı" kimidir(yenə orada).

Əhmədli- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcüçə Xvaneti adlandırılır("Hüriyyət" qəz. 1997, № 20). Mənbədə Tiflis əyalətinin Baydarlı nahiyəsində kənd adı(34,157).

Əhmədli- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasının bir qolunun adı(34,162).Əhmədli eli Nadir şah vaxtında (1736-cı ildə) Qazax-Borçalı bölgəsi gürcülərə verildiyinə görə başqa tayfalarla birlikdə Boy-Əhmədli adı ilə Qarabağa köçmüşdü. Boyəhmədli kəndi Ağdam r-nundadır.

Əşküvəng- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).Əsgivəng (köhnə kilsə mə'nasında) adının təhrifidir.

= Z =

Zabat Ağca- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,92). Bax: Səbətli.

Zaqar-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı (181,95). Zaqar suayırıcının adındandır.

Zaqar-Kutaisi quberniyasının Leçxumi qəzasında dağ adı(181,94). Dağıstanın Kürə dairəsində Zaqar- Kamçay (yenə orada). Zaqatala r-nunda Zakirtala, Şamaxı qəzasında Zaqırdağ adı da (181,95) bu sıraya aiddir.

Zağalu- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,194). Azərbaycanca zağa- mağara sözündəndir.

Zamanqışlağı- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Zamanlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,91). Dağ Borçalıda Pəmbək çayının sol qolunun adıdır. Bu çay ermənicə Vaaqni adlandırılır. Gədəbəy rayonunda Samanlı kənd adı ilə eynidir. Ehtimal ki, farsca-saman "sərhəd", "hüdüd", sözündəndir.

Zanduki- Duşet r-nunda kənd adı(112,79). Türk dillərində sandıq "dağlararası çökəklik" (172,49) sözündəndir. Sandıqvarı relyef forması eyni zamanda sandığa oxşar dağ yüksəkliklərinə də deyilir.

Zarat-Sxaltubo -r-nunda kənd adı (112,179). Ərəbcə zəraət əkin yeri” deməkdir.

Zeda Orta Batumi- Batumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildən gürcücə Tantubanidir (112,264).

Zemo Alvani- Axmeti r-nunda kənd adı. Qədim türkmənşəli Alban(Alvan) tayfasının adını əks etdirir. Toponim ya qədim Alban etnosunun, ya da X111-X1V əsrlərdə Anadoluda yaşamış Qara İsa tayfasının Alvan qolunun (bax: Qara İsa) adı ilə bağlıdır.

Zemo Axkalapa- Tetriskaro r-nunda kənd adı(112,181). Aq Kalafa adının gürcücə yazılışdır.

Zemo Aşkala-Salqa r-nunda kənd adı(112,180). Bax: Aşqala

Zemo Kapanakçi- Qardabani r-nunda kənd adı(112,181). Kəpənəkçi adının gürcücə yazılışdır.

Zemo Karabulaxi- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,181). Qarabulaq adının gürcücə yazılışdır.

Zemo Korkuli- Sxinvali r-nunda kənd adı(112,181). Bax: Qorqulu.

Zemo Koşkaliki- Bolnisi r-nunda kənd adı (112,181). Qoşaqaala adının gürcücə yazılışdır.

Zemo-Kulari- Marneuli r-nunda kənd adı(112,182). Qullar adının gürcücə yazılışdır. Bax:Qullar.

Zemo Maqaro- Siqnax r-nunda kənd adı.(112,182). Mağara adının gürcücə yazılışdır. Bax: Maqara

Zemo Orozmani-Dmanisi r-nunda kənd adı (112,182). Bax:Oruzman.

Zemo Sarali- Marneuli r-nunda kənd adı(112,182).Bax: Saral.

Zemo-Xandaqi-Kaspi r-nunda kənd adı.Bax: Xandaq.

Zemo Xeçili- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,183).Keçili adının gürcücə yazılışdır.

Ziqator-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,98). Türk dillərində siqi “qalın meşə”, “meşə sahəsi” və türk dillərində tor- “yüksək dağ örüşü”, “dərənin yuxarı başında örüş yeri”(173-82) sözlərindəndir. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında Zavazədur (181,97) kənd adında olan “dur” sözü ilə bu toponimin “tor” sözü mə'naca eynidir. Bax: Sabadur.

Ziyabəyli-Tiflis əyalətinin Tumanis (indi Dmanisi) nahiyəsində kənd adı (34,157).

Ziya Qocalı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasına mənsub bir qolun adı (34,162).

Ziyadağ-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,98).

Ziyarət-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,98).Ziyarət olunan,sitayış edilən dağ mə'nasındadır.

Zəngənə- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində bir elin adı (34,162). Məmməd Həsən Vəliyevə görə, XIV əsrdə Hulaku hökmdarlarının Türküstandan İrana göçürüb gətirdiyi tayfalardan biri Zəngənə idi. Hazırda Zəngənə tayfası İraqda və İranda yaşayır. Orta əsrlərdə bu tayfa Qızılbaşlara qoşulmuşdur. Sonra Səfəvi şahları Zəngənə tayfasına Azərbaycanda, Ermənistanda və Gürcüstanda yerlər ayırmışdır. (187,94). Cavad qəzasında 24 ailədən ibarət bir maldar el Zəngənə adlanırdı.

Zəngişali- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34,158).

Znauri-Gürcüstanın bir inzibati rayonu və mərkəzinin adı (112,184). Ehtimal ki, xəzərlərin Znaur tayfasının (82,13) adını əks etdirir.

Zod-Kutaisi quberniyasının Şorapan (indi Çiaturi r-nunda) qəzasında kənd adı (181,99). Gürcü mənbələrində qeyd olunur (III,125). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında (ondan əvvəl İrəvan xanlığının Göycə mahalında) Zod (kənd) və Azərbaycanda Kəlbəcər rayonunda Zod (aşırım) adları ilə eynidir.

Eramızın I əsrinin ortaları ilə əlaqədar hadisələrdə V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorensi tərəfindən Sodk kimi qeyd olunmuşdur. Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində bu tayfanın adı Savdey kimidir (Alban tarixi, II kitab, 40-cı fəsil). II əsr müəllifi Klavdi Ptolemey Sod (zod) tayfasının yaşadığı ərazini (Ptolemey, V, 12,9)Sodukene yazmışdır.

Alban tarixçisinin bu tayfanın alban çarı Ərənin nəslindən olduğunu yazması göstərir ki, bu tayfa türkmənşəli idi. Çünki hökmdar Ərənin adı türk dillərində ərən - "igid" sözündəndir. Bax:6,264.

Zraut- Tiflis sahəsində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı(142).

Zülfüqarlı-Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34,158).

= İ=

İakublo- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,184). Yaqublu adının gürcücə yazılışdır.

İbrahimağa qışlağı-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160). Mənbədə kəndin Kəpənəkçi tayfasına mənsub olması göstərilir (yenə orada).

İvanetəpə-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,98). "İvane" şəxs adından və azərbaycanca "təpə" sözündən ibarətdir.

İdleti-Kaspi r-nunda kənd adı (112,184). İdli etnonimindən və gürcü dilində məkan bildirən "eti" şəkilçisindən ibarətdir.Mənbədə Gəncə bölgəsində yaşayan ellərdən birinin İdlu adlandığı göstərilmişdir (239,217). Erkən orta əsrlərdə Cənub- şərq Avropada yaşamış qıpçaqların Ed (İd, İt) tayfasının adını əks etdirir. 1095-ci ilə aid rus mənbəyində İtlar kimidir (194,277). XIV əsrə aid başqa rus mənbəyində isə bu tayfa Etebiçi formasındadır ki, bu da İd etnonimindən, "oba" sözündən və rusca " içi" patronimik şəkilçisindən ibarətdir (196). Nəhayət, 1193-cü ilə aid mənbədə rusca yazısında bu tayfanın adı İtil kimidir (194,II,675). Ermənistanda bu etnonim İtqıran kənd adında və Azərbaycanda Yeddilər qalası (Quba r-nu) adında əksini tapmışdır (6,271).Bax:Eto

İdliani- Mesti r-nunda kənd adı(112,184). Qıpçaqların İd tayfasının adını əks etdirir. Bax: Qaradel və İdleti.

İkiyataq- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,101). Türk dillərinə ik "küləkdən daldanacaq yer", "sığınacaq"(206.1.651)və yataq (qışlaqda mal-qaranın saxlandığı yer) sözlərindəndir.

İkitan- Tiflis quberniyasının Borçals qəzasında qışlaq adı(181,101). Azərbaycan dilində say bildirən "iki" və türk dillərində tan(q)- "xarabalıq" sözlərindəndir.

İkitəpə- Tiflis quberniyasının Axalralaki qəzasında dağ adı(181,101). Qoşa təpə mə'nasındadır.

İkişlu- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181).Ehtimal ki,nəsil adıdır.

İlandağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,101). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında İlandağ (yenə orada), Azərbaycanda Füzuli və Naxçıvan rayonlarda İlanlıdağ, Culfa rayonunda İlandağ adları ilə eynidir. Şərqi Anadoluda Qars əyalətində üç İlanlı dağ vardı (yenə orada) . Ehtimal ki, qədim türkmənşəli

Alan tayfasının adını əks etdirir. Türkmənistanda İlanlar adlı tayfa barədə bax:
236,175

İlməzli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) (Dağ Borçalıda) kənd adı(181,102). 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya edilmişdir. (bax: 6,268).

İlməzli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,102). Gürcüce yazılış forması İlmazlo (112,185).

İlxıdağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,101).At ilxısı saxlanılan dağ mə'nasındadır.

İlxıçı Yusif qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yaşayış məntəqəsinin adı(34,159). Mənbədə "Kəpənəkçi tayfasının İlxıçı Yusif qışlağı" kimidir (yenə orada).

İmaşkəndi- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində oymaq adı(34,163). İmaş şəxs adıdır.

İmeri- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,410).XIX əsrin II yarısında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə yunanlar və ermənilər idi(yenə orada). İmir adının gürcüce yazılış formasıdır. Gürcüstanda İmer və İmir Səlcuq oğuzlarının Eymur tayfasının adının danışıda fonetik forması və ya Əfşarların Əmirli tayfanın (17,36) adıdır. Azərbaycanda bu tayfasının adı Emir kənd adında (Gədəbəy r-nu) vardır (6,97). Türkiyədə Emir tayfası barədə bax: 52. XIV əsr müəllifi Rəşidəddin oğuzların Eymur tayfasının adını İmur kimi vermişdir(Sbornik letopisey. I, M.,1952. s.76)

İmerxevi- Kareli r-nunda kənd adı(112,185). İmir (əslə Eymur) tayfa adından və gürcüce xevi "dərə" sözündəndir. Bax:İmir.

İmirasani- Bolnisi r-nunda kənd adı. İndi gürcüce Svaneti (Hürriyyət qəz.1997,№20) .İmir Həsən kənd adının gürcüce yazılışdır. Bax: İmir.

İmir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,102). Tam adı İmir Həsənlidir. Mənbədə Tiflis əyalətində İmir Həsənli adlı tayfanın yaşaması qeyd olunmuşdur (34,157). İmir sözünün oğuzların Eymur tayfası adının təhrif forması olması mümkündür. Lakin Şimali Qafqazda yaşayan türk noqaylarda bir tayfa İmir adlanır.Noqaylar

mənşəcə qırpaqlara bağlıdır. Bu səbəbdən güman etmək olar ki, İmir tayfası Cənubi Qafqaza qırpaqların tərkibində gəlmişdir.

İmir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı(181, 102).

İmirli- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı(181,102). Mənbədə kəndin İmir eli, Onbaşı və Xızır məhəllələrindən ibarət olduğu göstərilir. Azərbaycanda İmirli (Bərdə r-nu) və Ermənistanda Abaran r-nunda İmirli (1950-ci ildən sonra ermənicə Tutcur adlandırılmışdır) kənd adı ilə mənşəcə eynidir (Bərdə r-nundakı İmirli kəndi 1951-ci ildə Ermənistanın İmirli kəndindən köçürülmüş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.) Bax: 6,268, X11-X111-əslərdə Anadolu yarımadasında yaşayan tayfalardan (İnallı, Hacılı, Karalı və İmir) biri də İmir idi.

İmir Əhmədli- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində yaşayan bir kiçik elin adı (34,158).

İmir Əhmədli- Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir el adı(34,160) Mənbədə "Pir Əhməd ağa qışlağında İmir Əhmədli camaatı" kimidir (yenə orada).

İmirçay- Suxumi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılış forması İmerskali. 1955-ci ildə kənd gürcücə Şubara adlandırılmışdır (112,265).

İmir Xəlil qışlağı- Tiflis əyaləsinin Baydar nahiyəsində qışlaq adı(34,158).

İmir Həsənli- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılış forması İmirasani (112,185).

İnəkdağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,102). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında İnəkdağ kənd adı(181,102) ilə mə'naca eynidir. Cənubi Qafqazda 14 İnəkdağ adı vardı. Türk dillərində in "mağara" (126,209) və məkan bildirən -"nək" (lək) şəkilçisindən ibarətdir. "Mağaralı dağ" mə'nasındadır.

İnəkdağı- Dmanisi r-nu ərazisində dağ adı(22,30).

İncədağ- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,103). İrəvan əyalətinin Dərəkənd Parçenis mahalında İncəkənd, Maku nahiyəsində İncə, Vedi nahiyəsində İncədərə, Zəngəzur qəzasında İncəvar (bax: 6, 269). Azərbaycanda İncilli və Oncallı kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Qırpaqların Əncə(82,71) tayfasının adını əks etdirir.

İncəoğlu- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,185) Gürcücə kəndə Samsevrisi adı verilmişdir. Qıpçaqların Əncə tayfasının(82,71) adındandır.

İncə Su- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,103). Qazax qəzasında İncə Su və Qars əyalətində İncə Su çay adları var.İncə sözünün mə'nası iki cür izah oluna bilər: 1) qıpçaqların Əncə tayfasının adını əks etdirir; 2) çayın adı azərbaycanca incə “dayaz”, “yay aylarında suyu azalan” mə'nalarındadır.

İori- Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərindən axan və Kürə tökülən çayın adı. İlk dəfə 1 əsr Roma tarixçisi Plini tərəfindən İver kimi qeyd olunmuşdur (Plini,V1,26). İori çayının adı gürcü mənbələrində 1447-ci ilə aid sənəddə çəkilmişdir(111,159). Azərbaycanda axan hissəsi Qabırrı adlanır. Avarların dilində ior “çay”, “su” sözündəndir. İori çayı Adıgözəlçay da adlanmışdır(179,11,338). Bax: Qabırrı.

İrənçatıq- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160).

İrənçay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) çay adı (181,104). Başqa adı Çandar İrənçay (yenə orada). Yerli tələffüz forması Yırğançay. Əhalisi 1921-ci ildə Türkiyəyə köçüb getmiş kəndlərdəndir. Bax: Ağalıq. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında İraqanı kənd adı ilə (181,103) eynidir.Ehtimal ki, "Yarğançay" (yarğanlı yerdən axan çay mə'nasında) adının danışıda təhrifidir. Ola bilsin, monqol dilində ereq “sıldırım sahil” , “ yarğan” (172,638), ya da türk dillərində ir “çayın qırıxıq hissəsi”(173,235) və əqin “təpə” (172, 627) sözündəndir.

İrema-Dzebi- Xulo r-nunda kənd adı(112,185). Türk dillərində irim, irem "yayda quruyan çayın su axar hissələri" “burulğan” (172,235), ya da urema “çaysahili meşəlik (kolluq)” sözündəndir (bax:Xramçay). Borçalıda yaşayan azərbaycanlıların dilində irəmə “dağın arana enən yamacı” mə'nasındadır. Azərbaycanda irəm sözü Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında “Cirəm dağları” (hirəm sözü səhvən Cirəm kimi yazılmışdır) ifadəsində var. Şair yazır:

Cirəm dağlarından Buğra çölünə,

Baxsan hər yan batmış bahar gülünə.

Türk dillərində “irəm“ sözü danışığda əvvəlinə “h səsinin əlavə olunması və sonra da gürcü dilində həmin səsin “x” səsinə çevrilməsi Xram çayı adının da kökünü təşkil edir.
Bax:Xramçay.

İskari- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı (181,104). Şimali Qafqazın Teymurxanşura dairəsində İskir-Başı dağ (181,104) adı ilə eynidir. Türk dillərində askar "yüksək, alınmaz dağ , qaya" (150,8) sözündəndir.

İshaqlı qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,159). Mənbədə "İshaqlı qışlağında Kəpənəkçi camaatı" kimidir(yenə orada).

İç-Ərək məzrəsi- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(34).Türk dillərində iç (içəri tərəf) və ərək "istehkam" sözlərindəndir.

İçki- Borçalı bölgəsində kənd adı.

= Y=

Yabaneti-Korarx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. 1930-cu illərdən Əzizkənddir.
Bax: Əzizkənd.

Yavuşlu-Dmanisi (Baş Keçid) r-nunda kənd adı. Yerli tələffüz forması Yavaxlı və ya Yavıxlı. Əsli Yabqulu. Türk dillərində yabqu- “şahzadə” sözündəndir.

Yaqdan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Stepanovan r-nunda) kənd adı(181,304).X əsr ərəb müəllifi əl- İstəxri Bərdə yaxınlığında Yəqtan toponimini qeyd edir(9,88).Altay dillərində yaq “şam ağacılığı” və tan(q) “xaraba” (126,532) sözlərindəndir. Dağlıq Qarabağda Müsəlman Tan, Xırxa-Tan (Şəki-Zaqatala bölgəsində indi Xırxatala), Bulu-Tan (1828-ci ildə orada ermənilər yerləşdirildikdən sonra Plıtan) (242) və s. toponimlərdə tan" sözü vardır. XIX əsrdə Qazax qəzasında (indi Ermənistanın İcevan r-nunda) Ağdam kəndi vardı.
Bax: 6,106 və 272.

Yağlıca- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında və düzənlik dağüstü (yamacı) adı (181,304). Qədim gürcü mənbəyində Yağlıcadağ kimidir(145,367). İndi gürcücə Londiqori (“Yağlıca dağ” adının tərcüməsi) adlanır(22). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında və Şərqi Türkiyədə Qars əyalətini Kaqızman dairəsində Yağlıca (yenə orada), Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində

Yağlıdağ(181,304), Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətini Samur dairəsində Yağlı Güney, Şamaxı qəzasında Yağlıtəpə , Zəngəzur qəzasında Yağlıdərə, Qazax qəzasında Yağlıçay (yenə orada), XIX əsrdə Cəbrayıl qəzasında Yağlı Güneydağ Ordubad rayonunda Yağlıdərə, Türkmənistanda Yağlıolum, Şərqi Anadoluda Yağlıboğaz toponimləri ilə mə'naca eynidir. Toponimlərdə yağ sözü ya monqol dilində yaq “şibyə ilə örtülü şam ağacı”, “şamlıq” (172,646), ya da türk dillərində yağ sözü ilə bağlıdır. Burada yağlıca çöl landşaftına malik olan bərəkətli,məhsuldar mə'nasındadır. Yağlı sözü heyvanların yağlı,kök olmasını tə'min edən otlaq mə'nasındadır.Bax: 6,272.

Yağlıca- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında xaraba kənd adı (181,304).

Yağlıca- Borçalının şimalında dağ adı(32,17). Yerli tələffüz forması Yağılca(yenə orada).

Yaqubkənd- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241)

Yalançı- 1590-cı ildə Borçalı bölgəsində kənd adı(241). Qədim türkmənşəli Alan tayfa adındandır.
Bax. İlandağ.

Yaquboğlu qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34, 160). Mənbədə Kosalı Yaquboğlu qışlağı kimidir(yenə orada).

Yaqublu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nunda) kənd adı(181,305). Başqa adı Şindilər Kəpənəkçi . 1942-ci ildə kənd Çapayevka adlandırılmışdır.
(112,265).

Yadigar oğlu Əhməd camaatı- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində bir elin adı(34,158).

Yayla- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,239). Dağ düzənliklərinə verilən addır.

Yaycı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 8 Yaycı kənd adından(181,305) biridir. Səlcuq oğuzlarının Yaycı tayfasının adını əks etdirir. Bax: 6,273.

Yazıköy- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). "Çaykənarı düzdə yerləşən kənd" mə'nasındadır.

Yalançı- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında dağ adı(181,305).

Yalançı Mirzə- Loru bölgəsində kənd adı(141).

Yal Quaca-Tiflis qəzasında bir dağın adı(179,1,282).

Yanlı- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,249). Ehtimal ki,nəsil adıdır.

Yalcıgəzli- Borçalı sahəsində kənd adı(141).

Yaraqılı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli tayfasına mənsub elin adı(34,162).

Yarılı qışlağı- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Yassı- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(142).Mənbədə Yassı-Köydür(141)

Yastı Kar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,307).

Yataq- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,307). Azərbaycanda Cavanşir qəzasında Yataqtəpə (yenə orada) və hazırda Xaçmaz rayonunda Yataqoba toponimləri ilə mə'naca eynidir.

Yataq-Boy-Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında arx (kanal) adı(181,91).

Yeddikilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa rayonunda) kənd adı(181,91). Gürcücə yazılışı Edikilisa (112,178). XIX əsrin II yarısında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə yunanlar idi(131,413).

Yeldağ-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,92). Yelli dağ mə'nasındadır.Bax:
Yelnətaq

Yeldəyirman- Babakar dağının (bax) Ləcbədin kəndi yaxınlığında zirvəsinin adı. Mənbədə bu dağın zirvəsində yel dəyirmanının qalıqlarının olduğu qeyd olunmuşdur (179,11,268).

Yenikənd- Marneuli r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı İenikendi(112,178).

Yelnətaq- Loru qəzasında dağ adı(241).

Yenikoy- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,92).Gürcücə yazılışı Eenqikevi. Yerli tələffüz forması Yenqikov. 1944-cü ildə Axısqa türklərinin deportasiya olunmuş kəndlərindəndir.(29). Keçmişdə Yengicə(yaxud Yenicə) və Ayrıca

(Əyricə) dedikdə oturaq kənddən bir qrup ailənin (yaxud bir nəslin) həmin kəndə məxsus icma torpağında yaratdığı yeni məntəqə nəzərdə tutulurdu. Lakin Yengicə və ya Yenicə adlandırılan məntəqə ana kəndin (yə'ni ayrıldığı kəndin) tərkib hissəsi olaraq qalırdı və Ayrıca (təhrif forması Əyricə) adlanan məntəqədən fərqli olaraq vergini də birlikdə ödəyirdi. Bax: 6,277-278. Azərbaycan dilində yeni(təzə) və türk dillərində köy- "kənd" sözlərindən ibarətdir.

Yenicə- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Yeni Uzunlar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. XIX əsrin ortalarında Mqrat kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. Bax: Uzunlar.

Yengixan-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,161).

Yəmənli-Marneuli r-nunda kənd adı(112,178). Yəmənli (Yəməndən gəlmə) mə'nasındadır.

Yırğançay- Bolnisi r-nunda çay adı. Əsli İrğançay. Bax: İrğançay.

Yor Muğanlı- Saqareco r-nunda kənd adı. Gürcüçə yazılışı İormuqanlo(112,185). Əsli İori Muğanlı yə'ni İori çayının kənarındakı Muğanlı. Qədim adı Qara Çöp. Yor(İori) sözü Marneuli, Bolnisi, Dmanisi və Sartçala rayonlarında olan digər Muğanlı kəndlərindən fərqləndirici əlamət bildirir.

Yumrutəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,304). Azərbaycanda Şuşa və Cavad qəzalarında Yumrutəpə dağ və İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Yumrutəpə (181,304) dağ adları ilə mə'naca eynidir. Dəyirmi formalı təpə mə'nasındadır.

Yumrutəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,324). Dağın adı onun zirvəsinin yumru olması ilə əlaqədardır.

Yumrutəpə- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,324).

Yuxarı Avçala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,3). Qars əyalətinin Oltin dairəsində Avçala qışlaq adı(yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Gürcü mənbələrində adı çəkilir.(111). XIX əsrin ortalarında bu kənddən yeni yaşayış məntəqəsi (Aşağı Avçala) yarandıqdan sonra Yuxarı Avçala adlanmışdır. Toponim türk dillərində

av “ov” və çala “çökəklik”, “çaysahili meşə” sözlərindən ibarətdir. Bax: Aşağı Avçala.

Yuxarı Ağkalafa- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Tetriskaro r-nunda) kənd adı. Gürcüce yazılışı Zemo-Axkalapi(112,181). Kəlbəcər və Laçın r-larında Kalafalıq çay və kənd adları ilə mənəna eynidir.Dağ Borçalının(indi Ermənistanın Taşir r-nunda) Cücəkənd(Qızıl Şəfəq) kəndi ərazisində “Kalafalar” yer adı vardır. Azərbaycan dilində kalafa “heyvan saxlamaq üçün tikilmiş yarımqazma pəyə” deməkdir. Bax: Aşağı Ağkalafa.

Yuxarı Alvan-Axmeti r-nunda kənd adı. Gürcüce yazılışı Zemo Alvani. Qədim türkmənşəli Alban etnonimindəndir.

Yuxarı Amirni- Duşet r-nunda kənd adı(50,181). Gürcüce yazılışı Zemo Amirni.

Yuxarı Apançi- Suxumi r-nunda kənd adı 1955-ci ildə gürcüce Verxinapinc adlandırılmışdır(950,265). Gürcüce yazılışı Zemo Apançi.

Yuxarı Aşqala- Salqa r-nunda kənd adı. Gürcüce yazılışı Zemo Aşkala (112,181). Bax: Aşqala

Yuxarı Bənəfşəçay- Borçalı bölgəsində kənd(241).

Yuxarı Qarabağlar- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,104). Mənşəcə peçeneqlərin Qarabağ tayfasının adını əks etdirir. Bax: Qarabağlı.

Yuxarı Qarabulaq- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,182). Gürcüce yazılışı Zemo Karabulaqi.

Yuxarı Qaradərzi- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Yuxarı Qoşaqalası- Bolnisi r-nunda da kənd adı. Gürcüce yazılışı Zemo Koşakalasi(112,182).

Yuxarı Qoşakilsə- Bolnisi rayonunda kənd adı Gürcüce yazılışı Zemo Koşakilisa.

Yuxarı Quləvar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181,5). Yerli tələffüz forması Yuxarı Güləvar. İndi gürcüce yazılışı Kvemo Qulaveri. Qulavar kəndindən XIX əsrin ortalarında digər yaşayış məntəqəsi Aşağı Quləvar kəndi yarandıqdan sonra Yuxarı Quləvar adlanmışdır. Ehtimal ki, əsli Qul Avar, Qula (qulama) yəni saray xidmətçisinə mənsub Abar (kəndi) mənasındadır.

Yuxarı Qullar- Tiflis quberniyasının Borçalı (indi Marneuli r-nunda) qəzasında kənd adı(181,182).
İndi gürcücə yazılışı Kvemo Kulari. Bax: Qullar.

Yuxarı Dmanisi- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,89). Bax: Dmanisi.

Yuxarı Kəpənəkçi- Qardabani r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Zemo Kapanaxçi (112,181).
Kəpənəkçi tayfasının adındandır.

Yuxarı Qurqulu- Duşet r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Zemo Korkula(112,182).

Yuxarı Maqara- Sıqnax r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Zemo Maqaro(112,182).

Yuxarı Oruzman- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı (112, 182). Gürcücə yazılışı Zemo Orozmani(112,182). Hamamlı kənd icmasına mənsub məntəqələrdəndir. Mənşəcə qırçaqların Orus (Urus) tayfasının (bax: 105) adını əks etdirir.

Yuxarı Saral- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,214).
Gürcücə yazılışı Zemo Sarali(112,182). Mənbədə Tiflis əyalətində yaşayan ellərdən birinin adıdır (bax:34). Elin məskunlaşması nəticəsində Saral, Yuxarı Saral və Aşağı Saral kəndləri yaranmışdır. Mənşəcə qırçaqlarla bağlı bu elin adı “Sarı el” dir. Bax: Saral və Aşağı Saral.

Yuxarı Sarımsaqlı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Sarı Musahlı el adının təhrif formasıdır.

Yuxarı Tarsa- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında kənd adı(181,246). Türk dillərinə tör
“yüksək dağ örtüşü” sözüdür.Bax: Tarsa.

Yuxarı Xandaq- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında(indi Kaspi r-nunda) kənd adı(181,260).
Gürcücə yazılışı Zemo Xandaki. Qədim türkmənşəli Xandak tayfasının adındandır. Bax: Xandak və Aşağı Xandak.

Yuxarı Cığalı- Borçalı bölgəsində bir kəndin adı(241).Bax: Cığallı.

Yuxarı Çarqalı- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı(181,280). Bax: Çarqalı

Yuxarı Cinis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,83).XIX əsrin 1 yarısında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.Türkmənşəli Cin tayfa adının gürcücə yazılışıdır.

Yüzbaşı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yaşayan bir camaatın adı(34). Mənbədə "Qaraçıbaşı qışlağında Yüzbaşı" kimidir(yenə orada). Yüzbaşı Dəmirçi Həsənli elinin bir qolunun adıdır (yenə orada). Bax: Dəmirçi Həsənli.

Yüzbaşı oğlu Vəliəğa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34). Qışlaq Yüzbaşı tayfasına mənsub idi(yenə orada).

= K=

Kabala- Tiflis quberniyasının Siqnaş qəzasında (indi Laqodexi r-nunda) çay adı(181,106).

Laqodexi r-nunda bir kənd də Qabala adlanır(bax: Qabala). Gürcüstanın şərqində Qabala və Kabala toponimin mənşəyi barədə iki fikir söyləmək olar: 1. Bu toponimlər Alban dövlətinin paytaxtı Qəbələ şəhər adı (I-II əsrlərə aid mənbələrdə müvafiq olaraq Xabala və Kabalaka formalarında çəkilir) ilə eyni mənşəyə malikdir.Ehtimal ki, tayfa adıdır.2. Bu toponimlər ehtimal ki, gürcü hökmdarlarının X11 əsrdə Qəbələ şəhərindən köçürdükleri ailələrin yaratdıqları məntəqə adlarıdır.

Kabalatskali- Tiflis quberniyasının Siqnaş qəzasında çay adı(181,106). Qabala- çay mə'nasındadır. Oradaki Qabala kəndiniy adı ilə əlaqədardır. Bax: Qabala.

Kabri Muğanlı- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,106). Muğanlı elinin məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqə adlarından biridir. "Kabur kəndi yaxınlığında Muğanlı" mə'nasındadır.

Kabur- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Tsalka rayonunda) iki kənd adı(181,106). Azərbaycanda Nuxa qəzasında Kabur və Quba qəzasında Kaburdağ (yenə orada) və Qax rayonunda Əyriçayın sol qolu Qavraçay adları ilə eynidir. Ehtimal ki, xəzərlərin Kabur tayfasının (81,237) adındandır.

Kavadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,106). Türkiyənin Qars əyalətinin Kağızman dairəsində Kavkazlıq (dağ) və İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında Kavankert (kənd) adları ilə (yenə orada) eynidir. Erkən orta əsrlərdə Albaniyanın mahallarından biri Kava adlanırdı. Türk dillərində kapki "keçid", "dərənin dar yarıqlarla doğranmış yuxarı hissəsi", "sıldırım qayalı yamaqlı, ensiz, eroziyalı dərə, vadi" və s. (172,123) və "dağ" sözlərindən ibarətdir.

Kavazin- XI-XII əsrlərdə Şulaveri çayının sağ sahilində yerləşmiş qalanın adı. Gürcü mənbələrində Kaozian və Kavazin formalarındandır (144, II, s.343 və 384). Sultan Calaləddinin XIII əsrin 20-ci illərində Gürcüstana basqını ilə əlaqədar Kavazin qala adı çəkilir(176,226). Z.M. Bünyadov bu mənbəyə şərhində həmin qalanın Borçalı r-nunda yerləşdiyini yazmışdır (176,396). Kavazin toponimi Kavaz(bax: Qavaz) və qədim türk dillərində in "ayı yuvası", " heyvanın yataq yeri"(126,209), "mağara"(172,234) sözündən ibarətdir. Azərbaycanda Göyəzən (Qazax r-nu) dağ adı ilə mə'naca eynidir.

Kavakluk- Qudauta r-nunda kənd adı(112,265). Qovaqluq (Qovaq ağaclığı) adının rusca yazılışdır. 1948-ci ildə kənd gürcücə Aqarakidir(yenə orada).

Kavalar- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,106). "Qapılar" adının danışığda təhrifidir.Qapı sözü barədə bax: Kavadaq.

Kavarsitskali- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında çay adı(181,43)."Kavarçay" mə'nasındadır.Xəzərlərin Kabar (Kavar) tayfasının (73,324-329) adındandır.Bax: Kapar.

Kavtaraani- Duşeti r-nunda kənd adı(112,186).İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Kavtarlı(181,124) kənd adı ilə eynidir. Ehtimal ki, oradakı Kavtardağ adındandır. Kavtardağ isə Azərbaycan dilində kaftar (yirtici heyvan) və dağ sözlərindəndir. Bax: 6,289-290.

Kaqen-Xoy-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181,107). İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında Kaqin kənd,XIX əsrdə Stavropol quberniyasında Kaqin-Kul kənd, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında Xaqin-Xut kənd adları(181,107) ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində kaqin "bataqlıq yeri", "çox da böyük olmayan çaybasar çəmən"(172,239) və köy "kənd" sözlərindəndir.

Kadırkuli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,107). Qədirqulu şəxs adındandır.

Kadala- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı(181,107).Bax: Kedeli.

Kadala- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,107).

Kazları- Saqareco r-nunda kənd adı(112,186).Qazılar kənd adının gürcücə yazılışdır.

Kazreti- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,186). Əsli Xazreti. Xəzər etnonimindən və gürcücə məkan bildirən “eti” sözündən ibarətdir.Orada olan bir dərə də Xəzərlidərə adlanır(22,22).

Kakuti- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında (indi Klbuleti r-nunda) kənd adı(181,109).

Dağıstan əyalətinin Kazı-Kumuk dairəsində Kaki-Tu dağ adı ilə (yenə orada) eynidir.Qədim türk dillərində kek “ədavət”, “düşmənçilik(126,295) və tu(too) “dağ” sözlərindən ibarətdir.

Kain Pupar- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,107). Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Pyatiqorsk nahiyəsində Kain-Tupdağ adı və Türkiyənin Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Kaindərə çay adı(yenə orada) toponimləri ilə eynidir.Türk dillərində Kayni (qayın) ağac növüdür.

Kakliani- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,39). Yerli tələffüz forması Kəkliyən.Qaqlı “toponiminin gürcücə yazılış formasıdır. Orta əsrlərdə Ağcaqala qalasının yerləşdiyi Qaq çölünün və oradakı Qaq qalasının adını əks etdirir.Gürcü mənbələrində Qak (167,7),Mxitar Qoşun əsərində (X11 əsr) Qaq kimidir. İlk dəfə V11 əsrə aid mənbədə “Kəngər Qaq ilə” ifadəsi vardır (71). D.L.Musxelişviliyə görə Qaq qalası Dəbədə çayının 2-5 km-liyində idi (175,116). Qala çölün adı ilə adlanmışdır. Çölün adı isə Azərbaycan dilinin bir dialektində qaq qoyun ağılı Azərbaycanda Qaq Hacılı (Kürdəmir r-nu) kənd adı ilə səsləşir.

Kalaqain- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında kənd adı(181,109). Azərbaycanda Qalayın(Sabirabad r-nu),Gürcüstanda Kain Turkobo və Qain - Kort, Ermənistanda Katar-Kain,Kar əyalətində Kaindərə, Qazaxıstanda üç Kaindi və Kain. Qırğızıstanda Boston Kain, İranda Kain və b. toponimlərlə (106,63) bir sıradandır.Bu toponimlərlə əlaqədar mülahizə; 1 Toponimlərdə türk dillərində Kayın (qayın) ağac növünün adı əksini tapmışdır. 2. Türkmənşəli Kain (yaxud Qain) tayfa adındandır. Başqırdlarda və Şorlarda Qain adlı tayfa vardır(yenə orada). İranda indi Qum mahalında türkdilli Qain tayfası yaşayır(yenə orada).

Kalaqoni- Maxaradze r-nunda kənd adı(112,186).Bax: Kalaqani.

Kalak- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,110). Şimali Qafqazın Vladiqafqaz dairəsində Kalak (181,110) və Azərbaycanda indi Kələk (Goranboy r-nu) kənd adları ilə mə'naca eynidir.Azərbaycan dilinin dialektində kələk qışlaq yerində "

gecələr heyvan salmaq üçün daimi hasar (aralıq da adlanır) sözündəndir.
Azərbaycanda Yardımlı r-nunda Şulun-Kələk (monqol dilində çulun şulun "qaya",
"daş" mənasındadır) dağ adı da bu sıradandır.

Kalak-İn- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında dağ adı(181,111).Azərbaycan dilində kələk və türk dillərində in "mağara" (172,134) sözlərindəndir.

Kala meşə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,110).Qala olan yerdə meşə mənasındadır.

Kalatsiqi- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında lağ adı (181,107). "Qalaçiki" adının gürcüçə yazılışdır. Azərbaycanda Qəbələ r-nunda meşədə "Qalaçiki" adlı qala xarabalıqları vardır. Toponim Azərbaycan dilində qala və türk dillərində çik "dar dərə" (199,111,2,211) sözlərindəndir.

Kalaçissopeli- Borçalı r-nunda kənd adı. Qalacakənd adının gürcüçə yazılışdır.

Kalaş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Mesti r-nunda) kənd adı(181, 186). Orta əsrlərdə Kürdüstanda Kalas və Kalaş əyalətinin adları mə'lumdur. Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Xasavyurt dairəsində Kalaş (181,110), İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Kələşbək qullası (181,155), Azərbaycanda Qəbələ rayonunda Sileyli kəndindən cənubda (Göyçay dərəsi ilə Vəndam çayı arasında) Kələş düzü toponimləri ilə eynidir. Bax: 6,293-294

Kalaş-Ut- Kutaisi quberniyasının Oltin qəzasında kənd adı(181,155).

Kaldaş- Kutaisi quberniyasına Leçxum qəzasında xaraba qala adı(181,113).Ehtimal ki, əsl Qaladaş, yə'ni "Qala qara" mə'nasındadır.

Kamak-İn- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında dağ adı (181,111). Dağıstan əyalətinin Kürə nahiyəsində Kama-Kuçun (kənd), İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Kama-Katar, Şimali Qafqazda Kızıl-Yar dairəsində Kama- Daşı dağ (181,111) adları ilə bir sıradadır. Mə'nası mə'lum olmayan "kamak"və türk dillərində in "mağara" sözlərindəndir.

Kamişlo- Duşet r-nunda kənd adı(112,187).Bax: Qamişlı.

Kanaçi- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Kania- Kutaisi quberniyasının Zuqdidı qəzasında kənd adı(181,113). Gürcü dilində kana "çəmən", tarla mə'nasındadır. Lakin toponimin arealı onun türk dillərində olduğunu göstərir. Dağıstan əyalətinin Teymurxaşura dairəsində Kanabur kənd və Kanabur dağ, Ter əyalətinin Qara mahalında Kanay-qışlaq, Stavropol əyalətinin Acıqulaq dairəsində Kanayquyu kənd adları (181) mə'lumdur.

Kanidərə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,113). Qars əyalətinin Artvin dairəsində Kani-Köy və Kanitəpə, Quba qəzasında Kani-Gədik dağ adları ilə eynidir.

Kapanki -Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,113).Peçeneqlərin Kapan tayfasının (bax: 181,112) adından və qədim türk dillərində qiy "kənd" (126,446) sözündəndir.

Katanki Sevi- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,121).Kapanki kənd adından və suvu(suyu) sözünün təhrifi olan "sevi" sözündən ibarətdir.

Kapar- Tiflis quberniyasının tioneti qəzasında (indi Qal r-nunda) kənd adı(181,113).Gürcücə yazılışı Qabari. Qazax qəzasında Kapar, Qars əyalətinin Artvin dairəsində Kaparia kənd adı(yenə orada) adları ilə eynidir. Xəzərlərin Kabar tayfasının adını(73,324-329) əks etdirir (bax: 81,237). 1952-ci ildə gürcücə Nabakevi adlandırılmışdır(112,263). Qazax elinin Qafarlı tayfasının adı da "Kabarlı" etnonimindən təhrifdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində bu tayfanın adı Kəbirli kimidir(bax: 106,45 və 71-72).

Kapıçık- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,113). Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qapıçıq, Ordubad r-nunda Qapıçıq, Quba r-nunda Quru Qap, Dağlıq Şirvanda Kapkəz, Qax rayonunda Qapıçay, Balakən rayonunda Qapıdağ və s. toponimlərlə eynidir. Türk dillərində kapu "dar dərənin yarıqlarla doğranmış yuxarı hissəsi", "dağın eroziyalı qayalı yamacları olan dar dərəsi"(172, 253), "dərəyə keçid"(150-19) və çik- "dar dərə" (199,111,2,211) sözlərindəndir.

Karaqacı-Siqnax qəzasında kənd adı(112,187). Bax: Qaraağac.

Karaqaçı- Kaspi r-nunda kənd adı(112,187).

Karaqomi- Salqa r-nunda kənd adı(112,187). Qaraqum kənd adının gürcücə yazılışıdır

Karadağ- Tsalka rayonunda kənd adı(112,187).Əsli Koradaq Türk dillərində- kora sözüdür.

Kora yarımoturaq həyat keçirən maldarların qışlaq yerində müvəqqəti evləri və təsərrüfat tikintiləri yerləşən hasarlanmış yer mə'nasındadır. Azərbaycanda Qaratala (Zaqatala r-nu) kənd adı ilə eynidir.

Karadaş- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,187).Bax: Qaradaş.

.Karad Qom- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında xaraba kənd adı(181,120). Şimali Qafqazın Vladıqafqaz dairəsində Karadqom yaylaq adı(yenə orada) ilə eynidir.

Karadərə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181). XIX əsrdə Qafqazda mövcud olmuş 4 Karadərə toponimindən biridir. Türk dillərində kora "qışlaq yerində ev heyvanlarını salmaq üçün tövlələr"(89,11,144) və dərə sözlərindəndir.

Karaleti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (112,187).Qaralı tayfa adından və gürcüce yer, məkan bildirən "eti" şəkilçisindəndir.

Karataqla- Qardabani r-nunda kənd adı(112,187).Qara Təklə kənd adının gürcüce yazılışdır. Bax: Qara Təklə.

Karatikani- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,187). Qırçaq mənşəli Tikan tayfasının (106,66) adını əks etdirir. "Tikan qara camaatı" mə'nasındadır. İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında Tikanlı, Türkiyənin Qars əyalətində iki Tikanlı, Azərbaycanda indi Qara Tikanlı (Cəbrayıl r-nu), Dağlıq Şirvanda Tikanlı-Yurd və b. toponimlərlə (bax: 6,388) mənşəcə eynidir.

Karatubani- Adıgün r-nunda kənd adı(112,186).Qədim türk mənşəli Tuban tayfasının adını əks etdirir.Bax:Abastumani.

Karaçala- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,188).Türk dillərində kora (bax: Karadaq) və çala " çökək yer" sözlərindən dir .

Karaçaltəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,121).Türk dillərində rəng bildirən kara (qara), çal "sıldırım yamaclı yüksəklik, az-çox uzanmış yal" (150,15) və təpə sözlərindəndir.

Karaçalauri- Qardabani r-nunda kənd adı(112,187).Karaça (Qaraca) türk tayfasının adıdır.

Karauteti- Duşet r-nunda kənd adı(112,187). Azərbaycan dilində Qaraul (qaravul) sözüdür.

Karaultəpə-Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,129).Bax:Qaraultəpə.

Karbi- Qori r-nunda kənd adı (112,187).Gürcü mənbələrində 1348-ci ilə qədər mə'lumdur(III,86).Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində Karbi kənd və çay adları ilə eynidir (bax: 6,163-164 və 288-289). Dağıstan əyalətinin Qaytaq-Tabasaran dairəsində Karbu(kənd), Stavropol əyalətində Karpay-Altı-Su (kənd), Dağıstan əyalətinin Qaytaq Teymurxanşura dairəsində Karpey qışlaq (181,122),Azərbaycanda Zaqatala r-nunda Mülküm-Karpi(181,181) toponimləri ilə bir sıradadır. Ehtimal ki, türk dillərində qar, kar- "məhkəmləndirilmiş yer"(172,254) sözündəndir.

Karvansaray- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Karqan- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181.122).

Karzax- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,124). F.Kırzioğlu türk tayfalarından birini Karsak adlandığını yazmışdır(237).

Karzman- Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasında kənd adı(181,121). Ehtimal ki, Qars əyalətindən miqrasiya etmiş ailələrin gətirdikləri addır. Türkiyədə Qağızman şəhər adı da var.

Karius- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,122). Bax: Qaraultəpə.

Karkuçaq- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Kazbeqi r-nunda) kənd adı(181,122). Azərbaycanca Goranboy r-nunda iki Qarğucaq kənd adları ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində qereqe (monqol dilində kərüqə) "köçəri maldarların qış evləri", "keçə ilə örtülmüş alaçlıqlar"(206,111,24-25). Kərəqü "yurd yeri" , "alaçlıq" (126,300) sözündən və yer bildirən- "caq" şəkilçisindəndir.Bax: Kərkilüq.

Karra- Tiflis əyalətində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət bir kəndin adı(142).Monqol dilində qer "alaçlıq", "yurd" sözündən (172,143) və Azərbaycan dilində "ra"(- lı) şəkilçisindəndir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Stavropol əyalətinin Açı-Kulak dairəsində rusca yazılışda Karta-Kuyu və Azərbaycanda Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Karta(181,122) kənd adları da bu sıradandır.

Karta- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,122).Ehtimal ki, ərəb dilində qaf "mağara" və türk dillərində too "dağ" sözlərindəndir.

Karte-Kam- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181,123). "Alaçıqlar qurulan vadi" mənasındadır.

Kartsaxi- Axalkalaki r-nunda kənd adı(112,188). Türk mənşəli Karsak tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfa barədə bax: 237. Bax: Karzak.

Karxuldak- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,123). Türk dillərində kark "iri (buzlaq mənşəli) daş yığını (qalağı) və ul "yüksəklik", "dağ" (206,1,594) sözlərindən ibarətdir.Ola bilsin bu dağ adında qədim türk dillərində qarqu "düşmənin basqını haqqında əhaliyə xəbər vermək məqsədilə dağın təpəsində yandırılan alov qülləsi" (Bax: Hüseyn Orkün.Əski türk yazıtları,Ankara,1994,838,) sözüdür.

Karxulçay- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,123).

Kasaqani-Çav r-nunda kənd adı(112,188). Türkmənşəli Kasak (Qazax) tayfa adını əks etdirir.

Kaspi-Kutaisi quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,123).İndi Gürcüstanın inzibati rayonlarından birinin adıdır. Gürcü mənbələrində bir yaşayış məntəqəsi kimi XI əsrdən mə'lumdur(170).Gürcü mənbəyində Kaspi kəndi kimidir(111,103).Qədim türkmənşəli Kaspi tayfasının adını əks etdirir. Gürcü tədqiqatçılarına görə bu məntəqə e.ə. V əsrdə yaranmışdır(170,50,qeyd 53).

Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı (181,124). Cənubi Qafqazda "Katar" sözünün iştirak etdiyi bir neçə dağ və kənd adları vardır. İlk dəfə Albaniyada Katarvank ("Alban tarixi", II kitab , 6-cı fəsil) toponimi çəkilmişdir. İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Katerlu dağı və Katerlu (iki kənd) , Zəngəzur qəzasında Kater-Daş dağ adı (181,124) ilə eynidir.Quba rayonunda Qaytar-Qoca adlı dağ vardır. Bu toponimlərin bəziləri türk dillərində kadir " sıldırım", " yarğanlı"(Dağlıq Altayda bu sözdən düzəlmiş dağ adları haqda bax: 273,115) sözüdür. Lakin digər toponimlər də türk mənşəli Katar tayfasının adını əks etdirir. Katar barədə bax: 6,189

Katar-Yurd- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,124). Şimali Qafqazda Katır-Yurd (yenə orada) toponimi ilə eynidir.Toponim Katarların yurdu mənasındadır.

Katarisxevi- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında çay adı(181,124). Qədim türkmənşəli Katar tayfasının adından (bu barədə bax: 108,195-196) və gürcü dilində xevi- "dərə" sözüdür.

Kataq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,124) VII əsrə aid mənbədə Albaniyada Kürdən cənubda bir mahal Tuç-Katak (71,51), "Alban tarixi"ndə Artsakda (Dağlıq Qarabağda) başqa yazılışda Kotayk adlanırdı. Həmin mahal adı Kötüklü (Kataklıdan təhrif) kimi idi. Mənşəcə Kəngər peçeneqlərin Kataq tayfasıdır(108,114-116). Qaraqalpaqlarda, qazaxlarda, qırğızlarda, özbəklərdə, noqaylarda, başqırdlarda və qaqauzlarda Kataq adlı tayfa vardır(151,222). Şimal-qərbi Azərbaycanda Katex, Katux və Kötüklü kənd adlarında (181,124) qalmışdır. Erkən orta əsrlərdə Ermənistanda Kotay(sonra Zəngibasar adlanmış mahal), Kotayka və Katak mahal adları(71,53;,148,42) ilə eynidir.Bax: Kötüklü,Gödəkdağ.

Katex- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında kənd adı (181,124). Gürcü mənbələrindən (1020-ci il) mə'lumdur. Azərbaycanda Zaqatala rayonunda Katex kənd və çay adları ilə eynidir. Ehtimal ki, qədim türkmənşəli Katak tayfasının adını əks etdirir. Bax: Kataq.

Kaurma- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında bir elin adı (181,124). Türkiyənin Qars əyalətində Kaurmalıq dağ adı ilə (yenə orada) eynidir.

Kaç-Ulam- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında aşırım adı(181,18). Türk dillərində keç (keçid) və ulam-"aşırım" "keçid"(171,412) sözlərindədir.

Kaçaç Kut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,125).

Kaçaltba- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında göl adı(181,125). Azərbaycan dilində keçəl "seyrək bitkili" və gürcücə tba -"göl" sözlərindədir.

Kaçaqani- Marneuli r-nunda kənd adı(112,188). Bax: Qaçaqan.

Kaç-Kay- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(163,169).

Kaşit- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,125). Azərbaycanda Qazax qəzasında Kaşi-Yurd dağ adı ilə (yenə orada) eynidir. Türk dillərində kaş- "dağın qaşı", "çayın hündür sahili"(199, 11, 1, 345) sözüdür.

Kahalı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,162).

Kaçreti- Qurcaani r-nunda kənd adı. Qacar tayfasının adından və gürcücə yer bildirən "eti" şəkilçisindən ibarətdir. Bax:Qacar.

Kvareli- Kvarel r-n mərkəzi Xəzərlərin Kabar (Kavar) tayfasının adını əks etdirir.Bax: Katar.

Kvareltskali- Axmeti r-nunda kənd adı. "Kabarçay" adının gürcücə yazılışdır.

Kveda Onçeişi- Sxaltubo r-nunda kənd adı(112,189). Qıpçaqların Anca tayfasının adını əks etdirir.

Kveda Orta Batumi- Batumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə Orta Batumi kəndinin adı gürcücə Tsinsvaidir(112,266).

Kvemo Albanii-Axmeti r-nunda kənd adı(112,190).Bax: Alvani Samebo.

Kvemo Ambreti- Znauri r-nunda kənd adı(112,190). Bax: Ambar.

Kvemo Axkalapi- Tetriskaro r-nunda kənd adı (112,190).Bax: Axkalapi.

Kvemo Bolnisi- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,191).Bax: Bolnisi.

Kvemo Qulaveri- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,191).

Kvemo Kapanaxçi- Qardabani r-nunda kənd adı(112,191) Bax: Kəpənəkçi.

Kvemo Karabulaxi- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,191). Bax: Qarabulaq.

Kvemo Koşkalisi - Bolnisi r-nunda kənd adı(112.191).Bax: Qoşakilsə.

Kvemo Kulari- Marneuli r-nunda kənd adı(112,191). Bax: Qullar.

Kvemo Maqaro- Siqnax r-nunda kənd adı(112,191).Bax: Maqara.

Kvemo Orozmani- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,192). Bax: Oruzman.

Kvemo Sarali- Marneuli r-nunda kənd adı(112,192). Bax: Saral.

Kvemo Xandaki- Kaspi r-nunda kənd adı(112,192). Bax: Xandak.

Kvemo Teleti- Qardabani r-nunda kənd adı(112,192).Bax: Teleti.

Kvemo Xalatsani- Axmeti r-nunda kənd adı (112, 192) .Oğuzların Xalaç tayfasının adını əks etdirir.

Kvemo Xaraba- Salqa r-nunda kənd adı(112,192). Bax: Xaraba

Kvemo Xeçili- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,192) Keçili tayfa adındandır.

Kvemo Çala- Kaspi r-nunda kənd adı(112,193). Bax: Çala.

Kedeli-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı.Türk dillərində kotel "sıldırım", "dağın çətin keçilən yamacı" (172,254) sözündəndir.

Gedeloba- Duşet r-nunda kənd adı(112.195).

Kedi Su- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,126).Quba qəzasında Kətədağ, Dağıstan əyalətinin Qazıqumuq dairəsində Keta-Kinu (dağ adı). İrəvan quberniyasının Novabayazid qəzasında Kətidağ və Kətiçay toponimləri ilə (bax: 6,290) eynidir. Türk dillərində kədə- "közətçi", "qarovul" (199, 11,2,1133) sözündəndir.

Keki- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı (181,128). Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Kəkidağ (181,155) Azərbaycanın şimal şərqində - Samur dairəsində Keka(yenə orada), Goranboy r-nunda Kəkilik (142) toponimləri ilə eynidir. Azərbaycan dilinin bir dialektində kaq "qoyun ağılı" sözü ilə əlaqələndirmək olar.

Kelaqıran-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,128). Kolaqırın tayfasının adını əks etdirir. Bax: Kolaqıran.

Kelaqıran-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,128).

Kelbaş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,85). Ərəbcə kela- "məbəd" (83,11,.228) və azərbaycanca baş "zirvə" sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda Kələki (Ordubad r-nu),Kellahi (Quba r-nunun Zıxır kəndində qala adı, "Əxilər kelyəsi" deməkdir) və Şamaxı r-nunda Gələşixi (Şeyxlərin kelyəsi" mənasında), Şamaxı r-nunda Kelaxana və b. toponimlərlə eynidir.Bax: Kəllətəpə.

Kenins- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,129).Türkiyənin Qars əyalətinin Artvin dairəsində Kenia (dağ belinin adı) toponimi (181,129) ilə mə'naca eynidir.

Keçakidze- Kutaisi quberniyasının Duşeti qəzasında kənd adı (181,129). Gürcü mənbələrində Keçeti məntəqəsinin adı çəkilir(111,173). Qədim türkmənşəli Gəncə etnonimindən və gürcücə "oğul" mə'nasında "dze" sözündəndir. "Gəncə oğlu" mə'nasındadır.

Keçakede- Duşei r-nunda kənd adı(112,42).

Keçaşvili-Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasında kənd adı "Gəncə-oğlu" sözünün gürcücə tərcüməsidir. Qədim türkmənşəli Gəncə tayfasının adını əks etdirir.

Keçikara - Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı (181,129). Gəncə tayfasının adındandır.

Kestaneluk-Suxumi r-nunda kənd adı. Kənd 1948-ci ildən gürcücə Oçubure adlandırılmışdır (112,265).

Keçatübə-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181,125).Türk dillərində köç " maldar el" və tübə (təpə) sözlərindəndir.

Ketibulaq-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çay adı. Bulağın adı türk dillərində kət "seçilən", "fərqlənən"(199,11,2, 1133) sözündəndir.

Keçiqaya-Tiflis quberniyasında suayrıcının adı (181, 125) .Dağ keçisinin yaşadığı dağ mə'nasındadır.

Keçiqayabaşı- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,125).

Keşəli-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marnueli r-nunda) kənd adı (181,131). Gürcücə yazılışı Keşalo. Keşəli -orta əsrlərdə Borçalı bölgəsində mövcud olan ellərdən biri Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yaşayan el (34). Mənbələrdə bu elin adı həm də Keşli kimidir. Hazırda Keşli tayfası Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünün yaxınlığında Göyərçinli tayfası ilə yanaşı yaşayır. Keşəli elinin Muğanlı dairəsində oturaq həyata keçməsi nəticəsində yaranmışdır. Abşeronda Keşlə kəndinin adı ilə mənşəcə eynidir.

Keşəli- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında(indi Saqareco r-nunda) kənd adı(181,134).Gürcücə yazılışı Keşelo.Keşli (Keşlə) tayfasının adındandır.

Keşişbiçən- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı (181,131). Toponimdə keşiş sözü "xristian" mə'nasındadır. "Xristianların biçənək yerindəki kol" deməkdir.

Kəşişquzey- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,131). "Xristianlara məxsus quzey (dağın şimal yaxud gün düşməyən tərəfi) mə'nasındadır.

Kəklik- 1590-cı ilə aid mə'lumata görə Borçalı bölgəsində bir kəndin adı(241).Qədim türk dillərində qaq- "silab", "çəmən" (126,42) sözüdür.

Kəlküm qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241).

Kəllətəpə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,129).Ərəb dilində kela- "m'əbəd" və təpə sözlərindən ibarətdir.Bax:Kelbaş

Kəmdad- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Kəmrəqışlaq- Loru sancağında kənd adı(241).Azərbaycan dilində XIX əsrdə kərmə (kəmrə) "qışlaqda qoyun saxlanılan yer" sözüdür. Göyçay və Şamaxı qəzalarında Qaraağaclı gərmə, Qoşa Gərmə, Orta gərmə, Dərə gərmə, Təpəli gərmə, Quba qəzasında Qoşa gərmə qışlaq adları vardı.

Kəmərta-Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,128). e.ə.V111 əsrdə şimaldan Cənubi Qafqaza gəlmiş Kəmərlər türk tayfasının adını əks etdirir.Kəmərlər etnonimindən və türk dillərində mənsubiyyət bildirən "-tı" (-lı) şəkilçisindən- dir.Bax: Qəmərlər və Kəmərlər.

Kəmərlər- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,187). Gürcücə yazılışı Kamarlo (112,187).Yerli tələffüz forması Qəmərlər. Qədim türkmənşəli Qəmərlər,Kəmərlər tayfasının adıdır.Bax: Qəmərlər.

Kəndivan- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Kəpənəkçi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181,113). Gürcücə Kəpənəkçi(112,187).Cənubi Qafqazda 8 Kəpənəkçidən biri(181,113). Mənbədə Kəpənəkçi- Tiflis əyalətində yaşayan bir el (34) Gürcü mənbələrində (VI əsr) Bolnisi Kəpənəkçi adı ilə mə'lumdur (174,377). L.Musxelişvilinin yazdığına görə erkən orta əsrlərdə Gürcüstanda Kəpənəkçi tayfası yaşayırdı(yenə orada). Ermənistanda Şörəyəl vadisində Böyük Kəpənəkçi (1935-ci ildən Musaelyan),Kiçik Kəpənəkçi(1935-ci ildən Ovit) kəndləri vardı.Bu kəndlərdən Qarapaxlar Türkiyəyə və İrana köçmüşlər (3,53). XIX əsrə aid mənbələrdə Gürcüstanda Kəpənəkçi, Bolnisi Kəpənəkçi, Şindilər-Kəpənəkçi, Kəpənəkçi-

Dəmirçi Həsənli adlı kəndlər vardı. Azərbaycanda Zaqatala r-nunda bir Kəpənəkçi adlı kənd vardır.Mənbədə Gəncə əyalətinin Otuziki nahiyəsində yaşayan tayfalardan biri Kəpənəkçi idi (239) Borçalı qəzasında Kəpənəkçi həm də çay adıdır.

Bə'zi tədqiqatçılar Kəpənəkçi etnonimini türk dillərində kəpənək (yapınçı) sözü ilə əlaqələndirirlər.Ermənistanda Kəpənək kənd adının mövcud olması bu fikri təsdiqləmir.Ayrıılıqda yapınçı mə'nasında kəpənək sözü toponim yarada bilməzdi. Qədim türkmənşəli peçeneq tayfası Kapan tayfasının (bax:106,42) adını əks etdirir.

Kəpənəkçi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,113). Başqa adı Dəmirçi Həsənli (yenə orada). Bax: Dəmirçi Həsənli.

Kərək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (133,410). XIX əsrin 1 yarısında kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar və ermənilər yerləşdirilmişdi (yenə orada).Bax:Kərkuluq.

Kərkuluq- Kutaisi quberniyasının Oltin qəzasında kənd adı(181,453).İrəvan əyalətini Dərələyöz mahalında Kərəkəlük (bax: 6, 295). Azərbaycanda(Masallı, Naxçıvan, Xaçmaz r-nları) bir neçə Qarqalıq toponimləri ilə eynidir. Türk dillərində qərəqə, kərəqə (Orxon-Yenisey run yazılarında Kərəgü-126,s.300) "qışlaq yerində alaçıqlar "köçərilərin evləri" (206,111,24-25) və "luq" şəkilçisindən ibarətdir. Kəndin digər adı Xorsvetdir (181,267). Azərbaycanın toponimiyasının bə'zi adlarında bu söz təhrif olunmuş şəkildə "Qarqılıq" və "Qarqalıq" kimidir.

Kəsik- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında yüksəklik adı(181,156).

Kəsəmən- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,156). Qazaxların Kəsəmən tayfasının adını əks etdirir.

Kətxudalı-qışlaq- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,159). Qışlaq Kəpənəkçi tayfasına mənsub olmuşdur(yenə orada).

Kəçəlqara- Dmanisi r-nunda yayla adı. Azərbaycan dilində keçəl- "seyrək bitgili" və türk dillərində "kora" (bax: Karadağ) sözlərindəndir.

Keçəltəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Bolnisi r-nunda) dağ adı(34,139). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 5 Keçəltəpə dağ adında) biri(yenə orada). Dağ adlarında keçəl sözü "ara-sıra bitkili" mə'nasındadır.

Keçəlkont- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(34,31). Azərbaycan dilində keçəl ("seyrək bitkili" mə'nasında) farsca kund "təpə" sözlərindəndir. "Keçəltəpə" mə'nasındadır.

Kiasi-Kar- Borçalı distansiyasında Körpülü kəndinin qarşısında bir dağ adı (179, 1, 268). Ehtimal ki, Qiyas (şəxs adı) və ərəbcə qar "mağara" sözündəndir.

Kindəvan- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241).

Kirəbaş- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Əslə Korabaş. Türk dillərində kora (bax: Karadağ) və baş sözlərindən ibarətdir.

Kirəç Muğanlı- Marneuli r-nunda kənd adı (112, 195). Gürcücə yazılışı Kiraç Muqanlo (112,195). Azərbaycanda Kirəçbulaq (Qax r-nu, Tasmalı kəndində), Kirəçbulaq (Zaqatala r-nunda Ələskər kəndində) adları ilə mə'naca eynidir. Muğanlı elinin məskunlaşması nəticəsində yaranmış məntəqələrdəndir. İrəvan əyalətində Kiraşlı (Kirəcli), Qars əyalətinin Oltin dairəsində Kiraşlı - Koltəpə (dağ adı), Kiraşlı göl və Batum əyalətinin Artvin dairəsində Kiraç dağ toponimləri ilə (bax: 6, 298) eynidir. Azərbaycan dilində "kirəc" sözündəndir. Azərbaycanda Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Noyemberyan r-nunda) Kirəşdərə qışlaq adı ilə eynidir.

Kirkitli- Bolnisi r-nunda xaraba kənd adı (22, 14).

Kirkluk- Oçamçiri r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə kənd gürcücə Otoroncia adlandırılmışdır (112,265). Bax: Kərkiluq.

Kirtan-Çat- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181,134). Türk dillərində kır - "bitkisiz yüksəklik", tön - "uzunvarı təpə" və çat - "qayalı yüksəklik", "dağ qolu", "dağ çıxıntısı" (172, 608) sözlərindəndir.

Kiçik Axtala- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Bax: Axtala.

Kiçik Bəylər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. Baydar kənd icmasına mənsub məntəqələrdən biri. Əslə Kiçik Beqlər. Bax: Böyük Beqlər.

Kiçik Qarakilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 64).

Kiçik Qaçaqan- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının qollarından birinin adı (34, 161).Bax: Qaçaqan.

Kiçik Qoqus- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (242).

Kiçik Qoşakilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 143).

Kiçik Dəmirçi Həsənli- Bolnisi r-nunda kənd adı. Digər adı Şindilər. Bax: Şindilər.

Kiçik Dəhnə- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı (181, 162). Bax: Böyük Dəhnə.

Kiçik Kəmərli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 111). Bax: Qəmərli və Kəmərli.

Kiçik Kondura - Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 140). Türk dillərində gün-"el", "tayfa" və tura "dayanacaq" sözlərindəndir.

Kiçik Sayatlı- Tiflis əyalətini Ağcaqala nahiyəsində Ağəhməd tayfasına mənsub elin adı (34, 162). Saatlı tayfasının adını əks etdirir. Bax: Ağəhməd.

Kiçik Soğanluq- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı (181, 227). Bax: Böyük Soğanluq.

Kiçik Təpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adı (181, 135).

Kiçik Xançallı- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 261). İrəvan quberniyasında Xançallı və Qars əyalətində Xançallı kənd adları (181, 260) ilə mənşəcə eynidir. Bax: Xançallı.

Kiçik Xul-Daşı- Mesti r-nunda kənd adı (112, 195).

Kiçik Heydərlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli tayfasına mənsub bir qolun adı (34, 162).

Kiçik Ulaşlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasının bir qolunun adı (34, 162) Mənbədə "Ərəbli oymağının Kiçik Ulaşlı camaatı" kimidir (yenə orada). Bax: Ulaşlı.

Kiçik Çaç-Kort- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı (181, 135). Azərbaycanda Göyçay qəzasında Keş-Xurt və Şuşa qəzasında Kənt-Xurt kənd adları ilə mə'naca eynidir. Bax: Qaqı-Gort.

Kiçik Şulaver- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı. XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Bax: Böyük Şulaver.

Kiçxil - Taş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı (181, 135). Türk dillərində kiçik və taş "qara" sözlərindəndir.

Kobi- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Xaşur r-nunda) kənd adı (181, 135). Peçeneq-qırçaq mənşəli Kov tayfası adının (109, 11-427) fonetik şəkli olan Kob etnonimindən və gürcü dilində "i" adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Bax: Baş Kov, Azərbaycanda bir neçə Qovlar kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Kobi Başı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 135) Kovbaşı (Kov tayfasına mənsub dağ zirvəsi mə'nasında) adının təhrif formasıdır. Bax: Kovbaşı. Bəlkə də toponim Azərbaycan dilində Kobi (qobu) və başa (üstü mə'nasında) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda Qobuüstü (Ağdam r-nu) və Qobuqıraq (Xaçmaz r-nu) kənd adları ilə müqayisə oluna bilər.

Kobliançay- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı (181, 135). 1944-cü ilə qədər Mesxeti (Axısqa) türklərinin yaşadıkları Adıgün qəsəbəsi içərisindən axan çayın adıdır. Əsli Kövliyə, yə'ni Çağlayan. Bax: Kəvliyə və Kabliani.

Kodali- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında da (indi Qurcaani r-nunda) kənd adı (181,137). Türk dillərində Kotal" dağ aşırımı", "dağın çətin keçilən yamacı" (172, 294), Azərbaycan dilində kətəl- "kotan tutmayan dik yer" sözündən ola bilər. Lakin XII-XIII əsrlərdə Anadoluda yaşamış və Gürcüs- tanın toponimiyasında iz qoymuş Çapar tayfası ilə yanaşı Kodal tayfasının da adı mə'lumdur. Bax: Çaparlı.

Kozman- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı (181, 138) Qazax qəzasında Kozmanqışlaq (yenə orada) kənd adı ilə mə' naca eynidir.

Kozman- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (Şınıx kəndi arxasında) Qazax r-nu ilə sərhəddə dağ suayıcısının adı (181, b 138).

Kozman-Lori- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181, 138). Borçalı bölgəsində kənd adı kimi qeyd olunur (241).

Kolaqi- Qurcaani r-nunda kənd adı (112, 196). Bax: Kalaki.

Kolaqir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi rayonunda) kənd adı (131, 427).

Yaxında kənd gürcücə Surtavi adlandırılmışdır ("Hürriyyət" qəz.1997, № 20). Yerli tələffüz forması Kolayır. Azərbaycanda Yelizavetpol (Gəncə) və Qazax qəzalarında da üç kənd Kolaqir adlanırdı. İndi Bərdə, Qazax və Xanlar rayonlarında Kolayır (əslə Kolagir) formasındadır. Gürcüstandakı Kolaqir kəndi də Gəncə bölgəsindən Talıb xanın və oğlu Ağası bəyin başçılığı ilə köçüb getmiş Kolaqir elinə mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (Bax: Ş.Həmidova...)

Kolaqıran- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Quqar r-nunda) kənd adı (181, 28). Yerli əhali içərisində Kolagirən kimi tələffüz olunur. XIX əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdiril- dikiəndən sonra əhalisi qarışıq yaşamışdır. 1918-ci ildə kəndin azərbaycanlılardan ibarət əhalisi deportasiya edilmiş və 1920-ci ildə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1948-ci ildən kənd ermənicə Antarmut, 1978-ci ildən Dzoraqetdir. Kəndin adı Azərbaycanın Kolagirən (Kolaqıran) tayfasının adıdır. 1588-ci ilə aid türkcə mənbədə qışı Bərdə sancağının Qəsəbə nahiyəsində keçirən Kolagirən adlı elin yaşadığı göstərilmişdir (239, 216). Tayfanın adı mənşəcə qədim türkmənşəli Kola etnonimindən (...) və türk dillərində kuren "min alaçıqdaq ibarət düşərgə" sözüdür. Orta əsrlərdə Anadolu yarımadasında yaşamış Daneşmandalu - Türkmən tayfasının 24 qolundan biri də Kolagirən adlanırdı. Bu qolun özü isə, Xocalı, Həsən Abdallu, Əyyublu, Çikdamlu, Çölməkçi, Darğalı, Dadulu, Darblu və Dur Həsənlu tirələrindən idi (239, 216). Borçalı bölgəsində Kolaqıran adlı kəndlər Kolaqıran tayfasının adıdır.

Kolaqıran- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Pələngçaya tökülən çayın adı (181, 28).

Kolaqıran- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı (181, 139).

Kolevi- Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında kənd adı (181, 139). Qədim türkmənşəli Kol (Kul) tayfasının adından və qədim türk dillərində ev "dayanacaq", "düşərgə" (126, 162) sözündən ibarətdir. Cənubi Qafqazda "kol" komponentli kənd adlarının

hamısının mə'nalarını aydınlaşdırmaq çətinidir. Çünkü kol (kul) həm tayfa adı, həm də coğrafi termindir. Mahmud Qaşqariyə görə kol dağın təpəsindən aşağıya doğru enən və dərinin ortalarında yüksəklikdə olan yer deməkdir (Mahmud Qaşqari, 111, 134). XIX əsrə aid mə'lumata görə kol "düzən", "vadi", "çəmənlik" deməkdir (153, 175). Azərbaycanda kol həm də "kol-kosluq", xırda meşəlik mə'nasındadır. Nəhayət, XIX əsrdə kol dedikdə həm də ailəyə məxsus torpaq sahəsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycanda Kolqışlaq (Ağdaş rayonu), Kolataq (Ağdərə rayonu), Kollu (Gədəbəy və Xaçmaz rayonları), Kolluqışlaq (Zəngilan rayonu) kənd adlarında "kol" sözünün müxtəlif mə'nalarını öz əksini tapmışdır. Lakin Kolevi toponimində "ev" sözünün iştirakı onun məhz Kol tayfasının adının əks etdirdiyini göstərir. Kol tayfası barədə bax: 6, 82-83.

Koleti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181, 138). Qədim türkmənşəli Kol tayfasının adından və gürcücə yer, ərazi mə'nasında "eti" şəkilçisindən ibarətdir.

Kolun-Su- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181, 139). Şimali Qafqazda Teymurxanşura dairəsində Kolun (başqa adı Ullu) kənd adı ilə (181, 139) eynidir. Ehtimal ki, türk dillərində kalın, qalın "yoğun", "böyük", (126, 411) və su "çay" mə'nasındadır.

Kolun Taş- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181, 139). Kolun və taş (daş) "qaya" sözlərindən ibarətdir.

Komra Xaç- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Komtiani- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı (181, 139). Qazax qəzasında Komite-Vat dağ adı (yenə orada) ilə eynidir.

Kopça- Tiflis quberniyasının Tioneti qəzasında kənd adı (181, 140). Qıpçaq-peçeneqlərin Kov tayfasının adındandır. Bax: Kobi.

Korana- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Duşeti r-nunda) kənd adı (181, 129). Gürcücə yazılış forması Koraani (112, 197). Azərbaycanda Qaranay (Şəmkir r-nu) və Dağıstanda Dərbənd rayonunda Karanay toponimləri ilə mə'naca eynidir. İlk dəfə Keraun formasında Strabon çəkmişdir. O, Qafqaz dağlarının Kaspi dənizinə yaxın hissəsinin Keraun adlandığını yazmışdır (Strabon, XI, 4, 1). Xəzərlərdə Karanay tayfasının adını əks etdirir.

Korarx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd (181, 141) adı. Yerli əhali içərisində Korarxı formasındadır. Gürcüçə yazılışı Qnaurarxi. "Kovurarxı" adının təhrifidir. Kovurarx ərəbcə kafir "dinsiz", "imansız", "müsəlman olmayan" və "arx" sözlərindəndir. Alqeti adlandırılmışdır. Bax: Alqeti.

Korel Daş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı (181, 141). Əsli Karaul-Daş, yə'ni "Qaravul qayası". İndi Lentex r-nunda Karul Daşı kənd adında qalmışdır (112, 169). Türk dillərində karaul sözündən yaranmış bu toponim hazırda Gürcüstanın Kerel r-nun adında saxlanılmışdır.

Korel Daş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı (181, 141).

Korkul- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181, 141). Ehtimal ki, əsli Koruk-Ul. Türk dillərində koruk (qoruq) və ul- "yüksəklik" (206, 1, 594) sözlərindəndir.

Korkul- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 141).

Korlar- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının qollarından birinin adı (34, 162). İndi Axmeti r-nunda gürcüçə yazılışda Korubani (112, 197).

Korsu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 130). Dağ oradakı "Kor Su" (Kor bulaq) bulağının adı ilə adlanmışdır.

Koroğlu- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181, 129). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 4 Koroğludağ və çoxlu Koroğlu kənd adlarından (181, 129) biri (bax: 6, 288-289). Bu toponimlərin çoxunun 1610-1630-cu illərdə Şərqi Türkiyədə Calalilər hərəkətinin başçısı Koroğlunun (bax: 200, 53-58) adı ilə əlaqəsi yoxdur. "Koroğlu" formasını kəsb etmiş toponimlərin, xüsusilə kənd adlarının bə'ziləri Qızılbaş tayfa- larından Zülqədər elinin Koroğlu qolunun adı ilə bağlıdır. Mənşəcə bu el Səlcuq oğuzlarının Kariq tayfası ilə əlaqədardır. Bax: 6, 305. Koroğlu adlı qalaların bə'ziləri isə türk dillərində koroq (qorunan, keşik çəkilən, qaravul) sözündən və mənsubiyyət bildirən - lu şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanda Zaqatala r-nunda Böyük Qoruq və Kiçik Qoruq dağ adları ilə mən'aca eynidir.

Koroğlu- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında qala xarabalığının adı (181, 130).

Koroğluqalası- Tbilisi şəhəri yaxınlığında Mesxeti r-nu ərazisində qala adı (22).

Koroğluqalası- Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) Molla Əyyublu kəndinin şərqi qədim qalanın adı.

Koruqi- Znaur r-nunda kənd adı (112, 197).

Koruldaşi- Lentexi r-nunda kənd adı (112, 196). Qaraul-Daş adının gürcücə yazılışdır. Bax: Qarauldaş.

Kosalar- Tetriskaro (keçmiş adı Ağbulaq) r-nunda kənd adı (112,196). Gürcücə yazılışı Kosalari.

Kosalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181, 141). Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kiçik bir elin adı (34, 160) idi. Kəndin digər adı Nəzərli (yenə orada). Marneuli r-nunda Pirveli Kosalo və Meore Kosalo adını kəndlər vardır (112, 59).

Koseli- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında (indi Kazbeqi r-nunda) kənd adı (181, 142). Ehtimal ki, Kosalı adından təhrifdir. Bax: Kosalı.

Kotelia- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 141). Azərbaycanda Cavanşir qəzasında (indi Bərdə r-nunda) Kotelparaq kənd adı (yenə orada) ilə eynidir. Türk dillərində kotel- "sıldırım yoxuş, dağlarda aşırım", "aşırım"- dağ beli, dar keçid (199. 11, 1. 1315, və 11, 2. 1227) sözündəndir.

Kotelia- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,141).

Kotman- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 142). Azərbaycan dilində kotman "kiçik ot tayası" sözündəndir. Kotman dağ "tayaya bənzər dağ" mənasındadır.

Koxalu- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 159). Azərbaycan dilində kovxa, kəndxuda sözündəndir.

Koxalu- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kiçik bir elin adı (34, 162). Mənbədə "Saral ormağının Koxalı camaatı" kimidir. Azərbaycan dilində kovxa sözündəndir.

Koxalu- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir el adı (181, 160).

Koçulu- Qori rayonunda kənd adı (112, 197). Gürcücə yazılış forması Koçalo. Bax: Qoçulu

Koşa Teymur- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı (181, 144). Türk dillərində koş-
"çobanların yay dayanacağı", "yaylaqda müvəqqəti yurd" (199, 2, 11, 1304)
sözündən və Teymur şəxs adıdır.

Koşkaskeli- Duşet r-nunda kənd adı. (112, 197). Türk dillərində kaşka -"təmiz", duru (172, 266)
sözündəndir. Azərbaycanın Qax r-nunda Qaşqaçay hidronimi ilə mənaca eynidir.

Kömürxanadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 129). Dağ orada ağac kömürü
hazırlanmasına görə belə adlanmışdır.

Köhnə Ağtala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (11, 127). Bax:Axtala.

Köhnəli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34, 266). Mənbədə
"Qarabayramlı" tayfasının Köhnəli qışlağında kənd" kimidir (yenə orada).

Köhnə Lori- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241).

Koşeret- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Türk dillərində koş (köç) "maldar elin bir hissəsi"
sözündəndir.

Koşurluk- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Türk dillərində koçur (kuçur) "səthində qranit (bozalt)
parçaları səpilmiş nisbətən iri yüksəklik" (150, 22) sözündəndir. Ola bilsin bu
toponimdə türk dillərində kucur "şoran", "duzlaq" mə'nası əksini tapmışdır.

Körpülü- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 130). 1920-ci ildə Dağ Borçalının
işğal olunması ilə Ermənistanın Noyemberyan r-nuna daxil olmuşdur. 1988-ci ildə
əhalisi Azərbaycana deportasiya olunmuşdur.

Kötüklü- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 155). Dağlıq Qarabağda Kötüklü
və Köhnə-Kötük (108, 114) və Qax rayonunda İnkiloy Kötüklü kənd adları ilə
eynidir. Türk mənşəli Katak tayfasının adını əks etdirir. Qax rayonunda Kötüklü
(azərbaycanlılar), Əli Sultan Kötüklü (azərbaycanlılar) və Ləkit Kötüklü
(saxurlar) kəndləri yarandı. Bax: Katak.

Kukunaur- Adıgün r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya
olunmuş kəndlərdəndir (29). Türk dillərində rəng bildirən kök (azərbaycanca
"göy") və monqol-mənşəli nohur (göl) sözlərindən ibarətdir.

Kulalisi- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 144). Qazax qəzasında Kulali və İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Kulali kənd adları (yenə orada) ilə eynidir. Qədim türkmənşəli peçeneqlərin Kola (Kula) tayfasının adını əks etdirir..

Kulalisi- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Axalsix r-nunda) kənd adı (181, 147).

Kulaşi- Samtredi r-nunda kənd adı (112, 198). Xulaş (əslə Ulaş) tayfa adından təhrifdir. Bax: Ulaşlı. Kulas-bulqarlarda və xəzərlərdə bir tayfanın adı idi (73, 83-84). Zaxari Ritorun mə'lumatında (VI əsr) Şimali Qafqazda Xəzərin sahilləri "Hun əyaləti" adlandırılır və orada başqa tayfalarla yanaşı Abdel və Kulas tayfalarının da yaşadığı bildirilir (189, 165). M.İ.Artamanova görə Kulas bulqar tayfasıdır (73, 83-84). Toponimlərdə bu tayfanın adı həm də Xulaş, Hulaş və Ulas şəklindədir. Bax: Ulaşlı.

Kulbak- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı (181, 148).

Kulevi- Xobi r-nunda kənd adı (112, 198). Cənubi Qafqazda "Kul" sözü ilə düzəlmiş çoxlu toponim vardır. Kul tayfa adından və qədim türk dillərində eb, ev -"düşərgə" (126, 162) sözündəndir. Bax: Xunevi.

Kulevi- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı (181, 147). Kul tayfasının adından və qədim türk dillərində ev "düşərgə" sözündən ibarətdir.

Kuleti- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 147). Qədim türkmənşəli Kul tayfasının adından və gürcü dilində məkan, ərazi bildirən "eti" sözündəndir.

Kulikam- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 147). Türk dillərində "kul", "qul" sözü həm də "uçurum", "yarğan" mənasındadır. Ucar rayonunda Qulabənd (kəndin ərazisində Göyçay çayı dərin yarğanlar əmələ gətirmişdir) və Quba rayonunda Qulqat (indi Qırmızı Qəsəbə, sıldırım qayanın ətəyində yerləşmişdir) toponimlərində kul -"yarğan" mənasındadır. Kulikam kul "yarğan" və kat-"dərə", "vadi" sözlərindəndir. Bu adın "kam" komponenti Albaniyada Kambisene (Kamb-İç) əyalət adındandır.

Kulikam- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kiçik bir maldar elin (köçün) adı (181, 147).

Kuliskari- Kutaisi quberniyasının Zuqdidı qəzasında kənd adı (181, 147). Qədim türkmənşəli Kul tayfasının adından, Gürcücə "is" şəkilçisindən və həmin dildə "kari" sözlərindən ibarətdir. Kuldağ mə'nasındadır.

Kumurdo- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 148). Kumirdi adının gürcücə yazılışdır. Kumur tayfasının adından və mənsubiyyət bildirən "di (li)" şəkilçisindəndir.

Kumurdo- Axalkalaki r-nunda kənd adı

Kumurtəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı. Azərbaycan dilində kömür (ağac kömürü) və təpə sözlərindən ibarətdir. "Ağac kömürü hazırlanan təpə (dağ)" mə'nasındadır.

Kura- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181, 149). Türk dillərində kura (kora) "qışlaqda mal-qara salmaq üçün tövlə" (150, 24) sözündəndir. Quba qəzasında Kuratəpə (181, 154) toponimi ilə mə'naca eynidir.

Kuraşet- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181, 149). Türk dillərində kura (kora) "qışlaq yerində gecələr mal-qara salmaq üçün tövlə" (150, 24) sözündəndir.

Kurbağoğlu- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı (181, 149). Azərbaycanda Cavanşir qəzasında Kurbaçay, Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Sunca dairəsində Kurabay, Nalçik dairəsində Kurba-Uşku dağ (yenə orada) adları ilə səsləşir. İrəvan xanlığında Qurabaqala və Qurbağalı kənd adları (6, 221) vardı. Ya fars dilində qurab -"günbəzli türbə", ya da monqolca kurba -"üç" sözlərindəndir.

Kurixana- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı (181, 151). Türk dillərində kura (kora) "maldar elin qışlaqda... tövlələr"i sözündəndir (150, 24).

Kurnək- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı (241).

Kurdqelauri- Telavi r-nunda kənd adı (112, 74). Qurdqala adının gürcücə yazılışdır.

Kurtlar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181, 150). Bax: Qurdlar.

Kuruoğlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 151). Bax: Koroğlu.

Kutluktəpə- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Qədim türk dillərində Qutluq (yaxud Kutluq) şəxs adından (qutluq yaxud kutluq "həyatı qüvvəyə malik olan", "xoşbəxt" deməkdir. Bax: 126, s.473) və təpə sözündən ibarətdir.

Kuşkunla- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 150).

Kuşşi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı (181, 150). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 30 Quşçu kənd adlarından biridir. Tovuzçay sahillərində 257 ailədən ibarət Quşçu eli yaşayırdı. Quşçu tayfası barədə bax: 117.

Kuşi- Salqa r-nunda kənd adı (112, 199). Qədim türk mənşəli Kuşi (kuşçu) tayfasının adının bildirir.

Kuşubauri- Van r-nunda kənd adı (112, 31). Kuşoba (Quşçu obası) adının gürcücə yazılışdır.

Kuşxevi- Tianeti r-nunda kənd adı (112, 199). Kuşi etnonimindən və gürcücə xevi- "dərə" sözündəndir.

Kültəpəli- Borçalı dairəsində kənd adı (142). Baydar kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi. İndi Qaş Muğanlı (Marneuli r-nu) kəndinin bir məhəlləsinin adıdır (46, 210).

Kür- Cənubi Qafqazda ən böyük çay adı. Gürcücə adı Mtkvari. "Kur" formasında gürcü mənbələrində IX əsrdən mə'lumdur. Mənbədə bu hidronim Kurisubani (Kürkənd mə'nasındadır) yaşayış məntəqə adının tərkib hissəsindədir (yənə orada). (1 əsr antik müəllifi Plini Kür çayının Heniox və Koraksi dağlarından başladığını yazır. Plini, VI, 26). Diqqəti cəlb edir ki, yuxarı axınlarında Kür Ərməniyədən (Strabon yazır ki, Kür mənbəyinin Ərməniyədən götürür; bu mə'lumatda Kiçik Asiyada, indi Türkiyənin şərqində qədim Armini əyaləti nəzərdə tutulur) və Gürcüstandan axsa da elə Kür adlanır. Bu çayın adı qədim türk dillərində kür- "gur (sulu)", "bol sulu", "qüvvətli", "sarsılmaz", "məğrur" (206, 111, 106) sözündəndir. Bax: 13, 189.

Kürüstü Kəpənəkçi- Marneuli r-nunda kənd adı.

Kavurarxı- Marneuli r-nunda kənd adı. 1959-cu ildə Alqeti adlandırılmışdır (112,263). Bax: Korarx. Azərbaycan dilində kovur(ərəbcə kafir "dinsiz", "inamsız", "atəşpərəst" , "müsəlman olmayan" sözündəndir. Kovurqala (Qəbələ qalası), Kovurqala Qəbələ r-nunda Xaçmaz kəndi yaxınlığında, Kovur dərəsi (Şamxorçay vadisində vadi,

mağara və mə'bəd yeri), Kovurqala (Ağdam r-nu Böhməmədli) və Soflu kəndlərinin ərazilərində Kovurtəpə və b. adlarla eynidir. Bax: Qiaxurarxi.

= G=

Gədigən- Borçalı əyalətində kənd adı(142).

Gərgər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanın Stepanovan r-nunda) kənd adı(131,454). Mənbədə Loru sancağının Quzey nahiyəsində göstərilir(241). 1934-cü ildə kənd Puşkino adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya edilmişdir. Qədim türkmənşəli Qarqar tayfasının adını əks etdirir. İrəvan quberniyasında Arpaçayın bir qolunun adı Gərgər, Qarabağda Qarqarçay və Qarqardağ, Gədəbəy rayonunda Xarxar, Gərgər və Herher, Cənubi Azərbaycanda Qərqər və Qarqar (bax: 6,315) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Bax: 106, 29. Yaqut əl- Həməvi Arran ərazisində, Bəyləqan (indi Mil düzündə Örenqala xarabalıqları) yaxınlığında Karkar şəhər adını çəkir. Qarqar tayfası barədə bax: 108, s. 77-81.

Gərgərçay- Başlangıcını Bozabdal dağından götürən və Debed çayına tökülən çayın adı(131,380).

Gödəkburun- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,580). "Burunun (dağın düzənə girmiş burun formalı hissəsi) gödək olduğu dağ" mə'nasındadır.

Gödəkdağ- Dmanisi r-nunda kənd adı (112,167). Gürcücə yazılışı Qedaqdaqi (yenə orada). Qədim türkmənşəli Katak tayfasının adından və Azərbaycanda dağ sözündən ibarətdir. Bərdə qəzasının Şir nahiyəsində yaşayan ellərdən biri Kataq idi (239,206). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) Aşağı Gödəkli və Yuxarı Gödəkli kənd adları ilə (6,139 və 283) mənşəcə eynidir. Qazax tayfasının bir qolu da XIX əsrdə Gödəkli idi. Katak tayfası barədə bax: 108, 114-116 (bax: Qeybullayev-78). Bax: Katak.

Gödəklər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nunda) kənd adı(131,412). Gürcücə yazılışı Qedakları (112,87). İrəvan quberniyasında mövcud olmuş 4 Gödəkli və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Gödəkli (bax: 181) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Məldarlıqla məşğul olan və qışı Aran Borçalıda keçirən ellərdən biri olmuşdur. Mənşəcə peçeneqlərin Katay (əslə Katak) tayfasının adındandır. Azərbaycanda Bəyləqan və Qubadlı rayonlarında Gödəkli

kəndləri vardır. Xaçmaz rayonunda Alesandrovka kəndinin əvvəlki adı Gödəklər idi. Mil düzündə yaşayan Xələc tayfasının bir qolu da Gödəklər adlanırdı. Bax: Katak.

Gödək Səlbi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,70).

Göybulaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Göy Qaya- Bolnisi r-nu ərazisində qaya adı(22,30).

Göydağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,59) Ermənistanda Türkiyə ilə sərhəddə Göydağ adı ilə eynidir.

Göydağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,59).

Göy Yoxuş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,71). Çay mənbəyini götürdüğü Göy-Yoxuş dağının adı ilə adlanmışdır.

Göy Yoxuş- Borçalı qəzasında Pətək nahiyəsində kənd adı(241).

Göyçəli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,160).

Göyçəli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,59). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Göyçəli kənd adı(yenə orada) ilə mənşəcə eynidir. Qarabağın Otuziki ulusunda yaşayan ellərdən biri də Göyçəli idi(239.) Ehtimal ki, Göyçə bölgəsində yaşamış azərbaycanlılarla bağlıdır. Bu bölgə tarix boyu türkdilli ellərin ərazisi olmuşdur. XI11 əsr Alban tarixçisi Mxitar Qoşun sözləri də bu fikri təsdiqləyir. Bundan başqa XI1-XIV əsrlərdə Anadoluda Qara İsa tayfasının da bir qolu Göycəli adlanırdı. Bax: Qara İsa.

Göyçəli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,59).

Göl-Bölük- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Gölgirən- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241). Bax: Kolaqıran.

Göllüdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,59).

Göllük- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,59). Digər adı Qaradixana(yenə orada).

Gölu-Kök- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,59).

Gölü-Kök-Borçalı qəzasında başqa bir qışlaq adı (181,59).

Göl Koşan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,59).

Göl Sunda-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,59).

Gurbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında bulaq adı(181,71). "Böl sulu, yə'ni gur axını olan bulaq" mə'nasındadır.

Gülabi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,71). İrəvan quberniyasındakı Gilabi (bax: 25,316) adı ilə səsləşir. Ehtimal ki, gilab(keçmişdə sabun əvəzinə işlənən xüsusi torpaq növü) sözündən olmaqla "gilab çıxarılan yer", "gilablıq" mə'nasındadır.

Gülbağı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,71). Əsli Qulbağı. Gürcücə yazılış forması Qulbaqi.

Gül Əbdi- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı(34,162).

Güləvar-Yuxarı- Borçalı sahəsində kənd adı (141).

Gül Məhəmməd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,71). Əsli Qul Məhəmməd. Orta əsrlərdə Türkiyədə saray xidmətçisi qul(qulam) adlanırdı və bu "qul"lara müəyyən torpaq sahələri də bağışlanırdı. Ehtimal ki, Qul (qulam) Məhəmməd adlı bir şəxsin malikanəsinin adı ilə adlanmışdır.

Gül Əkərək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Stepanovan r-nunda) kənd adı. XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. XIX əsrin ortalarında Vartablur, Erməni Gərgəri, Orartin və Gül Əkərək məntəqələrini əhatə edən kənd icmasının adı idi. Əsli Qul Əkərək(Qulama məxsus malikanə).

Güllübağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181). XIX əsrin ortalarında kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Həmin əsrin ortalarında Çoçqan kənd icmasına mənsub məntəqələrdən biri idi.

Güllübulaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,160).

Güllügədik- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,70). Dağın adı oradakı güldüyün(dağın suayrıcında batıq yer, keçid) güllü-çiçəkli olması ilə bağlıdır.

Güllütəpəli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,71). Debede və Xram çaylarının sahilində Gültəpəli adlı kənd də vardı (46,210).

Güllücə- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Güllücə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kiçik çayın adı(181,71). Ətrafı gül-çiçəkli çay mə'nasındadır.

Gümbəd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nunda) kənd adı(181,157). Gürcücə yazılış forması Qumbati. Cənubi Qafqazda 6 Gümbəd kənd adından(yenə orada) biridir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Kümbəd dağ, Zəngibasarda Göy Kümbət kəndi, Qars əyalətində Günbəz kənd(yenə orada), indi Dağıstanda Qumbat rayon adı və s. mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində gümbəz "məzarüstü tikinti", "mavzoley" sözüdür. XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdi.

Gümrək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,154). Türk dillərində qum və örək "dağ suayrıcının şaquli istiqamətdə tez-tez təkrarlanan dirsəkləri"(150) sözlərindəndir.

Gümüş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,71). Gürcücə yazılış forması Kumisi (22). İrəvan əyalətinin Dərələyəz mahalında da bir kənd Gümüş adlanırdı. Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda bir mahal Kumus adlanırdı. (bax: 6,326-327).

Gümüşxana-Siqnax əyalətində bir kəndin adı(37,125). İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Gümüşxana kəndinin adı(181,71) ilə mənşəcə eynidir. Anadoluda Trabzon ilə Ərzurum arasında, Şirvan şəhərinin yaxınlığında orta əsrlərdə Gümüşxana şəhər və mahal adı vardı. Bax: 6,327.

Güneyvənk- Tiflis sahəsində kənd adı(141).Güneydə yerləşən vəng -"kilsə" mə'nasındadır.

Güney Olanyurt- Borçalı bölgəsində Pəmbək sancağının nahiyəsindən birinin adı (241). Qədim türkmənşəli Alan tayfasının adıdır.

Güngörməz- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Güngörməz dağ və kənd, Azərbaycanda Cavanşir və Şamaxı qəzalarında Güngörməz dağ adları(181,710) ilə mə'naca eynidir. "Quzey yerdə yerləşən dağ" mə'nasındadır.

Günnüqala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı.XIX əsrin 1 yarısında kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir.

= L =

Lağana-Arxu- Oçamçir r-nunda kənd adı. 1952-ci ildə gürcüce Çlou adlandırılmışdır (112,260). Laqan keçmişdə mövcud olmuş kəndin adıdır, arx da kəndin adı ilədir. Laqan sözünün mə'nası mə'lum deyil. Bax: Laxan və Ağlaqan.

Laxan- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı(34).

Lacivərd-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160).

Lək- Tiflis əyalətinin nahiyəsində kənd adı (34,158). Azərbaycanda Bərdə, Ucar və Xanlar r-larında Lək kənd adları ilə eynidir. Orta əsrlərdə İranda, Türkiyədə və Cənubi Qafqazda yaşayan türk tayfalarından biri Lək adlanırdı. Bir fikrə görə bu tayfa XIII əsrdə Orta Asiyadan İrana köçürülmüşdür.Bax: Lək Candar.

Lelbaqi -Mesti r-nunda kənd adı (112,201). "Lələ bağı" adının gürcüce yazılışdır. Azərbaycan dilində lələ (orta əsrlərdə saray uşaqlarının tərbiyəçisi) və bağı sözlərindəndir.

Lelobi-Qardabani r-nunda kənd adı (112,201). Lələoba adının gürcüce yazılışdır. Zaqatala bölgəsində Lələli kənd adı ilə mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində lələ (bax: Lelbaqi) və oba sözlərindəndir.

Lelubani-Qardabani r-nunda kənd adı (112,201). Lələkənd adının gürcüce yazılışdır.

Lək Çandar- Dmanisi r-nunda kənd adı. Yerli əhali içərisində tələffüz forması Lök Candar. Oradakı dağ da belə adlanır(33,44). "Lək kəndi yaxınlığında yerləşən Çandar"dır. Borçalı bölgəsində yaşayan Çandar tayfası məskunlaşmışdır.

Lək Candar- Dmanisi r-nunda dağ adı.Dağ Lək Çandar tayfasına mənsub yaylağa görə adlandırılmışdır.

Lələçala-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,163).

Ləlvər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,162). Əslə Ləlpər. Dağın adı mis filizinin Günəş işığında lə'1 kimi parıldamasından yaranmışdır. Ləlpər- lə'1 və türk dillərində par "parıldayan" sözlərindəndir. Bu dağda Bənövşə dərəsi, Böyükqaya, Kəmərqaya, Quymaqdaş, Qaracaoğlunun yağlı qoruğu, Gendərə və b. toponimlər vardır. Mis mə'dəni ilə əlaqədar olaraq XIX əsrin 30-cu illərində yaranmış qəsəbə də Ləlpər (Ləlvər) adlanmışdır. Qəsəbənin digər adı Ağalığ idi. XIX əsrin 1 yarısında orada ermənilər də yerləşdirilmiş və bundan sonra toponim təhrif edilərək "Alaverdi"(Allahverdi) adlanmışdı. Qəsəbə 1978-ci ildən Debetavandır.

Ləmbəli- Saqareco r-nunda kənd adı.Ədəbiyyatda Lombalu. Gürcüçə yazılış forması isə Lombalodur (112,199). Əslə Lamıbəyli. Kənd bu elin Muğanlı ərazisində oturaq həyata keçməsi nəticəsində yaranmışdır. 1949-cu ildə Ləmbəli kəndinin 225 azərbaycanlı ailəsi deportasiya edilmişdir.

Ləmbəli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Noyemberyan r-nunda) kənd adı. 1960-cı ildə ermənicə Debedaşen, 1972-ci ildə isə Baqrataşen adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana deportasiya olunmuşdur.

Ləngi Təmir- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı(181). XIX əsrin 30-cu illərində kənd dağılmışdır. Oradakı "Ləngi Teymur" (Teymurləng) düşərgə yerinin və dağın adı ilə adlanmışdır (21,125).

Lətifli qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Qışlaq Şərəfəddin tayfasına məxsus olmuşdur (yenə orada).

Ləcan-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (Loru qalasının yaxınlığında) Dəbədə çayına tökülən çayın adı (181,380). Ləxan (yerli tələffüz forması Ləcan) Borçalı bölgəsində yaylaq yeri idi (131,445).Ləc sözündən yaranan bu toponim Borçalı qəzasında Ləc dağının, Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasının ("Ləc" və türk dillərində "qum" sözlərindən) və Ləcbədin kəndinin adlarında saxlanılmışdır.

Ləcbədin-Marneuli r-nunda kənd adı. Mənbədə kəndin adının rusca yazılışı Laçbadindir (179, 11.268). Kənd keçmişdə indiki yerindən 4-5 km şərqdə Sınıqkörpü yaxınlığında

"Damqaçı düzəni" adlı yerdə salınmışdır. Kəndin əhalisi yerini dəyişərək "Boylu (Poylu) bağı" adlı yerə və daha sonra isə indiki yerə köçmüşdür. (33,38). Toponim Azərbaycan dilində Ləc, Ləc və monqol dilində adın- "köçəri maldarların təsərrüfatı" sözlərindən yaranmışdı.

Lok-Candari- Dmanisi r-nunda kənd adı(112-39). Lək Candar dağının adındandır. Bax: Lək Candar.

Lori- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında bir pristavlığı mərkəzi(131,389). Pristavlıq 31 kəndi əhatə edirdi(yenə orada). Lori (yaxud Loru) Borçalı bölgəsində Calaloğlu şəhəri yaxınlığında qədim qalalardan birinin adıdır. Qədim gürcü mənbələrində Lore kimi göstərilmişdir(III,147): X111 əsrin 20-ci illərində (Lori barədə bax: 176,305) başqa bir kənd də Lori adlanırdı. Bu kənd Heydər bəy icmasına mənsub idi. Lecan kəndinin 3 km-liyində yerləşən Lori qalası orta əsrlərdə Taşir mahalının mərkəzi olmuşdur. V əsrdən mə'lum olan Taşir mahal adı qədim türk mənşəli taş "qaya", "daş" və ir- "dağın düşən tərəfi"(126,211) sözlərindən ibarətdir. Qalanın gürcücə adı Orbet ("qartal yurdu" deməkdir) idi. Qala Gürcüstana 111 əsrdə gəlmiş türk mənşəli Çin tayfasına verilmişdir və ona görə tayfanın başçısı və nəslə Orbet qalasının adı ilə sonra "Orbelianlar" adlanmışdır. Orbelianlar gürcülərin qədim knyaz nəsilərindən biri olub. Qala həm də Samsşvilde (gürcü dilində sami "üç", işvilda "ox" sözlərindən) adlanırdı.

Lori- Böyük Bazum və Kiçik Bazum sıra dağları arasında düzənin adı.

Lorut- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Lokdağ- Dmanisi r-nunda dağ adı(22,24). Əslə Ləkdağ. Türk mənşəli Lək tayfasının adındandır. Bax:Lək.

=M =

Mavaş- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181,165). Dağlıq Qarabağda Mavas kənd adı ilə səsləşir.

Mağara- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). İndi Siqnaş rayonunda Kvemo Mağara və Zemo Mağara. Gürcücə yazılışı Maqari(112,73).

Mağarabaşı- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,162). Dağın adı oradakı mağara ilə əlaqədar yaranmışdır.

Mağara dərəsi- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,163).

Mağarani- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,163).Telavidən şimal - qərbdə qədim qalanın və onunla əlaqədar kəndin adıdır. Tarixən Xizik (Alazanın sağ sahilində Siqnax mahalında bir nahiyənin adı, gürcü mənbələrində Kizik) nahiyəsində yerləşmişdir. Azərbaycanca “mağara” sözündəndir.

Mağarokari- Duşet r-nunda kənd adı(112,203). "Mağara keçidi" adının gürcücə yazılışdır.

Madatəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,164). Məonqol dilində modo "meşə" və Azərbaycan dilində təpə sözlərindən ibarətdir. Bax: Modaşan və Modatəpə.

Madçənə məzrəsi- Loru qəzasında kənd adı(241).

Mazandərə- Kutaisi quberniyasının Zuqdidə qəzasında (indi Salencix r-nunda) kənd adı(181,164). Azərbaycanca Məzənçayı (Qax r-nu Zərnə k.) hidronimi ilə səsləşir. Azərbaycanca Zəngilan r-nunda indi xarabalıq olan Diri (" Alban tarixi”ndə Tri) kəndinin yerləşdiyi Diridağın Təktuklu adlanan təpəsində "Mazan - Nənə" pır adı ilə mə'naca eynidir. Fars dilində mozi- "nurlandırın", "işıqlandırın" sözündəndir.

Mazarıq- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241), "Məzarlıq"(məzarlar olan yer) sözünün fonetik formasıdır.

Maidani- Abaş r-nunda kənd adı(112,203). Meydan sözündəndir.

Mal-Çoç Kort- Kutaisi quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı(181,166). “Mal” sözü türk dillərində yüksəklik mə'nasındadır. Qazax rayonunda Ak-Mola, Cənub Şərqi Şirvanda Qalamal (Qarmas)palçıq vulkanı, Abşeronda Yasamal, Türkmənistanda Qok-Mala(236,113) və s.

Mamay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,166). Gürcücə yazılışı Mamai(112,203). Türkmənşəli Mamay şəxs adındandır.

Mamaylı- Borçalı bölgəsində bir kəndin adı(141).

Mamuköy- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı(181,167). Mamu şəxs adından və türkcə köy-"kənd" sözündəndir.

Mamula- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,39).

Mamulaantkari- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,167). "Mamul keçidi" adının gürcücə yazılışdır. Azərbaycanda Lənkəran qəzasında Mamulqan kənd adı (yənə orada) ilə eynidir.

Mamulari- Çoxataur r-nunda kənd adı(112,203).Mamular adının gürcücə yazılışdır.

Manakluk- Qaqra r-nunda kənd adı. Kənd 1948-ci ildən gürcücə Kldekari adlanır(112,266).

Manaseuri- Duşeti r-nunda kənd adı(212,203). Türkmənşəli Manas şəxs adındandır. Gürcüstanda Alaverdi məntəqəsinin də qədim adı Manas olmuşdur.

Manaskənd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan rayonunda) kənd adı(181,167). Başqa adı Minaskənd(yənə orada).Bax: 1988-ci ildə kəndin əhalisi deportasiya edilmişdi. Türkmənşəli Manas şəxs adındandır

Manqlis- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Tetritskaro r-nunda kənd adı(181,167). Türk dillərində manqlay "qoşunun avanqard hissəsi", "bir neçə tümən(10 min) adam" sözündəndir.

Manitəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kutan adı(181,167). Türk dillərində man- "qoyun ağılı"(148,168) və "təpə" sözlərindəndir(Qazaxıstanda Manqışlaq adı kimi) Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin"də Cənubi Azərbaycan ərazisində Şahrud çayı sahilində Məndur çölünün adının qeyd edir ki, bu da man və tör "dağ örüşü" (173,82) sözlərindəndir.

Maradərəsi- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,163). Türk dillərində mora - "ocaq", "pir" (199,1,2,21) və dərə sözlərindəndir.

Marağalı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli tayfasının bir qolunun adı(34,162).

Maralköy- Tiflis quberniyasının Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Maralkalafa- Dmanisi r-nu ərazisində yer adı(22,30).

Maraleti- Sxinvali r-nunda kənd adı(112,203). Azərbaycan dilində maral və gürcücə yer, ərazi bildirən "eti" şəkilçisindəndir.

Marneuli- Gürcüstanda inzibati ərazi vahidlərindən birinin adı, Marneuli r-nun mərkəzi. Qədim adı Sarvan. Bax: Sarvan.

Masrek- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,169). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Mastara kənd,Quba qəzasında Mastırqa dağ, Elizavetpol qəzasında Masxit dağ adları(181,169) ilə eynidir. Türk dillərində mes "dağın cənubi (güney) tərəfi", "yüksəkliyin meşəsiz tərəfi" (172,367) və öyrək, "dağ belinin şaquli istiqamətdə tez-tez təkralanan dirsəkləri" (150) sözlərindəndir. Bax: Gümrək.

Mahmud-Batumi r-nunda kənd adı.1948-ci ildən gürcücə Mnatobidir(112,267).

Mahmudlu- Dmanisi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Mamutlo (112,266).1949-cu ildə kənd gürcücə Mtisdziridir (yenə orada). Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsi məntəqələrindən biri (34,158).

Mahmudlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,170). Dağda Mahmudlu kəndinə məxsus yaylaq yerinə görə adlanmışdır.

Mahmuddərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,170).

Meqrük- Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında kənd adı(181,179). Mə'nası mə'lum olmayan "meq " və türk dillərində oruk "dayanacaq", "gəliş yeri", "düşərgə" (199,1,2,223) sözlərindəndir

Məlikkənd- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Məlik şəxs adıdır.

Məmişlər- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,203). Gürcücə yazılış forması Mamişlari (yenə orada). Məmişlər nəsil adıdır.

Məmişli- Tiflis quberniyasının borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181,166). Gürcücə yazılış forması Mamişlo (112,203). Məmişli nəslin adıdır.

Məryəmlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,168). Bax: Aruqlu.

Məhanə-Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində AğƏhməd oymağının bir qolunun adı(34,160).

Məhəmməd qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160). Mənbədə "Nəzərli tayfasının Mahmud oğlu Məhəmməd qışlağı" kimidir(yenə orada).

Məhəmmədsaleh- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).Başqa adı Mürşüdqışlağıdır (yenə orada).

Məhəmməd Seyfi qışlağı- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241).

Məhəmmədxəliləğa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160).
Mənbədə Saraclı tayfasının Məhəmmədxəlil ağa qışlağı kimidir (yenə orada).

Miqart- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,171).1590-cı ilə aid türkcə mənbədə Maqaret kimidir(241). Dağ Borçalıya mənsub bu kənd 1920-cı ildə Ermənistanla birləşdirilmiş və Tumanyan r-nunda ermənicə yazılışda adı Mğart adlandırılmışdır. XIX əsrin 30-cu illərində kəndin azərbaycanlı əhalisi zorla köçürülmüş və ermənilər yerləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində mağara sözündəndir.

Miqirli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181,173).Yerli tələffüz forması Mığırlı. Kənd gürcücə Vanetidir ("Hüriyyət" qəzeti,1997, № 20). Miqirli nəsilin adıdır. Bolusun yaxınlığından axan çay da Mığırlı adlanır.

Miqirli- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,175).

Minareti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,174) Azərbaycan dilində minarə sözündəndir.

Minsazkənd-Salqa r-nunda kənd adı(112,207).Minsaz şəxs adıdır.

Miralisxevi-Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında çay adı(181,174). "Mirəli dərəsi" adının gürcücə tərcüməsidir.

Miraşxan- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,174). Miraşxan şəxs adıdır.

Mirzaani- Sitelskaro r-nunda kənd adı(112,208). Mirzə şəxs adıdır.

Mirzakar--Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,174). Azərbaycan dilində Mirzə şəxs adından və ərəb dilində qar "mağara" sözündən ibarətdir.

Mirzəbağı- Loru bölgəsində kənd adı(241).

Miçigədik- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,175). Qazax qəzasında Miçəkəndqışlaq, Şimali Qafqazda Ter əyaləti dairəsində Miçikçay (yenə orada) adları ilə eynidir. Səlcuq oğuzlarının İvə tayfasının məskunlaşmasından yaranmışdır. 1935-ci ildə kənd Evli (İvəli adından təhrif) adlandırılmışdır. Kənd Aşiq Novruz və Xarrat da adlandırılmışdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi deportasiya olunmuşdur. Bax: 6,342.

Modaşan- Borçalı distansiyasında dağ adı(179,11,268). Monqol dilində modo- "meşə", "ağaclıq" və şana "zirvə", "dağ beli" sözlərindəndir.

Modatəpə- Borçalı distansiyasında Salqa qəzasının yaxınlığında bir dağın adı (179,11,268) Monqol dilində modo "meşə" və Azərbaycan dilində təpə sözlərindəndir. Bax: Madatəpə.

Molla Abdulla- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,160). Mənbədə "İmir Həsənli tayfasından olan Molla Abdulla camaatı" kimidir (yenə orada).

Molla Abdulla- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində bir elin adı (34,158). Mənbədə "Molla Abdulla oğlu Mustafa camaatı" kimidir (yenə orada).

Molla Vəli- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı. (34,158).

Molla Qasım- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160).

Molla Əyyub-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı (181). Digər adı Cahan bağça. Hamamlı icmasına məxsus kəndlərdən idi.

Molla Əhmədli-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,176). 1727-ci ilə aid mənbədə Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində "Molla Əhməd camaatı" kimidir (34,158).

Molla Mehdi qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,159). Qışlaq Yüzbaşı tayfasına məxsus idi. (34,159).

Mollaoğlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qəbiristanlıq adı (181,176).

Mollaoğlu- Marneuli r-nunda kənd adı (112,207.). Gürcücə yazılışı Molaoğlu. Mollaoğlu nəsil adıdır.

Mollaçalı- Borçalı sahəsində kənd adı (142).

Moşuluq- Borçalı bölgəsində bir kəndin adı (241).

Muğan qışlağı- Borçalı bölgəsində qışlaq adı(36,54).

Muğanlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı (181,178).

Cənubi Qafqazda 17 Muğanlı kənd adlarından biri. Qazax-Borçalı bölgəsində yaşayan Muğanlı tayfası Azərbaycanın Muğan düzündən köçürülən əhalidir. Məsələn, Nadir şah dövründə Muğandan Abşeronə köçürülmüş Muğanlıların məskunlaşması nəticəsində Hökməli, Qobu və Güzdək kəndləri yaranmışdır.

Muğanlu- Qardabani r-nunda kənd adı(112,208).Keçmiş adı Sartiçala Muğanlısı. Əvvəllər Saqareco r-nunda idi.

Muğanlu- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində el adı (34,162). Mənbədə " Ərəbli oymağının İmamkəndi qışlağındakı Muğanlu camaatı" kimidir (yenə orada)

Muğanlu- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34,160). "Kəpənəkçi adlı yerdə yaşayırlar" (yenə orada).

Muğanlı düzü- Borçalı distansiyasında düzəngahı adı. Sahəsi 10 min desyatin olan bu düz maldar ellər üçün aran(qışlaq) yeri idi (179,11,269).

Muğançı Əhməd- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34,160).

Muğuda- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı. (181,178). İlk dəfə "Vaxtanq Qorqasalın həyatı "adlı qədim gürcü mənbəyində Moqut formasında Gürcüstanda bir yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmişdir(170, 80). Bərdədə oturan İran canişini Borzabad Mtsxetə atəşpərəstlər gətirdi və "onlar Moqutedə yerləşdilər" (yenə orada). Erkən orta əsrlərdə Cənub- Şərqi Avropada yaşamış qədim türkmənşəli Uz tayfasının (82,65) Moqut qolunun adını əks etdirir (bax: 192,81). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Muqut, Şimali Qafqazda Kaytaq, Tabasaran dairəsində Muqatir-Tor (181,178) adları ilə bir səslənir.

Muqud-Zirxva- Qudauta r-nunda kənd adı(112,208). Cənub- Şərqi Avropada erkən orta əsrlərdə yaşamış Uzelinin Moqut qolunun (82,119;192,81) adındandır.

Muğure- Duşet r-nunda kənd adı(112,208) Türk dillərində mukir, monqol dilində muxur "az sulu kiçik çay", çoxlu döngəli dərə, yarpaq,hara tökülməsi mə'lum olmayan sısqa çay" sözündəndir.

Muğuti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,178). Uzların(oğuzların) Moqut qolunun adındandır. Bax: Muğuda.

Muləquz məzrəsi- Loru sancağında kənd adı(241).

Mulamza- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,179). Qanıx çayının sağ qolu Mulamza adlanır.

Mum-Su- Xuloy r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə kənd gürcücə Mtısubanıdır (112,267). İlk dəfə olaraq Albaniyada Məm-Horek məntəqə adı Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində çəkilmişdir ("Alban tarixi", II kitab,2-ci fəsil). Şamaxı r-nunda Mum-Məlcək (indi bu kənd Məlcək adlanır), Dəvəçi r-nunda Mumludağ və Mumlu kəndi (181,179), Zaqatala bölgəsində Mum Paraq kənd adları ilə eynidir. Bax: 6,343.

Mumlaantkari- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (112,208).Mumlu və gürcücə kari - "keçid" sözündəndir.

Mumlitba- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,179). Azərbaycanca Mumlu və gürcücə tba "göl" sözlərindəndir.

Muradxan- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Muraşxana- Espinza r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmişdir (29).

Murquztəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,179). Elizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Murqus kənd (181,179), Ermənistanın şimal-şərqində Krasnoselo və Şəmsədil r-nu sərhəddində Murğuzdağ, Zaqatala r-nunda Murğuztala, Qazax r-nunda Murğuzdağ və Murquzlar(181,179) adları ilə mə'naca eynidir. Murquzdağ Qazax qəzasının elləri üçün yaylaq yeri idi (129,5). Azərbaycan dilinin murğuz- "sucaq yerdə bitən qarğıya bənzər bitki" sözündəndir.

Murğumtəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,179).

Musağa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,160). Mənbədə "Lətifli" adlı yerdə qışlağın Dəmirçi Həsənli tayfasına mənsub olduğu göstərilir (yenə orada).

Musadərə- Tiflis əyalətinin Axalkalaki qəzasında göl adı(181,180).

Musa Prian- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181,108).

"Musa piri" adındandır. Gürcücə yazılış forması-Musopriani.

Musa-Yurt- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,180). Musa şəxs adından və azərbaycanca yurd " yaylaqda maldar elin düşərgə yeri" sözündəndir. Dağın adı yurd yerinin adındandır.

Mustafa qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,159). Mənbədə qışlağın Yüzbaşı tayfasına mənsub olduğu göstərilmişdir (yenə orada).

Muxoğuz- Loru qəzasında kənd adı(241). Na'məlum "Mux" sözündən və Oğuz etnonimindən ibarətdir.

Musx- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,180).İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Musxudaq(dağ) və Şimali Qafqazda Musux-Su çay adları (yenə orada) ilə eynidir. Ehtimal ki, Qars əyalətinin Qars dairəsində Mustuqlu, Cənubi Sibirdə Abakandağ silsiləsində Mustaq və b. toponimləri də bu sıraya aid etmək olar.
Bax: 6,345.

Muxasxevi- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında çay adı(181,180). "Muxas" və gürcü dilində xevi- "dərə" sözündəndir. Çay axdığı dərənin adı ilə adlanmışdır, Azərbaycanda Muxas kəndi və Muxas çayı (Zaqatala r-nu) və Muxas kəndi (Oquz r-nu) toponimləri ilə eynidir.

Muxit(i)-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı(181,180). Qədim türkmənşəli Uz tayfasının Moqut qolunun adını əks etdirir. Bax: Muğuda və Muğuti.

Muxran-(i)- Msxeti- r-nunda kənd adı. Yaxın keçmişə qədər əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kəndlərdəndir. Muq Aran adından təhrifdir. Dağıstanda Muq-Aran kənd (təhrifi Məhərrəmkənd) adı ilə eynidir.

Muxran-Teleti- Qardabani r-nunda kənd adı (112,209).. Muxran (bax: Muxran) və qədim türkmənşəli Tele tayfasının adıdır.

Muxura- Tiflis quberniyasının Şaropan qəzasında kənd adı(181,180). Azərbaycanda Muxur-Ovası (göl), Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Muxur-Tovlayan, Soçi dairəsində Muxurma, Şimali Qafqazın Teymurxan-şura dairəsində Muxurqan Moxi (181,180) toponimləri ilə eynidir. Türk dillərində mukor- "uçurum", "yarğan"(56,127), ya da mukır - "qısa" sözüdür.

Muxur(i)- Sxakaya r-nunda kənd adı(112,209).

Muxuri- Çxorotskus r-nunda kənd adı (112,209).

Muxurca-Qeqçkori r-nunda kənd adı (112,209).

Muxuri-Tiflis quberniyasının Zuqdidi qəzasında kənd adı (181,180). Türk dillərində mukir "qısa", "gödək" (çay) sözüdür.

Muxur Cıçkə-Tiflis quberniyasının Zuqdidi qəzasında çay adı (181,180). Türk dillərində mukir "qısa" və cıçkə "dayaz ", "nazik" sözlərindən ibarət olub, "Qısa və dayaz (çay)" deməkdir.

Muçi-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı (181,180). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Muça kənd (yənə orada) adı ilə mə'naca eynidir. Azərbaycanda Mucukənd, Sulut çayının sol qolu Mucu adları ilə bir sıraya aid edilə bilər. Türk dillərində muç "çayın bir neçə km-lik döngəsi" sözüdür.

Muçbaş-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı (181,180).

Muşavan-Şuaxevi r-nunda kənd adı (112,209). Qədim adı Dəllər. Bax:Dəllər.

Muşak-Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı (181,181). Dağıstan Qunib dairəsində Muşak dağ adı (yənə orada) ilə eynidir. Ehtimal ki, Dağıstandan köçüb gələn ailələrin özləri ilə gətirdiyi addır.

Muşker-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı (181,181). Qars əyalətində Muşas xaraba kənd və Muşcu qışlaq adları ilə (yənə orada) eynidir.

Muşkur-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı (181,181).

Muşul-Borçalı distansiyasında Sadaxlı kəndi qarşısında dağ adı (172,11,268) Mə'nası mə'lum olmayan "muş" və türk dillərində ul "dağ"(206,1,.594) sözlərindəndir.

Mürşüdlü-Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı (34,157).

Mühibli- Loru sancağında kənd adı(241).

Mçedluri-Şuaxevi r-nunda kənd adı (112,209). Azərbaycan dilində Məçitli (Məscidli) adının gürcücə yazılışdır.

Mçetliantkari-Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı (181). Azərbaycan dilində Məçitli (Məscidli) və gürcücə kari "keçid" sözlərindən ibarətdir

-N-

Naqatan- Borçalı distansiyasında Çoçqan kəndinin yaxınlığında dağ adı (179, II, 268).

Nazardağ-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,183).Azərbaycanda Türyançayın sağ qolu Nəzərçay hidronimi ilə səsləşir.

Nazarlebi-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında bulaq adı (181,183).Nəzər şəxs adıdır.

Nazarli-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı (181,183).

Nazigöl-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,183).

Nəzərli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Qardabani r-nunda) kənd adı (181,183). Gürcücə yazılışı Nazolo (112,210). Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir elin adı kimi qeyd olunmuşdur (34,159).

Nəzərli-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı (181,183).

Nalbəndtəpə-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adı (181,184). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Nalbənd dağ adı ilə (yənə orada) eynidir. Keçmişdə poçt məntəqələrində (yamxanalarda), karvansaralarda nalbəndxanalar olurdu.

Naminaur- Adıgün r-nunda kənd adı.Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya olunmuş kəndlərdəndir(29). Monqol dilində namu "dağ ətəyi düzən", "dağ yamacında düzən yer" və nohur "göl" sözlərindəndir.

Nardevan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Salka r-nunda) kənd adı(181,185). Gürcüca yazılışı Naredavan(112,87) XIX əsrin ortalarında kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi (131,415). Nardevan çayının adıdır.

Nardevan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,185). Monqol dilində nour (gölmə) və taban- "aşırım" (Bax:Tapan) sözlərindən ibarət adın təhrif formasıdır.

Naftluq- Tbilisi şəhərinin 3 km-liyində Kür çayının sahilində yer adı. Mənbəyə görə orada neft çıxarılırdı (179,1,178).

Nəmirli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,185). Azərbaycanda Göyçay və Cavad qəzalarında Nəmirli kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Nənis-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çay adı (181,187). Digər adı Çərəliçay(yenə orada). Bax: Çərəli.

Nəcməddinli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,160).

Nəcməddinli Molla Mahmud camaatı - Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində el adı(34,158).

Noqay Kat-Kau- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,190).

Nuribəy qışlağı-Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,159). Mənbədə qışlağın Yüzbaşı tayfasına mənsubluğu göstərilir (yenə orada).

Nurşan- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Mənbədə Nurşankoy kimidir. Nurşan şəxs adından və köy "kənd" sözündəndir.

Nühəs- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). Kənd həm də Qışlaq adlanmışdı (yenə orada).

=O=

Ovandərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Oktemberyan r-nunda) kənd adı. 1920-ci ildə bu kəndin yerləşdiyi ərazi ermənilərin əlinə keçmişdir. 1959-cu ildə kənd ermənicə Vanadzordur.XIX əsr ortalarında Türkiyədən gəlmə ermənilər "Ovan dərə" adlı dərədən axan çay dərəsinin adı ilə adlanmışdı. Ovan dərə toponimi türk dillərində oyban "hamar eniş"(172,409) və dərə sözlərindəndir.

Ovandərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı.

Ovax- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,191). Türk dillərində ov sözüdür.

Ovdərəsi- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,192). "Ov edilən dərə"
mənasındadır.

Odcibina- Qulripşi r-nunda kənd adı (112,213). Hacıbina kənd adının gürcücə yazılışdır.

Odişi- Zuqdid r-nunda kənd adı(112,213). Edisa tayfasının adıdır. Bax: Adışı və Edisa.

Ozaani- Sitselskaro r-nunda kənd adı(50,213). Qədim türk mənşəli ozan "aşiq" sözüdür.

Olsbir- Tiflis quberniyasının Axalsix r-nunda çay adı(181,193). Erkən ora əsrlərdə Cənub-şərqi
Avropada yaşamış Olber türk tayfasının (192,81) adıdır.Bax: Şilavar.

Olanyurt- Borçalı bölgəsində nahiyə adı (241). Quzey Olanyurt və Güney Olanyurt hissələrinə
bölünürdü (yənə orada). Qədim türkmənşəli Alan tayfa adıdır. Türk
dillərində elan, alan "meşə içərisində açıq yer"(tala) sözü də ola bilər.Bax: İlandağ.

Omalo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında (indi Axmeti r-nunda) kənd adı (181,193). Amili
(əslə Əmili) kənd adının gürcücə yazılışdır.Bax: Amili.

OmarAğalu- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında kənd adı(181,193). Qazax r-nunda Ömərəğalı
kənd adı ilə eynidir.Nəsil adıdır.

Ombareti- Lançxut r-nunda kənd adı(112,214). Ambareti adının təhrifidir. Bax: Ambarlı.

Ondcakeli- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında kənd adı(181,194). Qıpçaqların Anca
tayfasının (Bax: 105) adından və gürcücə qele "çökəklik" sözüdür.
Azərbaycanda Ançaqov və Onçalı kənd adları ilə bir mənşəlidir. Bax: 105,79

Onçaxeti- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında (indi Vani r-nunda) kənd adı(181,194).
Qıpçaqların Anca tayfasının adıdır. Bax: 104.

Onçaxeti- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında kənd adı(181,194). Qıpçaqların Anca
tayfasının adıdır.

Onçevi- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında indi (Oni r-nunda) kənd adı(181,194). Qıpçaqların
Anca tayfasının adıdır.Bax: 105

- Onçenişi- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında kənd adı (181,194). Qıpçaqların Ança tayfasının adındandır.Bax: 105.
- Opareti- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında kənd adı (181,194). Qədim türkmənşəli Abar tayfasının adından və gürcücə yer, ərazi bildirən "eti" şəkilçisindəndir. Bax: Abari.
- Opartsı- Tiflis quberniyasını Borçalı qəzasında kənd adı(181,194). İndi gürcücə yazılışı Opretidir (212,214).Qədim türkmənşəli Abar tayfasının adından və türk dillərində mənsubiyyət bildirən -çı şəkilçisindən ibarət adın gürcücə yazılışıdır.
- Orali- Axalsix r-nunda əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş Məsxet türklərinin kəndlərindən birinin adı(29). Əsli Aral. Bax: Aral.
- Oranqışlaq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Türk dillərində oron, oren- "heyvan üçün hasarlanmış yer" (206,1,477-479) və qışlaq sözlərindən ibarətdir.Bax: 12,93.
- Ormaşen- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,195). Türk dillərində urem-"kollu, qamışlı çaybasar", "subasar sahə",çaylaq"(172,580) və şen -"kənd" sözlərindəndir.
- Orta Qaçğan- Tiflis quberniyasının Ağcaqala nahiyəsində yaşamış bir elin adı (34,161). Mənbədə "Səral tayfasının Orta Qaçğan camaatı" kimidir (yənə orada) Bax: Qaçğan.
- Orta Yal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,195).
- Ortalıstavi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,195). Şimali Qafqazda Teymurxanşura dairəsində Ortala-Төрə, Qars əyalətində Ortalı (xaraba kənd adı), Azərbaycanda Qazax qəzasında Ortalukənd (181,195) adları ilə eynidir. Azərbaycan dilində "Ortalı Baş" toponiminin gürcücə yazılışıdır.
- Ortaçala- Tbilisi şəhərinin qərbində yer adı.
- Ortaşeven- Tiflis əyalətində kənd adı (34, 157).
- Ordu-Kuçuk- Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə gürcücə Parnaetidir(12,265). Türk dillərində ordu "düşmən üzərinə yürüş və ya başqa məqsədlə bir tayfanın, qoşunun toplantı yeri" (89,124), "düşərgə", "xanın qərargahı", "xan düşərgəsi", "baş qəsəbə" və s.sözlərindəndir.

Ortul- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,195). Qars əyalətində Ortuldağ, Ortulu yayla və İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Ortulukənd adları ilə (yenə orada) eynidir. Türk dillərində ordu "düşərgə" sözündəndir.

Orucoğlu- Tiflis əyalətinin Baydarlı nahiyəsində el adı (34). Mənbədə "Orucoğlu camaatı" kimidir(yenə orada).

Orxantəpə- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,195).

Orça- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında yayla adı (181,194) Qars əyalətində Artvin dairəsində Orçi kənd (181,194) adı ilə eynidir.

Orça- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181,194).

Orcalar- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181,194). Gürcüçə yazılışı Orcolari(112,28).

Osman qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,160).

Otarşen- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Otləki qayası- Borçalı bölgəsində kənd adı(34).

Otluq- Qaqra r-nunda kənd adı. 1948-ci ildə gürcüçə Kidianidir(112,267).

Oxlutala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,196).

Oçisuki- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında aşırım adı(181,296).

Özbək məzrəsi- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241).

Öküzdağ- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,193). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Öküzdağ (yenə orada), İrəvan əyalətində Öküz-Taş, 1728-ci ildə İrəvan əyalətində İqdır nahiyəsində Öküzlü (bax: 6), Azərbaycanda Gədəbəy və Tovuz r-larında Öküz qayası, Masallı r-nunda Öküz dərəsi, Lerik rayonunda Öküzətəpə və b. adları əks etdirir. Öküz Oğuz etnoniminin təhrifidir.

Öküzətəpəsi- Dmanisi r-nunda təpə adı (22,30). Azərbaycanda Uquztəpə və Uğuzdərə (Zaqatala r-nu Çökəkoba k.) toponimləri ilə sıra təşkil edir.Oğuz etnonimini əks etdirir.

Ötləki qayası- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(242). Kənd Heydərbəy çayının kənarında yerləşmişdi (yenə orada).

= P=

Padar- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində maldar el adı(34,157). Padar qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Azərbaycanda Padar adlı 6 kənd vardır. Bir fikrə görə bu tayfa XI-XII əsrdə Elxanilər (Hulakular) vaxtında Orta Asiyadan İrana və oradan Azərbaycandan köçürülmüşdür. (Bax:Azərbaycan tarixi.1c.. Bakı,1961, s. 287). İrandan padarlar Azərbaycanın Şimal -şərq və Şimal- qərb bölgələrinə 1 Şah Abbas tərəfindən dağlıların basqınlarına qarşı köçürülmüşdür. Şəki-Zaqatala bölgəsində padarların bir hissəsi Alazanın sol sahilində yerləşmişdir (165,94, qeyd 65) Ehtimal ki, padar ailələri oradan Baydar nahiyəsinə də köçmüşlər.

Palantökən - Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında dağ adı(181,197). Azərbaycanda Şuşa , Quba və Qazax qəzalarında çoxlu Palantökən və Mıxtökən dağ adı ilə mə'naca eynidir.Dağlıq ərazidə çətin keçilən daşlı,çınqıllı yoxuş.

Palantökən- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında iki kənd adı(181,184). Oradakı Palantökən dağının adındandır.

Palutdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,128). Oradakı palıd bitən dağın adındandır. Bax: Palutlu-Başı.

Palutlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,198). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Palutlu kənd adı(yenə orada) ilə eynidir.

Palutlu-Başı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,198). Zirvəsində palıd meşəsi bitmiş dağ.

Palçıqlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34,160).

Palçıqlı-- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161).

Panavi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,198). Lənkəran qəzasında Panabant dağ adı(yenə orada) ilə eynidir.

Panaket- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,198). Türk dillərində “pana” və “qət”, “kət” (bax: Alqet) sözlərindəndir. Azərbaycanda Panaqalası toponimi ilə mənəvacə eynidir.

Papaz Arx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,198).

Paracatəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,198).

Pasanuri- Duşet r-nunda kənd adı. E.ə. V11 əsrdə sakların içərisində gəlməsi ehtimal olunan Pasin (Basin) tayfasının adıdır. Erkən orta əsrlərdə Albaniyada Rot-Pasian və indi Şərqi Türkiyədə Basinlər toponimləri ilə mənəvacə eynidir.

Patara Qomareti- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,218). Bax:Qomareti.

Patara-Dmanisi-Dmanisi r-nunda kənd adı(112,217).Bax: Dmanisi

Patara Xançali- Boqdanovka r-nunda kənd adı (112, 217). (Bax: Xançallı).

Patara Şiraki- Sitelskaro r-nunda kənd adı(112,268).Bax: Şirak.

Patara Axmedlo- Bolnisi r-nunda kənd adı(112,216) Gürcü dilində Patara və Əhmədli kənd adından ibarətdir.

Patara Beqlari- Marneuli r-nunda kənd adı(112,216).Bax: Bəylər.

Patara Muqanlo- Marneuli r-nunda kənd adı(112,216).Bax: Muğanlı.

Paxluçay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,200).

Paşacıq- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160) (241). Başıaçıq toponiminin təhrifidir. "Kitabi Dədə Qorqud"da Başuaçıqla bir səslənir.

Paşiani- Kaspi r-nunda kənd adı(112,218). Paşa şəxs adıdır.

Pedçut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,200).

Pənək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181). Qars əyalətinin Oltin dairəsində Pənək toponimi ilə (yenə orada) eynidir.

Pəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,200).

Pərpəncan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,201).

Pərpəncan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,201).

Pərpəncançay- Borçalı qəzasında çay adı(181,201).

Pərsa- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,201). 1944-cü ildə deportasiya edilmiş Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri (29). XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Parsa kənd (yənə orada) və Azərbaycanda Daşkəsən rayonunda Vərsi-Yal dağ adları ilə eynidir.

Pərsati- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında kənd adı(181,201). Pərsa və gürcü dilində yer bildirən "eti" şəkilçisindəndir.

Pətək- Tiflis əyalətinin nahiyələrindən birinin adı(34). Mənbədə Battax kimidir (176,224). Battaq Loru bölgəsində Xramçayın yuxarı axınında gölün adı idi(yənə orada). Nahiyə gölün adı ilə adlanmışdır.

Pətəkli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsinlə el adı (34,160).

Pəhləvanlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasının bir qolunun adı(34,162). Mənbədə "Ərəbli oymağının Pəhləvanlı camaatı" kimidir(yənə orada).Bax: Balavani.

Pir Bayram- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yaşayan bir elin adı(34,160). Mənbədə "Pir Bayram tayfasının Köhnəli qışlağı" kimidir(yənə orada).

Pirvəli- Təkəli oymağına mənsub qışlaq adı kimi çəkilir(34,361). Digər adı Ağaməhəmməd qışlağı (yənə orada).

Pirəli- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində məntəqə adı(34).

Pirikənd- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).Piri şəxs adındandır.

Poylu-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,204). Qazax r-nunda Poylu kənd adı ilə mə'naca eynidir.Poylu Qazax elinin qollarından biri olmuşdur.

Porsuqlu- Tiflis sahəsində kənd adı(141).

Poliqaya-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında qaya adı (181,204).

Poniçala- Marneuli r-nunda yer adı. Gürcücə poni- "dayaz" və azərbaycanca "çala" sözlərindəndir.

Punqar - Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181,207).

Purnet-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında yayla adı (181,207). İrəvan əyalətinin Bazarçay nahiyəsində və Dərələyəz mahalında Pur kənd adları (bax:6) ilə eynidir. Toponim Pur və gürcücə məkan, yer bildirən-"et" şəkilçisindəndir.

Purd- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Pusakala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181,207). Türk dillərində bus- "duman" sözüdür.Qars əyalətində Pusadərə xaraba kənd adı (yənə orada) ilə eynidir.

Puti-Tiflis quberniyasının Şorapan qəzasında Rioni çayının mənsəbində kənd adı (181,207). Gürcü tarixi ədəbiyyatında Poti kimi qeyd olunur. Azərbaycanda Qaradağ rayonunda Puta-burun, körfəz və kənd, Göyçay rayonunda Potu, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Puta(yənə orada), İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında Putinkənd(bax: 6) adları ilə mə'naca eynidir.Erkən orta əsrlərdə Cənubi -şərqi Avropada yaşamış qədim türkmənşəli Uz tayfasının rus salnamələrində rusca yazılışda Bout kimi qeyd olunmuş tayfasının (109,X,51) (bax: 82,64) adıdır.

Putieti- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında (indi Ambralauri r-nunda) kənd adı (181,207). Azərbaycanda Puta toponimləri ilə mə'naca eynidir.Bax: Puta.

Pçkala- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181,207). Kənd ərazisində olan qədim qalanın adı ilə adlanmışdır. Qalanın əsl adı isə Puçqaladır ki, bu da "Puç olmuş (yə'ni dağılmış, divarları uçmuş) qala" mə'nasındadır.

=R=

Rabat- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,108). Qars əyalətinin Artvin və Ərdahan dairələrində iki Rabat kənd adı(yənə orada) ilə eynidir. Ərəb dilində rabat "sərhəddə möhkəmləndirilmiş məntəqə", "din uğrunda mübarizələrin istehkamı", "dayanacaq yeri" sözüdür. Bu sözü ərəb dilində rabad "qəsəbə", "şəhərcik" sözü ilə qarışdırmaq olmaz.

Reyhanlu- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Rişakala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında xaraba qala adı(181,210).

-S-

Saatlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181.212). Gürcüce yazılışı Saatlo(112,221). Saatlı tayfasının adındandır. Ağqoyunlu dövlətinin Ararat əyalətinin əmiri Saadın adı ilə Arpa çayının aşağı axarı və Arazın sol sahili Çuxur Saad, bölgədə yaşayan türk elləri isə əmir Saadın adı ilə "Saadlı" adlanırdı. 1431-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndər Saadlıların hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra bu elin bir hissəsi İrəvan əyalətinə, oradan Qazax-Borçalı bölgəsinə hərəkət etdi. İrəvan əyalətinlə Saatlı toponimi barəsində bax: 6.

Sabaduri-Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı(181,212). Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Saboduri kənd, həmin əyalətin Artvin dairəsində Sabiduri yayla, Qazax qəzasında Sabator qışlaq adları(yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində sab,sav,çay," göldən axan çay" və tör- "yüksək dağlıq ərazidə örüş yeri", "vadinin yuxarı hissəsində mal otarılan yer" (172,550) sözlərindəndir.

Sabir kəndi- Marneuli r-nunda kənd adı(112,217)

Sabu- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında dağ adı(181,213). Yelizavetpol(Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Sabu kənd adı(yenə orada) ilə eynidir.

Sabu- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı (181,213)

Sabuati- Tiflis quberniyasının Şorapan qəzasında dağ adı(181,.212). Qars əyalətinin Artvin dairəsində Sabu dərə adı (yenə orada) ilə eynidir.

Sabuzar- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında(indi Adıgün r-nunda) kənd adı(181,213). Axisqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya olunmuş kəndlərdəndir (29).

Saburtaq- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181.213). Azərbaycanda Ərəş qəzasında Sabur kənd(yenə orada) adı ilə eynidir. Türk dillərində saur "dəyirmi zirvə"(172,498,499) sözü ilə bağlamaq olar. Ehtimal ki, bu söz danışığda savur və sonrada sabur formalarını almışdır.

Saburtalo- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında yer adı(181,213).Qars əyalətinin Artvin dairəsində Saburti dağ adı(yenə orada) ilə eynidir. Saburtulu adının gürcücə yazılışdır və Sabur talası mə'nasındadır.

Saburtalo- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,213).

Sav- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı (181,213). Türk dillərində sav- "mənbəyini köldən alan çay" mə'nasındadır. Zəngəzur qəzasında Savçay adı(yenə orada) ilə eynidir.

Saqal Atlubaşi- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,213). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında , Şərqi Anadoluda Qars əyalətində və Azərbaycanda Cavad qəzasında Sakkaltutan, Qazax qəzasında Saqqal-qızılqaya , Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında Sakkaltəpə(181,213-215) dağ adları ilə eynidir.

Saqereco- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,213), X əsrə aid "Qareçolu Davidin həyatı" adlı gürcü anonim mənbəyindən(167,5) görünür ki, Qareco şəklində bu ad erkən orta əsrlərdə vardı və bu toponim müəyyən ərazinin (gürcücə "Qarescis mravalmta") adı idi(167,8). Gürcü mənbələrində "Saquareca" formasında 1392-ci ildən mə'lumdur(111,104). Gürcücə yer, ərazi bildirən "sa" sözündən və Qaraca tayfasının adındandır. Bax: Qaracalar.

Sa-Qaraşeni- Tetriskaro r-nunda kənd adı(112,221). Gürcücə yer,ərazi bildirən "sa" sözündən və Qaraşen (əslə Qaraşın) kənd adından ibarətdir.

Sağsağançay- Tiflis əyalətinin Borçalı qəzasında çay adı(181,221).İrəvan xanlığının Sürməli nahiyəsində və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında Sağsağan, Kəlbəcər rayonunda Sağsağandağı, Əsgəran, Laçın və Şuşa r-larında Sağsağandağ, Qazax r-nunda Sağsağandərə adları(yenə orada) ilə eynidir. Türk dillərində Sak(saq) və sakan sözlərindən ibarətdir. Zaqatala rayonunda Sakandərə toponimi vardır. "Sakan" sözü Sağanlu kənd və dağ adlarında da öz əksini tapmışdır.

Sadaxlu- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı(181,214).İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sadaxlı və Sadıqlı , Qazax qəzasında Sadıqlı kənd adları ilə mə'naca eynidir. Əslə Sadaklu. Qədim türkmənşəli Satak tayfasının adını əks etdirir. Dağlıq Qarabağda Sadak-Tor (243).Gürcü-

Azərbaycan sərhəddində Sadak (mahal adı) (yenə orada), XIX əsrdə Cavad qəzasında Sadaqli- qışlaq (181,214) toponimləri ilə eynidir. Altayda Satak və Budun-Satak tayfaları ilə (bax: Radlov V.V. İz Sibiri.M.1989) bir mənşəlidir.

Sadaxlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181.214).

Gürcüce yazılışı Sadaxlo (112,221). Yay Ləlvər dağında Sarıtala, Çubuxlu, Suqarışan və Dardaş yaylaqlarında keçirən ellərdən biri idi (33,48).

Sayatlı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ağəhməd oymağının bir camaatının adı(34,162).

Sayatlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir el adı(34). Mənbədə "Yüzbaşı tayfasının Sayatlı camaatı" kimidir (yenə orada).

Sayatlı qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34, 160).

Sakadaqiao- Kaspi r-nunda kənd adı (112, 222). E.ə. V11 əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş qədim türkmənşəli Sak (a) tayfasının adıdır. Bax:Sakyurd.

Sakaosnta- Tiflis quberniyasının Raçin qəzasında dağ adı (181, 214). Saka etnonimindən, "os" birləşdirici şəkilçisindən və gürcüce mta - "dağ" sözlərindən ibarətdir. Bax: Sakyurd.

Sakaosmta- Tiflis quberniyasının Raçin qəzasında göl adı (181, 214).

Sa-Karaulo- Tianeti r-nunda kənd adı (112, 222). Gürcüce yer, ərazi bildirən "sa" və Azərbaycan dilində qaraul sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda Qaravulüstü (Quba r-nu), Qaravul-Daş (Yardımlı r-nu), Qaravultəpə (Şərur r-nu), Qaravulxana (Ordubad r-nunda Biləv kəndindən cənub-qərbdə təpə adı). Qaravul-Tomba (Gədəbəy r-nu) təpə və dağ adları ilə eynidir. Qəbələ rayonunda, Savalan keçidindən şərqdə Qaravultəpə, Oğuz r-nunda Muxas kəndi ərazisində Qarvaul dərəsi və b. toponimlər də bu sıradandır. Türk dillərində qaraul (monqolca xaraul) "gözetçi", "keşikçi" mə'nalarından başqa, həm də müəyyən yerlərdə düşmənin qəfildən basqını barədə xalqa mə'lumat vermək üçün keşikçi dəstəsi demək idi (bax: 89, 11.48).

Sa-Karaulo- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (112, 214).

SaKaraulo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı (181, 215).

SaKaraulo- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı (181, 215).

SaKaraulo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı (181, 215).

SaKaraulo- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181, 215).

SaKaraulo-- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı (181, 215).

Sa-Kasria- Saqareco r-nunda kənd adı (112.222). Gürcü dilində yer, ərazi bildirən “sa” sözündən və Kasri kənd adından ibarətdir. Kasri kəndinin adı qədim gürcü mənbələrində V111 əsr hadisələri ilə əlaqədə çəkilir. Ərəb dilində qəsr “qala”, “möhkəmləndirilmiş yer” sözündəndir. D.L.Musxelişvilinin bu toponimi Azərbaycanda Qax şəhərinin adı ilə eyniləşdirməsi yanlışdır.

Sa-Kerpe- Duşet r-nunda kənd adı (112, 222). Gürcü dilində yer, ərazi bildirən “sa” sözündən və türkmənşəli Körpə (Bax:Körpəli) tayfa adındandır.

Sakuriani- Kazbeqi r-nunda kənd adı (112, 243). Sak tayfasının adı ilə əlaqədardır.

Sakyurd- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181, 215). Azərbaycanlıların mənşəyi baxımından qiymətli toponimlərdəndir. E.ə. V11 əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş qədim türkmənşəli Sak tayfasının adını əks etdirir. Dağın adındakı “yurd” sözü göstərir ki, dağ sakların maldar elləri üçün yaylaq yeri olmuşdur. Azərbaycanda Tuqyurd, Xəzəryurd, Çoryurd və b. tayfa adı ilə bağlı dağ adları kimi, Sakyurd dağ adı da sakların maldar el olduğunu göstərir. Azərbaycanda Sakdağ (Şəki r-nu) və Türkiyəni şərqində Sakdağ adları ilə mənşəcə eynidir.

Salahlı- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı (181, 215). Qazax və Gəncə qəzalarında Salahlı kənd adları ilə eynidir. Salahlı orta əsrlərdə Qazax-Borçalı mahalında yaşamış bir elin adıdır. 1756-cı ildə bu elin müəyyən hissəsi gürcü hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edərək Qarabağa köçmüşdür. Bu elin adı ərəbmənşəli Saleh şəxs adı ilə bağlı deyil. “Salahlı” Salaoğlu (Sal tayfasının adından və oğlu sözündən) etnonimindən təhrifdir. Sal tayfası hunmənşəlidir və erkən orta əsrlərdə Şimali Qafqazda yaşayırdı. Azərbaycanda Salyan, Ermənistanda Salut və Sallı, Gürcüstanda Saliəti toponimləri də məhz Sal tayfasının məskunlaşması ilə bağlıdır.

Sala-Korka- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı (181,216). Türk dillərində sala “künc”, “bucaq”, “yer”, “hissə”(199, 1, 349) və kırka-“daş yığını” sözlərindən ibarətdir. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Saldaş, Azərbaycanda Ağsal (Şərur r-nu), Baysal(yenə orda), Saltaq (Culfa r-nu) və Salavat dağ adları ilə mə'naca eynidir.

Salakurt Kuyluq- Kutaisi quberniyasının Senak qəzasında təpə adı (181, 216). Azərbaycan dilində sal - “hamar qaya(daş)” və kurt (qurd) sözlərindəndir.

Salamantkari- Kaspi r-nunda kənd adı (112, 52). Salam şəxs adıdır.

Salaməleyki- Dmanisi r-nunda kənd adı (112, 223). Salaməleyki dağ adıdır.

Salaməleyki- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 216). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində Salaməleyk kənd adı (bax: 6, 362) ilə mə'naca eynidir. “Salam verilən dağ” mə'nasındadır. Azərbaycanlılarda sitayiş edilən və uzaqdan aydın görünən dağlara salam vermək adəti indi də vardır.

Salardağ- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181, 216). Digər adı Xorosdağ (yenə orada). Dağın Salar adı ehtimal ki, Səlcuq oğuzlarının salar tayfasının adını əks etdirir. Dağın Xorosdağ adı isə qədim türkmənşəli Qerus (Xorus) tayfasının adıdır. Bax: 108, 129-132.

Saldaş- Mesti r-nunda kənd adı (112, 237). Gürcüce yazılış forması Tsaldaşi (yenə orada). ”Bütöv, hamar (sal) qaya” mə'nasındadır.

Salerka-Tala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 216).Türk dillərində sal “hamar (qaya, daş) və urqa “sıldırım yer”, “yüksəklik” (172, 580) və tala “düzən“ sözlərindəndir.

Saliəti- Tiflis quberniyasının Şaropan qəzasında (indi Çiaturi r-nunda) kənd adı (181, 216). Erkən orta əsrlərdə Cənub- şərq Avropada yaşamış hun tayfalarından biri Sal tayfası idi. Bax: (72, 27, 96, 324). Cənub-şərqi Avropada avarların tərkibində sallar 568-ci ildə Dərbənd keçidi ilə Albaniyaya gəlmişlər (bax: 72, 27-28). Azərbaycanda Salyan (əslə Salian) və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Sallı məntəqə adı ilə mənşəcə eynidir. Bax: (106, 40).

Salmanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161).

Samqori- Qardabani r-nunda kənd adı. Xəzərlərin Samker tayfasının (191, 10) adındandır.

Samqreti- Tetriskaro r-nunda kənd adı. Xəzərlərin Samker tayfasının adından və gürcücə “-eti” şəkilçisindəndir.

Samkure- Adıgün r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir (29). Xəzərlərin Samker tayfasının adını əks etdirir. Azərbaycanda Şamxor (Şəmkir) toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Sanain- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 218). Borçalı bölgəsi nahiyələrindən birinin adı (241).. Yaxınlıqdakı Şeyx Sən'an dağının adındandır.

Sanaçuq- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Sanqar-Yurd- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181, 244). Türk dillərində sanqar (qədim türkcə senqir-126,495)- “qayalı dağ burnu”, “sıldırım dağ burnu” (126, 495), fars dilində səngər - “döyüş meydanında xəndək”, “istehkam” (202, 190) mə'nələrindədir. Azərbaycanda Qax rayonunda İlisu kəndi ərazisində Səngərqaya, Quba rayonunda Xınalıq kəndi yaxınlığında Səngərdağ və s. adları ilə mə'nəcə eynidir.

Sanqartəpə-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 214).

Sanqartəpə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında qışlaq adı (181, 214).

Sanqaros Didi Seri Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı (181, 214). Türk dillərində səngər- “sıldırım dağ burnu” sözündəndir.

Sanqris- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 214). Türk dillərində Səngər toponiminin gürcücə yazılışdır.

Sanislo- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı (181, 219). Sanislu adının gürcücə yazılışdır.

Sanorçi- Tiflis quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Saqeri r-nunda) kənd adı (181, 223). Bax: Sinor.

Santa- Tiflis sahəsində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı (142). Bax: Sandak.

Sancaqlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34, 160).

Saray- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 119). İrəvan əyalətində Saray və Saraycıq, Abşeron yarımadasında Saray, Yuqoslaviyada Sarayevo toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Monqolların tərkibində bir tayfanın adı Saray idi (Saray tayfası barədə bax: 270).

Saral- 1728-ci ildə Tiflis quberniyasının Ağcaqala nahiyəsində tayfa adı (34, 161). Mənbədə “Saral oymağı” kimidir (yenə orada). Oymağın Böyük Qaçaqan, Orta Qaçaqan, Hacılı, Kiçik Qaçaqan, Qılıçlı, Koxalı, Həzrətli, Sübhan və Korlar adlı qolları vardı (34, 161-162). Borçalı bölgəsində yaşamış, lakin sonra Türkiyəyə köçüb getmiş Qarapapax elinin oymaqlarından birinin adıdır (7). Marneuli rayonunda Zemo-Saral kəndi də bu elin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Saral kənd adı (181) ilə eynidir. Azərbaycanda Oğuz rayonunda Qumlaq kəndi ərazində Saral-Tala, Qəbələ rayonunda keçmiş Mərc kəndi yaxınlığında Saral yaylağı, Nuxa qəzasında Saral çay (181, 219) adları da mə'lumdur.

Saralari- Bolnisi r-nunda kənd adı (112, 224). Saraylar adının gürcücə yazılışdır. Saray tayfasının adıdır. Bax: Saray.

Sarallar-Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcücə Zvareti adlandırılmışdır (“Hürriyyət” qəz. 1997, №.20). Borçalı bölgəsində yaşayan Saral tayfasının (34) adını əks etdirir.

Saraçlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı (181, 219). Gürcücə yazılışı Saraçlo (112, 204). Gürcücə adı Maşxuti (“Hürriyyət” qəz. 1997, № 20). Toponimin “Sərrac Alı” adından ibarət olması fikri (33, 27) inandırıcı deyil. 1832-ci ilə aid mə'lumata görə Qazax eli iki əsas hissədən: Çobankərə və Qarapapaxlardan ibarət idi.. Çobankərə tayfası Böyük Çobankərə (98 ailə), Saraçlı (88 ailə), Kərimbəyli (80 ailə), Qafarlı (84 ailə), Dəmirçili (30 ailə), Şıxlar (18 ailə) və Qaraqoyunlu (23 ailə) ellərindən ibarət idi (bax: 106, 72). Deməli, Saraçlı mənşəcə Qazax elinə mənsub tayfanın adıdır. İrəvan quberniyasının Dərələyəz qəzasında Saraçlu, Sürməli qəzasında Saraçlu-Purça və Saraçlı Hacıağa (181, 219) kənd adları ilə eynidir. Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində Siraçlu kimi qeyd olunmuşdur (34, 160). (bax: Məhəmmədxəlil ağa qışlağı). Orta əsrlərdə Türkiyədə yaşayan tayfalardan (Boz Doqanlı, Sarı Keçili, Emirli (əslə Eymurlu və b.) biri də Saraçlı idi (130, s.47, qeyd 18).

Sarvan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 220). Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir elin adı kimi qeyd olunmuşdur (34, 169). Mənbədə elin adı “Sarbanlar adlı yerdə Sarvan camaatı” kimidir (yenə orada). Sarvan eli iki qoldan və 99 ailədən ibarət idi (83, 1, 477). Azərbaycanda Salyan rayonunda Sarvan (digər adı Xançobanı) və Dəvəçi rayonunda Sarvan kənd adları ilə mə'naca eynidir. Məntəqədə indi Gülməmmədli, Məmmədخانlı və Seyidlər (Vəlinin nəslı) adlı üç məhəllə vardır (33, 33). Sarvan farsca sar “dəvə” və ban “bəsləyən”, “gözləyən” sözlərindəndir. 1932-ci ildə gürcücə Marneuli adlandırılmışdır (112, 268).

Sarıbarı- Kaspi r-nunda kənd adı (112, 224). Sarıbarı (Sarı rəngli barı, hasar, qala divarı) adının gürcücə yazılışıdır.

Sarıbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında bulaq adı (112, 119). Azərbaycanda və Ermənistanda bir sıra bulaqlar suyu kükürlü olduğundan onları “Sarıbulaq” adlandırmışlar.

Sarıburun- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 219). Azərbaycan dilində rəng bildirən sarı (torpağın süxurunun rəngini bildirir) və dağ burnu sözlərindəndir.

Sarıvəli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində camaat adı (34, 161). Sarıvəli şəxs adıdır.

Sarıq- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34, 160).

Sarıqala- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Ehtimal ki, türk dillərində sayrı “xırda daşlıq” (rusca qalka) və qala sözlərindən ibarətdir.

Sarıqala- Tiflis quberniyasının Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34, 161). Sarı gildən hazırlanmış kərpicdən tikilmiş qala mə'nasındadır.

Sarı Dik- Tetriskaro r-nunda dik adı (22, 30).

Sarı Yal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 219). Torpağı sarı rəngli dağ yalı mə'nasındadır.

Sarıyar- Tiflis quberniyasının Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). (241). Azərbaycan dilində rəng bildirən sarı və yar (yarğan) sözlərindəndir.

Sarı Əhməd- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). Sarı Əhməd şəxs adındandır.

Sarı Məmmədli- Borçalı r-nunda kənd adı. Digər adı Kibircik.

Sarıköy- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34, 161). Sarı şəxs adındandır.

Sarı qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34, 159). Mənbədə “Sarı qışlağında Kəpənəkçi tayfasından Vəli Mahmud qışlağı” kimidir (yenə orada).

Sarı Sabunçu- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində camaatın adı (34, 160). Dəmirçi Həsənli elinə tabe olduğu göstərilir (yenə orada). Tovuzçayın sol qolu Sabunçu, Zaqatala r-nunda Sabunçu çayı, Sabunçu kəndi, Abşeronda Sabunçu, Xanlar r-nun ərazisində Fatılı kəndi yaxınlığında Sabunçu dərəsi, Qax r-nun Qırçaq kəndi ərazisində Sabunçu arxı və Sabunçu kənd xarabalığı adları ilə mənşəcə eynidir. Gəncə sancağının Kürəkbasar nahiyəsində Sarı Sabunçu adlı elin yaşaması qeyd olunmuşdur (239, 219). Bax: 49.

Sarıklo- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181, 219). Sarıqlı adının gürcüce yazılışdır.

Sarıxana- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34, 161).

Sarı Sofu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241). Sarı Sofu şəxs adındandır. Bu toponim “Kitabi- Dədə Qorqud”da da çəkilir.

Sarıcalı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında Sarıcalar və həmin xanlığın Şirakel nahiyəsində Sarıcalar (bax: 6,366) adları ilə eynidir. Qarabağda Sarıcalı adlı tayfa yaşamışdır (239). Bu tayfa Səlcuq oğuzlarının Afşar elinə mənsubdur. Azərbaycanın müxtəlif r-larında Sarıcalı kənd adları Qarabağın Cavanşir oymağında Sarıcalı Pənah xanın mənsub olduğu elindəndir.

Sarıcabet- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı (129, 3800). Yerli tələffüz forması Sərcəbet-Sarıcabet dağının adındandır. Bax: Sarıcabet dağ adına.

Sarıcabet- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 220). Azərbaycan dilində Sarıca (torpağın sarı gilli olduğunu bildirir) və türk dillərində bet “üz”, “səth”, “aşırım”, “dağın gündüşən tərəfi” (199, 1V, 2, s.1617) sözlərindəndir. Azərbaycanda

Salavat (sal “hamar qaya” və bet sözlərindən) dağ aşırımının adı ilə sıra təşkil edir.

Sarıcabet- Cılğaçayın bir qolunun adı. Sarıcabet dağının adındandır. Bax: Cılğa.

Sart kela- Xaşur r-nunda kənd adı (112, 224).

Sarti Çala- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Qardabani r-nunda) kənd adı. Əsli Sərtçala. İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində Sartabad kənd (bax: 6, 366). Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Açıkulak nahiyəsində Sartqışlaq adı ilə (yene orada, 181, 220) eynidir.

Sarfçay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181, 220). Bax: Sarfdərə.

Sarfdərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dərə adı (181, 220). Qədim türk dillərində sarp “çətin” (keçilməz, uçurumlu mə’nasında) (126, 489) və dərə sözlərindəndir. “Kitabi -Dədə Qorqud” eposunda “sarp yerlərdə yerləşən kafir qalası” (1X boy) cümləsində işlənmişdir. Azərbaycanda Sarp-daş (Şəki r-nu), Sarpdağ (Yardımlı r-nu) və b. oronimlərdə də vardır.

Sa- Çiqelo- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı (181, 222). Gürcü dilində yer, məkan bildirən “sa” sözündən və qədim türkmənşəli Çiqil tayfasının adındandır (bax: Çiqili-Başı).

Seyidabad- Tiflis şəhərinin yaxınlığında kənd adı. Kənddə yaşayanlar özlərini seyid adlandırmışlar (179, 1, 178).

Seyid Baba- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Ehtimal ki, Seyid (Ərəb) nəslindən olan Baba mə’nasındadır.

Seyidbaqlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (31, 458). Yerli tələffüz forması Sədibaqlı. Dağ Borçalısına mənsub bu kənd 1920-ci ildə Ermənistanla birləşdirilmiş, əhalisi qovulmuşdur 30-cu illərdə Tumanyan r-nunda Çkalov adlandırılmışdır.

Seyid Qocalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 223). Gürcüçə yazılışı Seid-Xocalo (112, 226). İndi Marneuli r-nunda kənd adı (112, 225). Əsli Seydi-Qocalı. Ərəbli tayfasına mənsub qolun adıdır (34, 162).

Seyidkənd qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Başqa adı Kilsə (yənə orada).

Səbətli- Sitelskaro r-nunda kənd adı (112, 239). Gürcücə yazılışı Tsiteli Sabatlo kimidir (112,239). İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında Sabat toponimi ilə (bax: 6, 361) eynidir. Ərəb dilində səvad “şəhərətəfi malikanə” sözündəndir.

Sədərək- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). Ehtimal ki, gürcü dilində yer, ərazi bildirən “sa” sözündən və qırçaq mənşəli Terek tayfasının adındandır. Bax: Taraki.

Səlvidağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 223). V.V. Radlova görə Osmanlı türk dilində “səlvi” sözü “ sərv ağacının bol yeri” mə’nasındadır (199, V1, 1, 483).

Sələkli- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). Salahlı kənd adının təhrifidir. Bax: Salahlı.

Səlcikli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı (34, 160). Səlcuq şəxs adındandır.

Sərdarbulaq- Tiflis əyalətinin Borçalı qəzasında bulaq adı (181, 219).

Səfərağa- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (242).

Sənəkli- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161).

Səkəcuq- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241). Kənd Məcid çayının kənarında yerləşmişdi

Seyfəqulu- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (yənə orada).

Səfərxaraba- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (131, 409). XIX əsrin I yarısından kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yaşayır.

Səfərli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181, 219). Gürcücə yazılışı Safarlı (112, 39). Qəzanın Hamamlı kənd icmasına mənsub məntəqəsinin adı idi. Səfərli kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır.

Siqnax- Tiflis quberniyasının qəzalarından birinin adı. İndi Siqnax r-nu və onun mərkəzinin adıdır. Mirzə Camal Cavanşir (XV111 əsr) “Sığnaq qalası” kimi qeyd etmişdir (37, 125). Qarabağın Gülüstan mahalında da bir kəndin Sığnaq adlandığı göstərilmişdir (243). Qarabağda Xankəndi r-nunda bir kənd indi Siqnax adlanır. Qırçaq çölündə (Dəşti Qırçaqda) yaşamış qırçaqların paytaxt şəhərinin adı Suqnax idi.(Bax: 271). V V.Bartolda görə, şəhər Orta Asiyada Ətrar şəhərindən 24 fərsəng aralıda idi (83, 1, 392). Bu şəhərin xarabalıqları Suqnax Kurqan adı ilə Sırdərya çayının sahilindədir, (272, qeyd 2) .Azərbaycan Sacilər dövlətinin əsasını qoymuş Əbu Saç Divdad da əslən Suqnax şəhərindən idi. XI əsrdə qırçaqların Gürcüstan ərazisinə köçürülməsi ilə əlaqədar şəhərin adı da gətirilmişdir. Qazax qəzasında Siqnax dağ və Siqnax Daş qışlaq, Şuşa qəzasında Siqnax kənd, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Siqnax dağ adları (181) ilə mənşəcə eynidir.

Suvar məzrəsi- Loru qəzasında kənd adı (241).

Sinor- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181, 225). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Sinortəpə, həmin quberniyanın Şərur-Dərələyəz qəzasında Sinordağ, Naxçıvan qəzasında və Tovuz rayonunda Sinordağ adları (yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində sinor “sərhəd”, “hüdüd”(bir eli, tayfanı və onun ərazisini başqa eldən, və onun ərazisindən ayıran dağ mə'nasında) (89, 1, 683), ya da türk dillərində sunor “ov” (199, IV, 1) sözündəndir.

Sinori-Siqnax r-nunda kənd adı (112, 240).

Siraclı Seyid- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində camaat (el) adı (34, 160). “Seyid adlı elbəyə məxsus Siraclı” mə'nasındadır. Bax: Siraclı.

Sırçabad- Borçalı bölgəsində nahiyə adı (241). Bax: Sarıcabet.

Sınıqkilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kilsə adı (181, 226). Türkcə mənbədən mə'lumdur (241).

Sirkva- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 225). Lənkəran qəzasında Sırıq (yenə orada) adı ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində soruq “şoranlıq”, “dağlıq ərazidə şor sulu göl” və oba sözlərindən ibarətdir. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistanın Qafan r-nunda Vəli-Sirkə və Sirkə-Tas dağ adları da bu sıradandır. İrəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində

Sorğuncuq adlı kənd vardı (bax: 25, 373). Azərbaycanda Türyançayla Göyçay arasında Surxab (“soruk” və eb “dayanacaq”, “düşərgə” sözlərindən) qala adı da bu sözlərdəndir.

Sırxısar- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı (181, 234). Sırxhasar adından təhrifdir.

Azərbaycanda Sırxov-qala, Şimali Qafqazda Sırxı-Barzon (yenə orada), İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Soruk gölü kənd adı (bax: 6, 373) adları ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində soruk və ərəbcə “hasar” sözlərindən düzəlmiş adın təhrif formasıdır. İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Sırxaci (bax:6, 370), yə'ni “Acı soruk” kənd adı bu sıradandır. Ermənistanın Qafan rayonunda Sirgətas, İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında Əli Sərki (6, 251) kənd adı da mə'lumdur.

Sırx- Leberto-Kutaisi quberniyasının Racin qəzasında dağ adı (181, 234).

Sırx-Ox- Axısqa r-nunda Axısqa türklərinin kəndlərindən birinin adı (29, 10). Orxon- Yenisey abidələrində çəkilən Sir tayfa adından (“Sir budun”) və qədim türk dillərində aq “tayfa” sözündən ibarətdir.

Sisqala- Bolnisi r-nunda kənd adı (112, 226). Türk dillərində sis “yarıq”, “quyu” (99, V1, 1, 660) və qala sözlərindəndir.

Siçanköy- Tiflis quberniyasında xaraba kənd adı (181, 213). Ermənistanda bir sıra Siçanlı dağ və kənd adları ilə (bax: 6, 371) eynidir. Cənubi Qafqazda 9 Siçanlı toponimi vardı (181, 225). Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda Siçan və Ulu Siçanlı tayfaları yaşayırdı (237, 405). Səlcuq oğuzlarının Bəydili tayfasının Sincan qolunun adından və köy “kənd” sözündəndir. Azərbaycanda Sincan (Oğuz rayonu) və Sincan-Bayat (Xaçmaz rayonu) kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Sicanani- Düşet r-nunda kənd adı (112, 266). Türkmənşəli Sincan tayfasının adındandır.

Soğanlu- Tiflis əyalətinin Baratlı nahiyəsində kənd adı (34, 157). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Soğanlu dağ adı ilə (181, 227) eynidir. Albaniyada 1283-cü ilə aid ermənicə mənbədə Dağlıq Qarabağda Soğan (ermənicə yazılışda Soğanans) kənd adı çəkilir (bax: 6, 372).

Soğanlu- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasına mənsub el adı (341, 62). “Ərəbli oymağının Soğanlu- camaatı” kimidir (yenə orada).

Sağanluqi- Qardabani r-nunda kənd adı (112, 226). Soğanlu elinin adını əks etdirir. Tiflis qəzasında Tatar-Soğanluq və Soğanluq erməni kəndləri vardı (179, 1, 282).

Soğutbulaq- Tiflis qəzasında kənd adı (181, 224). Bax: Söyüdbulaq.

Soyuqbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 228). Cənubi Qafqazda 9 Soyuqbulaq kənd adı vardı (yenə orada).

Soloqlıgöl- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında göl adı (181, 228). Yerli tələffüz forması Sülühlügöl. Əsli Soluklugöl. Ehtimal ki, XIX əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada yaşamış və rus mənbələrində “poloves” adlanmış kumanların tayfalarından (Aklan, Beqluk, Qazan və Soluk) Soluk (rus salnamələrində Osaluk) elinin (bax: 81) adını əks etdirir.

Sori- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında kənd adı (181, 228). Lənkəran qəzasında Sorikənd (yenə orada). Şuşa qəzasında Soricədağ və Şimali Qafqazda Kazbeq-Tabasaran dairəsində Soruqaya (yenə orada) adları da bu sıradandır. Altayda Soruçay, Sorulu (kənd), Sorulu-göl toponimləri vardır. Ehtimal ki, türk tayfalarının özləri ilə Sibirdən gətirdikləri sori- “alçaq dağ beli”, “iki dağ zirvəsinin birləşdirən dağ keçidi”, ya da türk dillərində soru -“bataqlıq” (172, 517) sözlərindəndir.

Söyüdbulaq- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dəmir yol stansiyası adı (181, 207). Üstündə söyüd ağacı olan bulaq mə’nasındadır.

Söyüdlü- Dmanisi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılışı Soqutlo (112, 226). Qədim türkmənşəli Soyot tayfasının adını əks etdirir. İrəvan quberniyasında və indi Azərbaycanda Söyüdlü kənd adları (bax: 6, 374-375) ilə mənşəcə eynidir.

Söyüdlü-Cal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Dmanisi r-nunda) kənd adı (181, 223). Gürcücə yazılışı Soqutlo. Söyüdlü dağ yalı mə’nasındadır.

Su-Qala- Dmanisi r-nunda kənd adı. Gürcücə Karianidir. Qədim türk dillərində sü “qoşun”, “ordu” (216, 516) və qala sözlərindəndir.

Suqaraçı- 1728-ci ildə Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,160). İndi bu ad gürcücə yazılışda Saqareco kimidir. Ehtimal ki, Azərbaycan dilində su (Kür sahili) və Qaraca toponimindən ibarətdir. Bax: Saqareco.

Sudebadin- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Sulda- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 231)

Suldatəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (108, 231).

Surbasar- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında təpə adı (181, 232). Digər adı Şiştəpə.
Yunanca surb-“kilsə” və ərəbcə “hasar” sözlərindəndir.

Surudaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qaya adı(181, 223). Qarabağ tarixçisi Mir Mehdi Xəzani bu qayanın adını “Sürüdaş” kimi qeyd etmişdir. Türk dillərində suri “konusvari , ucu şiş” (99,230) və daş(qaya) sözlərindəndir. E.ə. 714-cü ilə aid assur mənbəyində Manna ərazisində Surikaş (suru və türk dillərində kaş “dağın qaş” sözlərindən), Cənubi Azərbaycanda Süleymaniyyə yaxınlığında Suridaş, Balakən r-nunda Soorqaş dağ adları ilə mə'naca eynidir. Şimali Qafqazda Kuban əyalətində Suruçay adı (181, 223) ilə mə'naca eynidir. Bax: Sori.

Sufilis- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı (181, 233). Sofulu etnonimini əks etdirir. Tovuz r-nunda Sofulu kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Azərbaycanda Ağdam, Qazax və Cəbrayıl r-larında da bu adda kəndlər var. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Sofulu adlı iki el (Zəngəzur qəzasında və Qazax qəzasında) yaşayırdı. Mənşəcə bu ellər Kəngər tayfasının qoludur

Sübhan- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Aral tayfasına mənsub bir camaatın adı (34, 162.)

Süleymanqışlaq- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34, 159). Mənbədə qışlağın Yüzbaşı tayfasına mənsub olduğu göstərilir (yenə orada).

Sücəddinlu- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının mənsub bir camaatın adı (34,162)

= T =

Tabanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161).

Tabori- Tiflis quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Saqeri r-nunda) kənd adı (181, 225). İrəvan quberniyasında Tavarataq (181, 235) kənd adı ilə eynidir. Qədim türkmənşəli Tovar tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfanın adı rus salnamələrində Kalka (1223) və Kulikovo (1380) döyüşləri ilə əlaqədar hadisələrdə çəkilir (194, 1, 503-

505). IX əsr ərəb müəllifi Balazori Arranda Tabar mahal adını çəkmişdir (84,13). Cənubi Azərbaycanda orta əsrlərdə Divarqanlı (təhrif forması Tufarqanlı) kənd adındakı divar sözü ilə eynidir.

Tabax Mela- Qardabani r-nunda kənd adı (112, 227). Azərbaycan dilində təbəh “nəsil” və məhəllə sözlərindəndir.

Tavralı- Mesti r-nunda kənd adı (112, 228).

Tavşanlı- Tiflis quberniyasının Pətək nahiyəsində kənd adı (34, 161). Dovşanlı adının yazılışdır.

Taqarcin- Çavi r-nunda kənd adı (112, 228). Ehtimal ki, türk dillərində takır “gilli, bitkisiz düzən yer” (bax: 172, 540) sözündəndir.

Tağı məhəlləsi- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı (34, 159). Mənbədə “Kəpənəkçi tayfasının Tağı məhəlləsi” kimidir (yenə orada).

Tağanalı- Borçalı sahəsində kənd adı (142). Türk dillərində taqan “təpə” (172, 538) sözündəndir. Azərbaycanda Kəlbəcər r-nunda Tağanalı çay, Gəncə bölgəsində Tofanalı kənd adları ilə sıra təşkil edir. Bə’zi türk dillərində toqan “hovuz”, “suvarma kanalı”, “böyük arx” mə’nasındadır (bax: 150).

Taza Xaraba- Salqa r-nunda kənd adı (112, 228)

Talvatlı- Borçalı qəzasında dağ adı (181, 238) Türk dillərində tal “söyüd” və bət “üz”, “səth”, “aşırım” (199, 1V, 2, s.1617) sözlərindəndir. “Kitabi- Dədə Qorquda “Talin sazı” və Ermənistanda Talin adları ilə səsləşir.

Tak Tomaşbaşı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 236).

Taled- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 238). Ehtimal ki, türk dillərində “tal” söyüdlük sözü ilə əlaqədardır (Bax: 172, 541).

Tandilantkari- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı (112,228). İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Tandiludağ (181, 237) adı ilə eynidir.

Tamala-xaraba- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (131, 412). Kəndin əhalisi qaraçılar idi (yenə orada)

Tambulbaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 237). Türk dillərində tam “ev”, “bina”, danışmada əlavə olunmuş “b” və ul “yüksəklik”, “dağ” (206, 1, 594) sözlərindən ibarətdir.

Tambul təpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 237).

Tanadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181, 237). İrəvan əyalətinin Qırxbulaq mahalında Danaqalası (6), Azərbaycanda Kəlbəcər r-nunda Dana təpəsi. Daşkəsən r-nunda Qabaq Dana (başqa adı Qabaqtəpə), Xanlar r-nunda Danayer, Zaqatala r-nunda Danaçı kəndi, Şəki r-nunda Tanaçıbaşı dağı toponimləri ilə bir sıradadır. 1588-ci ilə aid mənbədə Bərdə sancağında Danagir adlı tayfanın yaşadığı göstərilir (239). Xanlar r-nundakı Danayer kəndinin və Ordubad r-nunda Danagird kəndi adı da bu tayfanın adını əks etdirir. Ehtimal ki, adın sonunda olan “d” səsi danışmada əlavə olunmadır. Danaçı kəndinin (Zaqatala r-nu) və Tanaçıbaşı dağ adları (Şəki r-nu) qədim türkmənşəli Tana tayfasının adını əks etdirir. Bu söz Albaniyada erkən orta əsrlərdə Tanahat kəndinin adında vardır (“Alban tarixi”, III kitab, 4-cü fəsil). “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Tanasazı yer adı çəkilir. Bu toponimlərin mənşəyi barədə iki fikir ola bilər. 1. Fars dilində tənə- “düşərgə” sözündəndir. 2. Qədim türk dillərində tan- “xarabalıq” (126, s.532) ya da türk dillərində dan “çöl”, “açıq yer”, “vadi” (199, 11, 2, 161) sözlərindəndir. “Alban tarixi”ndə Albaniya ərazisində qədim ermənicə yazılışda Tanzik (Əsli Tancik, yə’ni “Kiçik Tan”) məntəqə adı çəkilir. (Ermənistanda bu ad təhrif edilərək Danzik şəklinə salınmışdır). Orta əsrlərdə Qarabağda Müsliman Tanı kənd adı da mə’lumdur (bax: 105, 65). Mərneuli r-nunda Qızıl Hacı kəndinin bir məhəlləsi Danaqıran adlanır (33, 40) Bu, dana etnonimindən və türk dillərində kuren “min alaçıqdan ibarət”, “düşərgə” sözünün təhrif forması olan “qıran” sözündən ibarətdir. (Qazax r-nunda Danaqıran adında çöl vardır). Toponimlərdə “qıran” sözü barədə bax: 6, İtqıran.

Tanaçay- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında çay adı (181, 237).

Tana- Çxoroskusi r-nunda kənd adı (112, 228).

Tanzia- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181, 237). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Tanzavar və Tanzatap (yenə orada) kənd adları ilə eynidir. Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda

Boxtan əmirliyində Tanzaqala mahalından köçmüş ellərin özləri ilə gətirdikləri addır.

Tanzia- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı (181, 237)

Tapan- Bolnisi r-nunda kənd adı (22, 35). Kənd gürcücə Disvelidir adlandırılmışdır (“Hüriyyət” qəz. 1997, № 20). Kəlbəcər rayonunda Aqdaban çayının (uz.13 km) və eyni adlı kəndin adı ilə bir səslənir. Monqol dilində daban- “dağlarda aşırım”, “keçid” sözündəndir.

Taparavli- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı (181, 238). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Taparlı və Taparlıx(yenə orada) ilə eynidir.Azərbaycanda Goranboy r-nunda Tapərəbli (Tap yerdə Ərəbli kəndi mə’nasındadır), Tapdərəsi, Tapqaraqoyunlu Quba qəzasında Tap-yataqoba kənd adı ilə eynidir.

Taraki- Sağareco r-nunda kənd adı (112, 228). Qıpçaq mənşəli Terek tayfasının adını əks etdirir. Ermənistanda və Şimali Qafqazda Terek və Xaç-Terek (“Xristian tereklər”- mə’nasında, təhrif forması Aşterek) kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Bu barədə bax: 20,s.43-45. X11-X111 əsrlərdə Anadolu yarımadasında tayfalardan (Qaraman, İnal, Zülqədər, Kodan, Qumar, Qaraisa və b.) biri də Tərək (Tarak) eli idi (130, 37). Bax: Cədərək.

Taran Qobu- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında çay adı(181,238). Şimali Qafqazın Ter əyalətinin Pyatıqorski dairəsində Tarançay adı ilə (yenə orada) eynidir.

Tarqameuli- Qeçəçkori r-nunda kənd adı (112.228). Ehtimal ki, türk dillərində tarqa (darğa) sözündəndir.

Tariqoni- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,238).Xəzərlərin Tarğu şəhərinin adını əks etdirir. Bax: Tarkila.

Tarmani- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,238). Türk dillərində tərmən (Azərbaycan dilində dəyirman) “fırlanmaq”, “hərlənmək” (199, 111,1,108) sözündəndir.

Tarminax- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Tarnıç- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). Xəzərlərin Tarna tayfasının adındandır.

Tarımtağ- Loru bölgəsində kənd adı (241). Türk dillərində tarım “çay deltası,” “çayın qolu” (126,537) və tağ “dağ” sözlərindən ibarətdir.

Tarkıla- Qudauta r-nunda kənd adı. Gürcücə Duriqş dır(112,265).Xəzərlərin Tarqu (Mahaçqala yaxınlığında Qəməriözən çayının orta axınında) şəhərinin adını əks etdirir. Dağıstanda Tarqulaq toponimi (181,238) və Darpqu toponimləri ilə mənşəcə eynidir. 1X əsr ərəb müəllifi 723-724-cü ildə xəzərlərin ailələrinin Tarqu şəhərindən Qəbələ mahalına köçürüldüyünü yazır (77,180).

Tars- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı. Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik dairəsində Tarsa dağ adı ilə (yenə orada) eynidir. Şamxor rayonunda Tərs Dəlilər kənd adı da bu sıraya aiddir. Gəncə qəzasında bir el Tərs Dəllər adlanırdı(58,12).

Tarsan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,407). Şimali Qafqazın Teymurxan Şura əyalətinin Veden dairəsində Torsan-aul (181,246) kəndi vardı. XIX əsrin II yarısında kəndin əhalisi Türkiyədən köçmüş yunanlar idi(yenə orada).

Tatıuşağı- Kaspi r-nunda kənd adı. İrəvan xanlığının Göycə mahalında Tatluqışlaq kənd adı ilə eynidir. Orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Ulu Yerük tayfa birləşməsinin Tatlu qolunun (52-186) adındandır.

Tauratapa- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı (181,239). Ərəbcə taur “sərhəd” və təpə sözlərindəndir.

Taxta- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında kənd adı(181,239). Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Medvecen qəzasında Taxt və Taxta Usta, Azərbaycanda Cavanşir qəzasında Taxta, Şimali Qafqazın Ter əyalətində Texta(181.243), Azərbaycanda indi Dağlıq Qarabağda Taxtaçay və Taxtayaylaq Daşkəsən r-nunda Beynəltaxta, Kəlbəcər r-nunda Taxtabaşı və İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Taxtayurd toponimləri ilə eynidir. Azərbaycan dilində taxta “dağ döşündə hamar yer” sözündəndir.

Taxtis dziri- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,239). Türk dillərində “taxta” sözündəndir.

Taxça- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında (indi Axalkalaki r-nunda) kənd adı (181,239).

XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Taxça, Naxçıvan qəzasında Tax-çala dağ adı (yenə orada), Cavanşir qəzasında Taxçur qışlaq adı, Suxumi dairəsində Tax çay adı, Şuşa qəzasında Taqavert, Quba qəzasında Taqay, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Taqalu-güney, Zəngəzur qəzasında Taqəmir, Qori qəzasında Tağati (dağ suayırıcının adı), Cavad qəzasında Taq qışlaq (181, 235 və 239), Qaryagin qəzasında Taqlu Yataq(181,235), Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasında Tax-Sırt dağ və b. toponimlərlə (181.243) eynidir. Türk dillərində taq (dağ) sözüdür.

Tacdar- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Tacılı- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Taş Baş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,239).1850-ci illərdə kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi (131,415).Zəngəzur qəzasında Taşbaş və Qars əyalətinin Oltin dairəsində Taşbaşı yaylaq və kənd adları ilə (181,239) eynidir. “Qayabaşı” mə’nasındadır.

Taşbet-Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında xaraba kənd adı(181,239). Türk dillərlə taş(daş) və bet “üz”, “səth” , “aşırım” sözlərindədir.

Taşirabad- Loru əyalətinin Axtala sancağında nahiyə adı (241).V əsrdən mə’lum olan Taşir mahal adındadır.

Taşiskari- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında (indi Xaşur r-nunda) kənd adı(181.239). Türk dillərində taş (daş) və askar “yüksək”, “alınmaz dağ, qaya”(150,8) sözlərindədir.Bax: İskari.

Taşlıqışla- Aspinza r-nunda kənd adı. Axısqa türklərindən ibarət əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş kəndlərdəndir (29). “Daşlıq yerdə qışlaq” mə’nasındadır.

Taşkala- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,239). Zaqatala dairəsində Taşkala və Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Kızıl-Yar şö’bəsində Taşkala dağ adları (181,239) ilə eynidir.Daşdan tikilmiş qaya və ya qaya üzərində qala mə’nasındadır.

Taşlı Keşlə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,239). Daşlıq ərazisində yerləşən Keşlə kəndi mə'nasındadır.

Taşlı Kullar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181,239). İndi gürcücə yazılış forması Taştikulari kimidir(112,228). “Daşlı (yə'ni qayalıq yerdə yerləşən) Qullar kəndi” mə'nasındadır. Bax: Qullar.

Taştəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,239).

Tez Xaraba- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,240).

Tekalistkali- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı(181,241). Təkəli tayfasının adından və gürcücə Skali “çay” sözündəndir. Bax:Təkəli.

Tekaluşera- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181,24). Təkəli tayfasının adındandır.

Tekləti- Sxakaya r-nunda kənd adı(112,229). Təklə tayfasının adındandır.

Tekurans- 1590-cı ildə kənd adı(241).”Kitabi Dədə Qorqud”da təkür (kafir, xristian) sözündəndir.

Telet- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181). Qədim türkmənşəli Tele tayfasının adından (bax: Dəllər) və gürcü dilində yer bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir.

Telli- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,158). “Teleli” tayfa adının təhrifidir. Qədim türk mənşəli Tele tayfasının (bax: 105,37) adını əks etdirir.Bax: Dəllər.

Telirta- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı(181,241). Qars əyalətinin Ardahan dairəsində Telibalı kənd(yenə orada) adı ilə sıra təşkil edir. Ehtimal ki, ərəbcə tel “təpə” və türk dillərində ir “yüksəkliyin dalğavari pipiyi”(172,235) sözlərindən ibarətdir. Toponimin sonundakı “ta” hissəsi türk dillərində “-ti(li)” şəkilçisindən təhrifdir.

Teliakari- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı(181,24). Qədim türkmənşəli Tele tayfa adından və gürcücə kari “qapı”, “keçid” sözündən ibarətdir.

Tecis- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,412). Teycins kimidir(142).Türk dillərində tey “təpə” (172,548) sözündəndir.

Təbanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34, 161).

Təzəkənd- Marneuli r-nunda kənd adı (112,228).

Təzəköy- Adıgün r-nunda kənd adı. Əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmiş Axısqa türklərinin kəndlərindəndir. Azərbaycan dilində təzə (yeni) və köy “kənd” özlərindən ibarətdir.

Təzəkli- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Təkəqayası- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Azərbaycanda Təkəqayası (Kəlbəcər r-nu) kənd və Naxçıvanda Təkəlik dağ adları adı ilə mə'naca eynidir. Təkə (dağ keçisi, erkək keçi) yaşayan qaya mə'nasındadır.

Təkəkəndi- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(92,161). Türkmənşəli Təkə tayfasının əks etdirir. Bax: 130. s.89

Təkə məzrəsi- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı. Ərəb dilində təkyə- “dərvişlər üçün yaşayış yeri”, “dərvişlərin və müridlərin toplaşdıqları və zikir ilə məşğul olduqları yer”, “şialərin Məhərrəm mərasimini keçirdikləri yığıncaq yeri” və məzrə “əkin yeri” sözlərindən ibarətdir.

Təkəlik- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).”Təkyə üçün nəzərdə tutulmuş”, yaxud “Təkyəyə məxsus” mə'nasındadır. Bu məntəqə Loru sancağının Güney nahiyəsində idi (34).

Təkə Sarvan- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181,236).

Təkkilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Salqa r-nunda) kənd adı(181,236). Gürcüce yazılışı Tikilisa(112). Təktükən kimi qeyd olunmuşdur(142).Bax: Toğançı.XIX əsrin əvvəlində kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdir.

Təkəlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,236). Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli bir oymaq idi(34,161). Bu el Qurdlar, Böyük Heydərlı, Kiçik Heydərlı, Qaramanlı, Qazmalı, Marağalı, Aqəhməd (Pirvəli), Məhanə və Şimali qollarına bölünürdü (yenə orada s.161-162). Gürcüce yazılışı Tekali(112,229). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Təkəli kənd adı ilə (yenə orada) eynidir. Qızılbaşların Təkəli tayfasının adını əks etdirir.

Təkəlu- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında (indi Lentexi r-nunda) kənd adı(181,240).

Təkəli- Marneuli r-nunda Ləcbədin kəndi ərazisində axan kiçik çayın adı. (33,38).

Təkkilsə- Borçalı bölgəsində kənd adı (142) .Mənbədə kənd həm də Tərgüvan adlanmışdı(yenə orada).

Təklə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,24). Yerli tələffüz forması Təhlə (Azərbaycanın qərb qrupu dialektlərində sözün ortasında “k” səsinin “h” səsinə çevrilməsi qaydası vardır). Təklə tayfasının adını əks etdirir. Azərbaycanda bir sıra Təklə kənd adları ilə mənşəcə eynidir.Bax: Ağ Təklə və Qara Təklə.

Təklə- Tiflis şəhərində 7 km-liyində kənd adı(179,282).

Təklə düzü- Borçalı mahalında düzənin adı. Maldar ellər üçün qışlaq yeri idi (179,11,269). Azərbaycanda Təklə dərəsi (Masallı r-nu) və Təklə dərəsi (Cəlilabad r-nu) toponimləri ilə bir sıradandır.

Tərgün- Borçalı bölgəsində kənd adı(142). Kənd həm də Tərküvan adlanmışdı(yenə orada).

Təsit- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). Təsit orada bir nahiyə adı (34).

Təhməzqaya- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı (181,236).

Təhməzqulu- Borçalı bölgəsində kənd adı (142).

Tibet- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,243). Kənd Tibet dağının adı ilə adlanmışdır.

Tibet- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,243). Mənbəyini bu dağdan alan çay Debed çayı adlanır.Bax:Xramçay.

Tikdağ- Tiflis quberniyasında dağ adı(181,243). Əsli Tiqdağ. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Dıx-Təpə, Azərbaycanda Dıx-Daş,Şimali Qafqazda Dıx-Su və Dıx-Tau toponimləri ilə (bax:181,90) eynidir. Türk dillərində tiq “meşəsiz dağ (təpə) (172,552) və dağ sözlərindəndir. Bax:Dıx-Qiaş.

Tikmədaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təbii daş sütun(181,243) və yaylaq adı(181,444).

Tildağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,243).Əsli Teldağ monqol dilində tel “bol örüşlü dağ”(172,569) sözündəndir.

Trialeti- Salqa r-nunda kənd adı(112,231). E.ə.VIII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş türkmənşəli Kəmərlərin Trer tayfasının adı. Qars əyalətinin Artvin dairəsində Trial dağ adı(181,247) ilə eynidir.Bax:Haçaqaya

Tovşan-- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,244). İrəvan quberniyasının Dovşanqışlaq kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Tovşantəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,245). Dovşan olan təpə mə'nasındadır.

Tovşanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Toqançı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).Bax: Tağanalı.

Toki- Aspinza r-nunda kənd adı(112,230).Qıpçaqların tayfasının adı. Bax: Toxla.

Tori- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı (181,246). Türk dillərində tör “yüksək dağ örüşü”, “dərənin yuxarı başında otlaq yeri” sözündən və gürcücə soluna əlavə olunmuş “i” adlıq hal şəkilçisindəndir. Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nazran dairəsində Tor Çudra (dağ), Qazax qəzasında Tortəpə (yenə orada) təpə adları ilə mə'naca eynidir.

Toloşi- Aspidza r-nunda kənd adı(112,230). Qədim türk mənşəli Tolos (toloş) tayfasının adınının əks etdirir., Azərbaycanda Tulus (Cəbrayıl r-nu) kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Toria- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181.246). bax: Tori.

Tot- Kutaisi quberniyasının Leçxumi qəzasında yaylaq adı(181,246). İrəvan quberniyasının Yuxarı Tut və Aşağı Tut və Sürməli qəzasında Tut kənd (181,249) adları ilə mə'naca eynidir. Həmin quberniyanın türk dillərində tut- “düşərgə”, “maldar elin dayanacaq yeri” (199,111,s.1475) sözündəndir.

Totoriti- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,246). Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik qəzasında Toturbaş dağ(yenə orada) adı ilə eynidir.Türk dillərində tatr “şoran” (172,546) sözündən yaranmışdır.

Touratəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,246). Gürcüstan ərazisində ilk dəfə 1065-1068 -ci illərə Tvarasatəpi (Tovratəpə yaxud Tourtəpə adının qədim gürcü dilində yazılış forması) dağ adı çəkilir(167,9). Bu oronimi izah edən L. Meliksetbekov yazır ki, erməni dilində “heyvan otarılan yer” mə’nasındadır (yənə orada). Müəllif erməni və rus dillərində tovar-“əmlak”, “varidat” sözünün istər qədim (126,526) və istərsə də müasir türk dillərində,o cümlədən də Azərbaycan dilində davar “ev heyvanı” (206,111,114-115) mə’nasında olduğunu bilməmişdir. Azərbaycanda Törə dağ (Şəki r-nu), Tövrətəpə (Xanlar r-nu), Törədağ(Qəbələ r-nu, Tavradağ (Babək r-nu), Darvadağ(Qax r-nu) Davradağ (Gədəbəy r-nu), Törətəpə (Qazax və Ağcabədi r-ları) və b. təpə və dağ adları ilə eynidir. Bəlkə də bu toponimlər türk dillərində tura “dayanacaq” ya da yüksək “yüksək dağ örtüşü” sözündəndir.

Toxla- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181.246). Qars əyalətinin Oltin dairəsində Toxli Kom (kənd), İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Toxlu Ağıl-Kədiyi dağ(yənə orada) b. dağ adları ilə mə’naca eynidir. Kuban əyalətinin Maykop dairəsində Tuk, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında Tuqyurd dağ(181,247), Xocavənd r-nunda Tuq yalı, Tuqdağ və Zəngəzurda Tuqyurd(181,247). Ağdam r-nunda Tuqgədik, Tovuz r-nunda Tuq Güneyi (Böyükqışlaq k.) ilə eynidir. Qıpçaqların Tuk tayfasının adındandır.

Toxliauri- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Saqareco r-nunda) kənd adı(181,246). Bax: Toxla.

Toxli Yurt- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,246). Bax: Toxla.

Tuzdağ- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında dağ adı(181,247). Azərbaycan dilində duz və dağ sözlərindəndir.

Tuzlax- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında şoran adı(181,247).Azərbaycan dilində duzlaq sözündəndir.

Tuzluq dərə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,247). Çay axdığı dərənin adındandır.

Tullar- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında (indi Saqareco r-nunda) kənd adı(181,248). Gürcüce yazılış forması Tulari(112,231), Quba qəzasında Tulər kənd adı ilə mənşəcə eynidir. Qədim türkmənşəli Tulu tayfasının (bax: 106,37) adındandır.

Tuman- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Tumangöl- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı (181,248)

Turixsevi- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında çay adı(181,248). Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Veden dairəsində Turlu-Yurt (101,249) adı ilə eynidir.Tur etnonimindən və gürcüce xevi “dərə” sözlərindən ibarət olmaqla “Turların dərəsi (vadisi)” mə’nasındadır. Erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada yaşamış türk tayfalarından biri Uz adlanırdı. XIV əsrə aid rus salnamələrində uzların Moqut və Turpei tayfalarının adları çəkilir(194,11,398). Qədim rusca “Turpe” yazılış formasında bu tayfa rus salnamələrində ilk dəfə 1160-cı ildə çəkilməmişdir. Turpei kimi yazılmış etnonim isə Tur etnonimindən və türk dillərində oba sözündən ibarət adın rusca təhrif formasıdır.

Turistsixe- Tiflis quberniyasının Telavi qəzasında kənd adı(181,249). Tur etnonimindəndir.

Turlyaqna- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,249).Tur etnonimindəndir.

Turmakatur- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qışlaq adı(181,249). Türk dillərində “turmak” duran, ucalan, görünən və türk dillərində tör “yüksək dağ örüşü” sözlərindəndir.

Tutacir- Adıgün (keçmiş Axısqa) r-nunda kənd adı (29). Əhalisi 1944-cü ildə deportasiya edilmişdir(29). Türk dillərində tut- “düşərgə” sözündəndir.

Tuşundi- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181,249). Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik qəzasında Tuşi dağ adı (yenə orada) ilə eynidir.

Türkdərə- Loru əyalətində kənd adı (241). Loru sancağının Güney nahiyəsində Türk kimidir(34).

Tıxkar- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,250). Şimali Qafqazda Teymurxanşura dairəsində Tex dağ və Maykop dairəsində Tıxdağ (yenə orada), İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Tıxtəpə (yenə orada) adları ilə

mə'naca eynidir. Türk dillərində tıx və qar “alınmaz(sıldırım) qaya” sözlərindən ibarətdir. Bax: Tikdaş.

Txyadaş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,249) Azərbaycanda Dıx-Taş, Şimali Qafqazda Dıx-Su(çay) və Dıx-Tau (101,90) dağ adları ilə eynidir. Bax: Dıx Taş.

Txmalari-Aspinza r-nunda kənd adı(112,17). Daxmalar adının gürcücə yazılışıdır.

Tüllüdağ- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ suayırıcının adı(181,250). Türkmənşəli Tulu tayfasının adından (bax: Tüllər) və dağ sözündəndir. Bax: Tullar.

Tülülər- Borçalı bölgəsində kənd adı. Mənbədə kəndin həm də Keşli adlandığı göstərilir. Bax: Keşalo və Tullar.

-U-

Uqır- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında aşırım adı (181,251). Türk dillərində ükü (üçü) “mağara”, “zağa” (bax: Uyqursko-russkiy slovarğ. M.1968.s.131) və ir “yüksəkliyin dalğavari qılıncı”(172,235),- suayırıcı, yaxud “dağın gündüşən (güney) tərəfi”(126,211) sözlərindəndir. Azərbaycanda Qara-İr (Goranboy r-nu) və Koxo-İr (Quba r-nu) dağ və Yardımlı r-nunda Ökü kənd adları ilə bir sıradandır.

Uzbaş- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında qala adı(181,251). Qədim türk dillərində uz “dağ keçidi” (126,620) və baş “zirvə”, “yuxarı hissə” sözlərindəndir.

Uzundərə- Sitelskaro r-nunda kənd adı 1956-cı ildə kənd gürcücə Qamarceba adlandırılmışdır(112,269). Azərbaycan dilində uzun və dərə sözlərindəndir.

Uzundar- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181,251). Azərbaycan dilində uzun və türk dillərində tör “yüksək dağ örüşü” sözlərindəndir.

Uzundərə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dərə adı (181,251).

Uzunlar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı(181,251). Digər adı Qaçğan (62, 251). Bax: Qaçğan. XI-X əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Ona görə də ermənilər kəndə “Uzunlar” adının təhrifi olan “Odzun” deyirdilər. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Uzunlar kənd (181,251) adı ilə mənşəcə eynidir. Qədim

türkmənşəli Usun tayfasının adını əks etdirir. E.ə. V11 əsrlərdə Sak tayfa ittifaqından sonra Qazaxıstan və Qırğızstan ərazilərində yaranmış və eramızın III əsrinə qədər yaşamış böyük türk tayfa birləşməsi mənbələrdə Usun adlanır. Usunlar 120 min çadırdan (630 min nəfər) ibarət idilər. Erkən orta əsrlərdə onların müəyyən hissəsi Cənubi Qafqaza müxtəlif tayfaların və xüsusilə qıpçaqların tərkibində gəlib məskunlaşmışlar. Qazaxlarda və qırğızlarda bu tayfanın adı indi Uysun, özbəklərdə Uzun kimidir. Bax: 114,56.

Uzunlar- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Mənbədə nahiyə adıdır(241).

Uzunlar Yeni- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (qəzanın Lori pristavlığında) kənd adı(131,450).

Uzunta- Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında kənd adı(181,251). Bax: Uzunlar.

Uzuntala-Laqodexi r-nunda kənd adı (112,232). Azərbaycan dilində uzun və tala sözlərindəndir.

Uzuntala- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,54).

Uzuntala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,251).

Uzuntəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,251).

Uyaris- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241).

Ulaşlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,252). Orta əsrlərdə Borçalı bölgəsində yaşamış, Qarapapax elinin oymaqlarından birinin adıdır(7). Suriya mənbələrində Şimali Qafqazda Xulaş kimidir(189,165). Azərbaycanda Qubadlı rayonunda Ulaşlı və Dağıstanın Qarabudaqkənd rayonunda Ulaşlıkənd adları ilə eynidir. Volqa -boyu bulqarlarının erkən orta əsrlərdə Volqa çayının sağ sahilində bir şəhəri Hulaş adlanırdı. Ulaşlı toponiminin mənşəyi haqqında: birinci, toponim xəzərlərdə Kulas (73,287; (Bax: 106,45) tayfası ilə əlaqədardır. ikinci, toponim X111-X1V əsrlərdə Anadolu yarımadasında yaşamış Kara İsa tayfasının Ulaş qolunun adıdır. Bax: Kara İsa. 1727-ci ilə aid türkcə mənbədə Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində yaşayan Ərəbli tayfasının bir qolu Ulaşlı adlanmışdı. Bax: Kiçik Ulaşlı.

Ulyaşix- Dağ Borçalı bölgəsində kənd adı(241). Pəmbək dağ silsiləsində Ulyaşix adlı dağ vardır. Dağ isə oradakı “Övliyə Şix” (şeyx) pirinin adındandır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Ulyaşix adlı çay vardır.

Ulva- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,252). Türk dillərində ula “təpə”, “kiçik dağ”(199,1,II-ci 1675) deməkdir.

Uravel-Su- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,253). Türk dillərində ura “çökəklik”(172,579), bel “dağ beli” və “su (çay)” sözlərindəndir.

Uravel- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,253).

Uranquran- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,253). Mənbədə bu bölgədə Aq-Uran və Gög-Uran kənd adları çəkilmişdir. Qıpçaqların Uran tayfasının (219,540-542) adından və türk dillərində kuren (1000 alaçıqlı düşərgə) sözündəndir. Başqırdlarda Uran tayfası barədə bax: 201,59.

Urdu-təpə- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında təpə adı(181,253). Türk dillərində ordu “xan düşərgəsi” və “təpə” sözlərindəndir.

Urek- Maxaradze r-nunda kənd adı (212). Gürcücə yazılışı Ureki. Bakı qəzasında Urektəpə toponimi ilə(181,253) mə'naca eynidir. Türk dillərində örek “qala”, “istehkam”, ya da urək “kiçik təpə” (99,238) sözündəndir.

Uriatubani- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,253). Monqolların tərkibində X111 əsrdə Ön Asiyaya gəlmiş türk Oruyat tayfasının adındandır. Azərbaycanda Oriyad kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Urosxevi- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181). Azərbaycanda Arus (Yardımlı r-nu), Dağıstanda Urus koşlar (koş “köç”, “müvəqqəti yaşayış yeri” mə'nasındadır), Şimali Qafqazda Uruzgöl (181, 253-254) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Şimali Qafqazda karaçaylarda və balkarlarda Uruspili(Urusbəyli) adlı tayfalar vardır. Qıpçaqların Urus tayfalarının adından(196,129) və gürcücə xevi “dərə” sözündən ibarətdir. Urus tayfa adı Orta Asiyada X111 əsr müəllifi tərəfindən qeyd olunmuşdur(224,115).Özbəklərdə, qazaxlarda və qaraqalpaqlarda Urus tayfası barədə bax: 106,49-50,143.

Uruzqışlaq- Tiflis quberniyasının Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Mənbədə kəndin Yüzbaşı tayfasına mənsub olması göstərilir(yenə orada). Qıpçaqların Urus tayfasının adındandır.

Uruzyaylaq- Dmanisi r-nu ərazisində yaylaq adı(42).Bolnisi (Baş keçid) r-nunda Uruz yaylağı və Uruz qalası toponimləri vardır.Qıpçaqların Urus tayfasının adını əks etdirir.

Urta- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında dağ adı(181,254).Türk dillərində ur- “yarğan”, “sıldırım”(172,579) və to(too) “dağ” sözlərindəndir.

Urulap- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında dağ adı(181,254) Türk dillərində ur “yarğan”, “sıldırım” (172,579) və olap, alap “böyük çayın geniş vadisi”, “çay yaxud gölün hövzəsi”, “çay yatağı”(172,46) sözlərindəndir.

Urustəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181.254). Şimali Qafqazda Ter əyalətinin Nalçik dairəsində Urustor (Urus etnonimindən və türk dillərində tör- “yüksək dağ örüşü” sözündən), Azərbaycanda Şamaxı qəzasında Urusdərəsi, Şimali Qafqazın Teymurxanşura əyalətində Urus-Koşlar, Vladi qafqaz dairəsində Urusova (yenə orada) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Qıpçaqların Urus tayfasının adındandır. Bax: Urosxevi.

Urut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,402). Qədim gürcü mənbələrində Orot formasındadır(111,159). Qəzada Heydərbəy icmasına daxil olan kəndlərdən biri idi. XIX əsrin II yarısına aid mə'lumata görə kəndin əhalisi Türkiyədən gəlmə ermənilər idi(131,401). Yelizavetlol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Urut (yaxud Urud), Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Urut(181,254), Dağlıq Qarabağda, At-Urut(indi Hadrut), toponimləri ilə eynidir. Borçalı qəzasında Çar-Urut dağ adı (bax: Çar Urut) da bu sıraya aiddir.Gürcü mənbələrində Kaxetidə Orotkəndi qeyd olunur(III,105).Urut tayfası X111 əsrdə monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmişdir.Bax: Çar Urut.

Usublu- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181).

Utus- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Uşba- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,256). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Uş-oba kənd adı ilə (yenə orada) eynidir.Üçoba adından fonetik formadır.

=Ü=

Üçbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında bulaq adı(181,255).

Üçkilsə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kilsə adı(181,255). 1590-cı ilə aid türkçə mənbədə Üçkilsə kənd adı kimi qeyd olunur(241).

Üçtəpə- Tiflis əyalətinin Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,255).

Üçtəpələr- Tiflis əyalətinin Axalsix qəzasında təpə adı(181,255).

Üşən- Tiflis əyalətinin Tumanis nahiyəsində kənd adı(34).

=F=

Faxralı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) kənd adı(181, 256). Qazax r-nunda Faxralı kənd adı ilə mənşəcə eynidir.Gürcücə yazılış forması Faxralo (112,222). Gürcücə Talaveri (“Hürriyyət” qəz.1997,№ 20) adlandırılmışdır.

Fındıqlı- Loru qəzasında kənd adı(241).Fındıq ağaclığı mə'nasındadır.

Fundukluki- Suxumi r-nunda kənd adı. 1948-ci ilə qədər Kvemo Fundukluki adlanırdı. Həmin ildə gürcücə Kvemo Txilovanidir(112,266).

=H=

Haramı- Marneuli r-nunda kənd adı. Haramı çölü də vardır. Quba r-nunda Haramtala dağ adı ilə mə'naca eynidir.

Həşimkeş- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241). Kənd Calaloğlu məzrəsi yaxınlığında yerləşib (yenə orada).

=X=

Xadık- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,258).Xadık gölünün adıdır.

Xadık- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında göl adı(181,258). Monqol dilində xaydak “tək” (heç bir qolu olmayan çay, heç bir axıb gəlməsi olmayan göl), sözüdür

Xancıqazlı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,260). Gürcü yazılışı Xançiqazlo(yenə orada). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Xancıqazlı kənd adı ilə eynidir.

Xalqat- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,259).Əslində “Kalkat”- mə'nası mə'lum olmayan kal və kat - “dağın gündüştən tərəfi” sözlərindədir. Bax: Alqet.

Xalek-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,258)

Xaturtı- Borçalı bölgəsinin Axtala sancağında bir kənd adı(241).

Xandaq- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,258). Gürcü mənbələrində adı ilk dəfə 1392-ci ildə çəkilir(111,103). Kənd Araqvi çayının üstündə yerləşir(yenə orada). Oğuzmənşəli Xandak tayfasının adıdır.. Azərbaycanda Zəngəzur qəzasında Xandaq və Zaqatala dairəsində Qandax kənd adları ilə mənşəcə eynidir. X əsrdə Oğuz tayfa birləşmələrindən biri Orta Asiyada Çu çayının hövzəsində və Talas vadisində yaşayırdı. Çu vadisində yaşayan xandaq oğuzları kimidir (60,73). Görünür, xandaqların müəyyən hissəsi, Səlcuq türkləri ilə (yaxud monqollarla) Cənubi Qafqaza köçərək orada məskunlaşmışdır. Bax: Xandaq və Yuxarı Xandaq.

Xandaq-Kaspi r-nunda kənd adı (112).

Xanadərəsi- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dərə adı(181,260).

Xanarxı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) arx adı(181,260).

Xanbulaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,260).

Xandanqaya- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında qaya adı(181,260).

Xancik Kola- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında kənd adı(181,260).

Xanzatoğlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,260)

Xanoğlu- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində məntəqə adı(34).

Xançalı- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı(181,260). Türkiyənin Qars əyalətində Xançalı xaraba kənd adı(181,262) ilə mənşəcə eynidir. Ehtimal ki, Qonca adı ,hun(qun, xun) etnonimi ilə bağlıdır. Bax: Böyük və Kiçik Xançalı. Kəlbəcər r-nunda Qara Xançalı(yə'ni Xançalı qara camaatı) və Ala Xançalı(əslə "Eli-Xançalı" , yə'ni Xançalı eli, tayfası") kənd adları ilə eynidir.

Xançalı- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında xaraba kənd adı(181,261).

Xaraba- Tiflis quberniyasında (indi Sulukidze r-nunda) kənd adı (181). Gürcüçə yazılışı Xarabauli(112,234). Barmaksız (indi Salqa) kənd icmasına mənsub məntəqələrdən idi.

Xaraba Yenikoy- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,261).

Xaraula- Kedi r-nunda kənd adı(112,234). Türk dillərində karaul (qaraul) "gözetçi (keşikçi) məntəqəsi" adının gürcüçə yazılışıdır.

Xari- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında dağ adı(181,261). Şimali Qafqazda Ter əyalətini Nalçik dairəsində Xari çay (yenə orada), Veden dairəsində Xari-Buzdeçu-Bars dağ, Xari-Qaburtli aşırım, Qazax qəzasında Xarya dağ adları(yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində kair "sıldırım"(88,15)sözündəndir.

Xaric- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,159).

Xarmantəpə- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181, 262). Türk dillərində kermen- "qala" və "təpə" sözlərindən ibarətdir.

Xarsa-Kort- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında dağ adı(181,262). Şuşa qəzasında Xarsqala xarabalıq adı və Xarisqışlaq adları (yenə orada) ilə eynidir. Kort sözü barədə bax.Qain-Kort.

Xasaqa- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında qışlaq adı(181,262). Türk dillərində xas- "çox təmiz", "allah tərəfindən seçilmiş"(“Kitabi- Dədə Qorqudda” xas bəylər) və ağa(seyid mə'nasında) sözlərindəndir.

Xaskar- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,262). Türk dillərində kas (dağın qaşu) və ərəbcə qar "mağara" sözlərindən ibarətdir.

Xaçanis-- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Xata- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Xaçin Qazlo- Marneuli r-nunda kənd adı(112,234).Xaçin Qazılı toponiminin gürcücə yazılışdır.

Xacəqaya- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181, 236). Qazax qəzasında Xacəgədik aşırımı (yenə orada) ilə eynidir. Azərbaycan dilində xacə sözüdür.

Xaçaqaya- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qaya adı(181,236). Əsli Haçaqaya.

Xaçanis- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Xaçinçay-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) çay adı(181,263).XIX əsrin I yarısında oraya köçürülmüş ermənilərin yaşadıkları kəndlərdən bir də Xaçin adlanırdı. Yelizavetpol(Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) Xaçin -Xut dağ, Şuşa qəzasında Xaçin-Art dağ, Dağlıq Qarabağda Xaçin qalası (ərəb mənbələrində IX əsrdə çəkilmiş və 1227-ci ildə monqollar tərəfindən dağılmış Xaçin qalasının adı ilə Dağlıq Qarabağın bir mahalı da Xaçin adlanırdı), habelə Xaçinboylu(Tovuz r-nu Qaralark), Xaçindərəsi(Kəlbəcər r-nu Aşağı Xaçi) Xaçin düşü? (Əsgəran r-nu Daşbulaq), Xaçinyalı (Daşkəsən r-nu Alaxançallı k.),Xaçinyalı(Kəlbəcər r-nu Qamışlı k.),Xaçin talası(Tovuz r-nu, Əsrək Cırdaxan k.), Xaçin çuxuru (Kəlbəcər r-nu, Başkənd k) və b. toponimlərlə mənaca eynidir. Azərbaycan dilində xaç (xristian dini və onun işarəsi mənasında) və türk dillərində in “dağ yarığı”, “təbii mağara”, “dərə” (172, 234) sözlərindədir. Dağ adlarındakı xaç xristianlığın I V əsrin əvvəllərində yayıldığı illərdə bu dini təbliğ edən missionerlərin mağaralarda və qaya altlarında yaşamaları ilə əlaqədar oralarda olan xaç şəkli ilə əlaqədardır.

Xaçköy- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Salqa r-nunda) kənd adı(131,418). Gürcücə yazılışı Xaçkoi(112). XIX əsrin II yarısında aid mə'lumata görə kənddə Türkiyədən gələn yunanlar və ermənilər yaşayırdı(242,418). Azərbaycan dilində xaç “xristian” və köy “kənd” sözlərindən ibarətdir.

Xaçsud- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Xaçaila- Laqodexi r-nunda kənd adı(112,56).Hacılı (əslə Hacı Axılı) adının gürcücə yazılışdır.

Xaçlı göl- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı(181,263).

Xeçili- Laqodexi r-nunda kənd adı (112,54). Keçili adının gürcücə yazılışdır. Səlcuq oğuzlarının Kayı tayfasına mənsub bir el Keçili adlanmışdır. Ermənistanda Keçili kənd adları barədə bax: 6,291.

Xədik- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,413).Bax: Xadik.

Xəzin- Loru qəzasında kənd adı(241).

Xəlic məzrəsi- Loru sancağında kənd adı(241).

Xivənəş Qoylu- Tiflis əyalətində əhalisi azərbaycanlılar- dan ibarət kəndin adı (142).

Xizanoğlu- Borçalı bölgəsində kəndin adı (241).

Xitabbət- 1727-ci ilə aid mənbədə Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı (241). Monqol dilində xid “kilsə”, “monostır” və türk dillərində bət- “aşırım” sözlərindəndir.

Xozapın- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181,263). Qars əyalətində Xozikənd, Azərbaycanda Quzükənd, Xuzabirt(181,269) və Şimali Qafqazda, Qroznı əyalətində Xuz-Kort toponimləri (181, 269) ilə mə'naca eynidir.

Xozapın- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı(181,263). XV1 əsrdən mə'lumdur (241).

Xorbalı- Axmeti r-nunda kənd adı (112,236).Monqol dilində xürə “ hasarlanmış yer” (172,317) və oba sözlərindəndir. Bax: Kurbaoğlu.

Xorena- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,267). Dağıstanın Kürə nahiyəsində Xori xaraba kənd adı(yenə orada) ilə eynidir. Monqolca xürə “hasarlanmış yer” (472,317) deməkdir.

Xorisar- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı(181,267). Qazax qəzasında Xordağ adı(181,268) ilə eynidir.

Xorgədik- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,267). Naxçıvanda Xor Gədik (dağ), XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Xor Gədik (bulaq) adları (yenə orada) ilə eynidir. Monqol dilində xürə “hasarlanmış yer (mal-qara üçün), (172,317) və Azərbaycan dilində gədik sözlərindəndir.

Xorisar- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında dağ adı (181,267). Qazax qəzasında Xordağ adı (181,268) ilə eynidir. Monqolca xürə “hasarlanmış yer” və azərbaycanca hasar (əslə ərəbcədən)- “qalaca”, “tsiklopik tikinti” sözlərindəndir.

Xorosdağ- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,267). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Xoros xaraba kənd adı(yenə orada) ilə eynidir. İrəvan quberniyasında Xors və Zəngəzur qəzasında Gorus adları ilə mənşəcə eynidir. Qədim türkmənşəli Qerus etnonimi ilə bağlıdır(bax: 11).

Xorx- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında çay adı(181,267).

Xorx-Su- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,267).

Xram- Borçalı və Qazax r-nın ərazilərindən axan çayın adı. Gürcücə Ktisiö. Mənbəyini Trialeti dağından alır, Babacan kəndi yaxınlığında Dəbədə (azərbaycanca Təbətəy) çayını (bax: Tibet) qəbul edir. Türk dillərində erem (danışıda əvvəlinə “h” səsinin gürcü dilində tələffüzü ilə Xram)- “çayda kiçik körfəz”, “çayın sahil və gəmi hərəkəti cəhətinə eyni xüsusiyyətləri olan hissəsi”, “burulğan”, “yayda quruyan çayın suaxar hissəsi”, yaxud urem “çaylaq”, “subasar (çaybasar) sahə”, “çayın subasar hissəsinin dar və dərin körfəzi”, “çayın məcrasında körfəz düzən”, “subasarda və aşağı terraslarda susevər bitki və kolluq sahə”, “enli vadidə axan çaylar üçün səciyyəvi ağac və kolluq çaylaq”(172,235 və 580) sözündəndir. Bu hidronimdə monqol-mənşəli xərəm -“qala” sözündə əksini tapmışdır. Azərbaycanda Dağlıq Qarabağda Xram-yurt kənd adı(1828-ci ildə İrandan gəlmə ermənilər orada yerləşdikdən sonra Xramort adlanmışdır) da məhz bu söz ilə bağlıdır.

Xubiara- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,269). Azərbaycanda Xubyarlı(İmişli və Cəbrayıl r-nları) və Dağıstanda Xubyarkənd (Xasavyurt r-nunda) və Xubiara dağ(181,269) adları ilə mənşəcə eynidir. Bulqarların Kuviar tayfasındandır (81,235).

Xulqumo- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,267).Həmin qəzada yaşamış Xulqumo adlı elin (yenə orada) adını əks etdirir. XIX əsrdə Şamaxı qəzasında da Xula adlı köç mə'lumdur (yenə orada).

Xumris- Tiflis quberniyasının Axalkalaki kənd adı(181,269).Mənbədə Xumaris kimidir(241).

Xunev- Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasında (indi Orconikidze r-nunda) kənd adı(181,269).

Hun etnonimindən və qədim türk dillərində eb (ev) “düşərgə”, “yaşayış yeri”(126,162) sözündən ibarətdir. Qədim türk dillərində “ev” sözü həm də “dayanacaq”, “düşərgə” mə’nasındadır (126,162). Ermənistan ərazisində bu söz Aydinev, Aytəvi,Alpevi, Şuqəib və b. toponimlərdə əksini tapmışdır. Dağ Borçalıda Cücəkənd kəndinin nəsilərindən biri Boçalevi (bəlkə də “Borçalı evi” adından təhrifdir) adlanırdı.

Xuniya- Tiflis sahəsində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı(141).Hun(xun) etnonimini əks etdirir.

Xunezazur qışlağı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Ehtimal ki, erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada yaşamış və “İqor polku haqqında dastan”da rusca yazılışda qeyd olunmuş Xinov türk tayfasının (bax: 82, s.122) adını əks etdirir. Azərbaycanda Tovuz r-nunda Xınakiran (yerli tələffüz forması Xınnakərən) (Xinov etnonimindən və türk dillərində kuren-“1000 alaçıqdan ibarət hərbi düşərgə” sözlərindən) və Goranboy r-nunda Xınalı kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Xurdacalar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,270).

=H=

Haqverdi camaatı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində bir el adı(34,160). Mənbədə “Arıxlı oğlu Haqverdi camaatı” kimidir(yenə orada).

Haqnəzər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,24).XIX əsrin əvvəllərində kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Haqnəzər şəxs adıdır.

Halavar- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Quqar r-nunda) kənd adı. Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). XV111 əsrin sonlarına aid hadisələrdə Qarabağ tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy Borçalı bölgəsində “Hallavar körpüsü” ifadəsini işlədir.(37,53). El-Avar yə’ni “Avar eli(tayfası) adından təhrifdir. Ermənistanda Hallavar kəndi barədə bax: Alavar

Hamamlı- Dmanisi r-nunda kənd adı gürcücə yazılışı Amamlo(112,151). Adı 1590-cı ilə aid mənbədə çəkilir(241). Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161). Hamamlı XIX əsrin II yarısında Əngərvan, Bəzəkli, Cahanbaxça(Molla Əyyub), Cərəyer, Qədirqulu, Qoşaqaala, Məmişli, Mahmudlu, Yuxarı Oruzman və Səfərli kəndlərini birləşdirən icmanın adı idi.Ermənistanda Pəmbək çayı sahilində Hamamlı (1949-cu ildən Spitak) adlı kənd barədə bax: 6,407-408.

Haçaqaya- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Bolnisi r-nunda) qaya adı(181,263).

Haçaqaya- Borçalı qəzasında Borçalı distansiyasında Salqa qalasının yaxınlığında dağ adı(179,11,268).Digər adı Trialeti (yenə orada).

Haçaqaya ayağı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında qaya adı(181,263).

Hacalia- Lançxut r-nunda kənd adı(112,233). Hacallı kənd adının gürcücə yazılışdır.

Hacıoğlu qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,160). Mənbədə qışlağın Kəpənəkçi tayfasına mənsub olması göstərilir (yenə orada).

Heyvalı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı (34,159). Mənbədə Qışlaq Yüzbaşı tayfasına mənsub olmuşdur(34,159).Heyvalı toponimi həm heyva meyvəsinin adı, həm də Kiçik Asiyada XI əsrdə mövcud olmuş və 1308-ci ildə türk sultanı Osman Qazi tərəfindən tutulmuş Qeyvə qalasının adı ilə əlaqələndirilə bilər. İkinci halda Heyvalı “Qeyvə qalasından (mahalından) çıxmış(gəlmiş)” mə’nasındadır. Bununla yanaşı, Heyvalı toponimlərinin Səlcuq oğuzlarının İva tayfası adının danışıqda təhrif olunmuş formasından və mənsubiyyət bildirən “-lı” şəkilçisindən ibarət olduğu da ehtimal edilə bilər.

Heyvalı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı(34,162).

Heyvalı - Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,160).

Heydərbək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Ermənistanda) dağ adı (181,55). Türk dillərində Aydarbək adının təhrifidir. Adın “Aydar” hissəsi ərəbmənşəli Heydərbək şəxs adındandır. Türk dillərində aydar “kəkil”, “oğlan uşağının təpəsinin ortasında tük topası” (89,1,183) və bək “hündürlük, yüksəklik” (149,51) sözlərindəndir. Dağ adlarında “aydar” sözü dağın təpəsində ağac topasını, bə’zən dağın zirvəsində cod tük kimi ucu şiş qayaları bildirir. Bu sözün dağ adlarında ikinci

mə'nası Cənubi Azərbaycanda Heydərbaba dağ adında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması da məhz müqəddəs (baba, pir) sayılan Aydar dağına həsr olunmuşdur. Qazaxıstanda Aydarlı təpə (149,11) dağ adı ilə mə'naca eynidir. Azərbaycanda Kəkildağ(Qazax və Gədəbəy r-larında) və Kəkilnohur (Şamaxı r-nu) və XIX əsrdə Cavanşir qəzasında Kəkilmeşə (yaylaq adı-A.Q.Xan-Aqov, s.372) toponimləri də bu sıraya aiddir(Kəkilnohur toponimində kəkil sözü kölün ortasında qarğı-qamış topasını bildirir).

Heydər Qaraxanlı- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Heydərqulu- Tumanis nahiyəsində kənd adı(34).

Heydərbəyçayı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Heydərli- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində kənd adı(34).

Heydərli-Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının bir qolunun adı(39,162).

Həzrətli- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasına mənsub qollardan birinin adı(34,162).Bax: Saral.

Həzrətli-Başqa- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Saral tayfasının bir qolunun adı(34,162).

Həkər Çaldız- 1727-ci ildə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(34,161).

Hələb- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,250). Anadolu yarımadasında adını Suriyanın Hələb əyalətindən alan oğuz ellərindən biri 947 ailəli Hələb türkmənləri idi. Bu el Bəydili,Xarbəndəli, Bayat, İnallı, Əfşar, Gündüzlü,Kızıl, Dul Qədirlı və b. oymaqlardan ibarət idi(bax: 52,184 və 268). Bax: Hələb dağı.Azərbaycanda Cəbrayılı kənd icmasında Heybətli kəndinin digər adı Hələbli idi .

Hələb- Bozabdal dağ silsiləsində ən hündür zirvənin adı(hünd.3016 m). Qazaxqəzasında bu ad Hələbdə adlanırdı(129,2).

Həsən qışlağı- Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Qışlaq Yüzbaşı tayfasına mənsub idi(yenə orada).

Həsənli- Tiflis əyalətinin Baratlı nahiyəsində kənd adı(34,158). Mənbədə kəndin bir məhəlləsinin Besin adlandığı göstərilir(yenə orada).

Həsən Xocalı- Bolnisi r-nunda kənd adı. Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı(34,160).

-Ç-

Çabano- Tianeti r-nunda kənd adı(112,242).Peçeneqlərin Çopan tayfasının adındandır.

Çabaruxi- Duşet r-nunda kənd adı(112,242).Bax: Çaparlı.

Çabinaani- Axmeti r-nunda kənd adı(112,242). Səlcuq oğuzlarının Çəpni tayfasının adındandır.

Çavuş- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı(241). Orta əsrlərdə Naxçıvan əyalətində Çavuşcuq(bax: 6,416) kənd adı ilə mə'naca eynidir. "Çavuşa mənsub" mə'nasındadır.

Çavuşan- Tiflis əyalətinin Baratlı nahiyəsində kənd adı(34,157).

Çaqan- Samtredi r-nunda kənd adı(112,242). Monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmiş Çaqan(Şaqan) tayfasının adını əks etdirir. Türkmənistanda Çağan, Abşeronda Şağan, , Qazaxıstanda Çağan və Şağançay, Dağlıq Altayda Çağanlı toponimləri ilə mənşəcə eynidir (Bax: T.Y.Səlimov-Şağani. Şağan.Bakı.1998, s.9-10).

Çaqan-Çkavişi-Vani r-nunda kənd adı(112,242).

Çaqışman- Axısqa r-nundan 1944-cü ildə deportasiya edilmiş türk kəndlərindən birinin adı(29).

Çakı- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241). Mənbədə Çaku kimidir (yenə orada). Türk dillərində çoki (özbəkçə çukki, qazaxca, şoki)- "konusvarı yüksəklik", "dağın şiş zirvəsi, təpəsi"(172,618) sözündəndir.

Çakur- Borçalı bölgəsində kənd adı(241)

Çala- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,278). Gürcüstanda "çala" sözü ilə düzəlmiş çoxlu miqdarda yer adı vardır. Azərbaycan dilində çala, "su yığılan çökək yer", "çuxur yer", türk dillərində çalı, "kolluq", "vəhşi heyvanın bol olduğu sahə" (149,35) mə'nasındadır. İrəvan əyalətində Çala-ağıl adlı kənd vardı(bax: 6,416).Bax: Avçala.

Çala- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,162).

Çala- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,278).

Çala- Kutaisi quberniyasının Zuqdid qəzasında kənd adı(181,278).

Çala-Kutasi quberniyasının Şorapan qəzasında kənd adı(181,278).

Çala- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181,278).

Çala- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında kənd adı(181,278).

Çala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı(181,278). 1944-cü ildə əhalisi deportasiya edilmiş Axısqa türklərinin kəndlərindəndir(29).

Çala- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında xaraba kənd adı(181,278).

Çalabaş- Kedi r-nunda kənd adı(112,172). Gürcüce yazılışı Çalabaş-Vilebi kimidir(yenə orada).

Çalağan- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında vadi adı(181,278).

Çalistavi- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında kənd adı(181,278). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Çaldağ, həmin quberniyada Çaltaq(bax: 6, 417), Azərbaycanda Gədəbəy rayonunda Çaldaş, Tovuz rayonunda Çaldaq, Kəlbəcər r-nunda Çalburun dağ adları ilə mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində rəng bildirən çal və gürcüce tavi "baş", "zirvə" sözlərindən ibarətdir. Türk dillərində çal həm də "kiçik dağ", "təpə" mə'nasındadır. Dmanisi r-nunda Yırğançay kənd ərazisində Yumruçal, Bolnisi r-nunda Qoşakilsə kəndi ərazisində Uzunçal təpə adları var.

Çalubani- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,287). Azərbaycan dilində çala və gürcüce ubani- "kənd" sözlərindəndir.

Çallı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində camaat adı(34,160).

Çaloytəpə- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,278).

Çalxevi- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında dağ adı(181, 279). Türk dillərində çal və gürcüce xevi "dərə" (çaldərə) sözlərindəndir.

Çalxevi- Tiflis quberniyasının Kutaisi qəzasında dağ adı (181,278).

Çamçadağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,278). Çamça (türk dillərində çam,çəm- “çayqırağı göylük”, “kiçik çəmən” və azərbaycanca “-ca” şəkilçisindən) və dağ sözlərindəndir.

Çanaxçı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,279). Loru sancağının Loru qəzasında Çanaxçı kənd adı qeyd olunmuşdur(241). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 8 Çanaxçı kənd adından(181) biridir. Yelizavetpol qəzasında 2 Çanaxçı, həmin quberniyanın Zəngəzur qəzasında Çanaxçı, İrəvan quberniyasında Çanaxçı kənd adları ilə eynidir. “Ağacdən çanax qabı düzəldənlər” mə’nasında olsa da, tayfa adı da ola bilər.

Çanaxçı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,279). Çanaxçı kəndinin adıdır.

Çanqliani- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında kənd adı(181,279). İrəvan quberniyasının Çanqli, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Çanqli, Şimali Qafqazın Kizil-Yar dairəsində Çanqli (kənd) adları ilə eynidir.Türk dillərində çanq “300-350 m yüksəklikdə “sıldırım” , “dik yarğan”, “sıldırımlı sahil” (199,111,2,s.2116), “zirvə”,”təpə” (172,607) sözündəndir.

Çanqılar- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında xaraba kənd adı(181, 279). Gürcü mənbələrindən mə’lumdur (111,176).

Çanqılar- Kaspi r-nunda kənd adı(112,243).

Çandar- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı(92,161). Qədim türkmənşəli Çandar tayfasının adıdır. Türkmənistanda və Özbəkistanda Çandar tayfa adları haqqında bax:26,65. Azərbaycanda Qəbələ r-nu Bum kəndinin bir məhəlləsi Çandarlı, Qazax r-nunda Qıraq Kəsəmən kəndində məhəllə Çəndarlı adlanır. Bax:26,65 və 105,67.

Çandar- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,279). XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Xaraba Çandar kənd adı ilə məşhərə eynidir(181,279). Çandar oğuz mənşəli(210,7) tayfadır. Özbəklərdə Çandar,türkmənlərdə Çəndir tayfaları vardır. bax: 6,429. Türkmənistanda Çandırçay haqqında bax: 236.

Çandar- Qurcaani r-nunda kənd adı(112,243).

Çandrebi- Kareli r-nunda kənd adlı(112,243). Çandar tayfasının adındandır.

Çandırskari- Duşet r-nunda kənd adı (112,242). Çandar tayfasının adındandır. Bax: Çandar.

Çanduri- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında kənd adı(181,279). Türk dillərində çanq “300-350 m yüksəklikdə sıldırım”, “dik yarğan”, “sıldırım sahil”(199,2,2116) və tör “yüksək dağ örüşü” sözlərindən ibarətdir.

Çanti-Arqu- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında çay adı(181,279).

Çapxun- Qudauta r-nunda kənd adı. 1951-ci ildən gürcücə Kaldexvarıdır.(112,263). Türk dillərində çap “bitkisiz daşlı yaxud qumlu dağ yamacı”(173,85) və “qın” şəkilçisindəndir.

Çapal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,279). Gürcücə Maşavera (yenə orada). Bax: Qoçulu.Şimali Qafqazın Kuban əyalətində Çapal dağ adı ilə(yenə orada) eynidir.

Çaparlı- Bolnisi r-nunda kənd adı. Gürcücə yazılış forması Çaparlı(112,172). Türk dillərində çapar “poçt apararı”, çaparxana “poçt məntəqəsi” mə’nasındadır. XI -XIII əsrlərdə Ön Asiyada oğuz tayfalarının qarşılıqlı qruplaşması nəticəsində yeni tayfalar yaranmışdı: İnal, Karaman, Zülqədər, Bahadırlı, Şamlu, Rumlu, Ərəbgirli, Bayburdlu, Maraşlı, Alpavut, Aydınlu, Saruxanlı, Ozerli, Torqutlu, Turxan, Kosun, Ramazanlu, Kodal və Çaparlı.Onlardan biri Çaparlı idi. Çaparlı adlı bir el Gəncə qəzasında yaşayırdı(58,38). Şamxor r-nunda Çaparlı adlı kənd vardır. Çaparlıların bir hissəsi qızılbaşlara qoşularaq Şirvanda yerləşmişlər. Ağsu r-nunda Çaparlı həmin Qızılbaş çaparlıların məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Çaparuxi Zemo- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,172). Çapar etnonimindən və gürcücə zemo “yuxarı” sözündəndir.

Çaparuxi- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181, 172). Çapar etnonimindən və gürcücə kvemo “aşağı” sözündəndir.

Çaparuxistskali- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında çay adı(181,172). “Çaparlıçay “ adının gürcücə yazılışdır.

Çaplaxgöl- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında göl adı(181,280). Cavanşir qəzasında Çaplıgöl adlı bir göl (181,280) vardı.

Çaral- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,280). Azərbaycanın Qubadlı r-nunda Çaralu kənd adı(yenə orada) ilə eynidir. Çərəllilər adlı kənd Bərdə r-nunda vardır. Çaral türkmənşəli etnonimdir.

Çarqaliskali- Tiflis quberniyasının Tianeti qəzasında çay adı(181,280). Çarqali kənd adından və gürcücə tskali “çay” sözündəndir. Bax: Aşağı Çarqalı və Yuxarı Çarqalı.

Çarqali- Duşet rayonunda kənd adı (112,243). Azərbaycanda Cərgəli, Cərgələr kənd adları ilə eynidir.

Çardaqlu- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160).

Çardaxtəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,280).Azərbaycanda Cavad qəzasında Çardaxlıtəpə, Cavanşir qəzasında Çardaxlu, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında Çardaxlu(yenə orada),Zaqatala r-nunda Yuxarı və Aşağı Çardaqlar,Türkiyənin Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Çardaxlu (yenə orada) kənd adları ilə mə'naca eynidir. Azərbaycan dilində (əslə farscadan) çardağ “dörd dirək üzərində qurulmuş müşahidə evi”, “gözetçi evi” sözündəndir. Beyləqan rayonunda Çardaqlı-Daş adı da məhz bu mə'nadadır. İlk dəfə Xaqaninin bir şe'rində (Əsərləri, Bakı, 1987, s.317). “Dörd taqlı çadırını istərəm məgər?” misrasında çadır-çardağ mə'nasındadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda ”taqlı ev” ifadəsində ehtimal ki, çardağ nəzərdə tutulmuşdur. 1606-cı ildə Şah Abbasın Gəncəyə daxil olmasından bəhs edən müəllif yazır ki, ordu şəhərə girdi və Çardağ qalasını tutdu.

Çardaxi- Msxeti r-nunda kənd adı(112,243).

Çardaqqışlağı- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(34). Mənbədə “Çərtək qışlağı” kimidir(yenə orada).

Çardaqlı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Çarekauli- Axalkalaki r-nunda kənd adı (112,260. Türk dillərində çerak- “mineral bulaq” sözündəndir.

Çaroliçay- Tiflis quberniyasının Siqnaş qəzasında çay adı(181,280). Bax: Çaral.

Çatal Vəli qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Mənbədə qışlağın Kəpənəkçi tayfasına mənsub olması göstərilir(yenə orada). Ermənistanda Çatal-Çınqıl qışlaq adı barədə bax: 25. Türk dillərində çatal “iki dağın birləşdiyi(çatıldığı) yer” (173,85) sözündəndir.

Çatantau- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,281). Çətin (sıldırım mə'nasında) və tau “dağ” sözlərindəndir.

Çatax- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,281) Şimali Qafqazda Teymurxanşura dairəsində Çatax-Tubə dağ və Türkiyənin kars əyalətində Çatax çay (yenə orada) adları ilə eynidir. Türk dillərində çatak “iki dağın birləşdiyi yer”, “dağlıq ərazidə yol ayırıcı” (199. 111,2,s.1895) deməkdir.

Çatax- Bolnisi r-nunda kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə “Çataq” “Vəli qışlağı” kimidir (34). Kənd gürcücə Poladauridir (112,270).

Çatma- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dağ adı(181,281). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Çatmakənd(yenə orada) adı ilə eynidir. Türk dillərində çat “qaya çıxıntısı”(bax:173,85)sözündəndir. Qazax dilində çat, şat “dərə”, dar dərəli kiçik tirə (150, s.49) sözündəndir.

Çax-Kal- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,281). İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Çax-Kalı dağ və çay(yenə orada) adları ilə eynidir.

Çaxmaqlı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160). Qədim türkmənşəli Çakmak tayfasının (212,166) adını əks etdirir.Çaxmaqlı-çaxmaq düzəldən yer(kənd) mə'nasını da verə bilər.

Çaxmaltəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında təpə adı(181,281). Çaxmaltəpə adının təhrifidir.

Çaxraxçay- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında çay adı(181,281). Türk dillərində “çoqraq” qaynayan yaxud qaynayıb çıxan (su) (126,154) sözündəndir. Azərbaycanda Çıraqqala əsli(Çoqraqqala) adı ilə eynidir.Bax: Acili-Çiqra.

Çaxçax- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,281). Azərbaycanda Çaxçaxlı (Xaçmaz r-nu) kənd adı ilə eynidir. Ehtimal ki, tayfa adıdır. Bax: 106,66.

Çaçaxan- Tiflis əyalətinin Pətək nahiyəsində kənd adı (34,161).

Çərşelu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Çexan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,283). Kaytaq-Tabasaran dairəsində Çexantəpə adı(yenə orada) ilə eynidir.

Çəkməzik- Lori sancağında kənd adı (241).

Çələbili-Yedigarov- Borçalı sahəsində kənd adı(142).

Çələbili-Tarxanov- Borçalıda kənd adı(142).İndi Təkəli (Marneuli r-nu) kəndinin bir məhəlləsidir (46,210).

Çələbilər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba kənd adı(181,282). Azərbaycanda Cavanşir qəzasında Çələbilər kənd, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Çələbi çay, Qazax qəzasında Çələbiqışlaq kənd adları (181,228) ilə mə'naca eynidir. Çələbilər Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində bir elin adındandır (34,157). Bu elin 92 ailədən ibarət olduğu qeyd olunmuşdur (yenə orada).Çələbi şəxs adındandır. Osmanlı türk dilində dini titul bildirən “çələbi” sözündən ibarət şəxs adı (33,V ,611).Bax: Cələfli.

Çelti- Telavi qəzasında soldan Alazan tökülən bir çayın(179,1,362) adı. Çelti çayı Alazana Şildi kəndi yaxınlığında birləşir(yenə orada). Çelti və Şildi eyni adın fonetik formasıdır.XI əsr gürcü mənbəyində Çeleti (“Çel ərazisi”) adı qala adı çəkilir(170,24). Q.V.Sulaya bu qalanın Kaxetidə, Albaniya ilə sərhəddə yerləşdiyini yazmışdır (170,s.49,qeyd 41).

Çəkmədik- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Çəkreşen- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).Etnonimdir. Loru sancağının Quzey nahiyəsində Çakraşın kimidir(241).İndi Tetriskaro r-nunda Çiqraşeni Qədim türk mənşəli bolqarların Çakar tayfasının(türk dillərində) adından və şin türk dillərində “şən” “abad yer” sözündəndir. Borçalı bölgəsində orta əsrlərdə yaşamış Qarapapax elinin oymaqlarından biri Çəkərli adlanırdı (7). Çakar tayfası barədə bax: 106,36.

Çəltiklər qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Mənbədə Qışlaq Yüzbaşı tayfasına mənsub idi(yenə orada).

Çərşəlu- Loru əyalətində kənd adı(141).

Çətindaq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(101,281) Ləlvər dağının yaxınlığında, Qaraqaya ilə yanaşı, sıldırım yamaclı dağın adıdır. Azərbaycan dilində çətin (“zirvəsinə qalxmaq mümkün olmayan “ mə’nasında) və dağ sözlərindəndir.

Çivanubani- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,281). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Çivandərə və Azərbaycanda Kəlbəcər rayonunda Çivili kənd adları ilə eynidir. Qıpçaqların Çipan tayfasının adını əks etdirir. Qarabağın otuz iki ulusunda Qara-Çiban tayfasının yaşadığı qeyd olunur (239).

Çiqał Əhməd- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı (34,160).

Çiqilim-Baş- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181, 284). Qədim türkmənşəli Karluk tayfasının Çikil qolunun adındandır. Çiqil tayfasının adı Orxon-Yenisey run yazılarında çəkilir. Karlukların Cənubi-Qafqaza oğuzların tərkibində gəlməsi ehtimalı vardır. Türkiyə ərazisində hazırda Çiqil adlı 4 kənd vardır(52,49). Çiqil, Urus, Saluk və Uran türk tayfaları barədə bax: 224. X əsrdə Orta Asiyada Qaraxanlar dövlətini yaratmış tayfalardandır.

Çidili- Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasında kənd adı(181,281). İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Şidlu kənd adı (yenə orada), Qars əyalətinin Artvin qəzasında Çidil (kənd), Zaqatala dairəsində Çidi-Baş (dağ) adı(yenə orada) adları ilə eynidir. Hunların Mərkəzi Asiyada Çidi (Çin mənbələrində Dinlin) tayfasının adını əks etdirir.

Çikvistavi- Kutaisi quberniyasının Kutaisi qəzasında kənd adı(181,284) İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Çikdamlu və həmin quberniyanın Aleksandropol qəzasında Çikdamlu kənd adları(yenə orada) ilə eynidir. Türk dillərində çik-“dar dərə”(199,111,2,211) sözüdür. Azərbaycanda Çix-Yal(Daşkəsən rayonu) dağ adı ilə sıra təşkil edir.1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin IV bəndinə görə Azərbaycanda İran-Rusiya sərhəd xəttinin bir hissəsi Adnabazar çayının sağ sahilində Çiko-İr(çik və qədim türk dillərində ir “ dağın gündüştən tərəfi” sözlərindən) güney dağından keçirdi.

Çil-Yurt- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,284). Quba qəzasında Çiləqar və Çilkəzi dağ, Zəngəzur qəzasında Çilqəz adları ilə (yenə orada) mə'naca eynidir. Türk dillərində çil- “çox da böyük olmayan yarıq”, “çay yatağı”, “çaylaq”(172,615) və yurt “yaylaqda alaçıqlar qurulan yer” sözlərindən ibarətdir.

Çinqil- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,285). Vulkan lavasının fiziki aşınması nəticəsində parçalanan daş (qaya) yığılmasına çinqil deyilir. Qafqazda mövcud olmuş 10 Çinqildağdan biridir(yenə orada). İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında Çinqildağ, Sürməli qəzasında Çinqildağ, Azərbaycanda Ayı Çinqılı və Pəri Çinqılı(Kəlbəcər r-nu) dağ adları da bu sıraya aiddir.

Çinqaraantkari- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(112,173).Türk dillərində çinq- “sıldırım, yarıq” və qar “alınmaz qaya” sözlərindəndir.

Çirik- Duşet qəzasında kənd adı(112,244). Türk dillərində çirə- “qobu, dərə”, “çətin keçilən kolluq” və ik “küləkdən qorunan yer” sözlərindəndir.

Çirçirbulaq-Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında bulaq adı(112,285). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 4 Çirçirbulaqdan (yenə orada) biridir. İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Çirçirkənd və Qazax qəzasında Çirçirbulaqla eynidir. Çirçi-şır-şır sözünün sinonimidir.Bulağın suyunun şırıltı ilə axması deməkdir.

Çiti- Kutaisi quberniyasının Ozurqet r-nunda dağ adı(181,285). Türk dillərində çit -“qarıqdan (qamışdan) alaçıq” (126, s.146) sözündəndir. Qədim türk dillərində çit həm də “hasar”, “divar” mə'nasındadır (126,151).

Çivt Kilisa- Salka r-nunda kənd adı(112,244). Azərbaycan dilində “Cüt kilsə” adının gürcüce yazılışdır.

Çiftlik- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı.(181, 286).

Çift Maqaranık- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında göl adı(181,286). “Cüt (qoşa) mağaralıq” mə'nasındadır.

Çobanlı- Borçalı sahəsində kənd adı(142). İrəvan əyalətində Çopanıs kənd(bax: 6,426) adı ilə mə'nəcə eynidir. Çobanlı: 1) peçeneqlərin Çupan tayfasının adı mə'nədə eynidir. 2) qədim türk dillərində çoban “kəndxudanın (yüzbaşının) köməkçisi” (126,151) “əyalət hakimi” (16,41) sözündəndir.

Çobano- Tianeti r-nunda kənd adı(112, 242). Azərbaycanda Dəli Çoban (Quba qəzasında) kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Çobareti- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,286).Bax: Çapar.

Çobaretis-Kedi- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı(181,287).

Çobaretiskali- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,287). Çapar və gürcüce Skali “çay” sözlərindəndir.

Çabaretçay- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,287).

Çobaret- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı(181,287).

Çovurlu- Borçalı sahəsində kənd adı(142).

Çolaburi- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı(181,287). Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Çolabaş (dağ) və Azərbaycanda Şuşa qəzasında Çoladağ adları (yenə orada) ilə mə'naca eynidir.

Çolian- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,287). Başqa adı Qızıl-Hacılı (yenə orada).

Çolok- Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında çay adı(181,287). Dağıstan əyalətinin Samur dairəsində Çolox-Su çay adı(yenə orada) ilə eynidir.

Çolur- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında xaraba qala adı(181,287). Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Çoltəpə yayla(yenə orada) adı ilə eynidir.

Çolman-Salqa r-nunda kənd adı(112,87).

Çontili- Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında kənd adı(181,287). Dağıstanda Teymurxanşura dairəsində Çont-Aul kənd adı(yenə orada) ilə eynidir.

ÇopurAlılar düzü- Dmanisi r-nu ərazisində düzən adı (22,27).

ÇopurƏhməd qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində kənd adı(34,159). Kənd Yüzbaşı tayfasına mənsub imiş (yenə orada).

Çorçökək- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). V11 əsrə aid ermənicə mənbədə Çorapor kimidir. Bu toponim qədim türk mənşəli peçeneqlərin Çor tayfasının (Bax:108,106) adından və ermənicə por “dərə”, “vadi”, “çökəklik” sözündəndir. Altayda yaşayan tayfalardan (Alan,Köbək,Qırçaq və Çor) biri indi də Çor adlanır. Azərbaycanda Çoryurt (Yardımlı r-nu) və Qəbələ r-nunda Corlu (bu kəndin bir məhəlləsi məhz Çorlu adlanır) toponimlərində əksini tapmışdır.

Çorok- Borçalı bölgəsində kənd adı(241). Qırçaqmənşəli Çoruk tayfasının adıdır Səlcuq oğuzlarının Çaruqluq tayfasının adı ilə müqayisə olunur.

Çorukoğlu- Borçalı bölgəsində kənd adı (241).

Çoruk-Qəmərli- Bolnisi r-nunda kənd adı. Yerli tələffüz forması Çürük-Qəmərli. “Çoruk kəndi yaxınlığındakı Qəmərli” mə’nasındadır. Həmin r-da (orta əsrlərdə) kəndlərdən biri Çoruk adlanırdı. Qədim qırçaqların Çoruk tayfasının adı ilə bağlıdır. Bax: Çorok. Gürcüstanda Çorok çay adı da bu etnonimdir.

Çorca- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında kənd adı(181, 287). Peçeneqlərin Çor tayfasının (108,106) adıdır. Azərbaycanda Çor-Yurd (Yardımlı r-nu) dağ adı ilə eynidir. Qəbələ r-nunda Çorlu kənd və Şəki rayonu Kiş kəndinin Çor məhəllə adı da bu sraya aiddir. Kiçik Çor (kəndi, eli) mə’nasındadır.

Çoçkan- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,288).Yerli tələffüz forması Çöçkən. 1920-ci ildə kənd Ermənistanla birləşdirilmiş və sonralar ləğv edilmişdir.

Çubuqlu- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,159). Kəndin Yüzbaşı tayfasına mənsub olmuşdur (yenə orada). 1590-cı ildən mə’lumdur(241). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Çubuqlu kənd adı(yenə orada) ilə mə’naca eynidir.

Çubuqlu qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,159). Mənbədə “Yüzbaşı tayfasının Çubuqlu qışlağı” kimidir(yenə orada).

Çubuqlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,288). Çubuqlu Dağ Borçalıda yaylaq yeri idi.

Çubuqlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı (181,288).

Çubuqluca- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli tayfasına mənsub bir qolun adı(34,162).
Mənbədə “Ərəbli oymağının Çubuqluca camaatı” kimidir(yenə orada).

Çubuxparı-Başı- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı.(181,288).

Çukulu- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181,288). İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Çukumeşə dağ adı(yenə orada) ilə mə'naca eynidir. Türk dillərində çoku- “ konusvari dağ” sözündəndir.

Çumlak- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında (indi Qurcaani r-nunda) kənd adı(181,288). Türk dillərində çum “alaçiq” sözündəndir.

Çutxari- Kutaisi quberniyasının Raçin qəzasında dağ adı(181,289) Azərbaycanda Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Çut-Yal dağ adı(yenə orada) bir ilə sıradadır. Mə'nası mə'lum olmayan “çut” və ”qar “sıldırım dağ” (bax: Babakar) sözlərindəndir.

-C-

Cavanşir Kəbirli - 1728-ci ildə Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində el adı(34,158). Cavanşir orta əsrlərdə Qarabağda yaşayan ellərdən birinin adı idi. Pənahəli xan bu eldən çıxmışdır. Əhməd Zəki Validi Toqanın yazdığına, görə Cavanşir eli Ağqoyunlu tayfa ittifaqına mənsub idi (240,253). Kəbirli də Qarabağın qədim ellərindən birinin adıdır. Bu el mənşəcə xəzərlərin Kabar tayfasındandır.

Cavanşir-Pəhləvanlı- Tiflis quberniyasının Baydar nahiyəsində el adı(34, 158).

Çaqarantkari- Kareli r-nunda kənd adı (112,49). Qədim türk mənşəli bulqarların Çakar tayfasının (81,225) adındandır. Bax: Çakarauli.

Çaqisman- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında kənd adı(181,79). Türk dillərində çuqas -“tək təpə” sözündəndir.

Cadaşantəpə- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında təpə adlı(181,79)

Çakarauli- Orconikidze r-nunda kənd adı(112,172).Qədim türkmənşəli bulqarların Çakar tayfasının(81,225) adını əks etdirir. Azərbaycanda bir neçə Çaxırlı kənd adı ilə mənşəcə eynidir.

Calabeti- Çavi r-nunda kənd adı. Çələbi sözündən (bax:Çələbilər) və gürcücə yer bildirən “eti” şəkilçisindən ibarətdir.Bax: Cələfli.

Calaloğlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Stepanovan r-nunda) kənd adı(181,79). Loru mahalının mərkəzidir. Adı “Calaloğlu məzrəsi” kimi çəkilir (241). 1918-ci ildə kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir (62,454). 1920-ci ildə Ermənistana birləşdirilmiş və 1924-cü ildə Stepanovan adlandırılmışdır. XVİ əsrin ortalarında Qızılbaşların Çəpni tayfasının əmri Məhəmməd bəy Calaloğlu tərəfindən salınmışdı. Bax: 6,428. Armanis, Erməni-Calaloğlu, Rus Gərgəri və Rus Calaloğlu məntəqələrini əhatə edən kənd icması idi.

Calaloğlu- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanda) kənd adı.Tarixi Loru mahalının mərkəzidir. XIX əsrin II yarısında kənddə gəlmə ruslar yerləşdirilmişdir.

Calaloğlu məzrəsi- Loru sancağının Quzey nahiyəsində kənd adı (241).

Calair- Tiflis quberniyasının Borçals nahiyəsində kənd adı(34,157). Mənbədə kəndin ərazisi Qurdağzı adlandırılmışdır (yənə orada).Monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmiş Calair tayfasının adını əks etdirir.

Calıgöl- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında göl adı(181,199). Türk dillərində çalı- “uzanmış (kənar) sahil” sözündəndir.

Camış-Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında kənd adı(181,93).

Candar- Tiflis quberniyasının Borçals qəzasında (indi Mərneuli r-nunda) kənd adı(181,80). 1590-cı ildən mə'lumdur(241). Bax: Çandar.

Candar- Qardabani r-nunda kənd adı(112,172).

Candar - Qal r-nunda kənd adı. Digər adı Tuba. Satançi də adlanmışdır.(112,263).Gürcücə Sidadır. (112, 263).

Candara-Yırğançay-Tiflis quberniyasının Borçals qəzasında çay adı(181,80). İndi Yırğançay adlanır.

Can Əzyan- Borçalı sahəsində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kənd adı(142).

CanƏhmədli- Tiflis quberniyasının Borçals qəzasında kənd adı(181,80). Mənşəcə Qarapaxların bir oymağının adıdır(7). 1728-ci ildə aid mənbədə İrəvan əyalətinin İqdir mahalında da Can Əhməd, Abnik mahalında isə Cam Əhmədli kənd adları vardı(bax:6,429). Marneuli r-nun Qasımlı kəndi yaxınlığında “Can Əhmədli qışlağı” yer adında saxlanılmışdır (46,210).

Can-Sakar- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında kənd adı(181,81).

Caranor- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181,81) Ehtimal ki, türk dillərində car “sıldırım sahil” və monqolca “nohur” sözlərindəndir. 1949-cu ildən kənd gürcücə Qoradır (112,263).

Carul-Su- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında çay adı(181,81). Türk dillərində çar “sıldırım sahil”, ul “yüksəklik”, “hündür yer”(206,1,594) sözlərindəndir.

Car-Urut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,81). Qazax qəzasında Car-Xaç dağ adı(yenə orada) ilə eynidir. Türk dillərində çar- “sıldırım sahil”, dik “yarğan” və Urut etnonimindən ibarətdir (89,11,323). Bax: Urut.

Qıpçaq dillərində sözün əvvəlində “c” səsi oğuz dillərində “y” səsinə uyğundur. Car sözü Zaqatala r-nunda Car kəndinin adından başqa Kəlbəcər(əslə Kəvləcər, kəvil- “mağara”, “yeraltı ev” və car- “qaya” sözlərindən) toponimlərində də var. Ermənilər onu qondarma Karavacar(ermənicə kar “daş” və fars dilindən vacar- “bazar” sözlərindən) adlandırmışlar.

Carçı- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Cahanbaxça- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Oktemberyan r-nunda) kənd adı(181). Xalq içərisində tələffüz forması Canbaxça. Evli(bax: Molla Əyyublu), Qızılkilsə, Sarıyal, Dəmirçilər, Başkeçid, Muğanlı və Saatlı kəndlərini əhatə edən icma idi. Bax: 6,429.

Cevizlik- Suxumi r-nunda kənd adı. Kənd gürcücə Tbeti adlandırılmışdır (112,259). Azərbaycan dilində ceviz (qoz) sözündəndir.

Ceyrançöl- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında çöl adı(181,82). Qədim adı Şirak çölü. Bax: Şirak çölü.

Ceyran düzü- Qardabani r-nu ərazisində düzən adı(22,30).

Cələfli- Marneuli r-nunda Damqali düzündə kənd adı, Çələbili adının təhrifidir. Əhalisi Təkəli kəndinə köçmüşdür (33,38).Bax: Çələbilər.

Cəhrə- Kutaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında çay adı(181,79). Dağıstan əyalətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Çağrı və Naxçıvanda Cəhri çay(və kənd) adları ilə eynidir. Türk dillərində “çoqra “qaynayan (bulaq,mənbə)” sözündəndir.Bax: Çaxraxçay.

Cəfər qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində qışlaq adı(34,159). Kənd Kəpənəkçi tayfasına mənsub olmuşdur.

Cəfərli- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,81).Kənd gürcücə Samtredod (“Hürriyyət” qəz. 1997,№ 20). Qazax qəzasında Cəfərli və İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Cəfərabad, Cəfərli-Küngüt kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Cəfərli Qazax tayfasına mənsub elin adıdır. Muğanlu tayfasının bir qolu Cəfərli adlanmışdır.Bax: Çaparlı.

Cinis- Salqa r-nunda kənd adı(112,173). Bax: Aşağı Cinis və Yuxarı Cinis. Cins Madyan(Qaramanlı) kimidir(142). Cinli tayfasının adındandır.

Ciftlik- Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında xaraba kənd adı (181,286). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş 7 Ciftlik kənd adından(yenə orada) biridir. Ciftlik dedikdə əkin sahəsi nəzərdə tutulur. Bir cift iki öküzün bir gün ərzində cütlə şumladığı torpaq sahəsi.

Cilligöl- Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında (indi Qardabani r-nunda) bataqlaşmış göl adı(181,82). Türk dillərində çil- “kiçik çökəklik”, “çay yatağı”(202,248), Azərbaycan dilində çil- “sacaq yerdə bitən bitki növü” sözündəndir. Lənkəran bölgəsində çil bataqlıq yer, yeraltı sulardan yaranmış bitki ili örtülmüş göldür. Lənkəran rayonunda Cil və Balakən r-nunda Cillik (göl adı) adları ilə eynidir.

Cilizə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,82). Dağ Borçalıya mənsub kənd. İndi Ermənistanın Tumanyan r-nundadır.1988-ci ildə azərbaycanlı əhali deportasiya edilmişdir. Qazax qəzasında Cilis dağ (181,82) adı ilə mənşəcə eynidir.

Cılğa- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı (181,82).1926-cı ildə kəndin azərbaycanlılardan və yunanlardan ibarət əhalisi qovularaq onların yerinə ermənilər yerləşdirilmişdir (129, 380).Bax: Cılğaçay.

Cıqallı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində el adı(34,160). Bu etnonimi “Çik elli (tayfalı)” mə’nasındadır.. İndi Salencix r-nunda Cqali (cıqallı adının gürcüçə yazılışı) kənd adında saxlanılmışdır(112,173).

Cıqlay- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində el adı(241,157). Bu el 16 ailədən ibarət imiş(yenə orada).Əslində . Cılğa çaydır. Bax: Çılğa.

Cılğaçay- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı. X111 əsrdən mə’lumdur. Cılği kimidir (38,155). .Yerli tələffüz forması Cağala(33,84). Şahnəzər kənd yaxınlığında XIII əsr mənbəyində “Battaq” adlanan bataqlıqdan baş götürür (129,380).XIII əsr müəllifi Nəsvi Lori bölgəsində Cılğa çayın yuxarı axınında gölün Battax gölü adlandığını yazmışdır (274). Gürcüçə Meşaveri adlandırılmışdır. Türk dillərində yılğa (qazax və qaraqalpaq dillərində Cılğa) “çayın quru qolu”, “qobu” (99,32) sözündəndir. Bax: Culğa.

Corçi- Kutaisi quberniyasının Duşet qəzasında xaraba kənd adı(181,83). Azərbaycanda Zaqatala r-nunda Curçiçay hidronimi ilə eynidir.

Cuqaani- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(112,173).

Culğa- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında (indi Axalsix r-nunda) kənd adı(181,84). Türk dillərində cılğa “kiçik çay”, “quru dərə”, “qobu” sözündəndir.

Curamin- Loru sancağının Güney nahiyəsində kənd adı(241).

Cücəkənd- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı(181,84).1935-ci ildə Qızıl Şəfəq adlandırılmışdır. 1988-ci ildə əhalisi deportasiya edilmişdir. Türk-monqol mənşəli “Cuçi” şəxs adından və Azərbaycan dilində “kənd” sözündəndir.

Cücəçay- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında çay adı(181,81). Türk dillərində çiçkə- “nazik”, “dayaz” və çay sözlərindən ibarətdir.

Şabani-Beli- Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dağ adı(181,290). Azərbaycanda Qaradağ r-nunda Şubani kənd və Şabani dağ adları ilə səsləşir. Türk dillərində şaban daşlaşmış, qurumuş (199, 1V, 1,987), ya da ərəbmənşəli Şeyban tayfasının adındandır. XI illər Ərəb mənbəyinə görə 789-cu ildə Xəlifə Harun ər- Rəşid Yəzid ibn Məzyəd əş - Şeybani adlı bir sərkərdəni iki dəfə (786-788 və 799-801-ci illərdə) Azərbaycan və Ərməniyənin valisi tə'yin etmişdir (18,27). Bu canişin mənsub olduğu Şeyban tayfasını özü ilə gətirmişdi. Azərbaycanda (Abşeronda) Şubani dağ və kənd adlarının həmin tayfanın adı ilə bağlı olduğu fikri söylənmişdir(119).

Şavnabad- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,290). Türk dillərində çap “iki dağ arası çökəklikdə yüksəklik”, “ meşəsiz yamac” və s. (172,607) bət və meşəsiz“üz”, “səth”, “aşırım”, “dağın gündüştən tərəfi”(199,1V,2,1617) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycanda Qusar rayonunda Şahdağın ətəyində Şahnabad çayı və Şahnabad düzü və Şahnabad bulağı toponimləri ilə mə'naca eynidir.

Şaqalı- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(62,418). XIX əsrin ortalarına aid mə'lumata görə kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdi (yene orada). 1920-ci ildə bu kənd Ermənistanına keçmişdir. 1947-ci ildə ermənicə Vaaqin adlandırılmışdır. E.ə.VII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş Sak (əslə Şaka) tayfasının adını əks etdirir. Cənubi Azərbaycanda Şaqalı (əslə Şakalı) kənd (108,329) adları ilə mənşəcə eynidir.

Şalunud- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Şamalmeşə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,291).

Şamalı- Borçalı bölgəsində kənd adı(142).

Şambiani- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,201). Sami dillərində şam(“b” səsi artırılmadır) “qamış”, “qarqı” sözüdür. Naxçıvanda Yuxarı Yaycı kəndi yaxınlığında “Şambi bulağı”, Culfa r-nunda “Şəmbi dərəsi” toponimləri ilə mənşəcə eynidir.

Şambiani- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,291).

Şambul- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında kənd adı(181,291). Azərbaycanda Qax rayonunda Meşə-Şambul kənd adı ilə mənşəcə eynidir

Şambulut- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,291).

Şamluq- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan r-nunda) kənd adı(131,389). Tovuz rayonunda Böyük Şamlıq və Kiçik Şamlıq kənd adları ilə mə'naca eynidir. XIX əsrin II yarısına aid mə'lumata görə kənddə Türkiyədən gəlmə yunanlar yerləşdirilmişdi (yenə orada).

Şamluq- Borçalı distansiyasında Salqa qalasının yaxınlığında dağ adı(179,11,268).

Şamuş- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,291). Ehtimal ki, Şam (Suriya) ölkə adı ilə bağlıdır.

Şari-Tau- Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında dağ adı(181,291). Ehtimal ki, türk dillərində (məsələn, Qazax dilində) şara-“çay yatağı”(172,625) və tau “dağ” sözlərindən ibarətdir.

Şarluca-XIX əsrin I yarısında Borçalı sahəsində kənd adı(142).

Şaropan- Gürcüstanda bir qəzanın və onun mərkəzinin adı. Şaropan kəndi Zestafoni r-dadır(112,249). İlk dəfə VI əsrə aid Bizans mənbəyində Sarapanis formasında çəkilmişdir. E.ə.VII əsrdə sakların tərkibində gəlməsi ehtimal olunan Şarvan tayfasının(Bax: 13) adını əks etdirir.1590-cı ildə İrəvan əyalətinin Ələyöz dağında Şarvan yaylaq adı, orta əsrlərdə Türkiyə ərazisində Diala çayının hövzəsində Şarvan mahal adı, İrəvan quberniyasında Şirvancıq,Azərbaycanda erkən orta əsrlərdə Şarvan şəhəri, İranda Şirvan, Şirvandeş,Şirvanqan və s. toponimlərlə mənşəcə eynidir. X əsrə aid mənbədə Orta Asiyada Kunya-Urkenc şəhərindən 36 km aralıda Şirvan adlı qalanın adını əks etdirmişdir(83,1,207).

Şatır- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131, 460). XIX əsrdə İrəvan əyalətinin Şirakel (Şörəyə)l) nahiyəsində Şatırqışlaq, Zarzəmin nahiyəsində Şatır qışlağı(bax:6,436) kənd adları ilə eynidir. Yaqut Həməvi Bərdə ilə Gəncə arasında Şatar adlı qalanın adını qeyd etmişdi.

Şahablı- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində el adı(34,162)

Şah Arslan qışlağı- Loru sancağının Loru qəzasında kənd adı(241).

Şahbudaq qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində yaşayış məntəqəsi (34). Mənbədə
“Lətifli adlı yerdə Şərəfəddin tayfasının Şahbudaq qışlağı” kimidir(yenə orada).

Şahbuz- Bolnisi r-nunda kənd adı. Şahbuz dağının adındandır. Dağın adı isə fars dilində şəx - “bərk
süxurlu qaya” və bayz “dik qaya”, “sıldırım dağ”(bu barədə bax: 15) cözlərindən
dir.

Şahdağ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,293). Cənubi Qafqazda 6 Şahdağdan
biridir. Fars dilində şəx- “bərk qaya”, “dağ beli”, “nəhəng qaya”, “bərk
süxur”(bax: Şahbuz) və dağ sözlərindəndir.

Şahgəldi qışlağı- Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məntəqə adı(34,160).

Şahmarlı- Dmanisi r-nunda kənd adı(112,247). Gürcücə yazılışı Şaxmarlo (yenə orada).

Şahnəzər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Taşir r-nunda) kənd adı.
1920-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi çıxarılmış və Türkiyədən gəlmə ermənilər
yerləşdirilmişdir.1978-ci ildə kəndin adı ermənicə Metsovandır.

Şeytanqala- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında xaraba qala adı(181,294). Zaqatala r-nunda
Şeytanqala adı ilə eynidir. “Kafır(büt-pərəst) qalası” mə’nasındadır.

Şeytanlı- Borçalı sahəsində kənd adı(142).

Şeştəpə- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Cılğaçaya (bax) Şahnəzər kəndi yaxınlığında
tökülən çayın adı. Sərcəbət (əslə Sarıcabət) çayı da adlanır. Əslə Şiştəpə.

Şəbihli- Borçalı bölgəsində kənd adı(142).Şibili adının təhrifidir. Bax: Şibilər.

Şəmsəddinli- Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində camaat adı. El AğƏhməd oymağına tabe
olmuşdu (yenə orada). Orta əsrlərdə İrəvan əyalətində Şəmsəddin
formasındadır.1515-ci ildə məskunlaşmış elin adıdır. Qızılbaşların Şəmsəddinlu
tayfasının(bax: 187) adını əks etdirir. “Nəhri Qazax”da Şəmsəddinlu elinin
yaşadığı qeyd olunur(239,.208). Tovuz r-nunda Göyçəli kəndinin keçmiş adı da
Şəmsəddindir.

Şəhərban- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,290). Şərvan (Şirvan) etnonimini əks etdirir. Bax: Şaropan.

Şibilər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,295). Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) Şivili kənd adı ilə(yenə orada) eynidir. Orta əsrlərdə Anadolu yarımadasında yaşamış kürdmənşəli Şivili tayfasının (bax:6,440) adındandır.

Şibliani- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında (indi Saqareco r-nunda) kənd adı(181,295).

Şimali- Tiflis əyalətinin Acaqala nahiyəsində AğƏhməd tayfasının bir qolu(34,162).

Şindara- Znauri r-nunda kənd adı (112,247). Türk dillərində Çin (q) (şinqe) “sıldırım sahil”, “yarqan” (199,111,2,21,16) və dəre sözlərindəndir. Azərbaycanda Çindağ (Ordubad r-nu) və Çanqalar (Şəki r-nu) dağ adları ilə müqayisə olunur.

Şindilər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında(indi Dmanisi r-nunda) kənd adı(181,295). Gürcüce yazılışı Şindlari. Digər adı Kəpənəkçi (yenə orada). Yaqublu da adlanmışdır(yenə orada). Mənbədə Şindisi və Şindebi formaları göstərilir (111,101). Ehtimal ki, Şindilər bir elin adıdır. Gürcü dilində şindi “zoğal” sözü ilə oxşardır Ermənistanda Türkiyənin Qars əyaləti ilə sərhəddə, Amasiya rayonunda Şindilər (kəndin digər adı Bozqala) kənd adı ilə eynidir (3,128). Ehtimal ki, Cinli adından təhrifdir.

Şindilər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,295).

Şindilər Yaqublu- - Tiflis əyalətinin Borçalı qəzasında kənd adı(181,295). Başqa adı Dəmirçi Həsənli (yenə orada).

Şindisi- Tiflis quberniyasının Qori qəzasında kənd adı(181,295).

Şindisi- Qardabani r-nunda kənd adı(112,247).

Şınıx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(181,293). Dəbəd çayının dərəsində yerləşir (62,393). Azərbaycanda Gədəbəy rayonunda Şınıx kənd adı ilə eynidir. Türk dillərində şenek “dağ burnu”, “dağ çıxıntısı” sözündəndir.

Şınıx- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında çay adı(181,293).

Şipək- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı(131,408). Dağıstandilli avarların dilində si “qaraul”, “gözətçi məntəqəsi” və türk dillərində bəx “təpə” (126,92) sözlərindəndir.

Şirakçöl- Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında çöl adı(181,295). Alazan və İori çaylarının arasında yerləşir. Ermənistanda Şirak mahal adı və Şirak etnonimindən və el “tayfa” sözündən ibarət Şirakel (təhrif forması Şörəyə) adları ilə mənşəcə eynidir. Ermənistanda Şirak toponimi ilk dəfə II əsr yunan müəllifi Klavdi Ptolemey tərəfindən Sirakene kimi qeyd olunmuşdur. Sonra bu adı V əsr erməni müəllifi Moisey Xorensi (I kitab, 12-ci fəsil) çəkir. Qars əyalətinin Oltin qəzasında Şirak xaraba adı (yənə orada) ilə eynidir. E.ə. I minilliyin ikinci yarısında Cənub-şərqi Avropada yaşamış Sarmatların Sirak qolunun adıdır.”Savromatlar iberiyələr və alban əyalətlərinə qədərki ərazidə yaşayırlar” (Strabon, X1,5,31). Eradan əvvəlki əsrlərdə gəlmiş Sirak (Şirak) tayfası Cənubi Qafqazda iki bölgədə məskunlaşmışdı: Albaniyada Alazan(Qanıx) və Qabırrı (İori) çaylarının aşağı axarında və indiki Ermənistan ərazisində. Bax; 6,441. Gürcüstanda bu etnonim Patara-Şiraki kənd adında qalmışdır.

Şirakis Bolo-Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında göl adı (181,295). Şirak çölünün adındandır.

Şixilo-Tetriskaro r-nunda kənd adı (112,247). Şıxılı kənd adının gürcücə yazılışdır.

Şiştəpə-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı (181,297). Şiştəpə dağının adındandır.

Şiştəpə-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı (181,297). Qafqazda 25 Şiştəpədən (yənə orada) biri. “Şiş zirvəli təpəsi olan dağ” mə’nasındadır.

Şiştan-Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında dağ adı (181,297). Azərbaycan dilində şiş və türk dillərində tan “xarabalıq”(126,532) sözlərindəndir.

Şıxatlı- Tiflis əyalətinin Baydar nahiyəsində məntəqə adı(34). Nəsil adıdır.

Şomaxeti- Saçxeri r-nunda kənd adı(112,249). Qədim türk mənşəli Şamak tayfasının adından və gürcücə məkan bildirən “et(i)” şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanda Şamaxı toponimi ilə mənşəcə eynidir (bu adı ilk dəfə II əsr müəllifi Ptolemey Ksamexiya formasında çəkmişdir-Ptolemey,V,11,5). Kamak formasında (antik dillərdə “ş” səsi yox idi) bu tayfanı Şimali Qafqazda 1 əsr müəllifi Plini qeyd etmişdir (Plini, V1,21): O, bu tayfanın həm də saklarla yanaşı Orta Asiyada yaşadığını

yazmışdır. Qazaxlarda Şomexey, qaraqalpaqlarda Şamak, türkmənlərdə Şamak, qırğızlarda Şamake tayfaları vardır. Orta Asiyada qədimdə Şamaxıqala, Cənubi Azərbaycanda Şamaxa məntəqəsi erkən orta əsrlərdə mə'lumdur. Şamaxı tayfasının e.ə. VII əsrdə sakların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlməsi ehtimal edilir (bax: 108,c.117-118; habelə 106 və 13).

Şorandərə- Borçalı bölgəsində kənd adı(241).

Şorapan- Zestafoni r-nunda kənd adı.(112,248). Qədim türk mənşəli Şarvan tayfasının adını əks etdirir. Bax: 108,118-119.

Şorbulaq-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında dağ adı(181,297).

Şorxevi- Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında göl adı(181,298). Azərbaycan dilində şor (duzlaq), şoran və gürcücə xevi “dərə” sözlərindəndir.

Şua Xaraba- Salqa r-nunda kənd adı(112,248). Gürcücə şua “orta” və azərbaycanca “xaraba” sözlərindəndir.

Şua-Başı- Samxredi r-nunda kənd adı(112,249). Gürcücə şua “orta” və aşı- kənd sözlərindəndir.

Şubani- Mayakovski,Şuaxevi və Çoxatauri r-larında kənd adı(112,249). Azərbaycanda (Qaradağ r-nu) Şubanı dağ və kənd adları ilə mənşəcə eynidir. Ərəb işğalları dövründə Cənubi Qafqaza köçürülmüş ərəbmənşəli Şeyban tayfasının adını əks etdirir. Bax: Şabani.

Şubani- Şuaxevi r-nunda kənd adı(112,249).

Şulavər- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Marneuli r-nunda) kənd adı(181,248). XV11 əsrdə Tiflis əyalətinin Pətək nahiyyəsində kənd (34,116). 1932-ci ildə Şaumyan adlandırılmışdır. X1-X11 əsrlərə aid mənbələrdə adı çəkilən Kavazin qalası buradan axan çayın sağ sahilində yerləşirdi. Ehtimal ki, erkən orta əsrlərdə Cənub-şərqi Avropada qırpaqların Şelbir tayfasının adındandır (bax: 82,119 və 192,81).

Şuman- Borçalı distansiyasında dağ adı(179,11,268). Ehtimal ki, Altay dillərində çum- “alaçiq”, “təsərrüfat” (bax: 172,s.621) sözündəndir

N Ə T İ C Ə

Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan xalqının tərkib hissəsidir. Belə ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirak etmiş qədim türkmənşəli tayfaların əksəriyyəti həm də Gürcüstan türklərinin ulu əcdadıdır.

Lüğətdən göründüyü kimi, Gürcüstanda bir sıra toponimlər həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda, Şimali Qafqazda, Anadolu yarımadasının şərqində vardır. Bu, Azərbaycan xalqının təşəkkülü probleminin tədqiqi baxımından qiymətli dəlildir.

Lüğət elmi əhəmiyyətə malikdir, çünki əsər qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış türk tayfalarının adları və onların arealları haqqında aydın təsəvvür yaradır. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, lüğət indiyədək tarixşünaslıqda İrandilli və Qafqazdilli sayılan kimmerlərin, sakların, şirakların, kaspilərin, albanların, qarqarların, quqarların və b. qədim türk mənşəli etnoslar olduğunu göstərir.

Gürcüstan toponimiyasında bir sıra qədim türkmənşəli tayfa adları ilə yanaşı, külli miqdarda türk coğrafi termini öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin tarixi baxımından dəyərlidir.

Lüğətdə verilmiş toponimlər Gürcüstanda mövcud olan türkmənşəli coğrafi adların heç də hamısı deyildir. Şübhəsiz ki, mikrotoponimlər makrotoponimlərə nisbətən miqdarca qat-qat çoxdur. Onların toplanması və təhlili gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə düşür.

Gürcüstanda türkmənşəli tayfaların tarixinin tədqiqindən alınmış bir nəticə güsusilə əhəmiyyətlidir. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə orada məskunlaşmış türk tayfaları tarix boyu gürcülərlə mehriban dostluq münasibətlərində olmuş, yadellilərin basqılarına qarşı gürcülərlə birləşmə meydanlarında igidliklə vuruşmuşlar. Bununla da türk tayfaları Gürcüstan torpağının işğallardan və qarətçi basqınlardan qorunmasında fəal iştirak etmişlər.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Gürcüstanda Azərbaycan dili mənşəli coğrafi adları izahlı lüğəti adlı kitabın yazılmasında məqsədimiz aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Gürcüstanda mövcud olan Azərbaycan dili mənşəli coğrafi adların coğrafi yayılmasının konturunu müəyyən etmək və hər bir coğrafi adın yaranma tarixini açıqlamaq;

2. Coğrafi adların məna çalarlığını araşdırmaq, onların təhrif olma dərəcəsini açıqlamaq və xalqın onlara verdiyi ilkin adı müəyyən etmək;
3. Toponimlərin sonradan inzibati yolla dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq onların ilkin adı ilə yanaşı ikinci adlarını göstərmək; hər hansısa bir coğrafi adın müəyyən səbəblər üzündən dəyişdirilmiş toponimin (məsələn: Borçalı-Marneuli, Narayazı-Qardabani, Baş keçid-Dmanisi və s.) tarixən tanınması üçün onların həm ilkin və həm də sonrakı adını çəkmək elmi baxımdan düzgündür.
4. Gürcüstanda yayılmış coğrafi adların izahlı lüğəti elmi tədqiqat işidir. Elmi tədqiqat olan yerdə elmi həqiqətlərin aşkar olunması, elmdə qaranlıq olan həqiqətlərə işıq saçılması həmin əsərin məğzini və əsas fundamentini təşkil etməlidir. Həqiqi elmi tədqiqat işində heç bir siyasi fikir və ya təklif olmamalıdır.

Bizim məqsədimiz yalnız elmi həqiqətləri geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq onu gələcək nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir.

Qardaş Gürcüstan ərazisində qədim tarixi dövrlərdən başlayaraq yaranmağa başlamış bütün coğrafi adlar gürcü və azərbaycan xalqlarının birgə-sıxı qonşuluq şəraitində, həm də tarixən dostcasına göstərən əsas dəlildir.

Gürcüstanda mövcud olan Azərbaycan dili mənşəli toponimlərin tədqiqi həm də Gürcüstan toponimlərin tədqiqat obyektlərinin bir qisminə yardımçı olmaq niyyəti güdür.

Əsərdən aydın görünür ki, gürcülərlə azərbaycanlılar birgə yaşaya-yaşaya tarixən bir-birinə arxa olmuş, yadellərin ərazi iddialarına birgə sipərə çevrilmişlər. Atalar demişlər ki, “El bir olsa, zərbi kərən sındırar” və ya “El gücü, sel gücü”. Tarixi faktlar göstərir ki, gürcülərin və azərbaycanlıların dostluğu nə dil dostluğu, nə çörək dostluğu deyil əsil-həqiqi ürək dostluğudur. Ürəkdən dost olanların dostluğu əbədidir.

Bizim bu kitabı yazmaqda əsas məqsədimiz qonşu gürcü və azərbaycan xalqlarının tarixən yaranmış ürək dostluğunu bir daha bəyan etməkdən və onu daha da möhkəmlətməkdən ibarətdir.

Əsərin yazılışı prosesində bəzi opponentlərimiz iddia edirdilər ki, müəlliflər Gürcü dilini bilmədikləri üçün bu kitabı yazmağa haqları yoxdur. Belə səthi düşünən gələcək “tənqidçilərdən” soruşmaq istəyirik ki, birinci, nə üçün Gürcü dili bilənlərimiz özləri əllərinə qələm alıb bu məzmununda əsər yazmamışlar? İkinci, həmin

opponentlərə mə'lum olsun ki, biz bilmədiyimiz hər hansı bir dilin (bu yerdə Gürcü dilinin) qrammatikasını yox, qardaş Gürcüstan ərazisində tarixən yaranmış Azərbaycan mənşəli coğrafi adları tədqiq etmişik.

“Gürcü dili” ilə Gürcüstanda olan “Azərbaycan dili” əsasında tarixən yaranmış coğrafi adların yerini səhv salan üzdənirəq alimlərə nə demək olar?

Bu əsər Azərbaycan dilini və həmin dil əsasında tarixən yaranmış toponimlərin tarixi kökünü və coğrafi məkanını kifayət qədər yaxşı bilən təcrübəli tədqiqatçılar tərəfindən yazılmışdır.

Oxucuların nəzərinə çatdırırıq ki, Gürcüstanda olan Azərbaycan mənşəli coğrafi adları müəlliflərin şəxsi təşəbbüsü ilə yazılmış və onların öz vəsaiti ilə nəşr edilmişdir.

Biz əminik ki, geniş oxucu kütləsi bu əsərdən faydalanacaq və gələcəkdə bu yöndə görəcəyimiz işlərin xeyrinə olaraq əsərə dair qeyd və məsləhətlərini verəcəkdir.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz.....

Giriş.....

Birinci hissə

1 Fəsil. Gürcüstanda türk tayfalarının məskunlaşma tarixinə dair

11 Fəsil. Bir tarixi əsərə elmi baxış

İkinci hissə

Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti

Nəticə.....

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....